

અં થા પં લુ

જેની પ્રબળ પ્રેરણાથી આ સાવાનુવાદ લખાયો અને છપાયો તથા આરંભથી અંત સુધી જેણે આ ગ્રંથનાં લેખન-પ્રકાશન માટે તમામ સાધનો હાજર કરી આપ્યાં, જેને વેદાન્તશાસ્ત્રમાં ભારે રુચિ અને પ્રીતિ છે, “આપણું અને આનંદમાં રહેવું” એ જેનો ઇશ્વરી સ્વભાવ છે, જે અન્યને સુખ પહોંચાડવા માટે પોતાનું કંઠ બૂલી જાય છે, જેનામાં માતૃભક્તિ અને ગુરુભક્તિ પર્ણ છે અને પરમાર્થમાં જેને અત્યંત પ્રીતિ છે તે “આનંદાત્મા”ને આ ગ્રંથ અર્પણ કરવામાં આવે છે.

ન્યોતિદેવી

પ્રસ્તાવના

જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે ૧૮ શ્લોકમાં લખેલ “લઘુવાક્યવૃત્તિ” પર મહારાષ્ટ્રીય સંતશ્રી હંસરાજ સ્વામીએ (૫૬૦૦) લીટીતું મગદી ભાષામાં કાવ્ય લખ્યું છે. તેમાં વેદનાં ચાર મહાવાક્યોનું અને “સર્વ તત્ત્વ દર્શન ઘટ્ટ” તથા “પર્કં યથા લક્ષિતીય ઘટ્ટ.” તેમજ “જગન્મિથ્યા, વ્રહ્મસત્ય” એ મિદાન્તોનું એવું અદ્ભુત નિરૂપણ કર્યું છે, કે જે વાંચતાં ચોક્કસ અધિકારીને શાન્તિ અને તૃપ્તિને અનુભવ થયા વિના રહેતો નથી.

ત્રીજી બુદ્ધિવાળા અને મંદ બુદ્ધિવાળા એમ બે પ્રકારના મુમુક્ષુઓની સ્થિતિને લક્ષમાં લઈને આ નિરૂપણ થયેલું છે. પ્રથમ વિભાગમાં આત્મા-અનાત્માનું, સત્ય-મિથ્યાના નિર્ણયનું અને ચાર મહાવાક્યોનું એવી અલૌકિક શૈલીમાં વિવેચન કર્યું છે કે, જે વાંચીને વિચારવાનું, ત્રીજી બુદ્ધિવાળા મુમુક્ષુ જરૂર અભિજ્ઞતાને નિશ્ચય કરીને કૃતાર્થ થઈ જાય, પરંતુ મંદ બુદ્ધિવાળાને જલદી અભિજ્ઞતાને અનુભવ આવતો નથી. તેથી તેના માટે ખીલા વિભાગમાં સ્થિરતાને તેમજ વૃત્તિવ્યાસિને ઉત્તમ અભ્યાસ તથા તેને અતે ક્ષેત્રની દૃષ્ટિથી લયસાક્ષીનું જ્ઞાન, દસ્તામલકયત્ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે. વૃત્તિને લય થયા પછી “લયસાક્ષી પ્રજ્ઞા હું છું” એવા અનુભવ થયા વિના રહેતો નથી. “લયસાક્ષી”નું જ્ઞાન થયા પછી દેહબુદ્ધિને ઘાત કરવા માટે અને પ્રજ્ઞાબુદ્ધિને દૃઢ કરવા માટે સ્મરણરૂપ અભ્યાસ બતાવ્યો છે.

આખરે જગતને આકંઠર એમના તેમ ખડા રહેવા છતાં જગતભાવ કે વસ્તુભાવ ન સ્ફુરતાં પ્રજ્ઞાભાવ જ સ્ફુરે અને સાધક પુરૂષ પ્રજ્ઞારૂપ જ થઈને રહે એવી સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી સમજાવી છે. અમે વધારે શું કહીએ ? અધિકારી મુમુક્ષુ બને તે આ અંથ વાચ્ય-વિચારે અને અમારા કથનની ખાતરી કરે, એટલું જ કહેવું બસ છે.

આ લખનાર, મહારાષ્ટ્રીય ભાષાથી જેમ અન-

ભિન્ન નથી તેમ તે ભાષામાં નિષ્ણાન પણ નથી. ભાષારૂપી ભુસ્ત્રીનો ખ્યાલ નહિ રહેતાં અહીં તે કેવળ અંતરની ઉચ્ચ ભાવનાએ જ કામ કર્યું છે. આ શબ્દાનુવાદ નથી પણ ભાવાનુવાદ છે. આ પુસ્તકના અધ્યયનથી અમારા અંતરમાં શાન્તિ અને તૃપ્તિને અનુભવ થતાં તે મુખલાલ ઘણાંને મળે એવા ઉદ્દેશથી જ મરાઠી ભાષાનો પ્રતિબંધ હટાવીને ગુજરાતી ભાષામાં આ ઉત્તમ વિવરણ થના ભાવનું અવતરણ કર્યું છે.

સંતશ્રી હંસરાજ સ્વામીનું નિરૂપણ પદ્યમાં છે. તેનો ભાવાનુવાદ ગુજરાતી ગદ્યમાં કરેલ છે. અમારી બધું ગુજળ ગુજરાતી ભાષામાં આ ભાવાનુવાદ પહેલો જ છે.

મંદ બુદ્ધિવાળા મુમુક્ષુ જનો પર મહાન ઉપકાર કરનાર આ પ્રખર જ્ઞાની સંતશ્રી હંસરાજ સ્વામીનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર સંપાદન કરવા માટે અમે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ પૂરતા પ્રમાણમાં મળ્યું નહિ. માત્ર ઘોડી વિગંત મળી તે આ પ્રમાણે છે.

મેળદાર્ઘના પરભાણી ગાયમાં સં. ૧૭૬૭ ની સાલમાં આ સાધુ મહાત્માના દેહને જન્મ થયો હતો. પિતાનું નામ ગંગારામ પંત, અને માતાનું નામ રેણુકાબાઈ. હંસ સ્વામી પોતા પૂર્વશ્રમમાં “નારાયણરાવ” એ નામથી ઐળખાતા એમની બુદ્ધિ એવી તીવ્ર હતી કે, ગમે તેવા સૂક્ષ્મ અને જટિલ સિદ્ધાંતનો પણ તેઓ તુરત ઉકેલ કરી આપતા.

કુટુંબનિર્વાહ માટે એમને જિંદગીની શરૂઆતમાં જ નોકરી સ્વીકારવી પડી. એમનાં પત્ની લક્ષ્મીબાઈ એમને અનુકૂળ હતાં. યુજ્જવલે એક યુગરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ પરંતુ થોડા જ મમયમાં પત્ની અને યુગ-બન્નેનો દેહાન્ત થતાં નારાયણરાવે નોકરી છોડી, અને મેળદાર્ઘમાં પોતાના પ્રજ્ઞાનિષ્ઠ શુદ્ધ લક્ષ્મણરાવના સંગમાં રહેવા લાગ્યા, તથા પરમાર્થતત્ત્વનું ચિંતન કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તેઓથી માહૂર થઈને ધારાશિવ પર ગયા ને ત્યાંથી પદરુપ જઈ સંન્યાસ ગ્રહણ

કર્થો. સંન્યાસાશ્રમમાં તેઓથી “હંસરાજ સ્વામી”ના નામથી ઝોળખાતા પચાસ વર્ષની વયે સં. ૧૮૧૭ની સાલમાં પરાંડા ગામમાં તેઓ સમાધિસ્થ થયા આ પરાંડાકારી સંતે મરાઠી ભાષામાં અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે તેમા સ્વામી શંકરાચાર્યકૃત “લઘુવાક્યવૃત્તિ” તથા “મદ્ધાચાર” સ્તોત્ર, એ એ અથો ઉપરનું એમનું વિવરણ અશસ્થાને બિરાજે છે.

હવે આલ્યો એક પ્રશ્ન. આ ઉત્તમ મરાઠી વિવરણ-અર્થને ગુજરાતીમાં લખવાની પ્રેરણા કોણે કરી ? તે છે એક “આનંદાત્મા”, જેનો ટૂંક પરિચય આ પ્રસ્તાવના પછી આપવામાં આવેલ છે તેઓશ્રીએ પોતાનાં માતૃશ્રી સાથે હરિદ્વાર પધારી “રામધામ”માં સુકામ કરેલા એક દિવસ જ્ઞાનઅર્થાં દરમ્યાન “લઘુવાક્યવૃત્તિ” પરના હંસરાજ સ્વામીનાં અમલકારિક નિરૂપણની વિગત તેઓશ્રીએ મારા સુબથી સાંભળી, ને તુરત બોલ્યાં: “આપ તેનું ગુજરાતી કરશો ?” જવાબમાં મેં કહ્યું કે, “એ ઉપદેશનો અમલ કરે એવા અધિકારી છોવા જ કયા છે ? ખાલી મહેનત શા માટે કરવી ?” તુરત વળતો જવાબ મળ્યો “અરે, એકસોમાંથી પાંચ અધિકારી તો મળશેને ? સેકડે પાચ જણને લાલ થાય તો પણ બહુ છે આપ તેનું ગુજરાતી કરો, આપણે છપાવીશું” આ કથનની મારા મન પર અમલકારિક અસર થઈ ને મરાઠીનું ગુજરાતી લખવાનું કબૂલ કર્યું. “આનંદાત્મા”ની પરમાર્થ વૃત્તિએ મને અદ્ભુત પ્રેરણા આપી લખવાના તમામ સાધનો મારી પાસે હાજર કર્યાં ને ભાગીરથી ગંગાના પવિત્ર તટ પર આવેલા “રામધામ”ના એકાન્ત સ્થાનમા બેસી, બે મહિનામાં ૫૬૦૦ “ઝોલી”ઓના લાવાનુવાદ લખી પૂર્ણ કર્યો સુયોગની વાત તો એ છે કે હરિદ્વારમા આવેલા પૂન્યપાદ સ્વામી ગજેશ્વરનદજી તથા પૂન્યપાદ સ્વામી સર્વાનંદજી મહારાજના પ્રસિદ્ધ “રામધામ”મા બેસીને આ અથાનુવાદ લખ્યો અને અમદાવાદમા આવેલા એમના પ્રસિદ્ધ “વેદ મંદિર”મા બેસીને અથનું છાપકામ કરાવ્યું ! છાપકામના તમામ ખર્ચનો બોજો “આનંદાત્મા”એ

આનંદપૂર્વક ઉપાડી લીધો મને એ બાબતમાં ડોઈ વાતે મૂંઝવણ પડી નથી

હવે બાકી બહુ આભારદર્શન : અમદાવાદમાં “જનકદયાણુ” માસિકના કાર્યકર્તા શ્રીમાન ચંદુભાઈ પ્રજાપતિનો મારે સો પંદેરાં આભાર માનવો જોઈએ પ્રેસની સગવડ પણ તેણે કરી આપી કાગળોની ખરીદી, પ્રેસમાં ચૂંકની લેવ-દેવ, ચૂંકશુદ્ધિ તથા કચર અને ગ્રેવશી છાપકામ કરાવવા બાબત વખતો-વખત એમની સલાહ મને બહુ ઉપયોગી થઈ પડી છે છાપકામ ચાલુ હતું તે દરમ્યાન મારું શરીર ભારે બિમારીનો ભોગ થઈ પડ્યું, તે વખતે પણ કામ બધ પડવા નહિ હેતા સ્થિતિ સભાળી લીધી તે માટે શ્રી ચંદુભાઈનો તેમજ શ્રી નરહરિભાઈ દવેનો પણ હું અત કરણપૂર્વક આભાર માનું છું પૂનામા આ “લઘુવાક્યવૃત્તિ” અથની મહારાષ્ટ્રીય ભાષામા જેણે આવૃત્તિ છપાવી હતી તે “ધંદિરા પ્રેસ”ના માલિક સ્વ ત્રબક હરિ આવટેના પુત્ર શ્રી. શકર ત્રબક આવટેએ આ અથ ગુજરાતી ભાષામાં છપાવવાની અમને સહર્થ પરવાનગી આપી છે તે માટે અમે એમના આભારી છીએ, અને પૂનામાં સુપ્રસિદ્ધ “ગુજરાત હિન્દુ લોજ”ના માલિક, રા. ભાઈ મક્તલાલ રાવળ, કે જેણે પોતાનું કામકાજ છેડીને વારંવાર ધંદિરા પ્રેસમાં જઈ આ પરવાનગી-પત્ર લખાવી લાવવા માટે અમારા વતી મહેનત કરી છે તે બદલ અમે એમનો ઉપકાર માનીએ છીએ. વળી રા મક્તલાલભાઈએ પોતાના ખર્ચે આ પુસ્તકની પચીસ નકલ લઈ ગિરનાસુ જનોને વિના મૂલ્યે આપવાની પણ ઉદારતા દર્શાવી છે એવી જ્ઞાનલક્ષણી અન્ય સંજ્ઞાને માટે પણ અનુકરણીય છે

અમદાવાદમા રહેતાં બહેનશ્રી હીરાબહેન મગનલાલ મહેતાએ પરોક્ષ કે અપરોક્ષ રીતે મને ઘણી અનુકૂળતા કરી આપી છે છાપકામને અમે મારો સુકામ “વેદમંદિર”મા હતો મને ડોઈ પણ વસ્તુની જરૂર પડે તો હીરાબેન પોતાને ઘેરથી લાવીને તુરત હાજર કરે સ્તાની મને માહિતી નહોવાથી પ્રેસમાં અગર એવા જ કામ માટે શહેરમા જવું પડે તો હીરાબેન પોતાનાં બધાં કામ પડતાં મૂકીને મારી સાથે

આવે સંત-સાધુઓની સેવામાં એમને બહુ પ્રીતિ છે આ શરીર ખીમાર પડી ગયું ત્યારે ઘણા સાધનો પોતાને ત્યાથી લાવીને બહુ પ્રકારે એવા કરી હતી અત્રે હું એમનો અને વિજયાબેનનો સહૃદય ઉપકાર માનું છું

“વેદમદિર”ના તેમજ સર્વના આત્મા ઝવાગી સર્વાનંદેશ મહારાજની અમોઘ કૃપાનું તો મારાથી વર્ણન જ નથી થતું આશ્રમમાં રહેવા-જમવા માટે તેઓશ્રીએ મને તમામ પ્રકારની અતુલ્યતા કરી આપી શરીર લયકર ખીમારીનો લોગ ચર્ચ પડ્યું ત્યારે

અનુભવી ડોકટરની સલાહ લઈ મૃત્યુની અણી પર આવેલા આ શરીરને બચાવી લીધું. વળી અમરભાવ પેદા કરે એવા ઉપદેશામૃતનું પણ વારંવાર પાન કરાવ્યું. આ સર્વ ઉપકારનો બહુ વાળવાનું મારી પાસે કોઈ સાધન હું બોલી નથી. માત્ર એ હાથ અને એક મસ્તકથી એમનાં પવિત્ર અરણ્યમાં નમસ્કાર કરીને સતોષ માનું છું

આ અથ બુકસેલરને ત્યાં નહિ મળે ટપાલમાં પણ નહિ મોકલાય જિજ્ઞાસુ જનો પ્રાપ્તિસ્થાનો પર આવીને લઈ જાય અથવા કોઈ સાથે મળાવી લે.

પ્રાપ્તિસ્થાનો

૧ પ્રિન્સેસ આનંદકુમારી સત
અં પ્રકાશ બગીચો, અંબકેશંક પોસ્ટ નાસિકે.

૨. માતાજી સાકરબાર્ડ તથા અબાબાર્ડ.
ગુજરાત બેન, હરિદ્વાર (સુ પી.)

૩ માતાજી જ્યોતિદેવી
રમાલવન, ગણેશઘાટ, હરિદ્વાર (સુ પી.)

આ શરીરની વિવિધ પરિસ્થિતિ થઈ જતાં મૂક સુધારનારે ઘણી સાવધાની રાખવા છતાં કોઈ કોઈ છાપબૂલ રહી ગઈ છે તે સુધારીને વાચવા સુર વાચકોને અમારી વિનંતિ છે અથને અતે શુદ્ધિપત્રક પણ આપવામાં આવેલ છે તે વાચવાથી છાપબૂલ, અશુદ્ધિ તથા અપૂર્તિ સુધારવાની વાચકોને સુગમતા પડશે.

“વેદમદિર”
અમદાવાદ-૧

}

જ્યોતિદેવી

પ્રેરક અને પ્રકાશકનો પરિચય

આ અંથનું અનુવાદન અને પ્રકાશન, એક પ્રળળ આત્માની પ્રેરણાનું ફળ છે. અમે એમને “આનંદાત્મા” ના ટૂંકા નામથી યોદ્ધાવીએ છીએ. એમનામાં રહેલા અતિ ઉત્તમ ઈશ્વરી ગુણ-સ્વભાવનો અમને જે અનુભવ થયો છે, તેનું પૂરું વર્ણન તો આપવાનો અત્રે અવકાશ નથી, પરંતુ અદ્ય પરિચય આપવો તો અત્યંત આવશ્યક છે.

પ્રેરણા-આજથી છ મહિના પર “આનંદાત્મા” પોતાનાં જન્મદાત્રી માતૃશ્રી સાથે પવિત્ર તીર્થસ્થિત હરિદ્વારમાં આવેલ અને “રામધામ”માં મુકામ કરેલ. હંમેશાં દિવસના પાછલા પહોરમાં વેદાન્તચર્ચા તેમજ આત્મવિચાર કરવાનો અમારો નિયમ હતો. એક દિવસ આ અંથના અદ્ભુત નિરૂપણનું કથન મારા મુખથી સાંભળીને એમને પરમ સંતોષ થયો ને તુરત મને કહ્યું: “આપ એ મરાઠીનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરશો?” “કાંઈવાર નાસિક આવીશ ત્યારે એકાન્તમાં બેસીને લખીશ, પણ એમાંનો ઉત્તમ ઉપદેશ સમજે અને આવ્યરણમાં લાવે એવા અધિકારી હવે. મળવા મુશ્કેલ છે.” મેં વળતો જવાબ આપ્યો. પણ મારી દીર્ઘસૂત્રતા અને અશ્રદ્ધા એમને ન ગમી. તુરત એકાન્તમાં: “આપ નાસિક ક્યારે આવો ને ક્યારે લખો; એ તો લાંબા ગાળા થયો. અત્યારે અહીં “રામધામ”માં જ એકાન્તિક શાન્તિ છે. આપ એકાન્તમાં બેસી લખવાનું શરૂ કરો. એકસોમાં પાંચ હવે અધિકારી નીકળશે ને એટલાનું કસ્યાણ થશે તો પણ ઘણું છે.”

બસ, પછી તો જાગૃતી ભાગીરથીના તટ પર નીરવ સ્થાનમાં લખવાનું શરૂ થઈ ગયું. એમની પ્રળળ પ્રેરણાથી અંતરમાં અને કલમમાં એવું અદ્ભુત બળ આવ્યું કે, કદી નહિ ધારેલું એવું સારું લખાઈ ગયું. અત્યારે “આનંદાત્મા” દ્વારા એ છપાઈને પ્રગટ થાય છે. એ વાત એટલેથી રહી. હવે મૂળ વિષય પર આવીએ.

દિવ્ય સંસ્કારમયી માતા!

જે પુત્રીરત્નમાં આવી પરમાર્થપ્રિયતા અને હોવોના કસ્યાણની ઉચ્ચ ભાવના છે, તે પુત્રીને જન્મ આપનારા માતાજીમાં કેવા દિવ્ય સંસ્કારો હશે! એ

કૈમુતિકન્યાય પ્રમાણે કાર્ય ૮૧. થી કારણની કદખના સહજ થઈ શકે છે; માટે “આનંદાત્મા”ના પૂર્ણ પરિચયની પહેલાં સંસ્કારમૂર્તિ માતૃશ્રી ચમનકુંવર-બાનો ટૂંક પરિચય આપવો આવશ્યક છે; કેમકે ઉચ્ચ સંસ્કારિણ બળથી એમનામાં કેવું મહાન પરિવર્તન થયું છે અને કેવળ પ્રભુભક્તિને માટે જ તેઓશ્રીએ રાજવૈભવનો કેવી રીતે ત્યાગ કર્યો તે બાણીને વાચકોને તેમાંથી બોધ મળી શકે તેમ છે.

માતૃશ્રી ચમનકુંવરના એક વખત ગુજરાતના સંતરામપુર સ્ટેટનાં રાજમાતા હતાં સ્ટેટના પ્રતાપી મહારાજશ્રી જોરાવરસિંહજી કે સી.આઈ. ઈ. એ સને! ૧૮૯૬થી ૧૯૪૬ સુધી એટલે પચાસ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. પ્રજા પ્રત્યે એમને પોતાની સંતતિ સમાન ભાવ હતો, અને પ્રજાના મુખ માટે તેમણે કેવાં અને કેટલાં ઉદાર કાર્યો કર્યા છે તે તો સંતરામપુરની પ્રજા જ પૂર્ણ રીતે કહી શકે તેમ છે. મહારાજશ્રીને સંતતિ-માં એક પુત્રરત્ન રાજકુમાર પ્રવીણસિંહજી અને એક પુત્રીરત્ન રાજકુમારી આનંદકુંવરબા-“આનંદાત્મા” એમ બે સંતાન હતાં. ૧૯૪૬ના ડીસેમ્બરની ૨૨ તારીખે મહારાજશ્રી જોરાવરસિંહજીનો હૃદયસ્પર્ગ થયા પછી ૧૯૪૭ના જાનેવારીમાં રાજકુમાર પ્રવીણ-સિંહજીને રાજતિલક કરી પિતાજીની રાજગાદી સુપરત કરવામાં આવી હતી.

સંસારમાં અનાસ્થા.
માતૃશ્રીનો વિદ્યાભ્યાસ અને શાસ્ત્રાભ્યાસ નામ-માત્રનો હતો, પણ એમને શાસ્ત્રનું રહસ્ય જાણવાની બહુ જિજ્ઞાસા થતી. સાંસારિક દૃષ્ટિથી રાજવૈભવનાં મુખેની એમને કાંઈ કમી ન હતી, પણ માતૃશ્રીના અંતરમાં જિરૂકાઈ એમ સંભળાતું કે: “આ બધો સ્વપ્ન જેવો ખોટો ખેલ છે. આ મુખ કાયમનું નથી. પ્રભુની ભક્તિ કરીએ તો જ કાયમને માટે સાચું મુખ મળે.” રાજનીતિ પ્રમાણે તેઓશ્રી વ્યવહારમાં યંત્રવત્ વર્તતાં, પણ અંતરમાં વિરક્તિ અને સંસાર પ્રત્યે અનાસ્થા રહેતી. શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિની પૂજા-સેવામાં પોતાને બહુ પ્રીતિ હતી કદી પણ પૂજા-પાઠ ચૂકતાં નહિ. સાધુ-સંતોનાં દર્શનની બહુ ઇચ્છા થતી તેમજ સત્શાસ્ત્રોનાં થવણીની ઘણી ચાહના રહેતી, પરંતુ રાણીવાસમાં

એઝલ-પદ્ધતિ વશવર્તી રહેવાનું હતું. આ સંજોગમાં એમની આંતરિક ઇચ્છા અમલમાં આવતી નહિ. સ્ત્રીસ્વભાવ પ્રમાણે શૃંગારાદિમાં એમને ન થતી પ્રીતિ કે ન રહેતી ધનસંપત્તિમાં રુદ્ધા. હૃદય શુદ્ધ, સરળ અને નિર્દોષ હોવાથી ભાવિની ઘટનાઓના એમના અંતરમાં પહેલેથી અરપદ આભાસ જણાતો.

દુષ્ટ સ્વભ

સન ૧૬૪૬ના ડીસેમ્બરની એક રાત્રે માતૃશ્રીને એક સ્વપ્ન આવ્યું. કોઈ અગમ્ય સત્તાએ એમના પ્રત્યે કહ્યું: “આ શરીર પરના અલંકારો અને હિંમતી વસ્ત્રો ઉતારી નાખ! સફેદ વસ્ત્રો પારણ કર! હિંમત રાખવી! જરા પણ ગભરાવું નહિ! તું ગંગાકિનારે જા!” આ સ્વપ્નમાં ભાવિ સૂચન હતું. ખીજે જ દિવસે મહારાજાશ્રીને સફેદ તાવ આવ્યો. કોઈ ઉપચાર કામમાં ન આવ્યા. સ્વપ્નને ત્રીજે જ દિવસે એમનો યશસ્વી આત્મા અમરધામવિનાશી થયો! પ્રજાના શોકની સીમા ન રહી. રાજકુટુંબના શોકની તો વાત જ શી કરવી! આ ઘટનાને દુષ્ટ સ્વપ્નનો અમલકાર સમજીને માતૃશ્રી વિહિમત થયાં. અંતરમાં ભય તથા શોકને રથાને પ્રભુની યાદ અને હિંમત હતી.

એક વખત સ્વસુખથી માતૃશ્રીએ કહેલું કે “મહારાજ સા.ના દેહાવસાન પછી કેટલાય દિવસ સુધી રાજમહેલમાં દૃટવા-પીટવાનું આવ્યું, પણ મને અંતરમાં સમજતું કે આ બધો લોકોને દેખાડવાનો ઉપર-ઉપરનો શોક છે. દિલની સાચી વેદના એ દુહનમાં નથી; તેથી હું તે ઢોંગમાં લગતી નહિ. સુખ લોકોને એક બાજુ મહેલમાં બેસી રહેતી ને મહારાજાશ્રીની આત્મશાન્તિ વાસ્તે અંતરમાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરતી.” સદગત મહારાજાશ્રીની યશસ્વી કારકિર્દી-પ્રદર્શક એક સ્મારકઅંચ છપાવીને પણ માતૃશ્રીએ પ્રગટ કરેલો છે.

મહારાજાશ્રીના અમલમાં રાજકુમારી આનંદ-કુવરજાનાં લગ્ન, ગોચ્ય વયે લુણાવાસ સ્ટેટના સુવરાજશ્રી લાલસિંદેજ સાથે મોટા ખર્ચે અને ભારે ધામધૂમથી થયાં હતાં. કન્યાદાનમાં ધનસંપત્તિ આપવામાં મહારાજાશ્રીએ કાંઈ કરી ન રાખી પરંતુ વિધાતા વાગ્યું તેથી એક વર્ષમાં જ આરી પુત્રીની સંભાલીના મહાપત્તિ ધર્મ ગર્ભ! સુવરાજશ્રી લાલસિંદેજનું શરીર નિવૃત્ત ધર્મ ગયા પછી શી. આનંદકુવરજાને ‘સુર

ગૃહમાં રહેવાનું’ પણ સમાસ ધર્મ ગયું. ત્યારથી તેઓશ્રી પિતાજીના રાજ્યમાં, શુભ સંસ્કારયુક્ત પોતાનાં જન્મદાત્રી માતૃશ્રીના સહવાસમાં રહેવા લાગ્યાં. ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને હિંદી ભાષાનો અભ્યાસ તેઓશ્રીએ ખ્યાનગી રીતે રાજમહેલમાં કર્યો છે, સ્કૂલમાં નહિ. ઉત્તમ સંસ્કારયુક્ત માતાની કૃપે જન્મેલ પુત્રી-રત્નમાં દિવ્ય ગુણો સ્વાભાવિક હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી પરંતુ તેમાંયે માતૃભક્તિ, શુરુભક્તિ, નીતિ, ન્યાય, દયા, ત્યાગ, ઉદારતા, નિર્માનિતા, સરલતા અને સહનનંદ આદિ ઉત્તમ ગુણ-લક્ષણો તો એમનામાં પ્રગટ છે, ને ત આમારું અનુભવેલું સત્ય છે, તથા તેનો ઉલ્લેખ હવે પછી અનુક્રમે થશે.

એક વર્ષને અન્તે:

કુળપરંપરાની રૂઢિ પ્રમાણે એક વર્ષ શોક પાળ્યા પછી શોકવસ્ત્રો બદલવા માટે માતૃશ્રી પોતાના પિતાજીને ત્યા કોનોડ ગયાં. ત્યાંથી થોડા વખતમાં પાછાં સંતરામપુર આવ્યાં અને પંદર દિવસની અંદર રાજમહેલમાં ગયા તથા સુખનાં સાધનોને! ત્યાગ કરીને સન ૧૬૪૮ના એપ્રિલમાં તીર્થક્ષેત્ર નાસિક પંચવટીના તપોવનમાં જઈને રહ્યાં.

માતૃશ્રીએ હિંમતથી સંબંધીજનોને તથા પ્રજાજનોને કહી દીધું કે, “હવે મારે એક ભગવાનની ભક્તિ વિના બીજું કાંઈ પણ કરવાનું નથી. વિનાશી સંસારમાં સ્વપ્નવત્ મુખો મેં જોઈ લીધાં. હવે હું પ્રભુને રાજે બેઠું છું. તે મારી રજા કરશે.”

મંબંધીજનો કહેવા લાગ્યાં કે રાજ્યમાં રહીને ભગવાનને ભજો; પરંતુ માતૃશ્રીના અંતરમાં ત્યાગ-વૈરાગ્યની ભાવના પ્રગળ બની હતી. ઉચ્ચ મંબંધીજનોને જેમ ભાણું તેમ તેઓ બોલ્યાં, પણ માતૃશ્રીને નિશ્ચય અટલ રહ્યો. પુત્રીરત્ન, ‘આનંદાત્મા’એ પણ આ માથે પ્રયત્ન કર્યું! તીર્થક્ષેત્ર નાસિકમાં ગીતમી ગંગાના તટ પર, માતૃશ્રીએ પોતાનાં પુત્રી “આનંદાત્મા” માથે સુકામ કર્યો. જેતે તમામ લૌકિક વ્યવહાર તથા લોકોને મગવાનું પણ બંધ કરી દીધું. બ્યાવહારિક કામકાજ “આનંદાત્મા”ને સોંપીને પોતે તો પ્રભુસ્મિતનમાં જ રત રહેતાં.

રાજકુમાર પ્રવીણસિંદેજ કે જેને: સંતરામપુર

સ્ટેટની ગાદી પર હતા, તેઓ માતૃશ્રીના વનવાસ-ગમન પછી ચાર મહિનામાં ૧૯૪૮ ના ઓગસ્ટમાં સ્વર્ગપાસી થયા ! માત્ર દોઢ વર્ષ તેઓશ્રીએ રાજ્ય ક ન્યાર પછી તો સમયાનુસાર હિન્દ સમસ્ત્ર રાજ્યપરિવર્તન પણ થઈ ગયું.

દોઢ વર્ષની અંદર પતિ તથા પુત્રના વિયોગના અસહ્ય દુઃખમાં એકમાત્ર ભગવાનના આધાર પર તેના પત્ની અચલ શ્રદ્ધાના બેળથી માતૃશ્રીએ તંબામ સંકેતોને સામનો કર્યો, ને સંસારના અનેક રંગે બોદી, તેમા દેવળ સ્વાર્થમય ભાવનાનું અવલોકન કરીને તેઓશ્રીએ પોતાના અંતરમાં વૈરાગ્યની ભાવના દઢ કરી.

તપોવનમાં એક વર્ષ જમાતમ દિરમા રહ્ય પછી તે તપોવનમાં જ એક મંદિરને છોળીદાર કરાવીને વિધિપૂર્વક લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી; પછી મંદિરની સન્મુખ માતૃશ્રીએ પોતાને માટે એક કુટિર બંધાવી ને હાલ ત્યાં જ નિવાસ કરી રહ્યા છે.

ભગવદ્ભક્તિ માટે જ પોતે રાજ્યસંપત્તિનો ત્યાગ કર્યે હતો. હવે આજો વખત એમના ચિત્તમાં ભગવાન જ રમી રહ્યા છે. લક્ષ્મીનારાયણ માટે વાઘા (ચિત્તાક) તથા શણગાર અને શોભાની તમામ વસ્તુઓ પોતાને હાથે જ સીવીને તૈયાર કરે; હાથ અને મન તો પ્રભુની સેવામાં સોંપ્યાં. સીવવાનું કામ બંધ થાય ત્યારે જપમાળા ચાલુ થાય. કોઈ પાસે ધાર્મિક પુસ્તકો વચાવે ને પોતે શ્રવણ કરે એ રીતે પોતે પ્રભુપરાયણ શુભન ભણે છે. પ્રથમ તો પૌરાણિક કથાઓમાં એમની રુચિ હતી, પણ છેલ્લાં ચારેક વર્ષથી વેદાન્તશ્રવણની એમને ખૂબ લાગી લાગી છે. વેદાન્તની પ્રક્રિયાઓ પોતાની રીતે ન સમજાય ત્યારે અન્ય શાસ્ત્રીઓ તથા સતી પાસેથી સમજવાની મહેનત કરે, અને વેદાન્ત-શ્રવણે જ હવે તો વાંચે છે, તેમ જ સંત-સાધુઓની સેવા તથા એમના સંપ્રદાયો સાંભળવામાં જ એમને આનંદ આવે છે. આવી રીતે ઉચ્ચ સંસ્કારોના બાળથી અનેક પ્રતિકુળતાઓને પાર કરીને પ્રભુપરાયણ થયેલાં માતૃશ્રીને ક્રોડો આ પુસ્તકમાં આપવાનો અમારો પૂર્ણ આગ્રહ હોવા છતાં પોતે પોતાનો ક્રોડો આપ્યો નહિ. આત્મચિંતનથી કોઈપણ વસ્તુ એમને અધિક લાગતી જ નથી.

“આનંદાત્મા” ને-

માતૃશ્રીએ નાસિકમાં જ મ્યંબકરોડ પર “હ પ્રકાશ” ખામક કુટિર બંધાવી આપી અને એમને ત્યાં જ રહેવાની ફરજ પાડી. તેના બે કારણો છે: એક તો એ કે, પોતાને પુત્રીમાં એક-અમતા ન થાય (જે

સાથે રાજે તો પુત્રીમાં આસક્તિ અને પ્રીતિ દંઢ થાય. માટે તમામ સંબંધોના ત્યાગ કરવાની ભાવના મનમાં સુખ્ય રાખી.) બીજું કારણ એ કે, સંસારવ્યવહારની અંજોટીથી પણ અલગ રહેવાય ને ભગન તથા જ્ઞાતિચિંતનમાં વિશેષ ન પડે. માતૃશ્રી દંકકારણ (તપોવન)માં અને “આનંદાત્મા” તપોવનથી ત્રણ માઈલ દૂર મ્યંબકરોડ પર “હ પ્રકાશ” માં નિવાસ કરે છે. એમનામાં માતૃભક્તિ અનેક અને આપુર્વ છે, “આપુ” એ ઈશ્વરનો શુભ છે. “જે આપે તે ઈશ્વર !” ઈશ્વર દાતા છે. પ્રાકૃક નથી. “આનંદાત્મા”માં એ ઈશ્વરનો શુભ પ્રગટ છે. “આપુ” એમને બહુ ગમે. “કીર્તનજ્યોતિ” છપાવીને ભાવિકોને વિનામૂલ્યે આપી છે નિરક્ષર અને નિશ્ચય વિધવાઓને હાથઉદ્ધોગ શીખવવા માટે ઉદ્યોગશાળાઓમાં એકલાવે અને તેના ખર્ચ પેટે આપે છે ! અસહાય વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપ તથા રોગીઓને તેમજ અનવસ્થાના અર્થીઓને યોગ્ય સહાયતા આપવા વખતે ઘણી વાર પોતે તંગ હાલત કબૂલ કરે પણ સહાયતા આપતાં અટકે નહિ. કોઈ ઉત્તમ જ્ઞાનપૂર્ણ ગ્રંથોની ખરીદી કરે ત્યારે એકાકે ભે પ્રત ન લેતાં વિશેષ ખર્ચે, ત્યારે કહી પૂછીએ કે આટલાં બાંધને શું કરશો ? તો તુરત જવાબ મળે; “બીજાને આપીશું. ભલે વાંચે ને સુખી થાય.” આ સર્વ એમના સ્વભાવની જ વસ્તુઓ છે.

સુશુભ કરતાં નિર્જીણ તત્ત્વમાં એમને પ્રથમથી જ વિશેષ પ્રીતિ છે. વેદાન્ત શાસ્ત્ર જ મોક્ષશાસ્ત્ર છે, એવો એમનો નિશ્ચય છે. પૂ. માતૃશ્રીને વેદાન્તના સિદ્ધાન્તો સમજાવવા તેઓ વારંવાર પ્રયત્ન કરતાં પણ પ્રથમ માતૃ મન તેમાં લાગતું ન હતું. પછીથી તો તેઓશ્રી પણ વેદાન્તમાં પ્રીતિવાળાં થયાં અને નિર્જીણ લક્ષિતનું સ્વસ્થ સમજવા લાગ્યાં. શુરેસેવા, સત્સંગ અને સત્સંસ્કારનું શ્રવણ-મનન એમને અમરભાવ પેદા કરનારું હાથ છે. એમ સર્વ વાતે તેઓશ્રી સાચાં વેદાન્તી છે. નિષ્કામ શુભ કર્મોથી એમના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં શાન્તિ, ઉત્તિ અને આનંદની અલક રહ્યા કરે છે, તેથી અમે એમને “આનંદાત્મા” કહીએ છીએ ને પોતે પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે કે હું “આનંદાત્મા” જ છું ! આ પુસ્તકના પ્રકાશક પણ તેઓ જ છે. પહેલેથી છેલ્લે સુધી, સર્વ સાધનોની સગવડ પણ “આનંદાત્મા”એ જ કરી છે, તેથી આ અંત્ર પણ એમને જ અર્પણ કરવામાં આવેલ છે. જ્યોતિદેવી

પ્રકાશકનું વક્તવ્ય

આ અર્થનું પકન-પાઠન આનંદદાયક છે. કેમકે તેમાં મતમતાંતરના અને વાદવિવાદના અંગકા નથી, પણ સુરશિષ્યનો સ્વાનુભવસિદ્ધ સવાદ છે.

ગીતાના જેમ અદાર અધ્યાય અને મહાભારતનાં જેમ અદાર પર્વ, તમ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યકૃત “લઘુવાક્યવૃત્તિ”ના અદાર શ્લોકો પર હંસરાજ સ્વામીનું અનુભવસિદ્ધ અદાર પ્રકારનું નિરૂપણ! હંસરાજ સ્વામીએ મંદપ્રજ્ઞ સુસુપ્તો પર દયા લાવીને સર્વ વેદાન્તસિદ્ધાન્તો ખોલી-ખોલીને વિસ્તારથી, શ્રુતિ, સુક્રિત અને અનુભવપ્રમાણથી સમભવેલ છે. એમનાં એકેએક નિરૂપણમાં અમને વિશેષતા માલૂમ પડી છે. શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભુદ્ધિવાળા સુસુપ્તને, એકાગ્ર ચિત્તે વાંચે-વિચારે અને અનુભવે તો અમારા કથનની સત્યતા સમભવ.

વેદોની અને સુદ્ધિની ઉત્પત્તિ પ્રણવ ઈચ્છી કેવી રીતે થઈ અને તેમાં તે કેવી રીતે વ્યાસ છે, એ નિરૂપણ તો અમને ધણું વિશેષતાયુક્ત લાગ્યું છે, અને મોટી સરસ તો વૃત્તિવ્યાસનો અભ્યાસ! “પચદશી” આદિ વેદાન્તપ્રશ્નોમાં “વૃત્તિવ્યાસિ” “ફલવ્યાસિ” આદિ શબ્દો અગે વાંચેલા, પણ તેમાં કોઈ ભેદી સમજણ પડી નહિ “વૃત્તિવ્યાસિ” એટલે વૃત્તિનો (પ્રજ્ઞા સાથે) સંબંધ. તેને જ પ્રજ્ઞાવિદ્યા કહે છે, પરંતુ તે વૃત્તિને વ્યાપક પ્રજ્ઞામાં શી રીત વ્યાસ કરવી અર્થાત્ પ્રજ્ઞાકાર થવાની વૃત્તિને શી રીતે તાલીમ આપવી એ સૂક્ષ્મ અભ્યાસ તો કેવળ હંસરાજ સ્વામીએ જ આ અથમા બતાવ્યો છે. વૃત્તિવ્યાસિના અભ્યાસરૂપ આ પ્રજ્ઞાવિદ્યા મંત્રે અવિદ્યાબળનો નાશ કરીને છેવટે પોતે પણ ચેતન ગગનમાં ભૂપ્ત થઈ જાય છે તે વખતે અન્ય કોઈ પણ માંધોનીની અપેક્ષા વગર સ્વયં પ્રકાશ ચેતન આત્મા જ એ વૃત્તિને લય દેખે છે, ને તે જ “લયનાદી સંવિધાનંદ આત્મા હું છું” એવો નિઃશ્વર્યાત્મક અનુભવ કરીને સાધક જીવન-મુક્ત થાય છે.

શ્રુતિનુ રહસ્ય અમરના માટે સાંસારિક વાસનાથી રહિત શુદ્ધ ભુદ્ધિની જરૂર છે. શુદ્ધ ભુદ્ધિમાં શુદ્ધ વિચાર પેદા થઈ શકે અને વિચારથી કુતર્ક નહ થાય છે. જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય પણ સ્પષ્ટ કહે છે કે : ઘનુસિદ્ધિ વિચારેણ ન જુઝર્માદિકોતિમિઃ અર્થાત્ વિચારથી જ આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે. કરંદોઢા કર્મો કરંદો તોપણ થતી નથી. જો પરમાત્મા તરફ ધર્મતાંતરણથી શુકાવ હોય તો ભણી કે તેમાં વિવેક-વેગઅ અને શમ-દમાદિ સાધન સંપત્તિ છે. સાધન-

યુક્તને આ મોક્ષશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અમરકારિક અસર કરશે, ને સાધક ધન્ય થશે.

આ પ્રજ્ઞાવિદ્યા તો પ્રજ્ઞાપિંચોની કામદુગ્ધ ગાય છે. અન્ય ભુદ્ધિપ્રધાન અને પ્રાકૃત વિદ્યામાં સમર્થ જનો, છજ-લેદથી કદાચ એ પ્રજ્ઞાપિંચોની ગાયને પોતાના સુકામ પર લઈ જઈને બાંધી રાખી શકશે પણ ગાય તેને દૂધ દોહવા નહિ દે અને દૂધ પીને તેઓ તૃપ્તિનો અનુભવ નહિ કરી શકે; કેમકે તે અનધિકારી છે. તે જ પ્રમાણે સાધનહીન છતાં પોતાને સર્વજ્ઞ માની બેઠેલાઓ, વેદાન્તપ્રશ્નો વાંચીને શાળિક જ્ઞાન દ્વારા વાચ્યજ્ઞાની બનશે પરંતુ તેના સિદ્ધાન્તનો મર્મ સમજીને તેમાં સ્થિતિ (નિષ્ઠા) પ્રાપ્ત નહિ કરી શકે; કેમકે પ્રજ્ઞાવિદ્યારૂપી કામદુગ્ધા ગાયનું શાન્તિ-તૃપ્તિરૂપી દૂધ પીને અમરભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો તેને અધિકાર નથી. હું રોગી છું કે નીરાગી છું, એ જેમ માણસ પોતે જ પોતાના અનુભવથી જાણે છે, તેમ આ મોક્ષશાસ્ત્રમા મારી અગ્નિ અને પ્રીતિ છે, કે સાંસારિક પદાર્થોમાં છે? તે પણ મનુષ્ય પોતાની વૃત્તિના અવલોકનથી જાણી શકે છે કેવળ શોખને ખાતર વેદાન્તશાસ્ત્રના! પકનનો કથો જ અર્થ નથી. તત્ત્વ સમજવાની ખરી આધ્યાત્મિક છૂપ લાગવી જોઈ એ.

“પચદશી” અને “વિચારમાગ” આદિ વેદાન્તપ્રશ્નોનો સુજરાતીમાં અનુવાદ થયો છે, પણ આ અતિ ઉત્તમ અને આદરણીય મહારાષ્ટ્રીય અર્થનો આજ પર્યંત અનુવાદ કેમ નહિ થયો હોય? એ પ્રજ્ઞ સ્વાભાવિક થાય છે “લઘુવાક્યવૃત્તિ”ના અદાર શ્લોકો પર હંસરાજ સ્વામીનું આ એક મરાઠી મહાકાવ્ય છે એમનું જીજ્ઞા મહાકાવ્ય સ્વામી શંકરાચાર્યના “સંદાયારસ્તોત્ર” પર લખાયું છે. તેમાં “સંદાયારસ્તોત્ર” પરના મરાઠી કાવ્યોનો સુજરાતી ગદ્યમાં અનુવાદ છપાઈ ગયો છે, પણ આ “લઘુવાક્યવૃત્તિ” પરના મરાઠી મહાકાવ્યના ભાવનું સુજરાતી ભાષામાં અવતરણ હજી સુધી કોઈ તરફથી થયું નથી. એક માત્ર મરાઠી ભાષાના પ્રતિબંધ નડતા હતા. પૂન્ય માતાજી ભયેનિહેલીએ તે પ્રતિબંધ હટાવીને સુજરાતી ભાષામાં તેનો ભાવાનુવાદ કર્યો તે માટે અમારી સાથે સુજરાતી વાચકો પણ એમનો આભારી છે.

“હં પ્રકાશ” } “આનંદાત્મા”
નાસિક. } (રાજકુમારી સા, સંતરામપુર સ્ટેટ)

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય.	પૃષ્ઠાંક	ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩	અર્થાર્થ	૩	૨૫ દેહાદિ સંઘાતમાં અસ્તિ, ભાતિ,		
૪	પ્રસ્તાવના	૪	પ્રિયત્વ નથી, એ વિષે ન્યાય ...	૨૪	
૭	ગ્રેરક અને પ્રકાશકોના પરિચય ...	૭	૨૬ સત્ત્વ શુભની શાન્ત વૃત્તિ ને તેના વિકાર	૩૨	
૧૦	પ્રકાશકનું વક્તવ્ય	૧૦	૨૭ ઉદાસવૃત્તિનાં લક્ષણો ...	૩૨	
૧	શિષ્યના અધિકારની પરીક્ષા	૧	૨૮ ધર્મ-ધર્મી	૩૫	
૨	અધિકારી શિષ્ય રવિદત્તને સ્વામીજી		૨૯ અષ્ટધા પ્રકૃતિ	૩૬	
	ઉપદેશ કરે છે.	૨	૩૦ જીવદૃત શુભદોષ કલ્પના ...	૩૭	
૩	આત્માના પૃથક્કથણ પર વિવેચન ...	૨	૩૧ જીવ અને ઈશ્વરનું રૂપ ...	૪૦	
૪	પંચીકૃતનું કોષ્ટક	૩	૩૨ સર્વમાં પ્રજ્વળની વ્યાપ્તિ ...	૪૩	
૫	સ્પષ્ટ ભૂતોમાંથી પેદા થયેલા પદાર્થોનું કોષ્ટક.	૪	૩૩ વેદોનું સ્વરૂપ	૪૩	
૬	વાસનાનું રૂપ	૪	૩૪ ઈશ્વરનું વસતિસ્થાન ...	૪૫	
૭	સૂક્ષ્મ દેહનાં સત્તર તત્ત્વોનું વિવેચન ...	૫	૩૫ ઈશ્વર અને જીવના કર્તાપણની વિરુદ્ધતા	૪૬	
૮	અષ્ટધા પ્રકૃતિના સાધારણ-અસાધારણ		૩૬ મિથ્યા પદાર્થના ધર્મ	૫૧	
	કાર્યનું કોષ્ટક	૬	૩૭ લિંગદેહમાંના ધર્મી અને ધર્મ કથા		
૯	જડ-અચળગી રચનાનું વિવેચન ...	૭	તે કહે છે.	૫૨	
૧૦	પાંચભૂતોના ધર્મ, કર્મ અને શુભનું કોષ્ટક	૮	૩૮ પાંચ પ્રાકૃત વિકાર	૫૫	
૧૧	ઉપાધિમાં પ્રજ્વળની વ્યાપ્તિ	૯	૩૯ સદૃશ શુભ-દોષ કેવી રીતે થાય છે અને		
૧૨	આત્માનું ચિદ્રૂપ લક્ષણ સર્વમાં કેવી		તેમાં આત્મા અલિપ્ત શી રીતે છે તે		
	રીતે વ્યાપ્ત છે	૯	કહે છે	૫૬	
૧૩	વિશ્વાભિમાન	૧૧	૪૦ વ્યાપારમાં શુભ-દોષ	૫૭	
૧૪	તૈન્મ અભિમાન	૧૧	૪૧ સ્વપ્નવ્યાપારનાં તત્ત્વો	૫૭	
૧૫	પ્રાજ્ઞ અભિમાન	૧૧	૪૨ પાંચ મહાભૂતોમાં રહેલા શુભ-દોષ ...	૫૭	
૧૬	કર્મ વિપાક	૧૨	૪૩ ધર્મીસના વ્યાપારથી અને શુભ-દોષથી		
૧૭	પંચભૂતોના વ્યાપારનું કોષ્ટક ...	૧૪	ચેતનજ્યોતિ અલગ	૫૮	
૧૮	જીવનો સંસ્કૃતિભ્રમ અને તે બ્રમની		૪૪ “હૃદય”નું પુનઃ વર્ણન	૫૯	
	નિવૃત્તિના ઉપાય	૧૫	૪૫ પાંચ કોશરૂપી પદ્ધતિઓનું વિવેચન ...	૬૪	
૧૯	વિચાર	૧૬	૪૬ અરા દેહ કેટલા તેનો નિર્ણય ...	૭૦	
૨૦	ઉપદેશ	૧૬	૪૭ આત્મા અને ત્રણ દેહની અસાદૃશ્યતાનું		
૨૧	આત્મા કોણ અને આભાસ કોણ એ		કોષ્ટક	૭૨-૭૩	
	વિષે વિવેચન	૧૭	૪૮ આત્મા કેટલો પ્રસિદ્ધ છે તેનું વર્ણન ..	૭૪	
૨૨	આત્મા પ્રજ્વળ કેવી રીતે તે વિષે		૪૯ વ્યાપકપણા વિષે પ્રજ્વળની અને ધર્મીસ		
	વિવેચન	૧૮	તત્ત્વોની અસામ્યતા	૭૬	
૨૩	અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયનો પિંડમાં અનુભવ	૧૮	૫૦ સમાધિ-અભ્યાસ	૮૧	
૨૪	સત્ય અને મિથ્યા પદાર્થનું વિવેચન	૨૨	૫૧ ભગૃત અને સ્વપ્નાવસ્થામાં અભ્યાસ	૮૨	

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક	ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫૨	અભ્યાસના ક્ષણ વિશે દૃષ્ટાન્ત	... ૬૨	૭૧	વૃત્તિનો અભ્યાસ ૧૬૮
૫૩	સામાન્ય અને વિશેષનો નિવેડો	... ૬૩	૭૨	વાક્યવૃત્તિનો અનુભવ ૧૭૦
૫૪	સ્વપ્નમાં સંધિનું વિવેચન ૬૭	૭૩	ત્રિધા પરિચ્છેદ ૧૭૩
૫૫	સ્વપ્નમાંની જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાનું વિવેચન	... ૬૯	૭૪	ત્રિવિધ લેહ ૧૭૩
૫૬	સમાધિમાં થતાં વિધોનું નિરૂપણ	... ૧૦૫	૭૫	ત્રણ અભિમાનીઓનું વિવેચન	... ૧૭૭
૫૭	આકાશ અને સ્વસ્વરૂપમાં લેહ	... ૧૦૮	૭૬	અભિમાન કાઢવાનો ઉપાય ૧૭૭
૫૮	જીવનું રૂપ...	... ૧૧૬	૭૭	ત્રણ અભિમાનના નિશ્ચેષનાશની અવધિ	... ૧૭૮
૫૯	સૂક્ષ્મ અભ્યાસ અથવા વિચારનું અગ	... ૧૨૩	૭૮	વિશ્વાભિમાન ગયો તેની નિશાની	... ૧૭૮
૬૦	બ્રહ્મવિચાર...	... ૧૨૬	૭૯	મારાપણું મૂળમાંથી ગયાની નિશાની	... ૧૭૯
૬૧	શૂન્ય ખડન	... ૧૨૮	૮૦	હુંપણું મૂળમાંથી ગયાની નિશાની	... ૧૮૦
૬૨	સવિકલ્પ નિર્વિકલ્પનું પુન સ્પષ્ટીકરણ...	... ૧૩૮	૮૧	તેજસ્ અભિમાન મૂળમાંથી ગયો તેની નિશાની	... ૧૮૧
૬૩	મોહરૂપ ચાર ઉત્તર અવસ્થાનું નિરૂપણ	... ૧૩૯	૮૨	પ્રાણ અભિમાન સમૂળો ગયાની નિશાની...	... ૧૮૨
૬૪	સમાધિના પ્રકારોનું વર્ણન	... ૧૪૬	૮૩	મૂલાજ્ઞાન	... ૧૮૨
૬૫	સહજ સમાધિ અને સહજ અવસ્થાનું વર્ણન	... ૧૪૬	૮૪	મૂલાજ્ઞાન સાથે પ્રાણ ગયાની અવધિ	... ૧૮૩
૬૬	અસંપ્રજ્ઞ સમાધિનું યથાર્થ નિરૂપણ	... ૧૫૨	૮૫	સુસુપ્તપણા, સાધકપણા અને સિદ્ધપણાની અવધિ	... ૧૮૩
૬૭	સવિકલ્પ સમાધિના પ્રકાર	... ૧૫૫	૮૬	જીવનસુકતોની સ્થિતિ	... ૧૮૫
૬૮	શબ્દાનુવિદ્ધ સમાધિ	... ૧૫૬	૮૭	દેતનિવૃત્તિનો માર્ગ	... ૧૯૦
૬૯	સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞ સમાધિ	... ૧૫૬		શુદ્ધિપત્રક	... ૧૯૧
૭૦	વૃત્તિના ખલનું વર્ણન	... ૧૫૯			

સ્વામી શંકરાચાર્યકૃત લઘુવાક્યવૃત્તિઃ

(હંસરાજ સ્વામીની મરાઠી ટીકાનો ભાવાનુવાદ)

મનુષ્યોને પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય અને તેઓ જન્મ-મરણનાં કષ્ટમાંથી છૂટે તે માટે સ્વામી શંકરાચાર્યે અનેક બોધપ્રદ ગ્રંથો લખેલા છે. તેમાંનો આ “લઘુવાક્યવૃત્તિ” નામનો અદ્વાર શ્લોકનો શુરુ-શિષ્યના સંવાદયુક્ત ગ્રંથ છે. તેમાં સ્વિકૃત નામનો એક શિષ્ય, સ્વામી શંકરાચાર્યને શરણે જઈને કહે છે કે:-

“હે ભગવન! હું અજ્ઞાનરૂપી સમુદ્રના માયારૂપ ખાડામાં પડેલો છું તે ખાડામાં મમતારૂપી મધરીએ મને પકડેલો છે. તેના પંજમાંથી છૂટવા માટે મેં ધર્મ-કર્મ આદિ પુષ્કળ સાધનો કર્યાં, પરંતુ તેનાથી છૂટકારો ન થતાં તે સાધનોએ ઊલટી અવિધાને જ સહાયતા કરી. ચિત્તમાં શાન્તિ થાય તે માટે મેં જપ, તપ, પુરસ્કાર, વ્રત, અનેક પ્રકારનાં દાન, તીર્થયાત્રા, તપશ્વ, ઉપાસન, શાંતિપાઠ આદિ સાધનો કર્યાં, પણ તેનાથી ચિત્તમાં શાન્તિ ન થતાં, “મેં આટલાં સાધનો કર્યાં” એવું મારામાં ઊલટું અભિમાન વધ્યું. અને માળાપે “સ્વિકૃત” એવું આ શરીરનું નામ પાડ્યું તે જ મનુષ્ય શરીર હું છું એમ દૈવ થયું. વાસ્તવિક હું પડેલાં કેણુ હતાં? હાલ અર્ધો જન્મ્યો તે હું ક્યાંથી આવ્યો? અને મરણ પછી હું ક્યાં ઠેકાણે જઈશ? એ બાબતની મને કંઈપણ ખબર નથી હું કેણુ છું એ યોગબળવાની ઇચ્છા થવાથી મેં પુષ્કળ સાધનો કર્યાં, પણ એથી કંઈ ન વળ્યું. પછી દેવ-દેવીઓને પ્રમત્ત કરવા માટે ભારે સંયમપૂર્વક મેં ભક્તિ કરી, ત્યારે તેઓએ પ્રસન્ન થઈને વરદાન દીધું. પણ તેથી તો દેહયુદ્ધ દૈવ ધર્મ, એટલે એ પણ ઠીક ન લાગ્યું. પછી બીજા બધા દેવોને છોડીને હું સદાશિવને શરણે ગયો. શિવજીએ સ્વપ્નામાં આવીને કહ્યું કે: “હે સ્વિકૃત! ભે, તું સંસારભયની ચિન્તા ન કર. તારી સર્વ ચિન્તા સ્વામી શંકરાચાર્ય નદ કરશે; માટે તું તેને શરણે જા. જગતનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આ કળિ-યુગમાં હું જ શંકરાચાર્યના નામથી પ્રગટ થયો છું,

તેથી શરણે આવેલા તને, જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપીને હું તારું અજ્ઞાન દૂર કરીશ.”

એ પ્રમાણે સ્વપ્નમાં સાંભળેલા શ્રી શંકરના ભાષણનું, જાણ્યા પછી સ્મરણ થતાં, મને ભારે નવાઈ લાગી અને મનમાં થયું કે ત્યારે ખુદ શંકર મને સ્વામી શંકરાચાર્યને શરણે જવાનું કહે છે, તો હવે મારે વિલંબ ન કરતાં શરણે જવું.” (એવો નિશ્ચય કરીને તે સ્વામી શંકરાચાર્યને શરણે ગયો અને કહેવા લાગ્યો.) “હે સ્વામીજી! હું આપને શરણે આવ્યો છું. તો હે સદ્ગુરુ! આપ મારો સ્વીકાર કરો. આજનો દિવસ ઉત્તમ છે કે, મને આપનાં ચરણચમક પ્રાપ્ત થયાં જન્મમરણરૂપ સંસારની ચિન્તા દૂર કરવા માટે ઘણા દિવસથી હું પ્રયત્ન કરતો હતો, પણ આપ જેવા સમર્થ ગુરુ વિના એ ચિન્તા દૂર થાય તેમ નથી; તેથી હું આપને શરણે આવેલો છું અને હું આપના ચરણમાં મારું શરીર, વાણી અને મન અર્પણ કરું છું આ મારા મોલવામાં એ કંઈપણ કપટ હોય તો આપ સમક્ષ મારું મસ્તક તૂટી પડે! મારી વાણી આપના સિવાય બીજા કોઈની બે સ્તુતિ કરે તો મારી જીભ બગી જાય! અને મારું મન આપના સિવાય બીજા કોઈનું જ સ્મરણ કરે તો મારા પર પ્રહારક્રિયાનું પાપ લાગે!” આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને શરણે આવ્યો છું, ને આપને સાદાંજ નમસ્કાર કરું છું. માટે હે ભગવન! આપનું ખિરદ રાખીને આપના આ હાસનો ઉદ્ધાર કરો.”

શિષ્યના અધિકારની પરીક્ષા

આ શિષ્ય ચાર સાધનથી સંપન્ન હોય એમ લાગે છે, અને તેથી જ અધિકારી છે. વળી અધિકારી છે તેથી જ શરણે આવેલો છે એવું મન મિથ્યા વિવેચનામાંથી હટી ગયું છે, તેથી તેને સત્ય અને મિથ્યાની સમજ પડી હોય એમ દેખાય છે, તેમજ નિત્ય શું અને અનિત્ય શું એ બાબતનો વિચાર

કર્મે હોય એવું લાગે છે પ્રજા નાણુવાની ઇચ્છા થઈ એ જ તેની મુશુક્રતા. અન્ય લોભો પર અરુચિ થઈ એ જ એનો વૈરાગ્ય મનની અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ હટાવીને આત્માને ઝોળાખેલો એ જ અહીં શમ કહી શકાય તેની ઇન્દ્રિયોના જે નિષ્કલે એ જ દમ સર્વનો ત્યાગ કરીને આ શિષ્ય પ્રજા તરફ વળ્યો છે એ જ ઉપરામતા. મુખદુઃખથી તે હરતો નથી એ જ તેની તિતિક્ષા. સદ્ગુરુના વચન પર વિશ્વાસ એ જ તેની શ્રદ્ધા અને એકાગ્રતા એ જ સંભાધાન. આ પ્રમાણે સાધનચતુષ્ટયનાં લક્ષણો તેનામાં છે, માટે તે ઉપદેશનો અધિકારી છે.

અધિકારી શિષ્ય રવિદત્તને સ્વામીજી ઉપદેશ કરે છે

સાધનચતુષ્ટય શિષ્યને પ્રજાનિષ્ઠ ગુરુ પ્રજા-જ્ઞાનને ઉપદેશ આપવાની ઇચ્છા કરે છે તે પ્રમાણે આ શિષ્ય સાધનસંપન્ન હોવાથી તેને ઉપદેશ કરવામાં કોઈ પ્રકારનો દોષ નથી જો તેની બુદ્ધિ મંદ હશે તો અભ્યાસ સહિત ઉપદેશ કરાશે; પછી વિશ્વાસપૂર્વક વૃત્તિના ખલ કરશે, અર્થાત્ વૃત્તિને અભ્યાસની આદત પાડશે તો એ અભ્યાસની દૈનંદીથી અપરોક્ષ અનુભવ થશે.

આ રીતે સર્વ પ્રકાર ધ્યાનમાં લઈને સ્વામીજીએ પોતાના હાથથી રવિદત્તને ઉઠાડીને કહ્યું : ‘રવિદત્ત ! તું નિર્ભય રહે તારો મનોરથ સિદ્ધ થશે, પણ તારે એટલું કરવું ભેદી શકે કે, હું તને જે ઉપદેશ કરું તે દૈ શ્રદ્ધાથી અંતઃકરણમાં તારે ધારણ કરવો અને જેવો અભ્યાસ કરું તેવો વૃત્તિનો ખલ કરવો, એટલે તને કદા અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.’

અપરોક્ષ એટલે પોતે સ્વતઃ નિરૂપે થઈ રહેવું
પરોક્ષ એટલે પોતે પોતાને ઝોળાખવું

પરોક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે ગુરુના વચનમાં ખરો વિશ્વાસ થયો ભેદીએ એ વિશ્વાસ યાને શ્રદ્ધા થશે તો જ આત્મતત્ત્વની ઝોળાખાણ પડશે પછી અપરોક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે વિચારની જરૂર પડશે અને અભ્યાસથી એ વિચાર જરૂર ઉપજાશે હુમખાં તો હું તને પરોક્ષ જ્ઞાનને ઉપદેશ કરું છું તે તું શ્રવણ કર અને તે દૈ કરવા માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કર

‘હું કોણ છું ?’ એ નાણુવાની ઉમેદથી તું આવ્યો છે, તો હવે મને જવાબ આપ કે તું કોણ છે ?

ચાર વેદોનાં ચાર મહાવાક્યો છે એ ચારેયનો અર્થ એક છે—જીવ અને પ્રજાની એકતા. તેમાં “તત્ત્વમસિ” મહાવાક્ય ઉપદેશકારક છે

તેનો ગુરુ પાસે વિચાર કરીને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે અને પછી “અહું પ્રજ્ઞાસિમ્” એ વાક્ય, અંતરવૃત્તિ દ્વારા દૈ કર, એટલે પછી તું તે પ્રજા સહજ છે જ. તે સિવાય અહુંકારથી માંડીને દેહપર્યંત સર્વ મિથ્યા છે. તે હું નથી. હું સ્વતઃસિદ્ધ પ્રજ્ઞાત્મા, એકરૂપ, અસંગ, અખંડ, ભેદરહિત છું, એમ દેહબુદ્ધિનો પ્રમાદ હટાવીને ઝોળાખી લે બસ એ જ “અહું પ્રજ્ઞાસિમ્” મહાવાક્યનો અનુભવ છે. આ પ્રમાણે અનુભવ લેનારી જે વૃત્તિ, તે જ વાક્યવૃત્તિ. કામિક, વાચિક, માનસિક, શાસ્ત્રીય અથવા લૌકિક, અનેક પ્રકારનાં જે કર્મે થતાં હોય તે ભલે થયા કરે, પણ તેને ખાતર આ વૃત્તિનો અભ્યાસ છોડવો નહિ

અભ્યાસ—હું પોતે સ્વતઃ પ્રજ્ઞા છું એ અર્થના અનુસંધાનનું કદી પણ વિસ્મરણ ન થવું તે.

પ્રશ્ન—આત્મા પૂર્વ પ્રજ્ઞા છે તેનું લક્ષણ શું ?
યથાર્થ રીતે ઝોળાખ્યા વિના તેનું અનુસંધાન શી રીતે બની શકે ?

ઉત્તર—અહુંકારથી માંડીને શરીરપર્યંત જે જે મિથ્યા પદાર્થો છે તેમાં આત્મા સેનસેન થઈ ગયો છે, માટે તે બાબત પર વિવેચન થાય ત્યારે શરીરબદ્ધિને મિથ્યા સમજીને તે દેહભાવનો ત્યાગ કરીશ ત્યારે જ ત્રિવિધ પ્રતીતિથી આત્મતત્ત્વ અલગ થઈ જશે.

આત્માના પૃથક્પણ પર વિવેચન

માન્યાના મણકા (પાસ) કાઢી નાખીને જેમ દોરાને અલગ કરી લઈએ છીએ અથવા દોગ પર મણકા જોડાડી (પહેલી) હાંચે છીએ તેમ, શરીર, પ્રાણ, અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયાદિમાંથી આત્માને અલગ કરીને ઝોળાખી લેવો અથવા દેહ-ઇન્દ્રિયાદિને ઝોળાખીને આત્માથી તેને ભિન્ન સમજી અલગ કરવાં એ બધું નિરૂપણને વખતે સમજાયે, એમ સ્વામી શંકરાચાર્યે કહ્યું ત્યારે રવિદત્તે પોતાની વૃત્તિને સાધક કરી. ગુરુના મુખમાંથી શબ્દ માંભગાંની સાથે જ તેના અર્થ તરફ લક્ષ જતા વાગ્યું રવિદત્તની પેઠે સર્વ

સુમુકુળનોએ શુરુનાં વચન શ્રવણ કરવા સાવધ થવું
જોઈએ મેઘ ચાતકને માટે વૃષ્ટિ કરે છે, પરંતુ તે
પાણી સર્વને મળે છે, તેવી રીતે શંકરાચાર્યનું નિરૂપણ
રવિદત્તાના નિમિત્તે છે, તે સર્વ અધિકારીઓના
ઉપયોગમાં આવશે માટે હે સર્વ લોકો! તમે એ
નિરૂપણ શ્રવણ કરો.

જે ચાતક ભૂમિ ઉપરનો ચારે ખાવાનો છોડી
છંદને મેઘ તરફ જોઈ રહે છે તે જ ખરે ચાતક છે.
તેવી રીતે હે અધિકારી જનો! તમે દેહાદિક પદાર્થોનું
અભિમાન મૂકી દો તો જ હું તમને ખરા અધિકારી
માનું; અને તમે એવા બનશો તે વખતે જ તમને
વચનોનું રહસ્ય સમજશે

આ સંસારમાંથી ખરેખર છૂટવું છે એમ જેને
લાગતું હોય તેણે વિધેયોના ત્યાગ કરવો; પછી સહ-
જનાં તેને પરમાર્થ પ્રાપ્ત થશે (શંકરાચાર્ય સ્વામી
રવિદત્ત પ્રતિ વાક્યવૃત્તિનું નિરૂપણ કરે છે તેમાં પ્રથમ
જે શરીરનું વિવેચન એક શ્લોકાર્થ દ્વારા કરે છે તે,
હે અધિકારી જનો! તમે સાવધાન થઈ શ્રવણ કરો)
સ્પૃહો માંસમયો વેદઃ સુદ્ધમ સ્વાદ્માસનામય ।
જ્ઞાનકર્મેન્દિવ્યઃસાર્થ ધીઃ પ્રાણોત્તચ્છરીરગો ॥૧॥

અર્થઃ-સ્પૃહ હેહ માંસમય, અને સૂક્ષ્મ દેહ
વાસનાત્મક, દંડ ઇન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ અને મન-બુદ્ધિ,
એ સત્તર તત્ત્વોનો છે તેમાં સ્પૃહ હેહ માંસમય કેવી
રીતે તે કહું છું.

પંચીકૃતઃ-પાંચ ભૂતોનો વિભાગ કરીને તે
વિભાગ અચુક પ્રમાણમાં એકમેકને વહેચીને પછી
જે સ્પષ્ટ ભૂતો થયાં તે સ્પષ્ટ ભૂતોને 'પંચીકૃત'
કહે છે.

સ્પૃહ શરીર પંચીકૃતનું છે. ઇન્દ્રિય પોતાની દૃષ્ટિ-
માત્રથી પ્રત્યેક ભૂતના બે બે સમાન ભાગ કરીને,
એક ભાગ તે તે ભૂતમાં રાખીને, બીજા ભાગના
ફરી સમાન ચાર ભાગ કરીને, તે બાકી રહેલા ચાર
ભૂતોમાંના પ્રત્યેકને એક-એક એમ વહેચીને, પંચી-
કૃત કર્યું પંચીકૃતમાં કયા ભૂતનો કયો ભાગ, કયા
ભૂતમાં મળીને, કેવી રીતે તે તે ભૂતને સ્પષ્ટ બનાવ્યાં
તે બાણવા માટે આ નીચે કોષ્ટક આપેલું છે

તે કોષ્ટકમાં જે ભૂત સ્પષ્ટ થયાં તેના અર્ધભાગ
આમાં કયો છે તે બાણવા માટે તે ભાગની આગળ
એકકાનો આંક મૂકેલો છે.

પંચીકૃતનું કોષ્ટક

ભૂતો	આકાશ	વાયુ	તેજ	જલ	પૃથ્વી	ભૂતોમાં આવેલા ભાગનો ધર્મ
આકાશનો ભાગ	૧૬ અંતઃકરણ	૬ વ્યાન	૬ શ્રોત્ર	૬ વાચા	૬ મજ્જ	સ્તાવધતા
વાયુનો ભાગ	૬ મન	૧૬ સમાન	૬ ત્વચા	૬ પાણિ	૬ સ્પર્શ	ચંચલતા
તેજનો ભાગ	૬ બુદ્ધિ	૬ ઉદાન	૧૬ ચક્ષુ	૬ પાદ	૬ રૂપ	ભાસકતા
જલનો ભાગ	૬ ચિત્ત	૬ પ્રાણ	૬ જિહ્વા	૧૬ ઉપસ્થ	૬ રસ	દ્રવતા
પૃથ્વીનો ભાગ	૬ અહંકાર	૬ અપાન	૬ ગ્રાણ	૬ શુદ્ધ	૧૬ ગંધ	જડતા

ઇન્દ્રિયની સત્તાથી માયાદેવીએ સ્પૃહ શરીરમાં પાંચ ભૂતોમાંથી જે પદાર્થો ઉત્પન્ન કર્યા તેનું
કોષ્ટક આ નીચે આપેલું છે

૨૫૪ ભૂતોમાંથી થેલા થએલા પદાર્થોનું કોષ્ટક

પૃથ્વીમાંથી	જલમાંથી	તેજમાંથી	વાયુમાંથી	આકાશમાંથી
અસ્થિ	શુક્ર	ક્ષુધા	ચક્ષુ	કામ
માંસ	શોણિત	તૃષ્ણા	વક્ત્ર	ક્રોધ
ત્વચા	લાળ	આગસ	પ્રસરણ	હોભ
નાદી	મૂત્ર	નિક્ષા	આકુચન	મોહ
રોમ	સ્વેદ	મૈથુન	નિરોધન	ભય

૨૫૪ પૃથ્વીમાંથી થયેલા અસ્થિ-માંસાદિ પદાર્થોમાં, જલમાંથી થયેલા શુક્ર-શોણિત આદિ મિલાવીને તે ભૂતકર્મમાંથી સાંધેસાંધા હીંપી ગર્ભ તૈયાર કર્યો.

વાસનાનું રૂપ

એ તૈયાર થયેલા શરીરમાં, વાયુમાંથી થયેલા પ્રાણને ચક્ષુ-ચક્ષુ આદિ વ્યાપાર થવા લાગ્યો. ત્યારબાદ ગર્ભ પૂર્ણ થવાથી પ્રાણી જન્મ્યો ત્યારે તેજ-માંથી થયેલાં ક્ષુધા-તૃષ્ણાને હીંપી તેનું પોષણ થવા લાગ્યું આ પ્રમાણે સ્થૂલ દેહ પાંચ ભૂતમાંથી થયો છે, માટે તેને ભૌતિક કહે છે. સ્થૂલ દેહ ભૂતોમાંથી થયો છે ખરો, પણ તેની ઉત્પત્તિ સ્વી-પુરુષમાંથી છે. સ્ત્રીના રક્તમાં પુરુષનું વીર્ય મળતાંની સાથે જ તેના સાત પ્રકાર થયા. માટે તે સાત પ્રકારવાળા સાવચવ દેહને સમકોશિક કહે છે. અસ્થિ, નાદી, મૂત્રા અને નખ; એ સાદાત્રણ ધાનુ પુરુષના વીર્યની છે અને માંસ,

જેવી રીતે આકાશમાં વાયુ ગળે છે તેમ અધિષ્ઠાન પ્રકારમાં “અહ” સ્ફુર્તિ થયે છે. સમણ સાથે તાદાત્મ્ય કરવાથી તે સ્ફુર્તિને “માયા” નામ દેવામાં આવે છે. એ જ સ્ફુર્તિ વ્યથિ શરીરોમાં વિભક્ત થઈ એક પિંડમાં તાદાત્મ્ય પામી છે અને ત્રણે અવસ્થાઓનું અભિમાન લઈને બેઠી છે. જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ બે અવસ્થામાં થનારાં કર્મો તે એ કર્યા છે, માટે તે મારે લોગવવાં પડ્યો એવું અભિમાન જે ધારણ કરે છે તેને જ વાસના કહે છે. સુપુત્રિમાં એ જ સ્ફુર્તિ અજ્ઞાનનું અભિમાન થાય છે. અજ્ઞાનનેતાં સુપુત્રિમાં તે

સુષુપ્તિની વાત જવા દે, પરંતુ મરણ વખતે પણ તેનો લોપ નથી થતો. તે અનંત જન્મોમાં કરેલાં કર્મોનું અભિમાન માથે લઈને બેઠી છે. જેવી રીતે વારંવાર ગોળીને પાકું કરેલું તે આળો જન્મોમાં મંભારવા છતાં જેમ ભૂલાતું નથી, તેમ વાચનામાં અનંત જન્મોની મામતી ભરેલી છે.

સંચિત—ત્યારથી એ અહં સ્ફુર્તિ પોતાના અધિષ્ઠાન, ચેતન સ્વરૂપથી જુદી પડી ત્યારથી જે જે કર્મો કર્યા તેનું અભિમાન, માથે લઈને બેઠી, તેને સંચિત કહે છે.

ત્યાં સુધી અધિષ્ઠાન—આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી એ સંચિત કર્મો બળવાનાં નહિ. તે ત્યારે ત્યારે, જેમ જેમ ભાગમાં આવે ત્યારે તે તે રીતે ભોગવવાં જ પડે છે. એક શરીરમાં એકસો યોગિનેટલાં પુણ્યપાપરૂપ કર્મો થાય છે તે કાંઈ એકી સાથ ભોગવવામાં આવતાં નથી; માત્ર એક શરીર જેટલાં ભોગવાય છે. એક દેહમાં કરેલાં એકસો યોગિનાં કર્મોમાંથી એક યોગિનાં કર્મોના ભોગ મળે છે ને નવ્વાણું યોગિનાં કર્મો બાકી રહે છે એક યોગિના એક યોગિનાં કર્મો ભોગવાય છે, તો તે યોગિમાં પાછાં એકસો યોગિનાં કર્મો થાય છે! તેમાંથી એક યોગિનાં કર્મો ભોગવવામાં આવે છે અને બાકીની નવ્વાણું યોગિનાં કર્મો સિલિકમાં રહે છે.

આ રીતે અનંત જન્મોનાં કર્મોના જે સંગ્રહ પડેલો છે તે વાસનામાં ગુપ્ત છે. તેને સંચિત કર્મો કહેવામાં આવે છે.

ક્રિયમાણ—શરીરમાં આવ્યા પછી જે જે કર્મો કરવામાં આવે છે તેને ક્રિયમાણ કર્મો કહેવામાં આવે છે.

પ્રારબ્ધ—શરીરના આરંભથી માંડીને અંત સુધી જે કર્મો ભોગવીને પૂરાં કરાય છે, અથવા સંચિત કર્મોના ભંડારમાંથી જે કર્મો એક શરીરના ભાગે આવે તેને પ્રારબ્ધ કહે છે. સંચિત, ક્રિયમાણ અને પ્રારબ્ધ, એ તમામ કર્મોના કર્તાપણું અભિમાન લઈને અનંત કલ્પોથી બેઠેલી જે વાસનારૂપ અહંતા છે, તેને જ ‘સૂક્ષ્મ શરીર’ કહે છે. સૂક્ષ્મ દેહ વિના સ્થૂળ દેહ ગ્રહી શકતો નથી; માટે વાસનાને લીધે પ્રાણીને જન્મ-મરણ થાય છે. વાસનાથી દેહ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રારબ્ધ કર્મો પૂરાં થતાં મરે છે. મર્યા

પછી બીજો દેહ ધારણ કરે છે. જેમ આગળના બે પગ ટેકવ્યા પછી જ બડમાંકડી પાછળના બે પગ ઉપાડે છે, તેમ વાસના બીજો નવો દેહ નક્કી કરે ત્યાર પછી જ જૂનો દેહ છોડે છે. આ પ્રમાણે અનંત યોગિમાં અનંત જન્મો થાય છે. તેની ગણતરી કાંઈ પણ કરી શકતું નથી.

ત્યારે પોતાનું અજ્ઞાન નાશ પામશે અને સ્વ-સ્વરૂપનું જ્ઞાન થશે ત્યારે જ વાસના નષ્ટ થશે; એ સિવાય નાશ પામવાની નહિ. આ વાસનાને જો કલ્પ-પર્યંત અસ્તિમાં રાખો તો પણ તે બળવાની નહિ; અને કલ્પપર્યંત પાણીમાં કુબાકી રાખો તો પણ તે પલંગવાની નહિ. વધારે શું કહું? એ વાસનાને હટાવવા માટે જ્ઞાન વિના બીજા હાથેથી ઉપાય કરો તો પણ તે નષ્ટ થવાની નહિ એવી જે દૃઢ વાસના તે જ આ સૂક્ષ્મ શરીર. એ સૂક્ષ્મ શરીર, કર્મનું સાર પ્રાપ્ત થનારા જડ સ્થૂળ શરીરને પ્રવૃત્ત કરે છે.

સૂક્ષ્મ દેહનાં સત્તર તત્ત્વોનું વિવેચન

એક વૃત્તિના બે પ્રકાર: એક મન, બીજી બુદ્ધિ. સ કલ્પ-વિકલ્પ કરનારી વૃત્તિને ‘મન’ કહે છે અને નિશ્ચય કરનારી વૃત્તિને ‘બુદ્ધિ’ કહે છે. મન અને બુદ્ધિમાં બાજુવાની શક્તિ છે, તેને ‘જ્ઞાનશક્તિ’ કહે છે એ બન્ને સત્ત્વગુણની વૃત્તિઓ છે ને એ જ લોકતા છે. સત્ત્વગુણાત્મક વૃત્તિના વ્યાપારલેહથી બીજા પાંચ પ્રકાર થયા છે

શ્રોત્ર—કાનમાં આવીને જે વૃત્તિ કાન દ્વારા શબ્દ સાંભળે છે તેને શ્રોત્ર કહે છે.

ત્વચા—શરીરની આમડીમાં આવીને તે દ્વારા જે વૃત્તિ સ્પર્શને ભણે છે તેને ત્વચા ઇન્દ્રિય કહે છે **ચક્ષુ—**નેત્રમાં આવીને જે વૃત્તિ નેત્ર દ્વારા રૂપ ભુજે છે તેને ચક્ષુ ઇન્દ્રિય કહે છે.

ગ્રીહવા—જીભ દ્વારા જે વૃત્તિ રસ આજે છે તે ગ્રીહા ઇન્દ્રિય

ઘ્રાણુ—નાકમાં આવીને જે વૃત્તિ નાક દ્વારા સુગંધ-દુર્ગંધ લે છે તેને ઘ્રાણુન્દ્રિય કહે છે

મન અને બુદ્ધિ અંદરની ઇન્દ્રિયો છે, તેથી તેને અંતઃકરણ કહે છે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને બહારની ઇન્દ્રિયો કહે છે, કેમકે તે મન-બુદ્ધિનાં બહારનાં કામ કરવાનાં

સાધનો છે. મન, બુદ્ધિ તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને જ્ઞાનના સાત પ્રકાર થાય છે, આ રીતે સ્ફૂર્તિમાં જે જ્ઞાન છે તેના તે સાત પ્રકાર થયા. ચંચળપણથી જે વ્યાપાર કરે છે તેને પ્રાણ કહે છે.

પ્રાણુ—સ્ફૂર્તિમાંથી જ્ઞાન તો મન-બુદ્ધિ તરફ ગયું. પછી અજ્ઞાન રહ્યું. તે નાડી દ્વારા ફરવા લાગે છે ત્યારે તેને પ્રાણ કહે છે. વ્યાપારભેદથી પ્રાણના પાંચ પ્રકાર થયા છે: વ્યાન, સમાન, ઉદાન, પ્રાણ તથા અપાન.

વ્યાન—જે વાયુ આખા શરીરમાં રહીને નાડીઓ દ્વારા ફિચા કરી વૃત્તિ આપે છે તે વ્યાન.

સમાન—નાભિને ઠેકાણે રહીને જે વાયુ સાંધાઓને હલાવે છે તથા જે કેવળ પ્રાણ અને અપાનની ગાંઠ સમાન છે તે સમાન.

ઉદાન—કંઠમાં રહીને જે વાયુ બૂખ-તરસ પેદા કરે છે તે ઉદાન.

પ્રાણુ—હૃદયમાં રહીને જે વાયુ ઉપર જાય છે અને જેને લીધે જીવને સુખ થાય છે તે પ્રાણ.

અપાન—જે વાયુ નીચે જાય છે અને મલત્યાગ કરે છે તે અપાન.

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો—વાણી, હાથ, પગ, શુદ્ધ અને ઉપસ્થ એ પાંચેનું પ્રાણને લીધે ચલન થાય છે, તેથી તે પણ પ્રાણની જેમ ક્રિયારૂપ છે. તેમાં વાણી સિવાય બાકીની કર્મેન્દ્રિયો જ છે. પાંચમી વાણી તે ક્રિયારૂપ અને જ્ઞાનરૂપ એમ બે પ્રકારની છે, તેથી તે કથારેક જ્ઞાનેન્દ્રિય તરફ અને કથારેક કર્મેન્દ્રિય તરફ

અદ્વધા પ્રકૃતિના સાધારણ-અસાધારણ કાર્યનું કોષ્ટક

શક્તિ	ગુણ	આકાશ	વાયુમાંથી	તિજમાંથી	જલમાંથી	પૃથ્વી-માંથી	પાંચેમાંથી એકસાથે
જ્ઞાનશક્તિ સાત પ્રકારની	સત્ત્વગુણ-માંથી	શ્રોત્ર	ત્વચા	ચક્ષુ	નિહી	ધ્રાણ	મન-બુદ્ધિ
ક્રિયાશક્તિ દસ પ્રકારની	રજોગુણ-માંથી	વાચા	હાથ	પગ	ઉપસ્થ	શુદ્ધ	પાંચ પ્રાણ

સ્થૂલ શરીરની અંદર મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણ રહે છે અને દમ ઇન્દ્રિયો શરીરના દમ ચોખલા-ઓમાં રહે છે. આ પ્રમાણે સત્ત્વ તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ દેહ, સ્પૃહ દેહમાં રહ્યો છે અને તે સૂક્ષ્મ દેહ વાસનાનો

વળે છે. વાણી ચાર પ્રકારની છે: પરા, પર્યતિ, મધ્યમા અને વૈષરી. વૈષરી વાણી ક્રિયારૂપ છે. પરા અને પર્યતિ વાણી જ્ઞાનરૂપ છે.

મન, બુદ્ધિ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને પાંચ પ્રાણ; એ સત્ત્વ તત્ત્વોને લિંગદેહ કહે છે. આ સત્ત્વ તત્ત્વોનો લિંગદેહ વાસનાનો બનેલો છે. પરંતુ એ તત્ત્વો ભૂતોમાંથી થયાં છે, તેથી તેને ભૌતિક કહે છે. ભૂતોની દ્રવ્યશક્તિ તે તમોગુણ. ક્રિયાશક્તિ તે રજોગુણ અને જ્ઞાનશક્તિ તે સત્ત્વગુણ.

તમોગુણની દ્રવ્યશક્તિ તે જ પાંચ વિપયો. એ વિપયો પાંચ ભૂતોમાંથી થયેલા છે. ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ એ ભૂતોમાંથી થઈ નથી; તેથી લિંગદેહની ઉત્પત્તિ અપંચીકૃત છે. ત્રણ ગુણ અને પાંચ ભૂત મળીને થયેલી અદ્વધા પ્રકૃતિએ જ ઉપરોક્ત સત્ત્વ બચ્ચાં બધ્યાં છે. તેમાં સાધારણ અને અસાધારણ એવા બે પ્રકાર છે. ભુદાનુદાં ભૂતોમાંથી જે ભુદાં કાર્ય ઉત્પન્ન થયાં છે તેને અપંચીકૃત અસાધારણ કાર્ય કહે છે અને પાંચ ભૂતોમાંથી એકીસાથે જે કાર્ય ઉત્પન્ન થયાં તેને અપંચીકૃત સાધારણ કાર્ય કહે છે. એમ ભૌતિકના બે પ્રકાર: પંચીકૃત અને અપંચીકૃત. પંચીકૃત ભૌતિક સ્પૃહ દેહ અને અપંચીકૃત ભૌતિક સૂક્ષ્મ દેહ. ત્રણ ગુણ અને પાંચ ભૂતોમાંથી સાધારણ અને અસાધારણ કાર્ય કયાં કયાં અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયાં છે તે બાણવા માટે આ નીચે કોષ્ટક આપેલું છે.

છે, તેથી વાગના બધાં જોયે ત્યાં તે સત્ત્વ તત્ત્વો જવાનાં. સુષુપ્તિમાં પ્રાણમાત્ર હોય છે અને બાકીનાં તત્ત્વો શૂન્ય રહે છે. પ્રાણપ્રયાણ સમયે વાગના જે દેહ ધારણ કરે છે ત્યાં તે સત્ત્વ તત્ત્વો જાય છે. જે વખતે

શરીરમાં પ્રાણ આવે છે તે વખતે મન, બુદ્ધિ ને ઇન્દ્રિયો પણ આવે છે અને પોતપોતાના વ્યાપાર કરવા લાગે છે. એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ બને શરીરનું નિરૂપણ કર્યું. હવે ત્રીજું કારણશરીર કેવા પ્રકારનું છે તે કહેવામાં આવે છે.

અજ્ઞાનકારણ સાક્ષિ યોગસ્તેવાં વિમાસક :

યોધામાસો બુદ્ધિગતઃ કર્તાસ્થાત્પુણ્યપાપયોઃ ॥૨૧॥

અર્થ—અજ્ઞાન એ જ કારણશરીર, કે જેને પ્રકાશનારો સાક્ષી આત્મા છે અને બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબરૂપ વિકાર તે ગોધાભાસ થાય છે. તે પુણ્યપાપનો કર્તા છે અને દેહબુદ્ધિની અહંતા લઈને એ જ સુખદુઃખ લોગવે છે. સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ શરીર ઉત્પન્ન થયાં તેથી તેને ઉત્પન્ન કરનાર કારણશરીર અજ્ઞાન છે એમ કહ્યાવા લાગ્યું. જેવી રીતે અધારમાં સર્પ ભાસ્યો તે દોરીને ન બાણવાધી ભાસ્યો એ પુણ્ય છે.

સર્પભાસને લીધે જેમ દોરીને “ન બાણુ” મનાવા લાગ્યું, તેમ જ શરીરને લીધે અજ્ઞાન હોય એમ કહ્યાવા લાગ્યું. ન બાણુવાને જેમ રૂપ નથી તેમ અજ્ઞાનને પણ રૂપ નથી. અજ્ઞાન એટલે ન બાણુવું, નિજ રૂપનું વિસ્મરણ. એ વિસ્મરણ વિના બે દેહ ભાસવાના નહિ. એ અજ્ઞાન આત્માને પોતાને નથી. જેમ દોરીનું અજ્ઞાન દોરીને નથી, પણ તેને જોનારો જે ગૃહસ્થ, કે જેને મંદ અંધકારને લીધે દોરી બાણુવામાં આવી નહિ, તેને છે. સ્વસ્વરૂપ પ્રકાશમાં ન હોવા છતાં સ્ફૂર્તિરૂપી કીતુક થયું ! તે જ ખરું હોત તો તેને ‘માયા’ એમ કોઈ ન માનત. થયું જ નથી; ને થયું હોય એમ કહી લીધું તે જ માયા.

સ્ફૂર્તિ એટલે ‘અહં’ પ્રકાસ્ફુરણ’ યાને વિના-કારણ પોતાને પોતાનું સ્મરણ જેમ વાયુની લહર આકાશને ન સ્પર્શતાં તેમાં જોડે છે તેમ સ્ફૂર્તિ, ચેતન સ્વરૂપને ન સ્પર્શતા ત્યાંથી જ જોડે છે અને જ્ઞાન તથા અજ્ઞાન પણ તેમાં જ છે. સ્ફૂર્તિમાં વૃત્તિ-જ્ઞાનને જ્ઞાન તથા સ્વરૂપના વિસ્મરણને અજ્ઞાન કહે છે. એમ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન સ્ફુરણમાં છે. સ્વરૂપમાં વૃત્તિ જ નથી, તો સ્મરણ-વિસ્મરણ ક્યાંથી હોય ? અને સ્મરણ-વિસ્મરણ નથી માટે તે જ્ઞાન-અજ્ઞાનથી અતીત છે એમ સમજવું

સ્ફૂર્તિમાં જે જ્ઞાનપ્રકાશ છે તે ચિદ્રૂપ જેવો નથી. સૂર્યનો ઉદય થતાં પાણીમાં પ્રકાશ દેખાય છે તે કાંઈ સૂર્યના જેવો નથી; એ તો ઉપાધિને લીધે ભાસેલો ખોટો ભાસ છે. તેમ ચિદ્રૂપનું જ્ઞાન સ્ફુરણમાં ભાસે છે તે આત્માના જેવું છે એમ માનવું નહિ, પણ એ સ્ફુરણ ઉપાધિને લીધે ભાસેલો ખોટો ભાસ છે એમ સમજવું. સ્વરૂપમાં જ્ઞાન નથી, તો પછી અજ્ઞાન ક્યાંથી હોય ?

વિદ્યા—સ્ફુરણમાં જે જ્ઞાન છે તેને વિદ્યા કહે છે.

અવિદ્યા—સ્ફુરણમાં રહેલા અજ્ઞાનને અવિદ્યા કહે છે. અવિદ્યા આવરણશક્તિ અને વિદ્યા વિશ્લેષશક્તિ છે.

આવરણશક્તિ—દોરીને જે ઢાંકનારી તે આવરણશક્તિ છે.

વિશ્લેષશક્તિ—દોરીને ન સમજવા દેતાં દોરીને ઠેકાણે સર્પ દેખાડે તે શક્તિને વિશ્લેષશક્તિ કહે છે. સ્વરૂપને આવરણ કરનારી એવી જે અવિદ્યા તે આવરણશક્તિ અને સ્વસ્વરૂપને ન સમજવા દેતાં તેને ઠેકાણે જગત દેખાડનારી એવી જે વિદ્યા, તે વિશ્લેષશક્તિ.

કર્તા—વિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત થયેલ ઈન્દ્રિય, કે જેનો ચેતન જેવો ભાસ છે તે, કર્તા છે.

લોકતા—અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબનારો અને જેનો ચેતન જેવો ભાસ છે તે સુખ-દુઃખનો લોકતા થાય.

ત્યાં સુધી જે શરીર ઉત્પન્ન થયાં ન હતાં ત્યાંસુધી જીવ શુભરૂપે અજ્ઞાન ગર્ભમાં સર્વ જગતનું ઉપાદાન-કારણ થઈને રહેલો. એ પ્રમાણે પ્રતિબિંબયુક્ત અવિદ્યા સર્વ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે અને વિદ્યાસહિત ઈન્દ્રિય જગતનું નિમિત્તકારણ છે.

જડ—અજ્ઞાનનું જે જડપણું તેને જડ કહે છે. **ચંચળ**—વિદ્યારૂપ વિશ્લેષને ચંચળ કહે છે.

જડ ચંચળની રચનાનું વિવેચન

પ્રથમ જ્ઞાન—અજ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણ; પછી તે સ્ફુરણમાં રહેલા જ્ઞાનમાંથી સત્ત્વગુણ થયો. અને અજ્ઞાનનો તમોગુણ થયો. સત્ત્વગુણ અને તમોગુણ મળીને રજોગુણ થયો ચેતનબળ હોવા છતાં સ્ફુરણ થયું એ જ તે સ્થાને છિદ્ર પડ્યું ! એ છિદ્રરૂપી અવકાશને આકાશ કહે છે.

વાયુ—સ્ફુરણુ તે અંચળપણુ તેને વાયુ કહે છે.
તેજ—સ્ફુરણુ ભાસ્થું તેને તેજ કહે છે.

પાણી—મૃદુ સ્ફુરણુ તે જ પાણી.

પૃથ્વી—કંઠણુ અજ્ઞાન તે પૃથ્વી.

એ પ્રમાણે ત્રણ ગુણ અને પંચભૂત મળીને થનારી અથવા પ્રકૃતિ સૂક્ષ્મરૂપે સ્ફુરણુમાં જ છે.

પછી તમેગુણમાંથી પંચભૂત રૂપે થઈને જુદાં જુદાં હોવાવા લાગ્યાં. શબ્દને માટે આકાશ થયું અથવા

અવકાશમાં શબ્દસ્ફુરણુ થયું. એ જ શબ્દવિષય તન્માત્રા આકાશ. સ્પર્શને માટે વાયુ અથવા વાયુમાં સ્પર્શ ઉત્પન્ન થયો અને તે જ સ્પર્શવિષય તન્માત્રા વાયુ. રૂપને માટે તેજ થયું. રૂપ જ ભાસકપણાથી ઉત્પન્ન થયું; માટે તે રૂપવિષય તન્માત્રાને તેજ સમજવું. રસને માટે પાણી થયું અથવા પાણીમાં રસ થયો તે જ રસવિષય તન્માત્રા પાણી સમજવું. ગંધને માટે પૃથ્વી થઈ અથવા પૃથ્વીમાં ગંધ પેદા થયો તે જ ગંધવિષય તન્માત્રા પૃથ્વી સમજવી.

પાંચ ભૂતોના ધર્મ, કર્મ અને ગુણનું કોષ્ટક

	આકાશનો	વાયુનો	તેજનો	પાણીનો	પૃથ્વીનો
ધર્મ	અવકાશ	અંચળપણું	કંઠન	દ્રવત્વ	કઠિનપણું
કર્મ	સહિદ્રતા	સર્વ સ્થળે વિહાર	પચન	ભીંબાવણું	ધારણ કરવું
ગુણ	શબ્દ	શબ્દ, સ્પર્શ	શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ	શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ	શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તન્માત્રા સહિત પાંચ ભૂતો એ જ તમેગુણની દ્રવ્યશક્તિ અસાધરને રહેવા માટે ત્રિભુવનાત્મક રહેકાણુ, એ દ્રવ્યશક્તિમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે.

પાંચ ભૂત અને રમેગુણ તથા પાંચ ભૂત અને સર્વ-ગુણમાંથી થનારાની ઉત્પત્તિ પ્રથમ કહેલી છે અને સત્તર તત્ત્વના સૂક્ષ્મ હેહનું વર્ણન પણ પહેલાં કર્યું. એમ પંચીકરણનો પ્રકાર પ્રથમ કહેલો છે.

જશાયજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉર્લિજ એ ચાર પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ શરીરોમાં સૂક્ષ્મ શરીરોનો પ્રવેશ થતાંની સાથે જ ચલન ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં બે કારણ છે: એક ઉપાદાનકારણ અને બીજું નિમિત્તકારણ અવિદ્યાસહિત જીવ ઉપાદાનકારણ છે અને વિદ્યાસહિત ધ્વિર નિમિત્તકારણ છે.

ઉપાદાન—તેમાંથી જ થાય, તેમાં જ રહે અને છેવટે તેમાં જ લય પામે તેને ઉપાદાન કહે છે.

નિમિત્ત—માત્ર હોય અને ઇચ્છા કરે કે તુરત પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય તેને નિમિત્ત કહે છે.

બ્રાન્તિથી હોરીનો જ સર્પ થયો, હોળી ઉપર જ ભાસ્થો, પછી હોરીમાં જ લય પામ્યો, તેમ અજ્ઞાનથી સર્વ થયું, અજ્ઞાનમાં રજું અને છેવટે અજ્ઞાનમાં જ

લય પામે છે એવી રીતે અજ્ઞાનસહિત હોરી, સર્પની ઉત્પત્તિનું ઉપાદાનકારણ છે, તેવી રીતે અજ્ઞાનસહિત અધિજ્ઞાન પ્રદા, જગતની ઉત્પત્તિનું ઉપાદાનકારણ છે. ધ્વિરની ઇચ્છાથી જગત ઉત્પન્ન થયું, માટે જગતની ઉત્પત્તિનું ધ્વિર નિમિત્તકારણ છે.

પહેલાં જે વિદ્યા અને અવિદ્યામાં પડેલાં બે પ્રતિબિંબની વાત કહી છે તે બન્નેને ન્યાં સુધી વિદ્યા-અવિદ્યાની ઉપાધિમાં પ્રવેશ નહોતો થયો. ત્યાં સુધી જુદાં ન હતાં, પણ અધિજ્ઞાન પ્રદામાં એકત્ર હતાં પ્રવેશકાળે અજ્ઞાન સહિત ન્યારે પિંડમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે જીવદૃષ્ટિ (જીવદૃષ્ટિ) ઉત્પન્ન થઈ. તે પહેલાંની ઇશ્વરગ્રાંથી પ્રવેશ સુધીની ધ્વિરદૃષ્ટિ ધ્વિરે નિર્માણ કરી છે.

દૃષ્ટાંત-સમજે કે સૂક્ષ્મ શરીર એ ઘડો છે. તેમાં સૂક્ષ્મ શરીર એ પાણી ન્યાંમુધી સૂક્ષ્મ શરીરરૂપી પાણી તે સૂક્ષ્મ શરીરરૂપી ઘડમાં રહેતું છે ત્યાં સુધી તેમાં પ્રતિબિંબ જીવ છે. અજ્ઞાન સહિત એ જીવાભાસનો બે શરીરમાં પ્રવેશ

એ જ પિંડતાદાત્મ્ય. એમ શરીર સાથે એકતા કરીને તે ગેઠેલો છે.

સૌથી પહેલાં જે જ્ઞાનઅજ્ઞાનરૂપ અહીં પ્રથમ સ્ફુર્તિ હતી તે, જીવનો પિંડમાં પ્રવેશ થતાં તુરત શરીરમાં સ્પષ્ટ થઈ અને ત્યારે તે પોતાનું અધિષ્ઠાન ચેતન, જે નિજ રૂપ છે તેને ભૂલી ગઈ, ને સામે જે કંઈ હતું તે ભેવા લાગી. તેને જ વાસનાત્મક વિશ્લેષ-શક્તિ કહે છે. એ વાસનાના સત્તર પ્રકારને જ સૂક્ષ્મ દેહ (લિંગદેહ) કહે છે. સ્થૂલ દેહ એ લિંગ-દેહનું રહેઠાણ છે. વાસનાવૃત્તિ. i પહેલા ચેતનના પ્રતિગિબને જીવ કહે છે. એ જીવ નિજ રૂપને ભૂલીને જે શરીરને ભેવા લાગ્યો. જેમ રૂપની પ્રાપ્તિ થતાં તુરત જ દોરીનું ન જાણવાપણું (દોરીનું અજ્ઞાન) ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયું, તેમ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ જે શરીર દેખાવાથી આત્માનું અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું. તેને “કાર્યતુભય” કહે છે. અર્થાત્ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ શરીરરૂપી અજ્ઞાનનાં કાર્ય ઉપરથી અજ્ઞાન હોય એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે; ખાકી વાસ્તવિક અજ્ઞાનનું કોઈ રૂપ નથી. તેને સત્ કહેવું નહીં જાની શકે; કેમકે જ્ઞાન થયા પછી અજ્ઞાન નાશ પામે છે. તેમ તેને અસત્ પણ નહિ કહેવાય; કેમકે તેનું કાર્ય જે શરીર દેખાય છે. તેથી તે અજ્ઞાન સત્ નથી અને અસત્ પણ નથી; માટે તેને અનિર્વચનીય માનવું. એ અજ્ઞાન સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ શરીરની ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે; માટે તેને કારણ કહે છે અને તે અજ્ઞાન નાશ પામે છે, માટે તેને શરીર કહે છે. આ પ્રમાણે અજ્ઞાનને કારણશરીર કહે છે. ખરું ભેતાં એ શરીર નથી. વાસ્તવિક શરીર તો જે જ છે. તેમાં સ્થૂલ શરીર એ રહેવાનું સ્થાન છે. તેમાં રહીને સૂક્ષ્મ શરીર વ્યવહાર કરે છે. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને જીવ, એ નિજ રૂપ-અધિષ્ઠાન ચેતનમાં ઉપાધિરૂપે ભાસે છે.

શિષ્ય—આ ઉપાધિમાં ગુણ્ય નિજ રૂપ કયાં છે ? અને હોય તો તે કેવી રીતે રહે છે ?

ઉપાધિમાં પ્રદાની વ્યાપ્તિ

ગુરુ—જેમ આકાશ ઘડા, કૂલડ વગેરેમાં વ્યાપીને રહેવું છે, તેમ પ્રથમ, સ્પુરણથી માંડીને શરીર પર્યંત સર્વ જ વ્યાપીને રહેલો છે. પ્રદાનાં અસ્તિ, ભાતિ,

પ્રિય, એ ત્રણે લક્ષણો પ્રગટ છે. બે પ્રદાનું અસ્તિ-પણું માયા નષ્ટ કરે, તો પછી તે માયા દેખાય કોના ઉપર ? અને પ્રદાનું ભાતિપણું માયાએ નષ્ટ કર્યું હોત તો માયાનો વ્યવહાર કેવી રીતે થાત ? પ્રકાશ વગર વ્યવહાર થવાનો નહિ અને દેખાવાનો પણ નહિ. તેમજ પ્રદાનું પ્રિયપણું (આનંદ) માયાએ આચ્છાદિત કરેલ છે એમ બે માનીએ, તો તેના વ્યવહારમાં જે પ્રીતિ પેદા થાય છે તે કોની છે ? મૂળ અધિષ્ઠાન પ્રદાનમાં પ્રિયત્વ છે, તેથી અહીં વ્યવહારમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઉપરથી એમ સમજવું કે પ્રદાના અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય એ ત્રણ લક્ષણોના માયાએ લોપ કર્યો નથી. જેમ આકાશ ઘડામાં વ્યાપી રહેલ છે તેમ પ્રદા પિંડમાં વ્યાપી રહેલ છે. આ કલ્પિત જગત જેના પર રહેવું છે તે જ પ્રદાનું અસ્તિત્વ છે. જેના પ્રકાશથી સર્વ જગત દેખાય છે, ભાસે છે એ જ પ્રદાનું ભાતિત્વ (ચિદ્રૂપણું) છે. અને જેને લીધે સર્વની અંકર પ્રિયતા છે તે જ આનંદરૂપ-પ્રિય લક્ષણયુક્ત પ્રદા છે.

આત્માનું ચિદ્રૂપ લક્ષણ સર્વમાં કેવી રીતે વ્યાપ છે તે હવે કહે છે

‘અહીં પ્રદા’ સ્ફુર્તિની વિદ્યા-અવિદ્યાત્મક શક્તિ જેના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે તે જ પ્રકાશ (જ્ઞાન)રૂપ સાક્ષી તારો આત્મા છે

જેને વાસના કહે છે, અર્થાત્ જેને વૃત્તિનામક અંતઃકરણ કહે છે, તે અંતઃકરણ જેના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે તે પ્રકાશ (જ્ઞાન)રૂપ સાક્ષી તારો આત્મા છે.

અંતઃકરણ પંચક, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર અને ત્રણ ગુણ; એ બધાં જેના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે તે સાક્ષી જ્ઞાનરૂપ તારો આત્મા છે.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય તથા તેની ક્રિયા જેના પ્રકાશથી જાણવામાં આવે છે તે સાક્ષી જ્ઞાનરૂપ તારો આત્મા છે.

હાથ પગથી માંડીને મસ્તક પર્યંત અર્થાત્ નખથી શિખા પર્યંત જે કંઈ આ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયું છે તે સર્વ જેના પ્રકાશથી ભાસે છે તે સાક્ષી જ્ઞાનરૂપ તારો આત્મા છે.

આ સર્વ સ્થાવર જંગમ જગત-સમુદાય ઉત્પન્ન થયેલો છે તે જેના પ્રકાશથી ભાસે છે તે સાક્ષી જ્ઞાન-રૂપ તારો આત્મા છે.

૫) સર્વની ક્રિયા અને તથોચ્છુષ્ણની દ્રવ્યશક્તિ જે પંચવિધ, એ જેના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે તે જ સાક્ષી જ્ઞાનરૂપ તારો આત્મા છે.

સ્ફુરણથી માંડીને વિષયો પર્યંત જે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે તે જેના પ્રકાશથી જણાય છે તે સાક્ષી જ્ઞાનરૂપ તારો આત્મા છે. સર્વનો લય જેનારો તે જ સાક્ષી જ્ઞાનરૂપ આત્મા છે.

સામાન્ય રૂપે સર્વને પ્રકાશ આપે, જે ઉત્પત્તિ-સ્થિતિનું ભાન કરાવે અને જે સર્વનો લય બાહ્યીને સ્થિત રહે, એવા દ્રષ્ટાની સ્થિતિનાં આ નીચે દર્શાવેલાં ત્રણુ નામ છે.

દ્રષ્ટા—જે દર્શને બાહ્ય છે તે દ્રષ્ટા.

સાક્ષી—જે ચંચળ આભાસને બાહ્ય છે તે જ સાક્ષી.

જ્ઞાપિ—લયમાક્ષીને જ્ઞાપિ કહે છે.

એમ ત્રણુ પ્રકારનું જે જ્ઞાન છે તે એક જ છે.

આવશે વળી આત્મા શરીરમાં નથી એમ માનીશું તો તે સાધકને પ્રાપ્ત થશે કેવી રીતે? જે પ્રાપ્ત ન થાય તો શ્રુતિ તથા અનુભવને બાધ આવે છે, માટે આત્મા સૂર્યની જેમ દૂર છે એવો સૂર્યના દૃષ્ટાન્તનો ભાવ નથી; પણ જેમ સૂર્ય નિર્વિકારપણે સામાન્ય પ્રકાશ આપે છે તેમ આત્મા નિર્વિકારપણે સર્વને દર્શાવે છે. વ્યાપકપણા વિષે સૂર્યનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું નથી, પણ નિર્વિકારપણા વિષે આપેલું છે. વ્યાપકપણા વિષે તો પ્રથમથી જ આકાશનું દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે. આકાશ જેમ સર્વ ઘડાઓમાં વ્યાપી રહેલું છે તેમ આત્મા દેહાદિક સર્વ પદ્ધતિમાં નિર્વિકારપણે વ્યાપીને રહેલો છે. તે પોતાના પ્રકાશથી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય દર્શાવે છે, પરંતુ તેનો વિકાર લેતો નથી.

શિષ્ય—તો પછી વિકાર કોને થાય છે? પાપ-પુણ્યનો કર્તા કોણ છે?

ગુરુ—જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ વિશેષરૂપે ભામે

આત્મા જડ છે, તેથી તે જોઈ શકતો નથી. હું મને પ્રિય છું. આત્મા પ્રાપ્ત થતો નથી માટે અપ્રિય છે, અને હું પ્રિય છું. આ પ્રમાણે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય (સત્, ચિત્, આનંદ) જે મુખ્ય આત્મા છે, તે આત્માનાં લક્ષણો જીવે પોતાનાં માની લીધાં અને પોતાનાં અમત્ જડ, દુઃખરૂપ લક્ષણો મુખ્ય આત્માને ઓઢાડ્યાં! એવો અન્યોન્ય અધ્યાસ, જીવે અજ્ઞાનથી કદવી લીધો. તેને જડચેતનની અધિ કહે છે. ચિદાભાસ-જીવે આત્મરૂપતા પોતે લીધી અને પોતાની અનાત્મતા આત્મા ઉપર નાખી, તેથી એ અધિ પડી છે; પણ તેથી આત્માનું કંઈ બદલાયું નથી. એ તો જેમનો તેમ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય-રૂપ જ છે.

ચણ્ડોડીઓનો ઢગલો જોઈને કોઈ એવી કલ્પના કરે કે તે ખોળે છે, તો તેની કલ્પનાથી યુ ચણ્ડોડી-ઓનો ઢગલો બળી જાય? તેમ મૂર્ખ જીવે મુખ્ય આત્માને અમત્ જડ, દુઃખરૂપ માન્યો તેથી શું તે તેવો ધર્મ જશે? કદી પણ નહિ થાય. એ તો જેમનો તેમ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય જ રહેવાનો. એમને અમત્, જડ, દુઃખરૂપ જે માને છે તેને જ જન્મ-મરણની બદલા વળગે છે!

વિશ્વાભિમાન

જીવ અમત્ હોવા છતાં પોતાને મત્ માનીને અભિમાનથી સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ બે શરીરો માથે તદ્દુપ થયો અને માંસમય સ્થૂલ શરીરનો સ્વભાવ બદલ્યા વિના તે 'શરીર જ હું છું' એમ માન્યું ને તેના ધર્મો પોતાને માથે લીધા! તે આ પ્રમાણે: હું જન્મ્યો, હું વધવા લાગ્યો, હું યુવાન થયો, પછી હું વૃદ્ધ થઈને મરીશ અને ફરી પાછો જન્મીશ. હું અમુક કુળમાં જન્મ્યો, હું અમુક આશ્રમમાં છું. અમુક મેળવીને હું વડીલીની સમાન સુખપૂર્વક રહેલો છું.

જીવ, ઇન્દ્રિયોના ધર્મો પોતાને માથે લે છે તે આ પ્રમાણે: કાનથી મંભગાય નહિ તો 'હું બહેરો છું' એમ માને છે તેમજ આંખથી દેખાય નહિ તો 'હું અંધો છું' એમ માને છે. વળી 'હું જીવ વિનાનો છું' અથવા હું રસડા છું. હું નાક વિનાનો

છું અથવા મારે નાક છે. હું સ્પર્શ જાણું છું અથવા મને સ્પર્શ મમબતો નથી. હું, વાચાળ છું. હું ચાલાક છું. હું ઘન આપનારો છું હું કામી છું. હું જ દરરોજ મલત્યાગ કરું છું. મારાથી શ્રેષ્ઠ બીજો કોઈ પણ મથી.

પ્રાણના ધર્મ તથા અંતઃકરણ પંચકના ધર્મ અભિમાનથી માથે લઈને જીવ કહે છે: મને ભૂખ-તરસ લાગે છે ત્યારે હું ખાઈ છું ને પીઈ છું, એ અમુક માણસને વચન આપ્યું છે કે હું મારા સામર્થ્યથી તને બચાવીશ. હવે હું, તેની પ્રાણાન્તે પણ ઉપેક્ષા નહિ કરું. મેં જે ગોળીને પાકું કયું હોય તે હું કદી પણ ભૂલતો નથી. મને કોઈ કિંવસ આગમ ન આવે, મને કેટલી જાતના વિચાર થાય છે, તે મારા વિચાર હું જ જાણુ છું. મારો નિશ્ચય કેવો મહાન! બીજાના નિશ્ચય તુરંત સમજવા હું ભારે સ્મરણશક્તિવાળો છું. હું કંઈ ભૂલું નહીં. આ પ્રમાણે સ્થૂલ શરીરના, ઇન્દ્રિયોના, પ્રાણના અને અંતઃકરણના ધર્મો, મૂર્ખ જીવ પોતાને માથે લઈને બેઠેલો છે.

ભગતિમા દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણના ધર્મો-કર્મો વર્ણ, આશ્રમ અને લૌકિક વ્યવહાર, એ બધું ખરેખર હું જ કરું છું એમ જીવ માને છે. આ હું છું અને એ બધું મારું છે એવા અભિમાનનો બોલો લઈને બેઠો છે. તે છોડી, હેતો નથી, ને તેથી ભગત અવસ્થાના અભિમાની જીવને વિશ્વાભિમાન કહે છે.

તૈજસ અભિમાન

સ્વપ્નમાં સ્વપ્નસ્થની મનમાં કલ્પના કરીને તેમાં એક 'હું છું'. એમ દૃઢ સંસ્કારને લીધે જીવ પોતાને જીવે છે અને તેમાંના કલ્પિત દેહ 'તે હું જ છું' તથા બીજું કલ્પિત દૃશ્ય 'મારું છે', તેમાંથી કેટલાંક તો મને દુઃખ દેનારાં છે, એમ સ્વપ્નમાં અભિમાન લેનારો તે તૈજસ અભિમાની જીવ!

માત્સ અભિમાન

સ્વપ્ન ગયા પછી જાગ-નિદ્રામાં પડે છે. ત્યારે પણ જીવ હું પછું મૂકતો નથી. સુષુપ્તિમાંથી બગ્યા પછી તે કહે છે—બીજા

કોઈ પણ સ્મરણ વિના, સુખ-દુઃખ લોગબ્યા વિના, કરું બાધ્યા વિના, વિષયોની ઇચ્છા કર્યા વિના, અને સ્વપ્ન દેખ્યા વિના આરામથી હું ઘણીવાર સુધી ગઈયો. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સુપ્રસિદ્ધમાં તેણે અજ્ઞાનનો અનુભવ લીધો. જો તે વખતે ત્યાં ‘હું’પણું’ હાજર ન હોત તો જાગ્યા પછી ત્યાંના અજ્ઞાનનો અનુભવ તે કદી શકત નહિ. પણ કહે છે તેથી સમન્વય છે કે અભિમાન કરનારો ત્યાં હતો જ; અને તે જ અજ્ઞાનનો અનુભવ કહેનારો પ્રાણાભિમાની જીવ!

જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાં ‘હું’ હું જ’ એવી જે દૃઢ પ્રતીતિ થાય છે તે ચિદાભાસ જીવને થાય છે. એ સ્વાભાવિક અવસ્થાઓ સિવાય બીજી પ્રાસંગિક અવસ્થાઓમાં પણ જીવનું ‘હું’પણું’ આજીવનું થતું નથી. કોઈ પ્રકારથી મૂર્છા આવી ગઈ. તેમાંથી સાવધ થયા પછી યાદ કરે છે કે, હું તો બીજા મૂઢ જેવો થઈ ગયો ને બાધું ભૂલી ગયો હતો. આથી સમન્વય છે કે ત્યાં ‘હું’પણું’ હતું મરણ વખતે ‘હું’ મરણ પામ્યો’ એમ કલ્પના કરે છે, તેથી તે વખતે પણ ‘હું’પણું’ ગયું નથી. સમાધિમાં સુષુપ્તિ અનુભવ કરે છે, ને તેમાંથી ઉત્થાન થયા પછી કહે છે: “કાંઈ પણ વિષયચિંતન થયું નહતું કેવળ સુષુપ્તિ હતો.”

આ પ્રમાણે સર્વત્ર ‘હું’પણું’ અભિમાન ધરનાર જીવ જ છે એમ મનજીવું

તે જીવ, શરીરની જે જે ક્રિયા થાય છે તે મેં કરી એમ માને છે. સ્નાનસંધ્યા, સ્વધર્મ, નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ, યજ્ઞ, હોમ, દાન, પઠનપઠનાદિ ‘પુણ્યકર્મ’ કરનાર હું જ છું, શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલું કર્મ કર્યું એટલે મેં પાપ કર્યું’ એમ માને છે. તેમજ લોકિક રીતે શરીર જેવો જેવો વ્યવહાર કરે તે પ્રમાણે પુણ્ય કે પાપ માનીને તે પોતાને માથે લઈ લે છે. ખરું જોતાં ચિદાભાસ (જીવ) કાંઈ જ કરતો નથી. કામ કરનારાં તો બીજાં છે, પણ ‘હું’ કરતાં હું’ એવી ન્યારે તેની યુક્તિ છે ત્યારે તે પાપ-પુણ્ય લોગવવાં જ એઈ એ.

શિષ્ય—ત્યારે ખરેખરે કર્તા કોણ છે?

ગુરુ—શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, કર્મ અને અંતઃકરણ; એ પાંચનું મંડળ (પંચ) લેખું થાય છે ત્યારે કર્મ થઈ શકે છે. એ પાંચમાંનું એક જો

ગેરહાજર હોય તો બાકીનાં ચાર નકામાં! તેનાથી કર્મ ન થઈ શકે. ત્યારે તેમાં વાસ્તવિક કર્તા કોને કહેવો? ન્યાં સુધી ચનારું કર્મ ઉત્પન્ન થયું નથી ત્યાં સુધી બાકીનાં ચાર શું કરી શકે? દેહ જ ન હોય તો બાકીનાં ચાર શું કરે? દેહ તો કર્મનું અધિષ્ઠાન છે. તેના વિના કર્મ થાય જ શી રીતે? વળી એકલો દેહ પણ કરું કરી શકતો નથી.

ઇન્દ્રિયો ન હોય તો બીજાં ચાર પણ બ્યર્થ. વળી કેવળ ઇન્દ્રિયો પણ કાંઈ કરી શકતી નથી એકલા પ્રાણથી અથવા પ્રાણ સિવાય બાકીનાં ચારથી પણ કર્મ થઈ શકતાં નથી. એકલા અંતઃકરણથી અથવા અંતઃકરણ સિવાય બાકીનાં ચારથી કરું બની ન શકે. પણ એ પંચક ન્યારે એકત્ર થાય ત્યારે જ કર્મ થઈ શકે; તે સિવાય નહિ. આ પ્રમાણે બધાં જુદાં જુદાં હોવાથી કોઈનામાં કર્તાપણું દેખાતું નથી. છતાં વિના મનજે મિથ્યા અભિમાનથી જીવ ‘હું’ કરતાં હું’ એમ મક્કત માની બેઠો છે. શરીર કોને કહેવાય? પ્રાણ એટલે શું? મન એટલે શું? ઇન્દ્રિયો એટલે શું? કર્મ શું છે? જીવ કોને કહેવાય? એ બધું બાધ્યા વિના અમસ્તો બાધાને ‘હું’ માને છે. એવા તેના હું’પણુંને લીધે ઉપર દર્શાવેલા પંચકે કરેલાં કર્મ, તે મેં કર્યાં છે તેથી મારે તે લોગવવાં પડશે; મેં પુણ્ય કર્યાં તેથી મને સુખ મળશે, પાપ કર્યાં તેથી હું દુઃખી થઈશ. આ પ્રમાણે જે જે કર્મો થયાં તેના કર્તા પોતે છે એમ જીવે દૃઢ રીતે માન્યું અને એ સંસ્કાર, દેહ પડી બંધ તો પણ અંતરમાં બેઠેલા રહે છે. મરણ વખતે પાપપુણ્યના કર્તાપણુની દૃઢ વાસ્તના લઈને મરે છે, તેથી પ્રાણી સારી-માઠી કોઈ પણ યોગિમાં જન્મે છે.

કર્મવિપાક

સ પથ સંસરેત્ કર્મવશાલ્લોપદ્વયેસદા ।

હું’પણું ધરનારો ચિદાભાસ જીવ ન્યારે કર્મફલની આશા સહિત તે પ્રકારનું ચિંતન કરતોકરતો મરે છે ત્યારે તે નીચેના અથવા ઉપરના લોકમાં જન્મે છે. એમ સર્વ યોગિમાં ફરતો રહે છે પુણ્ય ઘણું થાય તો સ્વર્ગલોકમાં જાય છે અને પાપ ઘણું થાય તો નીચ યોગિમાં જાય છે. અંતકાળે જે સ્મરણ હોય તેવો

બીજી દેહ મળે છે. એમ કર્મવશથી ફરીફરીને જીવનું જન્મ-મરણ થાય છે

સંસૃતિ—જન્મ-મરણને સંસૃતિ કહે છે.

પ્રાણી ગમે તે યોનિમાં હોય, પણ જન્મ-મરણ ન ચક્રતાં તે તેને ભોગવવાં જ પડે છે. ઉત્તમ દેહ પ્રાપ્ત થયા પછી અધમ દેહ આવશે કે અધમ દેહ પ્રાપ્ત થયા પછી ઉત્તમ દેહ આવશે એ કોઈ નિયમ નથી કર્મનુમાર જ પ્રાણીને જન્મ થાય છે. મનુષ્યથી માંડીને કીડા સુધી જંગમ અને વૃક્ષાદિ સ્થાવર પર્યંત સર્વ અધમ યોનિ. મનુષ્યથી માંડીને દેવપર્યંત ઉત્તમ યોનિ. ઉત્તમ-અધમ બન્નેનું આરંભસ્થાન મનુષ્ય શરીર છે તેથી મનુષ્ય એ મધ્યમ યોનિ છે. પુણ્ય-પાપ સમતોલ થયા વિના મનુષ્ય શરીર મળતું નથી અધમ એટલે મનુષ્યથી નીચેની યોનિ અને ઉત્તમ તે મનુષ્યથી ઉપર દેવ, ગંધર્વ, ચક્ષ એ સ્વર્ગવાસી તથા તેની ઉપર સત્યલોકવાસી સ્વર્ગથી માંડીને સત્યલોક સુધી વાસ થવો એ જીવની ઉત્તમ ગતિ છે, પરંતુ તેનું જન્મ-મરણ છૂટતું નથી. મનુષ્યને સાલોક્ય, સામીપ્ય, સારુપ્ય, અને સજ્જ સાયુજ્ય સુકિત પ્રાપ્ત થાય તો પણ જન્મ-મરણ છૂટતું નથી, તો પછી અધમ ગતિવાળાનું તો છૂટે જ ક્યાંથી ?

જ્યાં સુધી અજ્ઞાન નષ્ટ થયું નથી અને સ્વસ્વરૂપનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી, ત્યાં સુધી જન્મ-મરણ ચક્રવાનાં નથી. પ્રાણી જન્મતાં સાકાર પ્રગટ થાય છે અને મરતાં વાસનામા શુભ્ત રહે છે એમ બે લોકમાં આ જીવ ફરે છે પછી તે પ્રાણી દેવ, દાનવ, આનવ અથવા કીડા, ગાય, ઘોડા આદિ નીચે યોનિમાં હોય, પણ તે

સર્વ સ્વપ્ન અને જાગૃતિ એ બે અવસ્થામાં ફરે છે. અર્થાત્ જન્મ-મરણમાં ફરે છે. સંસૃતિ એટલે સંસાર. બે દેહનો વ્યાપાર. ક્યારેક સ્વપ્નમાં જાય ને ક્યારેક જાગૃતિમાં જાય. એ વ્યાપારના પાંચ પ્રકાર છે અને તે વ્યાપારમાં કામે લાગનારાં તત્ત્વો પણ પાંચ છે. પ્રથમ અપચીકૃત તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયેલાં તે જ પછી પચીકૃત થયાં; અર્થાત્ એકેકમાં પાંચ-પાંચ મળ્યાં અને દેહમાં પ્રવેશ કર્યો. જ્યારે કંઈ વ્યાપાર થવા લાગે છે ત્યારે એકેકમાંથી એકેક નીકળે છે. એમ પાંચમાંથી પાંચ નીકળે એટલે એક વ્યાપાર થાય છે. એક-એક જૂતના પાંચ-પાંચ ભાગ કરીને પાંચેને પચીકરણને વખતે વહેંચેલા તે ભાગ તે તે જૂતમાંથી નીકળે ત્યારે તે બેનો ભાગ હોય તે તત્ત્વનો વ્યાપાર થાય છે. જેમકે પચીકરણને વખતે આકાશના અંતઃકરણ, વ્યાન, શ્રોત્ર, વાચા, શબ્દ, એ પાંચ ભાગ કરીને પાંચે જૂતોને વહેંચેલાં તે જ ભાગ પ્રત્યેક જૂતમાંથી નીકળે છે ત્યારે આકાશતત્ત્વના બોલાણું અને સાંભળણું એ બે વ્યાપાર થાય છે. એ જ રીતે બીજાં તત્ત્વોના વ્યાપારનું જાણણું, પ્રત્યેક જૂતના બે વ્યાપાર. તેમાં એક જ્ઞાનરૂપ અને બીજી ક્રિયારૂપ હોય છે. જ્ઞાનરૂપ વ્યાપાર જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી અને ક્રિયારૂપ વ્યાપાર કર્મેન્દ્રિયોથી થાય છે. વ્યાપાર વખતે બહુન માટે વાયુનું કામ પડે છે. જ્ઞાન કરવા માટે અંતઃકરણ બેઠકએ અને બન્ને વ્યાપારમાં વિષય બેઠકએ. એમ પાચના સહકારથી એક તત્ત્વના બે વ્યાપાર થાય છે. તેમાં કોનો કયો વ્યાપાર કયા તત્ત્વમાં મળીને થાય છે તે સ્પષ્ટ જાણવા માટે આ નીચે કોષ્ટક આપવામાં આવે છે.

પંચભૂતોના વ્યાપારનું કોષ્ટક

	વ્યાપારના પ્રકાર	વ્યાપારમાં લાગનારાં તત્ત્વો				
પંચ મહાભૂતો	જ્ઞાનરૂપ અને ક્રિયારૂપ વ્યાપાર	દેહ આકાશમાંથી નીકળ્યાં	જીવ અવિદ્યા વાયુમાંથી નીકળ્યાં	ઇશ વિદ્યા તેજમાંથી નીકળ્યાં	અંતઃકરણ સ્ફુર્તિ બલમાંથી નીકળ્યાં	મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર પૃથ્વી-માંથી નીકળ્યાં
આકાશનો	વ્યાપાર, સાંભળવું, બોલવું	અંતઃકરણ	બ્યાન	શ્રોત્ર	વાચા	શબ્દ
વાયુનો	વ્યાપાર સ્પર્શ, લેવું, દેવું	મન	સમાન	ત્વચા	પાણિ	સ્પર્શ
તેજનો	વ્યાપાર જ્ઞેવું, ચાલવું	બુદ્ધિ	ઉદાન	ચક્ષુ	પાદ	રૂપ
બલનો	વ્યાપાર ખાવું, રતિ	ચિત્ત	પ્રાણ	ગ્રીહા	ઉપસ્થ	રસ
પૃથ્વીનો	વ્યાપાર ગંધગ્રહણ, મલવિસર્ગ	અહંકાર	અપાન	ધ્રાણુ	ગુહા	ગંધ
પંચ તત્ત્વોના વ્યાપારમાં પ્રણુ શુણ્વી પ્રણુ શક્તિ અધિક્કાર છે ૧ જ્ઞાન શક્તિ ૨ ક્રિયાશક્તિ ૩ દ્રવ્યશક્તિ		સત્ત્વશુણ્વી અંતઃકરણ પંચક (જ્ઞાનશક્તિ) ભોક્તા	રજ્જેશુણ્વી જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચક અને પ્રાણ પંચક એ પ્રણુ પ્રકારની ક્રિયા શક્તિ, એ પ્રણુ ભોગ ગ્રહણ કરવાના ભોક્તાના સાધનો છે.	તમેશુણ્વી દ્રવ્યશક્તિ પંચ વિપથ એ ભોગ્ય છે		

જ્ઞાનેન્દ્રિયો સત્ત્વશુણ્વીમક છે, પરંતુ તે ભોક્તાના બહારનું જ્ઞાન કરવાનાં સાધન છે, માટે જ્ઞાનેન્દ્રિયો જ્ઞાનરૂપ નથી, પણ ક્રિયારૂપ છે

જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડે જ્ઞેવું, સાંભળવું, સૂઘવું, સ્પર્શ કરવો, ખાવું વગેરે વ્યાપાર થાય છે, અને કર્મેન્દ્રિયોથી બોલવું, લેવું, દેવું, ચાલવું, રતિભોગ અને મલવિસર્ગ; એ વ્યાપાર થાય છે. માટે તેજનાં અને બલનાં તત્ત્વો વ્યાપાર કરનારાં, અંતઃકરણ પંચક બળવામા ઉપયોગી

અને વાયુપંચક ચલનનો આધાર છે. બાન્ને વ્યાપારમાં વિષયપંચક ભોગ્ય અર્થાત્ વ્યાપાર વિષય પંચકમાં જ થાય છે. વિષયપંચકનો ગ્રહણ કરવા માટે જ વ્યાપાર થાય છે, એ ગ્રિહાથ થાય નહિ. ભોક્તા, સાધનો અને ભોગ, એ ત્રિપુટિ દ્વારા

હવ સુખદુઃખ ઝડલુ કરે છે.

જાત્રિ—પ્રત્યક્ષ વિષયોમાં સ્વૃણભોગ થાય તેને જાત્રિત અવસ્થા કહે છે.

સ્વપ્નાવસ્થા—પ્રત્યક્ષવિષયોન્નિદ્ર્યવિના, મનથી કલ્પિત વિષયોન્નિદ્ર્યનું અભિમાન લઈને સુખ-દુઃખ ભોગવે તે હવની સ્વપ્નાવસ્થા. આ બે અવસ્થામાં (લોકમાં) હવ કરે છે અને સુખનિતમાં ગુપ્ત રહે છે. ત્યાં સુધી શરીર રહે ત્યાં સુધી બે દેહોમાં-એ અવસ્થા-ઓમાં હવ કરે છે. મર્યા પછી ઉત્તમ અથવા અધમ યોનિમાં કરે છે. એમ અનંત કર્મફલના ભોગને લીધે હવનું ભ્રમણુ છટું નથી.

જેમ પ્રવાહમાં પડેલો કીટા એક આવર્તમાંથી બીજા આવર્તમાં જઈ પડે છે, ને ફાલુવાર પણ વિસાએ મળતો નથી, તેમ હવ એક દેહ મૂકી બીજો ધારણુ કરે છે ને બીજો મૂકી ત્રીજો ધારણુ કરે છે.

આ હવ અજ્ઞાનને લીધે જ્યારથી પોતાના અધિ-ધાન પ્રજ્ઞથી અલગ થયો અને ‘હું હવ છું’ એમ માની બેઠો ત્યારથી તે જન્મ-મરણના પ્રવાહમાં પડ્યો તે એક નિમિષ પણ વિસાએ ન લેતાં સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ ભોગવતો કીડા પ્રમાણે ભ્રમણુ કરે છે કૈવલ્યોગે કીડા નદીતટ પર આવતાં જોયો, ને તેણે દયા કરીને તુરત બહાર કાઢી લીધો ત્યારે તે, જેવી રીતે વૃક્ષની છાયા નીચે જઈ વિશ્રાંતિ પામ્યો, તેમ હવને સફરુર મળશે ત્યારે તે અભિન્ન પણે સ્વસ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ પામશે. પરંતુ પૂર્ણ દુઃખ શુદ્ધિપૂર્વક શરણે આવવું જોઈએ; પછી તેવું સંકટ સફરુર જ્ઞાનથી નષ્ટ કરશે. (તેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી જન્મમૃત્યુના પ્રવાહમાંથી કાઢી લેશે પછી તેને સુખ-દુઃખ પ્રાપ્ત થવાનું નહિ.) સફરુરના ઉપદેશથી અભિન્ન જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અભિન્ન જ્ઞાન વિના બીજાં કરોડો સાધનોથી પણ હવનો આ જન્મ-મરણરૂપ પ્રવાહ નષ્ટ થતો નથી. હે રવિદત્ત ! અમારું એ મત્ય વચન કદી પણ અપ્રમાણ થનાર નથી. એવી ગુરુની વાણી સાંભળીને રવિદત્તે સાધંગો નમસ્કાર કર્યા. વારંવાર પ્રદક્ષિણ કરી આંખમાં અંસુ આપ્યાં કંઈ બરાડાં ગયાં. એક શબ્દ પણ નીકળે નહિ. આખરે ગદગદ વાણીથી બોલ્યો: ‘ઉદાર કરો, મારો ઉદાર કરો. દેવદેવ,

છોડવો આ ભવપાશથી ! બીજા કોઈ પ્રાર્થના હું બળવતો નથી.’

‘જય જય ગુરુ ! કૃપાધન કરુણાસાગર ! મુજ દીનનો સ્વીકાર કરો. ઉપેક્ષા ન કરશો. હું શરીર, વાણી અને મનથી આપને શરણે છું. ઉચિત હોય તે કરો.’ એટલું કહીને ફરી સાધંગ કરી ચરણમાં પડ્યો. શંકરે તેને તુરત ઉઠાડી ગાદ આલિંગન આપી, કહ્યું: ‘હે, રવિદત્ત ! તું ડર નહિ, ડર નહિ. તારો આ ભવભય હું નષ્ટ કરીશ. તું કોણ છે તે તારું સ્વરૂપ હમણું જ તને જ્ઞાનથી બેટાડું છું.

‘હે રવિદત્ત ! હવ પ્રવાહમાં પડ્યો એમ જ, ઉપર કહ્યું તે તને ખરું લાગ્યું, પરંતુ જો તે ખરા પ્રવાહમાં તણાતો હોય તો જ્ઞાનનો આપ પણ તેને કાઢી ન શકત પ્રવાહમાં વહી જતા જેવો દેખાય છે તે પ્રાન્તિથી કેવી રીતે વહી જતો જતો દેખાય છે તે હવે તને સ્પષ્ટ ગતાવું છું.

હવનો સંસ્પૃતિ ભ્રમ અને તે ભ્રમની નિવૃત્તિનો ઉપાય

એક મોટી બંડી નદી વહેતી હતી. તેને કાંઠે એક મોટું વૃક્ષ હતું. વૃક્ષ પર એક પુરુષ સ્થિર થઈ બેઠો હતો. થોડીવાર પછી તેણે નીચે પાણીમાં જોયું, તો, ‘વૃક્ષસંકટ હું પાણીમાં પડ્યો છું’ એમ તેને દેખાયું. પોતે વૃક્ષ પર અચળ છે તે પોતાને ભૂલી ગયો ને પાણીના પ્રવાહમાં કંપી રહેલું અચળ પ્રતિબિંબ તે જ હું છું એમ માની લીધું, ને ‘હું પડ્યો રે, પડ્યો ! કોઈ મને જલદી કાઢો. હું પ્રવાહમાં વહી જઈ છું, એ શું તમે જોતા નથી ?’ એમ ખૂમો પાડે છે. તેવી રીતે વિકારોમાં રહેવા છતાં દેહાદિ વિકારોથી દૂર, સત્તર તત્ત્વો (સૂક્ષ્મ શરીર)રૂપી પાણીમાં પડેલા પોતાના પ્રતિબિંબને જોનારા દૃઢસ્થ આત્માએ, તે પ્રતિબિંબ હું છું એવી કલ્પના કરી; અને ‘આ હું હવ, જન્મમરણના પ્રવાહમાં વહેતો જઈ છું’ તે કયા સાધનથી, કેવી રીતે તેમાંથી છૂટીશ ! કોઈ દયાળુ દેવ હશે તે જ કૃપા કરીને મને તારશે.’ ઇત્યાદિ કામ્ય કર્મરૂપ ખૂમ-ખસલથી દેવને વિનંતિ કરે છે. હવે જો તે ખરેખર પ્રવાહમાં પડ્યો હોત તો દેવ તેને પ્રવાહમાંથી કાઢત; પણ તે ખરી રીતે પડેલો જ નથી. વૃક્ષ પર બેઠેલો

પાણીમાં પડયો ન-ની. અમરતો જ ખૂંચે પાટે છે એમ માનીને જેમ લોકો તેની ઉપેક્ષા કરે છે તેમ આ જીવની દેવ ઉપેક્ષા કરે છે. વૃક્ષ પર બેઠેલાના ખૂમખરાડાને હસી કાઢીને તેનું મન મનાવવા માટે લોકો નદીમાં લેવાંદાની મીઠદી નાખીને પડેલાની શોધ કરે છે! તે પ્રમાણે જીવના ઉદ્ધાર માટે વેદવાણી પુષ્કળ સાધનો કહે છે. તે અનેક પ્રકારનાં સાધનો ઉદ્ધાર કરશે એમ માનીને કશોડા કટપ સુધી કર્મો કરતો રહે તોપણ જ્ઞાન વિના જીવનો મોક્ષ થવાનો નહિ. વૃક્ષ પર બેઠેલો જો ખરેખર પડયો હોત તો તેને કાઢવા માટે કંઈ પણ ઉપાય ચલાત; પણ હું પ્રવાહમાં પડ્યો, એમ તેણે બ્રાન્તિ(ભૂલ)થી માની લીધું છે.

તેને છોડાવવા માટે જ્ઞાન વિના ખીચું કોઈ સાધન નથી. એ જ રીતે બ્રાન્તિથી ‘હું જીવ છું’ એમ માનેલું છે, તેને સુક્ષ્મ થવા માટે જ્ઞાન વિના ખીચું સાધન નથી. અને એ જ્ઞાન આપવા માટે એક શુરુ વિના ખીજા દેવ-દેવી આદિ કોઈપણ સમર્થ નથી. દેવ પણ જ્યારે મતુલ્ય શરીર ધારણ કરીને શુરુપદ સિદ્ધ કરે છે ત્યારે જ જ્ઞાન આપી શકે છે. માટે સફ્ફુરુ વિના ખીજા દેવાદિ કેઈપણ જ્ઞાન આપી શકે તેમ નથી. આત્મજ્ઞાનને ઉપદેશ આપનારને ‘સફ્ફુરુ’ કહે છે અને તે સિવાય બાકીનો ખીજો ઉપદેશ કરનાર ‘શુરુ’ કહેવાય છે. એવા શુરુ સુક્ષ્મ તો કરી શકતા નથી, પણ જીવતા બંધનમાં નાખે છે; માટે એવા ઉપદેશને શરણે જવું નહિ. આત્મજ્ઞાન દ્વારા જે સુક્ષ્મ કરે તેને જ શરણે જવું જોઈએ. પછી તે સફ્ફુરુ જ્ઞાનને ઉપદેશ કરીને જન્મમરણના પ્રવાહમાંથી જીવને છોડાવી લે છે; પરંતુ તે બાળતને તોનામાં વિચાર હોયો જોઈએ. વિચાર હશે તો જ જ્ઞાનથી છુટશે અને તે વિચાર નહિ હોય તો શુરુ તેને અનધિકારી સમજી ઉપેક્ષા કરી દેશે.

વિચાર

વિચાર આ જ હોયો જોઈએ કે ઘણા મોટા પરિશ્રમથી જે આજ પર્વત જે કર્મો કર્યા તેનું શું ફળ પ્રાપ્ત થયું? જાડ પર બેઠેલાને નદીમાં શોધવા માટે લોકો કંઈ માટે છે તે જાડ પર બેઠેલો જુએ છે અને પડેલો મળ્યો નહિ તે પણ પોતે જુએ છે. તેમ જે પુષ્કળ સાધનો કર્યા પણ છુટ્યો હોઈ એમ મને લાગતું નથી. ‘નદીના પ્રવાહમાંથી મને કોઈ કાઢો દે

કાઢો!’ એમ જાડ પર બેઠેલો ખૂંચે પાટે છે તો પણ તેને કાઢવા માટે જેમ કોઈ દોડતું નથી, તેમ રાત-દિવસ દેવનું લજન કરવા છતાં દેવ મને મળતા નથી. જાડ પર બેઠેલો જો ખરેખર પાણીમાં તણાતો હોત તો તે રડત અને ખૂંચે પાડત શી રીતે? તેમ જો હું અજ્ઞાન (જડ વસ્તુ) હોત તો મારો ઉદ્ધાર કરો-ઉદ્ધાર કરો એવા ઉચ્ચાર શી રીતે કરત? પડેલો પોતે પોતાને જોઈ શકે નહિ, પણ આ જાડ પર બેઠેલો તો પાણીમાં પડેલાને બરાબર જુએ છે તેથી તે પોતે પડ્યો નથી પણ જાડ પર જેમનો તેમ બેઠેલો છે એમ તેણે જાણતું. આને જ વિચાર કહે છે. આ વિચાર જીવે એમ કરવો જોઈએ, કે અંતઃકરણથી માંડીને શરીર સુધી સર્વને હું જાણું છું તો હું જન્મ-મૃત્યુના પ્રવાહમાં તણાયો શી રીતે? જો તણાતો હોત તો હું મને પોતાને જોઈત નહિ. તેમજ હું મનાદિ પદાર્થોને જોઈ છું તેથી એ મન આદિ હું નથી એમ મને લાગે છે. પણ હું અચુક છું એમ મારું રૂપ મને દેખાતું નથી, તો તે બતાવનાર સફ્ફુરુ છે જ એવો નિશ્ચયપૂર્વક જેના અંતરમાં વિવેક-વિચાર હશે તેને સફ્ફુરુ ઉપદેશ કરશે, અન્યને નહિ.

ઉપદેશ

વૃક્ષ ઉપર બેઠેલો વૃક્ષ ઉપર જ હોવા છતાં, જે હું પડ્યો એમ માને છે તેને કોઈ સાચેસાચું કહે, કે “તું પડ્યો નથી તારી જગા ઉપર જ બેઠેલો છે,” તો તેને તે સાચું લાગતું નથી; પણ જીવતા એમ માને છે કે હું પડેલો છું છતાં મને આ નિર્વંધ લોક કાઢતાં નથી. તેમ હું શરીર છું, ને હું જન્મું છું-મરું છું એવું જેને લાગે છે, તેને શાસ્ત્ર અને શુરુ કહે છે, કે ‘તું શરીર નથી. તું’ તો આત્મા છે.’ ત્યારે તે મૂર્ખ જીવ શાસ્ત્રનું અને શુરુનું વચન માનતો નથી, તેના ઉપાય છે? એવા મૂર્ખની શુરુ ઉપેક્ષા કરે છે; કેમકે તે ચોક્કસ અધિકારી નથી. હે રવિદત્ત! તું કદાચ શંકા કરીશ કે તે મફ્ફુરુ જે જુડતાને જેવા છતાં કાઢે નહિ અને મંચારરૂપી વ્યાધિ જેને પડેલો છે તેને જે છોડાવે નહિ, તે શું આપણ નિર્વંધ કહેવાય? તો તે વિશે કહું છું તે ધવળ કર. વૃક્ષ પર બેઠેલો જો ખરેખર પ્રવાહમાં પડ્યો હોય ને તેની ઉપેક્ષા જો કરે તો નિર્વંધ કરે, પણ વૃક્ષ ઉપર

ઠેકેલા વૃક્ષ ઉપર જ છે, પડ્યો નથી; છતાં ‘પડ્યો છું,’ એમ માને છે તો તેની ઉપેક્ષા કરવામાં કોઈ હોય નથી. તેમ આત્મા મર્વવ્યાપક હોવાથી પરિપૂર્ણ અનંગ છે. તેને જન્મ-મરણ કદી પણ સ્પર્શ કરતાં નથી ને સુખ-દુઃખમાં તે લેખાયમાન થતો નથી. માત્ર તેણે જાતિથી માની લીધું કે, મને જન્મ-મરણ લાગેલાં છે તે છૂટતાં નથી. પણ મદ્યુરુ તો તેની અમલ સ્થિતિ બાંહે છે અને કહે છે કે વાસ્તવિક જન્મ-મરણ કોઈને છે જ નહિ. ખરે જૂઠેલા હોય તો કાઢે. ખરે બંધાયેલા હોય તો તેને છોડાવે; પણ તેમ ન હોય ને અમસ્તું કોઈ જાને, તો તેની ઉપેક્ષા જ થાય. કોઈને પણ બંધન નથી ને કોઈને જન્મ-મરણ પણ નથી, છતાં મૂર્ખ લોક અમસ્તા જ માની બેઠા છે. તેની ઉપેક્ષા કરવામાં કયો બાધ છે? મદ્યુરુ એમની સખત ઉપેક્ષા કરે તો પણ તેનામાં નિર્દયતા સંભવતી નથી. જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળના જ્ઞાની મહાત્માઓ ખરા અધિકારીનો જ અંગીકાર કરે છે અને બીજાની ઉપેક્ષા કરે છે. તું કદાચ એમ કહીશ કે, તેને ચોગ્ય હોય એવાં બીજાં સાધનો બતાવવાં; તો તે બાબતમાં કહું છું તે સાંભળ. વૃક્ષ પર ઠેકેલા હું પડ્યો એમ માને છે, માટે તેને કાઢવા નારૂ મૂર્ખ લોક લેખાડી ભીંદી નાખીને પાણીના પ્રવાહમાં શોધ કરે છે, પણ જે સમજદાર છે તે ભીંદી નાખીને શોધ કરવાનું કબૂલ કરતા નથી. કેમકે મત, તપ, અનુષ્ઠાન, દાન, તીર્થાટન, યજુયાગ, પુર-શ્વરણ, પ્રતિમાની પૂજા અને ભજન : એવાં અનેક પ્રકારનાં સાધનો મોક્ષમાં ઉપયોગી નથી. અનેક શાસ્ત્રો, પુરાણો અને વેદ ઉપર કહેલાં સાધનો કરવાનું કહે છે, પરંતુ તે અર્થવાદ છે. એના વડે જીવ બંધન-માંથી છૂટી શકતો નથી એમ જ્ઞાની જાણે છે. તેથી તે સાધનો કરવાનું મુસુકુને જ્ઞાની કદી પણ કહેતા નથી. અને જે મુસુકુ ન હોય તેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતા નથી. ઉપર કહેલાં સાધનો તો મર્વ કોઈ કરે છે, તો તે કરવાનું કહેવામાં શી વિશેષતા છે? હા; જો મત, તપ ઇત્યાદિ નિષ્કામ જુદીથી કરે તો ચિત્ત-શુદ્ધિ થાય છે. જે સર્વ કર્મોથી છૂટે છે તે અંતર-શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને તે જ મદ્યુરુને શરણે જઈને તેના મુખથી પ્રક્ષ અને આત્માની એકતા બતાવ-

નારા વેદાન્તનું શ્રવણ કરે છે. અજ્ઞાનનો નાશ કરવા માટે વેદાન્તના શ્રવણ સમાન બીજું કોઈ પણ સાધન નથી.

વૃક્ષ પર ઠેકેલા ગૃહસ્થ પોતાને નદીમાં પડ્યો એમ દેખે છે, તેને એક જ વચન કહેવાનું, કે ‘તું પ્રવાહમાં પડ્યો નથી; વૃક્ષ ઉપર જ જેમનો તેમ સ્વસ્થ છે.’ તેમ અધિકારી શિષ્યને પણ ‘એક સંવિધાનંદ પ્રક્ષ છે’ એવા પરાશ વાક્યથી જ્ઞાન થતું નથી; માટે તે પરાશ વાક્ય નહિ કહેતાં ‘તું પ્રત્યક્ષ પ્રક્ષ છે’ એવું જે વેદાન્તનું મહાવાક્ય છે, તે જ મહાવાક્ય પર વિવેચન કરીને શુરુ શિષ્યના અંતરમાં દૃઢ કરે છે, ‘તું પ્રક્ષ છે’ એવું જે અપરાશ વાક્ય છે તેનાથી જ જ્ઞાન થાય છે.

પછી મહાજમાં અધિકારીનું અજ્ઞાન નાશ પામવાથી તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ તે અપરાશ વાક્ય તેને માન્ય થાય (તેના અંતરમાં કબૂલ થાય) તે માટે તેનું વિવેચન થવું જોઈએ. જો તેમ નહિ થાય તો વાક્ય બ્યર્થ જશે ને શિષ્ય પાખંડી બનશે; કેમકે તે શરીરને આત્મા માને છે. માટે એ જ્ઞાન નથી, પણ અધિક અજ્ઞાન જ વધું છે એમ સમજવું; એથી તે છૂટતો નથી પણ જીલોટા દૃઢ બંધનમાં પડે છે. એવો પાખંડી શિષ્ય કરોડો કલ્પ સુધી પણ મુક્ત થતો નથી. માટે જેને ખરેખર પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તે મુસુકુએ વિચાર કરવો અને સર્વ આભાસથી જુદા પરા આત્માને ઓળખવો. **ગોધાભાસાત્ શુદ્ધવોષો વિવિચ્યેત્ અતિયરતત :**

અર્થાત્ વિચાર કરીને ગોધાભાસથી જુદા શુદ્ધ ગોધને વિચારપૂર્વક ચક્રણ કરો. તે શુદ્ધ ગોધ જ પ્રજાત્મા છે અને ગોધાભાસ અનાત્મા છે આ વિષય પર એક વાર થયેલું વિવેચન સમજવામાં ન આવે તો વારંવાર વિવેચન થવું જોઈએ. અને તે માટે જ શ્લોકમાં અતિયરતત : એ વાક્ય મૂકેલું છે. હવે તે વિવેચન કેવા પ્રકારનું છે તે કહું છું. માવધાન મનથી હે રવિ-દત્ત ! તું તે શ્રવણ કર.

આત્મા કોણ અને આભાસ કોણ
એ વિષે વિવેચન
વૃક્ષ પર ઠેકેલા તે મુખ્ય બિંબ, જે પ્રવાહમાં

દેખાય છે તે પ્રતિગિંબ. એ બેમાં એક સત્ય, બીજું મિથ્યા. જે દેખાય તે જોડો વૃક્ષ પર ઝેંઠલાને, હું પ્રવાહ-માં પડ્યો એમ દેખાય છે તે જોડું છે. અને વૃક્ષ પર રહેવા છતાં જે દેખાતો નથી પણ બીજાં બધાંને દેખે છે તે પ્રવાહમાં પડેલા પ્રતિગિંબથી બુદ્ધો છે. તેમ સ્ફુર્તિથી લઈને શરીર પર્યંત જેટલાં તત્ત્વો છે તે સર્વ તેના બાહ્યનારાને દેખાય છે, માટે તે મિથ્યા. અને જે સાધન વગર પોતાના પ્રકાશથી સર્વને બાંહે છે તે, જરા પણ કોઈના બાંધવામાં આવતો નથી અને તે પોતે પોતાને પણ જોતો નથી તે જ આત્માપ્રજ્ઞ આ સર્વથી વિલક્ષણ છે તે શરીરથી થયેલાં પુણ્ય, પાપ, અને જન્મમરણથી લેપાયમાન થતો નથી. માટે પ્રતિગિંબરૂપ જે આભાસ-શ્રવ, તે જ કર્તા લોકતા છે એ મિથ્યા દેખાતો આભાસ ત્રણ કાળમાં પણ સંધિ. નથી. અને તે આભાસને દેખનારો ત્રણ કાળમાં સત્ય છે. ને એ જ સત્ય આત્મા આપણે છીએ. તે ત્રિવાલ્ય આક્રીનાં દૈંદ્રિયોદિ આપણે નહિ એવું સમજીને દેહ હોવા છતાં પ્રજ્ઞરૂપ થઈને રહેવું.

શિષ્ય—આત્મા પ્રજ્ઞ શી રીતે ?

ગુરુ—સાવધાન થઈને સાંભળ બન્નેનાં લક્ષણ હેવે કહું છું.

આત્મા પ્રજ્ઞરૂપ કેવી રીતે તે વિષે વિવેચન

સદ્રૂપ—‘હું’ પણ. (અસ્તિ.) આયાને લીધે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે. તેમાં અદ્વિતીયપણાથી જે રહે છે અને ત્રણે કાળમાં જેનો નાશ નથી થતો તે સદ્રૂપ.

જેમ ખરા વિના જોડાને રહેવાની બીજી કોઈ જમ્યા નથી, તેમ સૃષ્ટિરૂપ બ્રમને બાસવા માટે સદ્રૂપ વિના બીજું કોઈ સ્થાન નથી. સૃષ્ટિ પહેલાં સદ્રૂપ હોય છે. સૃષ્ટિ છે ત્યારે પણ સદ્રૂપ છે જ અને સૃષ્ટિના લય પછી પણ તે જ છે. જેમ માટી ઘડાની પહેલાં હતી, ઘડા છે ત્યારે પણ માટી છે અને ઘડા ભાંગ્યા પછી માટી જ બાકી રહે છે. એ પ્રમાણે સૃષ્ટિના આદિ, અંત અને મધ્યમાં બાકી રહે છે જ અવિનાશી સદ્રૂપ પ્રજ્ઞ. જેમ સદ્રૂપ ત્રણે કાળમાં અવિનાશી છે તેમ જ્ઞાન (ચિદ્રૂપ) પણ ત્રણે કાળમાં અવિનાશી છે.

ચિદ્રૂપ—જ્ઞાનપ્રકાશ. માયા હોય ત્યારે તેને પ્રકાશ આપવો, માયા નાશ પામે ત્યારે તેને જોવી અને ‘તે નથી’ એવો અનુભવ કહીને શૂન્ય સાક્ષીરૂપે જે એક બાકી રહે તે જ ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞ.

આનંદરૂપ—જે સુખદુઃખ વિના સદા પ્રકાશમાન છે તે આનંદરૂપ પ્રજ્ઞ.

સ્ફુરણમાં સુખ દુઃખ છે. ન્યાંસુધી સુખ દુઃખ હોય ત્યાં સુધી આનંદરૂપતા પ્રાપ્ત થતી નથી. સત્, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ લક્ષણ જેનામાં છે તે જ સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞ છે. અને તે જ નિર્વિકારરૂપ કૃતસ્થ આત્મા.

આ કૃતસ્થ આત્માનાં પણ એ જ લક્ષણો પર્યાય શબ્દોથી છે, માટે આત્મા, શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવપ્રમાણથી પ્રજ્ઞ છે. આત્માનાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય એ લક્ષણો છે. તે સત્, ચિત્, આનંદ શબ્દોનાં બીજાં પર્યાય નામ છે. અસ્તિ તે જ સદ્રૂપ ભાતિ તે જ ચિદ્રૂપ અને પ્રિય તે જ આનંદરૂપ. આ પ્રમાણે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય, એ ત્રણ લક્ષણોનાં આત્મા તે જ સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા-પ્રજ્ઞ. અહીં નામ વિના બીજો લેહ નથી. સૂર્ય અને ભાતું એ નામમાત્ર છે, પણ વસ્તુ એક જ. તેમ આત્મા અને પ્રજ્ઞ એક જ છે વારુ, હવે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયનો પિંડમાં કેવી રીતે અનુભવ થાય છે તે સદાદાનંત કહું છું.

અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયનો પિંડમાં અનુભવ

અસ્તિ—હું સતદિવસ છું જ છું. હું છું કે નહિ ? એવો સંશય કોઈને કદી પણ ઉત્પન્ન થતો નથી ગમે તે કોઈ મનુષ્યને કહીએ કે તું છે કે નથી ? તો તે કહેશે, કે ‘હું છું’, છતાં નથી એમ શી રીતે કહું ? ‘હું નથી’ એમ કહેતાં શું મને શરમ ન થાય ? અને લોક હાંસી કરીને મને પાગલ ન કહે ? જરૂર કહેશે. તેથી ‘હું છું.’ એ જ ખરું છે આ પ્રમાણે પોતાનું અસ્તિ(છ)પણું જે સર્વમાં વ્યાપી રહેલું છે તે વિષે કોઈને પણ સંશય નથી આ અસ્તિરૂપે આત્મા આ આત્માનું અસ્તિપણું બ્રહ્મ-તિમાં છે, તેમ સ્વપ્નના ભાસ દેહમાં પણ છે અને સુષુપ્તિમાં પણ છે.

ગાઠ નિદ્રામાં પણ ‘હું નથી’ એમ કોઈને લાગતું નથી; કારણ કે હું જાગ્યો હતો એ અનુભવ સર્વને છે. એ સુષુપ્તિમાં અસ્તિપણું

ભાતિ-જ્ઞાનથી શબ્દ માલગુ છુ ત્વચાથી અર્થ
ઓગણુ છુ શબ્દ અને અર્થ એ બે વિષય જુદા
છે, પણ બન્નેને જાણના (જ્ઞાન) એક જ છે જે જ્ઞાન
શબ્દ-અર્થ બંને છે, તે જ જ્ઞાન ઉપ, રમ, ગધને
પણ જાણે છે, જ્ઞાન માલગે છે પણ જોતો નથી આખ
જુએ છે પણ માલગતી નથી એમ ઇન્દ્રિયો એક
મેકના ધર્મ અલગ કચ્છી નથી, પણ પાચેને જાણ
ના જ્ઞાન એક જ છે તેનો કદી પણ લોપ નથી
એ જ જ્ઞાને કર્મેન્દ્રિયોની ક્રિયા જાણી અને પાચ
જડ વિષયોને જાણનાર પણ તે જ જ્ઞાન છે જાતિ
ના પુરુષ વ્યાપાગ છે, ને તે વ્યાપારના પાચ પ્રકાર
છે તે સવિસ્તર જ્ઞાન જ જાણે છે જે જ્ઞાન જાતિ
જાણે છે તે જ જ્ઞાન અર્થને જાણે છે અર્થને
જાણનારે કોઈ ખીજે નથી જો ખીજે હોત તો અર્થ
ગયા પછી જાતિમાં તેનું અમરણ ન થાત પણ
અમરણ થાય છે તેથી બન્ને અવસ્થામાં જ્ઞાન એક જ
છે અર્થમાં જે વિષયો ભામે છે તે કપિત છે,
પ્રત્યક્ષ નથી એ કપિત વિષયો ભામરૂપે ઉત્પન્ન
થાય છે અર્થમાં વિષયો પાચ જ છે પોતાને દેહ
અને લોહના દેહ ક પીને જુએ છે તે જ્ઞાન
જ્ઞાન એક જ છે જે જ્ઞાનથી અર્થ અને જાતિ
જાણવામાં આવે છે તે જ જ્ઞાન સુષુપ્તિને જાણે છે
સુષુપ્તિમાં જ્ઞાન નથી એમ કદાચ કોઈ કહેશે, પરંતુ
નહિ, તેમાં પણ જ્ઞાન છે તે વિષે આગળ પર વર્ણન
કરીશ. અહીં એટલું જ કહેવાતું કે જાણે અવસ્થામાં
જ્ઞાન એક જ છે

જીવને નિત્ય જાતિ, અર્થ અને સુષુપ્તિ એમ
પણ અવસ્થા થાય છે તે જાણે એકતુ જ્ઞાન પોતાના
પ્રકાશથી જાણે છે તેમજ નૈમિત્તિક, મૂર્ચ્છા, સમાધિ
વગેરે અવસ્થા છે તેને પણ તે જ જ્ઞાન જાણે છે
અસુક એક વાત, જ્ઞાનના જાણ્યા વિના રહેલી કે
બેચેલી અને ત્રણ વેકમાં સાલગી નથી અને જોઈ
પણ નથી જે જ્ઞાને સર્વના પ્રકાશમાં દિવસને જાણે
તે જ જ્ઞાને સર્વ ન હોતા ત્યારે રાત્રીને જાણી જે
જ્ઞાને આજ જાણે છે તે જ જ્ઞાન આવતી કાલે જાણે
કાલનું જ્ઞાન વાગી ને આજનું જ્ઞાન તાજું એમ નહિ,
પણ બન્ને દિવસનું જ્ઞાન એક જ છે જે જિવારે તે જ
એકવાર અને જે જ્ઞાન પૂર્ણિમાને દિવસે તે જ જ્ઞાન

ખીજને દિવસે રહે છે જે જ્ઞાન શુદ્ધપદમાં તે જ
કૃષ્ણપદમાં જાણે છે

બા મહિના, માં મવત્તર એ માત્ર કાળના
અનેક નામો છે પરંતુ મો વર્ષ થાય તો પણ જ્ઞાન
એક જ છે જે જ્ઞાન ગર્ભના કપોટો જાણે છે, તે જ
જ્ઞાન જન્મને જાણે છે જાતપણ, યુવાની અને વૃદ્ધા
વસ્થાને એ જ જ્ઞાન જાણે છે દેહ જન્મે છે ત્યારથી
તે મરે છે ત્યાં સુધી જે જ્ઞાન જાણે છે તે જ જ્ઞાન
ખીજે દેહ થયા પછી તેને જુએ છે જે દેહની
જે મધ્ય સધિ તે સધિને પણ એ જ જ્ઞાન
જાણે છે એમ અનંત દેહોમાં એ જ જ્ઞાને જાણે
અધિક શુ કહેવું? અનંત ક પો ગયા પણ તેમાં જ્ઞાન
એક જ છે નિત્યકરુ, નિત્યકર્મની સધિ તેમજ
મહાકરુ અને મહા-પના લય, એક જ્ઞાન જ જાણે છે
આ પ્રમાણે સાધન-સાહિત્ય વિના જે સદા પ્રકાશમાન
પ્રકાશપ્રાપ્ત જ્ઞાનપ્રકાશ છે તે જ એક ચિદ્રૂપ તેના
કદી પણ નાશ નથી એ અવિનાશી ચિદ્રૂપ તે જ સદ્રૂપ
બન્ને લક્ષણમાં જરા પણ લેઈ નથી એ રીતે સદ્રૂપ
તે ચિદ્રૂપ તેના અસ્તિ ભાતિ પર્યાય નામ છે હવે
ત્રીજી આનંદરૂપ પ્રિય લક્ષણ કહું છું સર્વને સર્વ
પ્રિય લાગે છે તે પ્રીતિ કોને માટે થાય છે? એ પ્રશ્નને
વિચાર કરતા સમજાય છે કે તે પોતાને માટે છે પોતાના
સિવાય બાકીના સર્વ પદાર્થ પર ખરી પ્રિયતા હોત તો
વારવાર તેના પર અભાવો ન થાત પોતાને એક વાર
અપ્રીતિ જિખરે છે એટલે સર્વ લોભ્ય પદાર્થની ઉપેક્ષા
કરે છે પુત્રુ સ્ત્રી પર પ્રેમ કરે છે, પણ સજીમાં ક ટાળી
ને તેને હર હડાવે છે પછી તે પ્રાર્થના કરે તો પણ
કઈ સાલળતો નથી, એમ છતાં તે બાહુ જ આમ્રક
કરીને છગ કરવાનો આરભ કરે ત્યાર તે ત્રાસ પામે
છે તેવી જ રીતે મીને ભોગની ઇચ્છા ન હોય છતાં
બાહારકરે ભોગ કરવામાં આવે તો તેના ચિત્તમાં પ્રિયતા
ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ તે જ્યારે ભોગની ઇચ્છા
કરે છે ત્યારે તે ભોગ તેને પ્રિય થાય છે બાલકને
પ્રિય માનની માળાપ તેને યુગળ કરે છે, પણ પુત્ર
યુગળના ત્રાસથી ક ટાળીને રહે છે માળાપ પોતાનું રક્ષણ
કે છે તેથી પોતાને નિમિત્ત તે પ્રિય લાગે છે જે
પોતાની ઉપેક્ષા કરે તેના પ-ોદને પ્રીતિ થતી નથી
ભાઈ, મિત્ર, સ્વજન, પશુ, રાજ્ય, ધન કત્યાદિ સર્વ
લોભ્ય પદાર્થો પોતાને માટે પ્રિય હોય છે પોતાનું અ

પ્રાક્ષણ્યપણું જાય ને પ્રાક્ષણ્યપણું વધે તે માટે વેદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે. પોતે સુખી થાય તે માટે અતિપ્રેમથી દેવનું ભજન કરે છે. પોતાને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે માટે શુરનાં ચરણમાં પ્રીતિ કરી શ્રવણદિ સાધનો કરે છે. આ પ્રમાણે જનવૃત્તિથી લઈને મોક્ષ પર્યંત સર્વ પ્રીતિ પોતાને માટે છે.

લોચ્ય પદાર્થમાં પ્રીતિ દેખાય છે તે ઉપર-ઉપરની છે; તે વાસ્તવિક પ્રીતિ જ નથી. જ્યાં સુધી પોતાને કામ હોય ત્યાં સુધી બીજા પર પ્રીતિ કરે છે. તે કામ પૂરું થયું કે પછી પ્રીતિ પણ પ્રથમ જેવી ન રહી. માટે એવી પ્રીતિને ઉપર-ઉપરની પ્રીતિ કહે છે. એ ઉપર-ઉપરની પ્રીતિ ખોટી છે. તે બદલાય છે, અને નષ્ટ થાય છે. કોઈ પણ નિમિત્ત વિના પોતાને પોતાની પ્રીતિ સહજ છે. ‘હું કેટલો પ્રિય છું!’ એવું સ્ફુરણ પણ થતું નથી એમ સ્મરણ વિનાની નિરિચ્છ અકૃત્રિમ ને પ્રીતિ છે તે જ ખરી પ્રીતિ. તે સિવાય બીજા પર પ્રીતિ કર્યાને જે ભાવ પેદા થાય છે તે પ્રીતિ કૃત્રિમ છે. જે કૃત્રિમ છે તે નાશ પામે છે એમ સમજવું.

રાગ—સ્ત્રી તેમજ પુત્રપરિવાર પર જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને રાગ કહે છે

ધૃત્તિ—અપ્રાપ્ત વસ્તુ પર જે પ્રીતિ તેને ધૃત્તિ કહે છે. શ્રદ્ધા—યજ્ઞ-આગાદિક કર્મમાં જે પ્રીતિ તેને શ્રદ્ધા કહે છે.

મેધા(ભક્તિ)—શુર અથવા દેવમાં જે પ્રીતિ, તેને મેધા(ભક્તિ) કહે છે

એમ આર કારણને લીધે પ્રીતિને જુદાં જુદાં એ આર નામ પ્રાપ્ત થયાં છે જેને કારણવશાત્ જુદાં જુદાં નામ મળે છે તે પ્રીતિ કૃત્રિમ છે એમ સમજવું. એવી પોતાની પ્રીતિ નથી તે ભાવ-અભાવમાં સરખી જ હોય છે. માટે આત્મપ્રિયતા અકૃત્રિમ છે. જે ઉત્પન્ન થાય, તે પ્રીતિ નાશ પામે છે, માટે ઉત્પન્ન થનારી પ્રીતિ ખરી નહિ. જે ઉત્પન્ન ન થતાં સ્વાભાવિક હોય તે જ નિર્દોષ પ્રીતિ છે. અને તે પ્રીતિ આત્માથી જુદી નથી. આત્માને માટે જ, વૃત્તિથી માંડીને શરીર સુધી એ પ્રીતિ છે

શરીર ઉપર જે પ્રીતિ છે તે વ્યર્થ છે એ વાત હું પછી કહીશ. અત્યારે તો પુનઃદિક પર જે મમત્વરૂપ પ્રીતિ છે તેના નિવેધ કર્યો, અને અકૃત્રિમ આત્મ-

પ્રિયતા સમજાવી એને જ આનંદ કહે છે. ‘આનંદ’ એ સ્વસ્વરૂપનું ત્રીજું લક્ષણ છે. તે કટપોતે પણ નાશ નહિ પામતાં પૂર્ણપણું રહે છે આ પ્રમાણે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય આત્મા, તે જ ‘નસ્તિચ્છાદનં’ પરમાત્મા છે. એનાથી જુદાં નામરૂપને જ્ઞાતિ કહે છે

જે વૃક્ષ પર બેઠેલો છે તે પાણીમાં પડેલા આભાસને દેખે છે, માટે એ બેઠેલો જ સ્વાભાવિક પ્રિય છે. પાણીમાં પડેલો પડછાયો દેખાય છે પણ તે ખોટો છે. વૃક્ષ પર બેઠેલો જીવે છે તેથી પડછાયો પણ જીવે છે. હોય એવું દેખાય છે, પણ એવું જીવું ખોટું છે, મને કાંઠો, એવી પ્રીતિ કાંઈ આભાસને નથી થતી વૃક્ષ પર બેઠેલાનું અસ્તિત્વ છે, તેથી તેના જેવી આભાસની ક્રિયા દેખાય છે વૃક્ષ પર બેઠેલો આંખ ઉઘાડીને જુલો છે ત્યારે આભાસ આંખો ઉઘાડીને જીવે છે હોય એવું દેખાય છે તે પ્રમાણે સંવિધાનંદ ચેતનમૂર્તિ આત્માનું પ્રતિબિંબ વૃત્તિમાં પડયું છે જ ચિદાભામ જીવ સુખ્ય આત્માના અસ્તિ (છે)પણને લીધે જીવમાં પણ તે લક્ષણ દેખાવા લાગ્યું. આત્માનું ચિદ્રૂપ લક્ષણ આભાસ જીવમાં ભાસ્યું તેથી જીવ જીવજીવે છે હોય એમ મનથી માન્યું. તેમજ વિના સમજે આત્મપ્રિયતા પણ આભાસમાં આરોપિત થઈ. અર્થાત્ આત્માનું પ્રિય લક્ષણ અજ્ઞાનથી આભાસમાં માન્યું. માટે મુમુક્ષુએ આ વિષયમાં સ્વાનુભવથી વિચાર કરીને, જે સુખ્ય આત્મા છે તે જ હું છું એમ નક્કી કરીને બીજા આભાસનો ત્યાગ કરવો.

આ હું, જીવ સહિત વૃત્તિના ઉદ્દભવ-રૂપને જાણું છું. માટે જેનો ઉદ્દભવ લય થાય તે હું નહિ વૃક્ષ પર બેઠેલાએ મનથી જાણવું કે, પાણીમાં પડેલું પ્રતિબિંબ હું નથી. કારણકે આ હું, વૃક્ષ પર બેઠેલો તો વૃક્ષ પર રહીને આંખથી પડેલાને દેખું છું. હું જો પડયો હોત તો દેખત સી રીતે ‘હું’ દેખું છું માટે પડેલો તે હું નહિ એવો અહીં વિચાર જ થયો જોઈ એ અજ્ઞાનથી ને થયું તેને હડાવવા માટે જ્ઞાન જ જોઈ એ તેથી અહીં અંતઃવૃત્તિના વિચાર વિના બીજો પ્રયત્ન ઉપયોગી નથી વૃક્ષ પર બેઠેલો પાણીમાં પડયો હોય એમ જે દેખાય છે તે પડછાયોને શોધવા માટે પાણીમાં ગીંદળી નાખીને જોવું એ જેમ વ્યર્થ છે તેમ જીવને શોધવા માટે જ્ઞાન વિના બીજા અનેક પ્રકારનાં સાધનો વ્યર્થ છે.

એક વાર વિચારથી ન મમભય તો ફરી-ફરીને વિચાર કરવો અને જ્ઞાન દેહ થાય ત્યાં સુધી શુરુશુરુથી શ્રવણ-મનન કરવું મત્ શાસ્ત્ર, મહ્યુરુ અને સદ્ વિચાર, એ ત્રણે મળે તો પણ વારંવાર વિવેચન કરવું જોઈએ. અધિકાર ન હોય તો બાળપૂર્વક લાવવો, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરવો અને સ્વાનુભવપૂર્વક ઉપદેશ આપે એવા સદ્ગુરુ શોધવા.

સુસુક્ષ્મ બ્યારે પૂર્ણ અધિકારી થાય છે ત્યારે પૂર્ણ જ્ઞાની શુરુ મળે છે પૂર્ણ જ્ઞાની શુરુ અને પૂર્ણ અધિકારી સુસુક્ષ્મ હોય તો તેણે આત્મા-પરમાત્માની એકતાનું પ્રતિપાદન કરનારા તેમજ અબેદ-જ્ઞાનનો નિશ્ચય કરાવનારા સત્શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું. સદ્-શુરુશુરુથી શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું અને પોતે વિચાર-પૂર્વક વિવેચન કરવું, તેને જ પ્રયત્ન કહે છે. વિવેચન એટલે મુખ્ય આત્મા અને આભામ બન્નેનું પૃથક્કરણ કરવું, અને મુખ્ય આત્મા જ હું છું, એવો સદેહ નિશ્ચય કરવો.

આભાસ દેખાય છે પણ તે મિથ્યા છે અને આત્મા દેખાતો નથી છતાં તે છે જ. એવા ઉપદેશથી તીવ્ર બુદ્ધિનો શિષ્ય આત્મપ્રાપ્તિ કરી દ્યે છે, પણ મંદ બુદ્ધિવાળાને અનુભવ આવતો નથી, માટે તેણે વારંવાર શ્રવણ-મનન કરવું જોઈએ.

હવે તે જવાભાસ કયાથી કયા સુધી છે તે કહે છે
યો જાગૃત્ સ્વપ્નચૈરેય યોધામાસ વિદ્વન્ના અર્થઃ—સ્વપ્ન સહિત જાગૃતિ, સૂક્ષ્મ દેહ સહિત સ્વપ્નપ્રાપ્તિ, એ બે અવસ્થાને આભાસવિદગ્ધન કહે છે
આભાસ—ગોટા ભાસ. પાણીમાં પડેલુ પ્રતિબિંબ તે આભાસ.

જીવ—આભામ. જડ શરીરને જિવાદે છે, માટે તેને જીવ કહે છે

સ્થળ દેહ—જાતક, માથા ભૌતિક, પચીકૃત, અન્નમય, હસ્ત-પાદ-નાખથી મસ્તક પર્યંત જે કોશ તે જ સ્થળ દેહ.

સૂક્ષ્મ દેહ—અપચીકૃત મત્તર તત્ત્વો તે જ સૂક્ષ્મ દેહ.

સ્થૂળ દેહ વગર સૂક્ષ્મ દેહ ભોગ્યપદાર્થ ગ્રહણ કરી શકતો નથી અને સૂક્ષ્મ દેહ વગર જડ સ્થૂળ દેહ વ્યવહાર કરી શકતો નથી. સ્થૂળ દેહમાં રહીને સૂક્ષ્મ દેહ

વિષય ગ્રહણ કરે છે. તે વ્યાપારનાં બે નામ છે. સ્વપ્ન અને જાગૃતિ.

જાગૃતિ—અંતઃકરણની વૃત્તિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ઠર-વાગ્દેહી નીકળીને બહારના પદાર્થો પાસે આવે છે ત્યારે જીવ ભોક્તા બને છે અને તે અવસ્થાને જાગૃત અવસ્થા કહે છે.

સ્વપ્નાવસ્થા—પ્રત્યક્ષ પદાર્થો અને ઇન્દ્રિયો ન હોવાથી માત્ર સંસ્કાર દ્વારા જીવ સાથે બુદ્ધિ જ સર્વની કલ્પના કરે છે, ત્યારે ત્યાં પણ જીવ ભોક્તા બને છે ને તેને સ્વપ્નાવસ્થા કહે છે.

જાગૃત અને સ્વપ્ન એ બે વેપાર સર્વ જીવોને થાય છે.

ચિદાભાસ—જીવ મિથ્યા છે પણ 'પ્રાન્તિથી પોતાને સત્ય માને છે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય એ જે મુખ્ય આત્માનાં લક્ષણ છે તે ચિદાભાસે પોતાનાં માન્યા જેમ બિંબના લક્ષણ પ્રતિબિંબ પોતાનાં માને તેમ ! ચિદાભાસનાં લક્ષણ અસત્ જડ દુઃખ છે, તે લક્ષણો તેણે મુખ્ય આત્માને લગાડ્યાં અને જે શરીરમાં પ્રતિબિંબિત આભાસ-જીવ, દેહઇન્દ્રિયાદિ સર્વ સંયુક્ત હોય જ છું એમ માનીને મૂર્ખ બેઠો છે. એટલું જ નહિ પણ દેહઇન્દ્રિય આદિ સઘાત પર આત્માના અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય લક્ષણનું આશંકા કર્યું ! ને એ જ તેનું વિપરીત જ્ઞાન છે.

વિદગ્ધન—મૂળ વસ્તુને વિપરીત-ઉદ્ગીર માનવી તેને વિદગ્ધન કહે છે. આત્માનું અસ્તિ (છે) લક્ષણ દેહઇન્દ્રિયાદિ પર લગાડ્યું તે આ રીતે. હાથ છે. પગ છે. પેટ, કંઠ, મસ્તક છે નખ છે. વાળ છે. કાન છે. ત્વચા છે. આંખ, જીભ અને નાક છે. વાણી છે. ઉપસ્થ, ગુદ છે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન છે. ઉદ્ધાન છે. સમાન છે. ઉપ-પ્રાણવાયુ છે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર હું જ છું. શુણ્ણ છે. વૃત્તિ છે એમ સર્વને જીવ અસ્તિત્વે જુએ છે એ જ તેનું વિપરીત જ્ઞાન છે, તેમજ આત્માનું ભાતિ (જાણવું) એ લક્ષણ દેહસંઘાત પર લગાડ્યું તે આ રીતે અધારામાં હાથ જાણે છે. પગ ચાલવાનું જાણે છે. ઉદર, કંઠ અને આંગળાં પણ જાણે છે. નખથી શિખા સુધી બધાં જ જાણે છે. દંડિ, ઉપર-નીચે, આગળ-

પાછળ બધું બાહે છે. કાન શબ્દ બાહે છે. ત્વચા સ્પર્શ બાહે છે. નેત્ર રૂપ ઝોળાળે છે. જીભ રસ બાહે છે. નાક ગુન્ધ-દુર્ગંધ બાહે છે. વાયા બોલવાનું બાહે છે. હાય દેવાલેવાનું બાહે છે. ઉપસ્થ મૈથુન ક્રિયા અને ગુદા મલવિસર્ગ ક્રિયા બાહે છે. પ્રાણ, અપાન, ઉદાન, વ્યાન અને સમાન બાહે છે. પાંચ ઉપપ્રાણ પણ બાહે છે. અહંકાર બધાંને બાહે છે. ચિત્ત ચિંતન કરવાનું બાહે છે. બુદ્ધિ નિશ્ચય કરવાનું બાહે છે. શુષ્ક બાહે છે. વૃત્તિ બાહે છે. એમ બધાંય બાહે છે તેમાં કોઈપણ બાધ્યા વિના રહેતું નથી. એમ સર્વને ભાતિરૂપે ભુએ છે એ જ જીવનું વિપરીત જ્ઞાન છે. હવે દેહસઘાતની ક્રિયામાં સુંદરતારૂપી આત્માનું 'પ્રિય,' એ લક્ષણ કેવી રીતે આરોપિત કર્યું તે વિપરીત કહાણી હવે આપે છે.

હું કેટલો સુંદર છું ! મારા કાન બહુ સારી રીતે સાંભળે છે. ત્વચા સ્પર્શ ઉત્તમ પ્રકારે બાહે છે આખ સ્પષ્ટ ભુએ છે જીભ બહુ સારી રવાદ લે છે. નાક સારી વાસ લે છે વાયા સરળ બોલે છે. હાય દેવાલેવાનું કામ સારું કરે છે. પગ સીધા ચાલે છે. ગુદા-ઉપસ્થ સારાં છે, પ્રાણ સારા છે. અહંકાર ઉત્તમ છે. ચિત્ત બહુ સાવધાન રહે છે. બુદ્ધિ સારી નિશ્ચય કરે છે. મન સારું છે. શુષ્ક સારા અને સમ છે મારું કર્ણ, વર્તનું અને આચરણ બધું જ મારું છે ! એ રીતે જાતનનો સારો-નરસો સર્વ વ્યાપાર સુંદર જ છે એમ જીવ માને છે તે તેનું વિપરીત જ્ઞાન છે.

સ્વપ્નમાં કદિપત દેહિન્દ્રિયાદિમાં આત્માનું અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય લક્ષણ આરોપિત કરે છે તે આ રીતે : સ્વપ્નમાં પ્રથમ મનથી ભાસ દેહ કલ્પે છે. પછી તે 'છ' (અસ્તિ) એમ માને છે વળી તે હર્ષ-શોકાદિ બાહે છે એમ માને છે અને તે દેહના સર્વ અવયવો સુંદર છે-સારાં છે એમ માને છે એ જ જીવનું વિપરીત જ્ઞાન છે. જેમ વૃક્ષ પર બેઠેલો, પાણીમાં પડેલો આભાસ હું છું એમ ભૂલથી માનીને 'મને કાંઠો દે, કાંઠો' એમ કહે છે. તેમ જીવ, વૃત્તિથી યોગીને શરીર ગુપ્તી સર્વ હું જ છું એમ માનીને, 'મને બંધનમાંથી છોડવો દે-છોડાવો,' એમ કહે છે તે વિપરીત જ્ઞાન નથી તે બીજું શું ?

સત્ય અને મિથ્યા પદાર્થનું વિવેચન
અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય, કે જે ત્રણેકાળમાં સમાન છે તે બ્રહ્મ-આત્મા સત્ય છે. અને જેનો અસત્ જડ, દુષ્પ્રકૃત સ્વભાવ હોવા છતાં પોતાના પર અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપતા લગાડી, તે આભાસ-જીવ મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે વેદાન્તમાં સત્ય અને મિથ્યા એ બે જ પદાર્થ પ્રમાણ છે; ત્રીજો નથી.

છતાં કોઈ એમ માને કે ત્રીજો પદાર્થ છે, તે તેનો બન્નેમાં સમાવેશ થાય છે જેમકે, આત્મા, બ્રહ્મ, સચ્ચિદાનંદ, દ્રષ્ટા, સાક્ષી, અદ્વય, અલેહ, આદિ નામ અનેક પ્રકારના છે, પણ આત્મા એક જ છે. એ પ્રમાણે માયા, શુષ્ક, વૃત્તિ, અંતઃકરણ, પ્રાણ અને દેહાદિ મળીને મિથ્યા પદાર્થ એક !

વિવેચન—સત્ય અને મિથ્યાને અલગ કરવાં. સત્યનું સત્યપણું અહણ કરવું અને મિથ્યાનો ત્યાગ કરી મુખી થવું.

શરીર નાશ પામે છે. ઇન્દ્રિયો નાશ પામે છે. પ્રાણ નાશ પામી જાય છે. મન સ્વતઃ લુપ્ત-લુપ્તમાં નાશ પામે છે. પાણી સાથે જેમ પ્રતિબિમ્બો નાશ થાય છે તેમ વૃત્તિ સાથે જીવ નાશ પામે છે આ રીતે જેની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય તે સત્ રૂપ (આત્મા) શી રીતે થશે ? તે સદ્રૂપ થઈ શકે નહિ, માટે મિથ્યા ઉપર જે અત્યનું અસ્તિપણું છે તે કાઢીને ઉપર કહા પ્રમાણે મિથ્યાનો વિચાર કરવો અને તે મિથ્યા આભાસને મૂકીને "હું" દૃઢસ્થ આત્મા છું" એવો નિશ્ચય કરવો.

વૃક્ષ પર બેઠેલા વિના જેમ પાણીમાં પડેલા આભાસનું અસ્તિત્વ નથી, તેમ આત્મા વિના જીવનું અસ્તિત્વ નથી. દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ સંઘ 'ભાગ્યે' છે એમ અજ્ઞાની જીવને લાગે છે, પરંતુ એ ભાગ્યુ જેના પ્રકાશ વડે થાય છે તે આત્મા, દેહાદિ મંધથી અલગ છે. જડ શરીર ભાગ્યું હોત તો ગાદ નિદ્રામાં પોતાને પડે એ સ્ત્રી છે કે સુર્પ છે એ ભાગ્યુ પણ તેને ખરેખર પડતી નથી; માટે દેહ ભાગ્યુ નથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો હોવા છતાં સુષુપ્તિમાં પોતાનો વેપાર કરતી નથી. તેમ કર્મોન્દ્રિયો પણ પોતાનો વેપાર કરતી નથી માટે ઇન્દ્રિયો ભાગ્યુ નથી કર્મોન્દ્રિયોમાંથી વાટી વડે કદી-કદી

સુષુપ્તિમાં બકવાદ કરે છે, પણ તેનો અર્થ કાંઈ નથી. તેમાં જ્ઞાનપૂર્વક શબ્દ નથી. તેથી વાચ્ય પણ બાણ્યતી નથી. પ્રાણ સુષુપ્તિમાં ચાલ્યા કરે છે, પણ શરીર ઉપરથી કોઈ વચ્ચે ઉતારીને લઈ જાય તો તેને ખબર પડતી નથી. માટે પ્રાણ પણ બાણ્યતો નથી. અંતઃકરણ પંચક પણ પર-પ્રકાશિત છે. તે પોતાની મેળે કશું બાણ્યવા મમર્થ નથી. ચરમાંથી સ્પષ્ટ દેખાય છે, પણ જેમ આંધળાને માટે ચરમાં વ્યર્થ છે, તેમ આત્માના પ્રકાશ વિના અંતઃકરણની વૃત્તિ વ્યર્થ છે. વૃત્તિ એક વસ્તુ પર લાગે છે ત્યારે તેની બાંધે બીજી અનેક ચીજો પડેલી હોય તેને વૃત્તિ બાણ્યી શકતી નથી. માટે તે પર-પ્રકાશિત. તેમજ વૃત્તિ વિષય તરફ ગઈ એમ સાક્ષીએ જોયું. તે પોતાના સાક્ષી તરફ પાછી ફરીને જુએ છે ત્યારે વૃત્તિ વિષયને પ્રહણ કરતી નથી, પણ હાથગીને જડ પદાર્થ પર પટકાઈ પડે છે અને આ અમુક પદાર્થ છે એવો નિર્ણય કરી શકતી નથી, માટે તે જડ છે એમ અનુભવ થાય છે. કાર્ય પરત્વે એક વૃત્તિના ચાર પ્રકાર થયા છે : મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર.

મન—મન કલ્પ-વિકલ્પાત્મક છે કે નથી ? એવો સંશય કરનાર તે મન.

બુદ્ધિ—અમુક છે અથવા નથી એવો નિશ્ચય કરનારી તે બુદ્ધિ વૃત્તિ.

ચિત્ત—દેખેલા અને સાંભળેલા પદાર્થોના છંદ લઈને ચિંતન કરે તે ચિત્ત.

અહંકાર—કરવા ન કરવાનું અભિમાન લેનાર તે અહંકાર.

મૂળ વૃત્તિ પર પ્રકાશ; એમ ખેલાં વર્ણન કરેલું છે. તે ઉપરથી તે વૃત્તિના ચાર પ્રકાર પણ સહેજે પર-પ્રકાશિત છે, માટે તેના ત્રણ શુભ કે જેના કામાદિક ધર્મ છે તે પણ પર-પ્રકાશ અને જડ છે.

જો સૂર્ય આકાશમાં ન હોય તો દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડે નહિ. તો પછી તે પ્રતિબિંબની ઝળઝળ ભીંત પર શી રીતે પડે ? તેમ આત્મા ન હોય તો વૃત્તિમાં જીવ કેવી રીતે ભાસે ? વૃત્તિમાં જીવ નહિ ભાસે તો પછી તે વિષય કેવી રીતે બાણ્યશે ? આ રીતે બાણ્યવા વિષે જીવ સમર્થ નથી, માટે તે પર-પ્રકાશિત.

એમ ન બાણ્યનારામાં દેહધી લઈને જીવ પર્યંત સર્વ સંધ છે. તે બાણ્યતો હોય એમ લાગે છે એ જ વિપરીત જ્ઞાન ! વૃક્ષ પર બેઠેલાના હાથ-પગ હાલવા લાગ્યા, નેત્ર ફરકવા લાગ્યા, ગર્દન ડાલવા લાગી તે પ્રમાણે પાણીમાં પડેલા આભાસના પણ હાથ-પગ હાલવા લાગ્યા, નેત્ર ફરવા લાગ્યા અને ગર્દન ડાલવા લાગી. એમ તેની સર્વ ક્રિયા વૃક્ષ પર બેઠેલાની ક્રિયા પ્રમાણે જ થવા લાગી તે પ્રમાણે આત્માના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થઈને પછી જીવ, મન, બુદ્ધિ વગેરેને પ્રકાશે છે. માટે તે સંધ અને જીવ શિદ્ધ નથી અને પ્રિય પણ નથી. ત્રીપુનાદિ સર્વનું પ્રિયપણું પોતાને માટે છે. તેથી સર્વ અપ્રિય અને પોતે (આત્મા) એક પ્રિય એમ પ્રથમ ઠરાવ્યું હવે જીવ પણ અપ્રિય ઠરશે.

શિષ્ય—આપણો દેહ એ જ આત્મા છે એમ માનવું; કારણ કે શાસ્ત્રમાં આભાસને આત્મા કહે છે, તેથી દેહને આત્મા માનવામાં હરકત શી છે ?

શુરુ અનાત્માને આત્મા માનવો એ દેહાત્મવાદી ચાર્વાકનો મત છે. તે મત યુક્તિ અને અનુભવથી ખોટો ઠરાવવામાં આવેલ છે અને તે આ રીતે : દેહ જો આત્મા હોય તો તે પ્રિય લાગવો જોઈએ. અને તે દેહના નખ તથા વાળ પણ પ્રિય લાગવા જોઈએ હવે જો તે પ્રિય હોત તો કોઈપણ નખ તથા કેશને કાપી નાખત નહિ; પણ કાપી નાખે છે તેથી તે પ્રિય નથી. એક આંગળીને કારણ જો આખો હાથ સડતો હોય તો તુરત આંગળી કાપી નાખે છે. માટે આંગળી પરની પ્રીતિ ખોટી સમજાવી. આંખે દેખાતું જથ્થો થાય ને જો વેદ કહે કે હાથ તોડી નાખશો તો આંખે દેખાશે. ત્યારે હાથ કાપે છે ! તેથી હાથ પરની પ્રીતિ પણ ખોટી સમજાવી. એ પ્રમાણે આંખ-કાન આદિ અવયવ તેમજ પ્રાણને પણ નષ્ટ કરે છે, તેથી તેના પરની પ્રીતિ ખોટી સમજાવી. કોઈ તો અપકીર્તિને કારણે એર ખાઈને જીવ કાઢી નાખે છે, તેથી જીવ ઉપરની પ્રીતિ ખોટી સમજાવી. અપકીર્તિ એ મનની કલ્પના છે, તેથી પ્રાણ કરતાં મન વધારે પ્રિય. તે મન ધ્યાન-સમાધિ વખતે વ્યર્થ સંકલ્પ કરે છે ત્યારે કહે છે, કે આ મન મક્તનો ત્રાસ આપે છે.

એથી અંતઃકરણ ઉપરની પ્રીતિ પણ જોટી સમ-
જાય છે. વૃત્તિની પ્રીતિ જોટી છે. તેા તેમાં પડેલા
પ્રતિબિંબ જીવની પ્રીતિ પણ જોટી છે! કારણ કે
વૃત્તિ નષ્ટ થાય છે ત્યારે પ્રતિબિંબ-જીવ પણ
નાશ પામે છે.

આ પ્રમાણે આત્મા સિવાય સર્વ અપ્રિય છે.
એકમાત્ર આત્મા જ પ્રિય છે.

સ્ફૂર્તિથી માંડીને તણખલા સુધી જે કઈ ઉત્પ-
ન્ન થયું છે તે ઈશ્વરે બનાવ્યું છે તેના પર જીવ,
પ્રિય, દ્રેષ્ય અને ઉપેક્ષ્ય એમ ત્રણ પ્રકારની કલ્પના
કરે છે. જેમકે એક મહિષ છે, તે ત્રણ જણની મત-
લાખ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની થાય છે, તે આ રીતે:
જેને એ મહિષ મળે છે તેને પ્રિય લાગે છે. જેને ન
મળે તે દ્રેષ્ય કરે છે અને જેને કશી ગરજ નથી
એવો જે ઉદાસીન તે તેની ઉપેક્ષા કરે છે. ત્યારે
એ ત્રણમાં ખરી કલ્પના કઈ? એક કલ્પનાને વખતે
ખાકી રહેલી બે કલ્પના વ્યર્થ થાય છે, માટે એ
વ્યભિચાર સમજવો. જેમાં વ્યભિચાર હોય તે સર્વ
જોડું સમજવાનું.

એ તો એક વસ્તુ પર ત્રણ જણની કલ્પના
કહી. હવે એક વસ્તુ પર એક જણ ત્રણ પ્રકારની
કલ્પના કેવી રીતે કરે છે તે કહું છું. વાદ્ય રહેલો
દ્રેષ્ય છે. તેને દૂરથી જતો જીવે છે ત્યારે ઉપેક્ષ્ય,
અને તે જ વાદ્ય પાળેલો હોય તો તેને પંખાળે છે.
માટે તે પ્રિય

પહેલાં પથ્થર અને ઘાસ ઉપેક્ષ્ય હોય છે.
ગરજ પડે ત્યારે તે પ્રિય લાગે અને પથ્થરની ઠેસ
લાગે તો તે જ દ્રેષ્ય થઈ જાય છે. પ્રથમ સ્ત્રી-
પુત્રાદિ પ્રિય હોય છે. અનુકૂળ ન હોય તો તે જ
દ્રેષ્ય થાય છે અને કહું અને નહિ તો ઉપેક્ષ્ય થઈ
પડે છે. એ જ ન્યાય સ્વર્ણ દેહથી માંડીને વૃત્તિ
પર્યંત સર્વને લાગુ પાડી જીવો. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે
જેમાં વ્યભિચાર હોય તે અપ્રિય છે એમ સમજવું.
આત્મામાં વ્યભિચાર નથી માટે તે પ્રિય છે. આત્મામાં
પ્રિયપણની વૃત્તિ જ હોતી નથી, તે પછી તે દ્રેષ્ય-
ઉપેક્ષ્ય શી રીતે લાગે? વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાને લીધે
જ ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારની કલ્પના થાય છે.
આત્મામાં તો વૃત્તિ સંહિત-નિર્વૃત્તિક મુખ્ય છે. તેને

બિચારી વૃત્તિ શી રીતે ગ્રહણ કરે? વૃત્તિ ગ્રહણ
કરી શકતી નથી માટે અવિનાશી પ્રિયતમ કેવળ
એક આત્મા જ છે.

હે સ્વદેહ! તું કલ્પ્ય એવું અનુમાન કરીશ કે
આત્મા લોકોના જાણવામાં આવતો નથી તેથી તે
ઉપેક્ષ્ય અને વિષ ખાઈને પ્રાણ દે છે, તેથી તે દ્રેષ્ય
કહેવાય તો તેના ઉત્તરમાં જે કહું છું તે શ્રવણ
કર. લોકો આત્માની ઉપેક્ષા કરે છે પણ પોતાને
મુખ થાય એવું જે લાગે છે તેવું મૂળ આત્મા જ
છે. વૃક્ષ પર મેઢેલો જ પાણીમાં પડેલો દેખાય છે,
માટે તે મેઢેલો સલામત રહેવો જોઈએ પાણીમાં
પડેલો આભાસ મરે કે જીવે તેની કાંઈ ગળજ નથી.

સર્વ દેહાદિ સઘ હું છું એમ લાગે છે, તેથી
જ મારા વિના ખીલે કોઈ આત્મા નથી એમ માને
છે, અર્થાત્ દેહાદિ સંઘની પ્રીતિને લીધે આત્માની
ઉપેક્ષા કરે છે, પણ આત્મા કોઈ એક મારાથી જુદો
■ ને મને તેની ગરજ નથી એમ માનતો નથી.
■ એમ માનશે તો આત્મપ્રિયતા કેને થશે? વિષ
ખાઈને પ્રાણ દે છે અને મને ધિક્કાર હો એમ કહે
છે. પણ લોકોમાં અયકીર્તિ ન થાય એવું જે લાગે
છે તે અનુત્રિમ પ્રિયતા કોની છે? 'તમે બહુ સારા
હો. હું તો હાન છું તુચ્છ છું' એમ જે બોલે છે
તે બોલવું ઉપર-ઉપરનું છે. અંતરમાં પોતાને હીન
અને તુચ્છ નથી માનતો; પણ પોતે પોતાને સારો
જ માને છે. આ વાતને સુમુખે પૂરો વિચાર કરવો
અને આત્મા પ્રિય, દ્રેષ્ય કે ઉપેક્ષ્ય નથી પણ પ્રિય-
તમ છે એમ સમજવું. આવું ન્યાયપૂર્વક નિરૂપણ
કરવા છતાં પણ જો મૂર્ખજન મનને નહિ તો તેમાં
ગુરુ-ચારણ શું કરે? સુખ્ય આત્મા જ અસ્તિ, ભાતિ.
પ્રિય છે દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય નથી. છતાં
અજ્ઞાની, ધરીગદિ 'છે, 'એ જ જાતને છે અને
જે જ પ્રિય છે એવું જે લાગે છે તે તેની વિપરીત
સમજ છે.

દેહાદિ સંઘાનમાં અસ્તિ, ભાતિ. પ્રિયત્વ
નથી, એ વિષે ન્યાય

જાગૃતિમાં સ્થૂત દેહ અસ્તિ, ભાતિ પ્રિય હોય
એમ લાગે છે. પણ તે દેહસ્વપ્નમાં ક્યાં હોય છે!

સ્વપ્નમાં તો બીજે દેહ કલ્પીને, ‘એ જ દેહ હું છું’ એમ માને છે ને કલ્પિત વિષયોને લીધે સુખદુઃખ ભોગવે છે. સ્વલ દેહ બિહાનમાં પડ્યો છે તે મર્યો કે જીવનો છે, એ વાતનું સ્મરણ નથી. હવે સ્થૂળ દેહનું અસ્તિ, ભાત, પ્રિયપણું સ્વપ્નના ભાસ-દેહ પામે ગયું તેથી તે દેહ સ્વપ્નપદ્ધતિને ભેવા લાગ્યો. સ્થૂળ દેહ નિસ્તત્ત્વ યદ્ય પડ્યો છે. તેની ત્વ-આને કદિન કે મુક્તાયમ કાંઈ જ સમજાતું નથી. એ વખતે શરીર પર સર્પ વિદ્યાર્થ બધ તો લય લાગતો નથી; પણ સ્વપ્નના ભાસદેહને વાધે પકડ્યો હોય તો મોટી ધૂમ પાડીને રડે છે. જો સ્થૂળ દેહનું પ્રિયત્વ ખરું હોત તો સર્પે વીંટી લીધા ત્યારે તેની ઉપેક્ષા ન થાત અને તે દેહ બળ્યોતો હોત તો, પોતાને સર્પ વિદ્યાર્થો છે એમ પોતાના પ્રકાશથી જાણત. વળી તેનું અસ્તિપણું ખરું હોય, તો તે અસ્તિપણું સ્વપ્નદેહમાં શા માટે આવે? જ્યારે સ્થૂળ દેહનું અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયપણું સૂક્ષ્મ દેહમાં ગયું ત્યારે સ્થૂળ દેહ અસત્, જડ, અપ્રિય (દુઃખરૂપ) કોઈ પશેક્ષ જેવો થઈ પડ્યો. જો એ જ આત્મા હોત તો તેનો પશેક્ષ સમાન ત્યાગ કરવામાં ન આવત પણ ત્યાગ કરાય છે માટે આ સ્થૂળ દેહ અનાત્મા છે, ને હું નિર્વિકારી આત્મા છું. હવે સ્વપ્નના કલ્પિત દેહમાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય-ત્વ આગ્યું, ત્યારે તે સૂક્ષ્મ દેહ હું છું, અને મેં કલ્પિત પદાર્થો ભેયા, તેમજ એ સૂક્ષ્મ દેહ જ પ્રિય છે એમ માન્યું. આ સૂક્ષ્મ દેહ પણ સ્થૂળ દેહ પ્રમાણે જ અસત્, જડ, દુઃખરૂપ છે એમ હવે ઠરાવવામાં આવે છે.

જેમ સ્થૂળ દેહ સ્વપ્નમાં નથી તેમ સૂક્ષ્મ દેહ સુષુપ્તિમાં નથી. ત્યાં કેવળ અજ્ઞાન રહે છે અને શુદ્ધ જ્ઞાન, તે અજ્ઞાનને પોતાના પ્રકાશથી દર્શાવે છે. સુષુપ્તૌ તલ્લયે ઘોષઃ શુદ્ધો જાદ્યં પ્રકાશતે ॥ જે અજ્ઞાનમાંથી બે દેહ ઉત્પન્ન થયા તે અજ્ઞાનમાં જ તે લય પામે છે. રથેન પક્ષી ભણ્યુ માટે જેમ દશે દિશામાં ભટકીને વિશ્રાન્તિ માટે પોતાના થોંસલામાં પાંખ સંકોચીને પ્રવેશ કરે છે, તેમ સૂક્ષ્મ દેહ સાથે જીવ જાગૃત, સ્વપ્નમાં કીડા કરીને સુખ-દુઃખથી યાકેડે, વિશ્રાન્તિ માટે અજ્ઞાન તરફ આવીને, જ્ઞાનચક્રિત તથા ક્રિયાચક્રિતને મન-બુદ્ધિમાં આકર્ષીને, વિષયોનો ત્યાગ

કરી અજ્ઞાનમાં લીન થાય છે. ઇન્દ્રિયો મનમાં આવવાથી વિષયો શૂન્યવત્ થાય છે. અને શરીર પણ મૃતકની જેમ ચેષ્ટારહિત યદ્ય ને પડે છે. પરંતુ પ્રાણ હાલતો રહે છે; તેથી તે મરેલ નથી પણ બાધી ગયો છે એમ કહે છે. પરંતુ હું બાધી ગયો છું એમ જાણેલાને ખબર પડતી નથી; તેમજ પ્રાણ હાલે છે કે નહિ તેની પણ તેને ખબર નથી.

મન-બુદ્ધિ એકત્ર થયા પછી કંઈક કલ્પના જોઈ છે ત્યારે તેને સ્વપ્નભાસ કહે છે. તે સ્વપ્નભાસ ગાદ નિદ્રામાં નદ થાય છે. જાગૃતિ જતાં જ સ્વપ્ન આવે છે અથવા ગાદ સુષુપ્તિ થાય છે; અને તે વખતે બુદ્ધિ કલ્પિત વિષયોને છોડી, સુખ-દુઃખ ન સ્મરતાં અજ્ઞાનમાં મળે છે. આ પ્રમાણે ગાદ સુષુપ્તિમાં બે દેહ, તેના વ્યાપાર, અને તેના વ્યાપારનાં સાધનો પણ નહિવત્ થઈ જાય છે.

અર્થાત્ મનાદિક વૃત્તિ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પ્રાણ, દેહ, કર્મેન્દ્રિયો, તેમજ પ્રત્યક્ષ કે ભાસ વિષયો; એ તમામ નહિ જેવાં થઈ જાય છે માત્ર એક આત્મા જ બાકી રહે છે; પરંતુ એ વખતે અજ્ઞાન હોય છે, તેથી તે સ્થિતિને સુષુપ્તિ કહે છે. પ્રથમ પોતાના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન બે દેહની ઉત્પત્તિનું કારણ થયું. એ બે દેહની ઉપાધિ સુષુપ્તિમાં જાય છે પણ અજ્ઞાન જતું નથી. જેમ ઘાસ ઉપર-ઉપરથી તો નદ થઈ ગયું, પણ તેનું બીજ ભૂમિમાં રહેવાને લીધે વર્ષાઋતુમાં તે પાછું પ્રથમની જેમ જાગી નીકળે છે.

વૃક્ષ પર ખેંટેલો જ્યારે આંખ બંધ કરે છે ત્યારે પાણીમાં પડેલો આભાસ તેને દેખાતો નથી; પણ તે વખતે એ, પશું ‘ખાદુ’ છે એમ ન જાણવાથી, આંખ બંધકયા પછી તે માને છે કે હું પડ્યો! તેમ નિઃસંકલ્પ અજ્ઞાન બીજરૂપે રહેલું છે; માટે જાગ્યા પછી પ્રથમની પેઠે વિપરીત ભાવ લઈને જોઈ છે. અર્થાત્ વૃત્તિને નિબળતાનું અજ્ઞાન છે તે નદ થતું નથી. જે વિસ્મરણ-રૂપ વિશેષ વૃત્તિ જાગૃત-સ્વપ્નના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત હતી, તે જ અવિદ્યાવૃત્તિ સુષુપ્તિમાં સામાન્યરૂપે રહે છે; પણ તે અમુક જ પ્રકારની છે એમ તેનું અસ્તિ-ત્વ કહી શકાતું નથી. માત્ર અનુમાનથી જાણવામાં આવે છે કે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી તે અવિદ્યા છે. વારુ, હવે એ મૂઠ વૃત્તિરૂપ સુષુપ્તિના કારણ-

દેહમાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપતા આવી! એ કેવી રીતે આવી તે કહું છું.

અજ્ઞાન છે, ભાસ છે અને પ્રયત્ન પણ તેમ જ છે; તેથી સુપુત્રિમાં સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ બન્ને દેહ નિસ્તત્વ થાય છે. નિસ્તત્વ એટલે 'નહિ'પણ. એ 'નહિપણ' બે દેહમાં આવ્યું. જે નથી તે કહી પણ નથી જ પછી એ વધ્યાપુત્ર સમાન બે દેહની પ્રીતિ દોને થવાની છે? મંદ અધકારમાં જેમ સર્પ દેખાયો અને ગાદ અધકારમાં નહિવત્ થયો, તેમ જ્ઞાન્તિથી બે દેહ છે એમ લાગ્યું તે ગાદ નિદ્રામાં બન્ને દેહ નષ્ટપ્રાય: થયા. પ્રથમ સ્થૂળ દેહ જાગૃતિ સહિત સ્વપ્નમાં નષ્ટ થયો ને પછી સૂક્ષ્મ દેહ સ્વપ્ન સહિત સુપુત્રિમાં નષ્ટ થયો, ત્યારે બન્ને દેહની અસત્ જડ, હુ અરૂપતા તેમજ અપ્રિયતા સ્વાભાવિક રીતે જ દેખાઈ આવી! ને બે દેહ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય (આત્મા) હોય તો તેનો નાશ કેમ થાય? પરંતુ નાશ થાય છે તેથી તેને નાશવાન સમજવા, એમ બે દેહ અસત્ સાબિત થયા પછી સુપુત્રિમાં જે જ્ઞાન કોઈના સમજવામાં આવતું નથી તેનું વિવેચન કરી સમજાવું છું.

નોંધ: શુદ્ધો જાહર્ય પ્રકાશતે ।

અજ્ઞાન રહિત, શુદ્ધ જ્ઞાનધન, જે સામાન્ય ચેતન, તે અજ્ઞાનને પ્રકાશિત કરે છે. તે આત્માનું શુદ્ધ જ્ઞાન હું પછી કહીશ. અત્યારે તો સુપુત્રિમાંનું જ્ઞાન કહું છું. સુપુત્રિમાં વૃત્તિનો લય આત્માએ પોતાના પ્રકાશથી જાણેલો છે.

તે સુપુત્રિમાં તે લયનો વખત જાણ્યો ન હોત તો જગ્યા પછી તેની સ્મૃતિ ન થાત, પરંતુ 'અમુક વખત વૃત્તિનો લય થયો હોતો' એવી સ્મૃતિ થાય છે તેથી તેણે અનુભવ લીધો છે. માટે જ જગ્યા પછી યાદ કરે છે. તે વખતે વિશેષ વૃત્તિ ન હતી, પણ સામાન્ય વૃત્તિથી અજ્ઞાનને જાણે છે, ને એ જાણેલા અજ્ઞાનનો જાગૃતિમાં વિશેષ વૃત્તિ દ્વારા અનુભવ કહે છે. જેવી રીતે કોઈ માણસ પોતાના વિચારમાં નિમગ્ન હોય ને તેની પાસે થઈને કોઈ જગ્યા ત્યારે તે વિશેષરૂપે જોતો નથી, તેથી તે અમુક જ વ્યક્તિ છે એમ તેના સમજવામાં આવતું

નથી, પણ આંખો ઉઘાડી જોવાને લીધે તેણે સામાન્યરૂપે જોયું હતું, તેથી તેને કોઈ પૂછે, કે 'આડી થઈને અમુક જણ ગયો લાલ?' ત્યારે તે કહે છે કે કોઈ ગયું ખરું, પણ કોણ ગયું તે ખબર નથી. હવે તેણે 'કોઈ ગયું' એમ જ કહ્યું, તે સામાન્યરૂપે જોયા વિના નથી કહ્યું સામાન્યરૂપે જોયું છે તેથી જ યાદ કરીને 'કોઈ ગયું' એમ કહે છે. જે અનુભવેલી વાત હોય તે જ કહી શકાય છે. ન અનુભવેલી વાત કહેવાય નહિ; એ અનુમાન છે. પણ તે ખરું છે. નદીમાં પૂર આવે છે ત્યારે, ઉપરવાસ વરસાદ પડ્યો છે એ અનુમાન જેમ સિદ્ધ થાય છે, તેમ અજ્ઞાનનો અનુભવ સુપુત્રિમાં લીધો છે તેથી તે વખતનું સ્મરણ કરે છે. સામાન્યરૂપે જે લય જોયો હોતો તે જગ્યા પછી યાદ આવ્યો. માટે અજ્ઞાનનો અનુભવ શુદ્ધ સાક્ષીએ લીધો છે એ વાત સિદ્ધ થઈ.

શિષ્ય-સર્વના લય સાથે સાક્ષીનો લય પણ થાય ।

ગુરુ-સાક્ષીનો લય જોનારો બીજો કયો સાક્ષી છે ?

શિષ્ય-લય થયો તેનો માક્ષી જ નથી ।

ગુરુ-એમ કહેવું નહિ । સર્વનો લય શુદ્ધ સાક્ષી ચેતન જુએ છે, પણ સાક્ષીનો લય કોણે જોયો તે હું મને કહે

શિષ્ય-જેમ સર્વના લયનું અનુમાન કર્યું, તેમ સાક્ષીના લયનું પણ અનુમાન કરવું ।

ગુરુ-તો જેવો સામાન્ય સાક્ષી સર્વનો લય જોવા શ્લો, તેવો તે સાક્ષીનો લય જોવા બીજો કોણ શ્લો તે ખતાવ । હીવો અને નેત્ર હોય ત્યારે સર્વ પદાર્થો જોઈ શકાય છે અને હીવો ઠરી જાય ત્યારે નેત્ર અધકારને જુએ છે નેત્રે અધકાર જોયું ત્યારે જ 'ખરેખર હીવાનો લોપ થયો' એમ કહી શકાય છે. તેમ નેત્રનો લોપ થયો કોણે જોયો તે કહે જોઈએ ? સાક્ષીના લયનું અનુમાન કરે તો સાક્ષીના જે સાક્ષીનું અનુમાન કર્યું તે આ સાક્ષી કે બીજો ? નેત્રનો લોપ તે જ નેત્ર જુએ છે કે કોઈ બીજું નેત્ર જુએ છે ? તેમ સાક્ષીનો લય સાક્ષી પોતે જુએ છે કે બીજો કોઈ ચિદ્રૂપ જુએ છે ? ને સાક્ષીનો લય

સાક્ષીએ પોતે જોયો હોય તો પોતાના દેખતાં પોતે મર્યા।' એવો ન્યાય થયો.

આંખે પોતે જ પોતાનો નાશ જોયો, એમ કહેવું બની શકે નહિ. કદાચ તું કહેશે કે બીજા જ્ઞાન વડે આ જ્ઞાનનો નાશ થયો. તો તે જ્ઞાન કયું? આંખનો લોપ બીજા આંખે જોયો, તો તે આંખ કઈ? હે રવિદત્ત! એવું બીજું જ્ઞાન જ નથી, કે જે જ્ઞાનનો લય દેખે. અને જોવાં બીજાં નેત્ર જ નથી, કે જે નેત્રનો લોપ જુએ. આ ઉપર દશવિદ્યા વિશેષને લીધે સાક્ષીનો લય માનવામાં આવતો નથી. માટે સુષુપ્તિમાં સર્વનો લય જોનાર જ્ઞાન જ સાક્ષી છે.

શિષ્ય—સાક્ષીનો લય નથી, તો તેના અસ્તિત્વનો અનુભવ કેમ નથી થતો?

ગુરુ—જેવો સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનનો અનુભવ લીધો તે જ તું સાક્ષી! સુષુપ્તિમાં વૃત્તિ ન હોવા છતાં પોતાના અજ્ઞાનનો અનુભવ કરીને કહે છે, તે અનુભવનાર સાક્ષી તું જ છે. એવો લય-સાક્ષી જે તું તે તને અજ્ઞાન થાતું? તું તો અજ્ઞાનનો પ્રકાશક છો! જે જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશનો સુષુપ્તિમાં લોપ નથી, તેના જાગૃત-સ્વપ્નમાં તો લોપ નથી જ નહો. એ પ્રમાણે ત્રણે કાળમાં જેનો નાશ નથી તે જ પ્રકાશરૂપી જ્ઞાન સ્વતઃ સદ્રૂપ છે અને તે જ ચિદ્રૂપ પણ છે, અને આનંદરૂપ પણુ તે જ છે એ વાત હવે કહું છું.

પહેલાં મિથ્યાત્માનો નિપેદ કરીને મુખ્યાત્મા જ પ્રિય છે એમ કહ્યું. તે જ આત્મા સુષુપ્તિમાં કેવો સુખી છે તે કહું છું. જાગૃતિમાં જે મુખ-હુઃખ થાય છે, તે કેવળ સંકલ્પને લીધે જ થાય છે. તેમજ સ્વપ્નમાં પણ સંકલ્પને લીધે મુખ-હુઃખ થાય છે. સુષુપ્તિમાં સંકલ્પ નથી હોતો, તેથી ત્યાં મુખ-હુઃખ પણ નથી; કેવળ નિજ સુખ છે.

નિજ સુખ—જે સુખ ઉત્પન્ન થાય નહિ અને નાશ પામે નથી તેને નિજ સુખ કહે છે.

વૃત્તિમાં જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો નાશ છે એમ શ્રુતિ કહે છે. નિજ સુખને વૃત્તિ અહણુ કરી શકતી નથી, તેથી તેનો અનુભવ આવતો નથી; પરંતુ તે અનુભાવરૂપ સુખ તો જેમનું તેમ જ છે. તેનું જે સદ્રૂપ તે જ ચિદ્રૂપ જ્ઞાન અને તે જ આનંદ-

રૂપ આત્મા. એ રીતે આત્માનાં અસ્તિ, ભાંતિ, પ્રિય એ ત્રણે લક્ષણો એક જ અધિક્ષાનમાં ભુલું નથી.

શિષ્ય—જડ પદાર્થોને મુખ-હુઃખ નહિ હોય. તેનું અસ્તિપણું પણુ તેમાં રહે છે, તેથી જડમાં નિજ સુખ છે. લાકડાં, પથ્થર, માટી વગેરેમાં આનંદ પણુ છે.

ગુરુ—જડને મુખ-હુઃખ નથી એમ જોલણું જ અસ્થાને છે. જે જે વિકારી નામ-રૂપ પેદા થયાં છે તે સારાં હો કે ખરાબ, તેને મુખ-હુઃખ નથી એમ લાગે છે; પણુ તે મુખ-હુઃખરૂપ જ છે. તે જડને કોઈ ફેટ છે, તોર છે, ફેંકે છે અથવા તેની પૂર્ણ કરે છે. એ જ તેને મુખ-હુઃખ છે.

શિષ્ય—પણુ તેને મુખ-હુઃખનો અનુભવ નહો થતો.

ગુરુ—જો તે જડને મુખ-હુઃખનો અનુભવ ન હોય તો નિજ સુખનો અનુભવ તો હોય જ કયાંથી? અને તેમાં નિજ સુખ છે એમ તે શી રીતે જાણ્યું? તેમાં હર્ષ કે અહાનિ કોઈ જોયું?

શિષ્ય—તો પછી જાંધી ગયેલો મનુષ્ય સુખી છે એમ કયા ચિહ્ન પરથી અનુમાન કર્યું?

ગુરુ—તેનું મુખ હર્ષ-ખેદ વિના પ્રકુલિત દેખાય છે. તેથી સુષુપ્તિમાં વૃત્તિ રહિત નિજ સુખ છે, જડમાં હર્ષ-ખેદ નથી અને નિજ સુખમાં પણુ નથી. અગર જો જડમાં નિજ સુખ હોય તો તે કોણ પ્રાપ્ત કરશે? જીવ સુખમાં મળે ત્યારે સુખી થાય. સર્વ કોઈ સુખમાં વિશ્રાન્તિ પામે છે, એ બધાંનો અનુભવ છે. કેમકે જાગ્યા પછી કહે છે કે હું કેવો સુખી હતો! તેને કોઈ બળપૂર્વક ઉઠાડે છે તો તે ઉઠાડનારે તેને વેરી જેવો લાગે છે અને હું સુખમાં હતો તે મારું સુખ ગયું એમ કહી બ્યાકુળ થાય છે. જોડ્યા પછી ક્ષણભર એ સુખની લહેર આવે છે, ને પછી જાગૃત થાય છે. જ્યાં અસ્તિત્વ-પણું છે ત્યાં સુખ છે એમ તું માને છે, પણુ જડ-ચેતન સર્વમાં મુખ-હુઃખ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેમાંથી નિજ સુખનો લોપ થાય છે. સુષુપ્તિમાં મુખ-હુઃખ ન હોવાથી કેવળ નિજ સુખ રહે છે. ઊંઘ આવવા માટે શય્યા આદિ સુખ દેનારાં સાધનો છે એમ તું માનતો હશે, પણુ તે પ્રથમ વૃત્તિને, 'હું સુખી' એમ અહણુ કરવા માટે-માનવા માટે ઉપયોગી થાય છે. એ સાધનનો બીજો કોઈ ઉપયોગ નથી. કેમકે ગાઢનિદ્રામાં

વૃત્તિ તેને ભૂલી જાય છે અને નિઃશ્ચય સુખમાં તે મળી જાય છે. તે વખતે શર્યાદિ સુખ શા હિસાબમાં? ગાઠ નિદ્રામાં કઠિન કે મૃદુ બિસ્તરાની દરકાર નહીં કરતાં વિશ્રાન્તિ માટે મનુષ્ય સરજી પડે ત્યાં ઊંધે છે. માટે સાધન વિના પણ સુખસિમાં સુખ છે. જેની રીતે પતિવ્રતા સ્ત્રી, પતિ સાથે સુખ ભોગવે છે તે વખતે તે અંદર-અહારના વ્યાપાર જાણતો નથી. તેમ વૃત્તિ, જાગૃત અને સ્વપ્નના વ્યાપાર છોડીને એક આત્મ-સુખમાં સમરસ થાય છે. સુખપ્રિતમાં અજ્ઞાન છે તેથી, 'વૃત્તિ સુખપ્રિતમાં સુખ લે છે' એમ કહેવામાં આવે છે. પણ જાતે અજ્ઞાન ન હોત તો એમ બોલવામાં આવત જ નહીં.

જાગૃત અને સ્વપ્નનાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય લક્ષણો સુખસિમાં આવ્યાં. જાગૃત-સ્વપ્ન બન્ને અવસ્થા સુખસિમાં ન રહી એટલે તેનાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય લક્ષણો પણ ગયાં! જેનાં લક્ષણ નષ્ટ થાય તે અવસ્થા ખરી શી રીતે મનાય? અને જો બન્ને અવસ્થા ખરી નથી, તો જાનિતથી માનેલાં તેનાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય લક્ષણો પણ ખરાં શેનાં? વૃક્ષ પર બેઠેલાએ પોતાને પાણીમાં પડેલાં જોયો, પણ શું તે ખરેખર પડ્યો છે? તેણે આંગળા ધાંકી એટલે પાણીમાં પડેલાં દેખાતો નથી, ને પોતે અસલ જોમનો તેમ બેઠેલો છે. પણ જોવા લાગ્યો કે તુરત પોતે પડેલાં દેખાય છે. પણ તેથી શું તે ખરેખર પડ્યો છે? નહીં જ. તે રીતે જાગૃત અને સ્વપ્નનો વ્યાપાર સુખસિમાં હોતો નથી; તો પછી તે અવસ્થા હોય ત્યારે તેનો વ્યાપાર ખરો શી રીતે મનાય? એ હિસાબે સ્વપ્ન-જાગૃત અવસ્થા ખરી રીતે થઈ નથી અને ભાવિમાં થનાર પણ નથી; તો પછી સુખસિ પણ ખરી શી રીતે થશે? વિચારને અંતે જ્યારે કાર્ય જ જોઈડું ઠરે છે, તો તેનું કારણ ખરું કયાથી હોય? જાગૃત અને સ્વપ્ન, એ બે સુખસિનાં કાર્ય છે. તે કાર્ય જોયાં ક્યાં? તો તેનું કારણ (સુખસિ) ખરું કયાથી હોય? સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એ બે દેહરૂપી કાર્યને લીધે તેનું કારણ શરીર (અજ્ઞાન) છે એવી દૃષ્ટના કરેલી; પણ વિચાર કરતાં તે કાર્ય જ જોઈડું ઠરે છે તો તેનું કારણ અજ્ઞાન, કે જે અનુમાનથી માનેતું છે તે ખરું

શી રીતે થવાનું? જ્યારથી "શરીર હું છું" એમ માન્યું ત્યારથી પોતાના આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થયું છે એમ સમજવું. હવે જેના અભિમાનથી આત્માનું વિસ્મરણ થયું છે તે બે, સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ શરીરનું અભિમાન મૂકી દીધું, કે પછી અજ્ઞાન રહેવાનું નહીં. વૃક્ષ પર બેઠેલાને પોતે પાણીમાં પડ્યો છે એવી જો જાનિત જ થતી નથી, તો પછી તેનામાં પોતાની અસલ સ્થિતિનું અજ્ઞાન રહેશે શી રીતે? તેમ જો દેહ અને તેની બે અવસ્થા જોટી ક્યાં પછી અજ્ઞાન રહેવાનું નહીં જ; અને વૃત્તિ, અપરોક્ષ સમજી જાય છે કે, આપણે અજ્ઞાનથી અલગ છીએ. પછી જો દેહ રહેશે તોપણ તે મિથ્યા લાગશે શુરુ-શાસ્ત્રના વચનમાં વિદ્યારસ રાખીને 'જો દેહ મિથ્યા છે' એમ માન્યું, ને તે મિથ્યા છે જ; તોપણ પોતાના અનુભવ વિના મિથ્યા થતા નથી. તેથી તેના મિથ્યાપણનો સ્વાનુભવ, જાગૃતિમાં આવવો જોઈએ; તેમજ પોતે આત્મા જ છે એવો અનુભવ પણ આવવો જોઈએ. એ અનુભવ આવશે ત્યારે જ દેહનું 'હું પછું' મૂળમાંથી જશે.

ત્રણે કાળમાં જે એકસમાન રહે છે તે જ સત્ય આત્મા છે અને ક્યારેક હોય ને ક્યારેક ન હોય તે મિથ્યા અનાત્મા છે. એક અવસ્થાને વખતે બીજી બે અવસ્થા રહેતી નથી, માટે અવસ્થા જોટી છે. આત્મા ત્રણે કાળમાં, અવસ્થાથી અલગ અદિતીય-રૂપે રહે છે તેથી તે સત્ય છે. અસત, જડ, દુઃખ-રૂપ વૃત્તિથી માંડીને શરીર પર્યંત ભારી રહેલો જે જીવાત્મા, તે પણ અનાત્મા છે અને સુખ્ય કેવળ એક બ્રહ્મા-આત્મા જ છે આ પ્રમાણે સત્ય અને મિથ્યા એ બે પદાર્થનું નિરૂપણ કરી પૃથક્ પતાવી આપ્યા, તે પર સુસુખ્ય એ પ્રીતિપૂર્વક નારનાર વિચાર કરવો.

શિષ્ય-સત્ય અને મિથ્યા, એમ બે પદાર્થ અલગ ક્યાં તેમાં અજ્ઞાન કોને થયું? વૃક્ષ પર બેસનારો અને પાણીમાં બેસનારો, એ બે જ છે. તેમાં વૃક્ષ પર બેઠેલાને વિસ્મરણ થયું; જે પાણીમાં પડ્યો છે તે પડછાયો તો ખરો જ નહીં, તેથી તેને સ્મરણ કે વિસ્મરણ-બન્ને નથી. એથી સમજાય છે કે વૃક્ષ પર બેઠેલો છે તેજ પોતે,

પોતાને ભૂલી ગયો! વગી મૃગ શરીર જડ છે તેમા ચચગ પાણી જેવો મૃદુલ દેહ છે ને તેમા પટેલુ પ્રતિબિમ્બ-છવ પલુ મિથ્યા દોવાથી તેનું બાણવું ખડુ નથી એટલે તેને વિન્મનગ્ન થયું નથી પણ એ અજ્ઞાન, નિર્વિકાલ દુઃસ્થ આત્માને જ થયું! આત્મા પોતે પોતાને ભૂલ્યો, ને છવ તરફ ભેડી કહ્યું કે 'હું છવ છું.' એ રીતે આત્માને અજ્ઞાન થયું! પોતાની મનઃસ્થિતિ પ્રમાણે ગિયે ઉપર મુજબ શકા કરી ત્યારે) ગુરુ—વૃક્ષ પર બેઠેલાને વિન્મનિ થઈ ખરી, પરંતુ પ્રથમ પોતે જેવો છે તેવો, આખ ઉગડતા અને મીચતા અધારમા પોતાને દેખતા નથી તોપણ નખથી ગિખા પર્થત 'આ હું' એમ પોતાને બાણ છે એવા સામાન્ય દ્રશ્યને વિશેષ દ્રશ્ય કહેવો વ્યર્થ છે નખથી ગિખા પર્થત પોતાને બાણુત, એ જેવું સામાન્ય, અને આજો ઉગડીને જે જેવું, તે જેવું વિશેષ. એવા એકદેગી દેખનારાને વિન્મનગ્ન થયું છે આત્મામા સ્મરણ-વિન્મનગ્ન બને મિથ્યા છે વૃક્ષ પર બેઠેલો છે તે એ, બાણુ બુએ છે તો પાતે બેઠેલાને પોતાનું વિન્મનગ્ન નથી થયું એ પોતે પોતાને ભૂલી ગયો હોય તો કીડી ચંકા ભરે છે તેની કોને ખબર પડે છે?

"હું પડ્યો! મને કાઢ" એમ કહે છે તે પોતાને ભૂલ્યો હોત તો "કાઢે" એમ બોલત નહી અને ગોવે છે, તેથી તેનો લોપ નથી અને વિકાર પણ નથી તેમ જ પાણીમા પડેલા આભાનને સ્મરણ નથી અને વિન્મનગ્ન પણ નથી પરંતુ વચમા ડીણુ ઉત્પન્ન થયું! અને તે પરનારનું ગરણ છે જેનામા વૃત્તિનું સ્ફુરણ નથી, ને જે વૃત્તિના અભાવને બાણ છે, તેમા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન છે એમ કોણુ કહી શકે? એ આત્મામા ન હોના છતાં મ્હુરણ થયું એ જ માયા એ મ્હુરણ, દોગીમા મર્ષ દેખાય તે પ્રમાણે જોડું ઉત્પન્ન થયું! જેવડું સ્વરૂપ છે તેવડું મ્હુરણ થતું હોત તો તેને સ્વરૂપ જ માનવામા આવત, પણ આ તો સમુદ્રમા જેવી લકરી, તેવી સ્વરૂપમા માયા! ને તે પણ વધ્યાપુત્રની મા જેની મિથ્યા! જે થઈ નથી ને ભાવિમા થનાર પણ નથી તે જ માયા!

એ-એકથી દસગણુ એવા સાત બ્રહ્માંડ તે માયા બીજનું આડ! એવડી જ પૃથ્વી પાણીના એક ભાગમા

છે એવી પૃથ્વીથી દસગણુ બ્રહ્માંડરચના છે તેમા સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાળ આદિ સર્વ વનેવા છે બધા મગીને આ ભૂગોળના માત કીપ છે તે માત કીપમા એક જ ભુદ્રોષ છે તેમા નાના-નાના નવખડ છે તેમાના એક ભત્ત ખડમા નાના-નાના શહેર અને ગામ છે તે ગામોગાના એક ગામમા એક ઘર, તે ઘર જેવડું ગરીર નથી એના ગરીરમા સ્ફુર્તિકેષ વૃત્તિનો પ્રકાર ઉત્પન્ન થયો મનુષ્યતા દેહ રચતા કીડીનો દેહ નાનો છે તેમા જાણુ તેટલી જ વૃત્તિ પેદા થઈ! એ પ્રમાણે સ્ફુર્તિ બ્રહ્મથી માડીને કીડી સુધી વિભાગ ખમેલી છે તે વૃત્તિ, તેટલા જ દેહને 'હું' માનીને ગેડી! ને તે વૃત્તિમા જ જ્ઞાન-અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા સ્ફુર્તિનું પરિસ્થિતિનપાત્ર સ્વરૂપના એક ભાગમા જ છે

બ્રહ્માભાનુ સ્વરૂપ જોડું જોડું છે કે, આકાશ પણ તેમા 'સમુદ્રમા સર્પ' સમાન છે સ્વરૂપને! અત જ લાગતા નથી તોપણ આકાશના દેહાન્તથી સમબંધુ કે આકાશ પ્રમાણે તે વ્યાપ છે જેમ આકાશ વિનાની કાંઈ ખાલી જગ્યા નથી, તેમ બ્રહ્મ પરપૂર્ણ ભરવા છે આત્મા જ્ઞાનધન છે આકાશ શબ્દગુણી અજ્ઞાન છે માટે આત્મા અને આકાશમા ફેરક છે આકાશ પોકળ આત્મા ઘનદાર આકાશ અવકાશરૂપ ભાત છે બ્રહ્મ નિરાભાસ જે પદાર્થ આપણને દેખાય છે ત ઘન લાગે છે, માટે આપણે આકાશને પોકળ કહીએ છીએ અકીતર્થી પદાર્થ પર્યા હોય ને વચમા કાંઈ ન હોય-અમસ્તુ પોકળ-પણુ દેખાય તેથી તેને પોકળ માન્યું, પરંતુ આકાશ પોકળ નથી અવકાશ જે કયાંય ન હોય તો જ તેને પોકળ માનવામા આવે જે સર્વવ્યાપક છે, તેમા અવકાશ કયાંથી? અવકાશ નથી માટે આકાશ પૂર્ણ વ્યાપક છે તેવો જ સદ્ભાવના સધન છે આકાશ અને આત્મા, એ બન્નેનો અત ભેવામા આવતો નથી આકાશમા પવતની કપના કરી તે પર્વતમા આકાશ છે અને તેની બહાર જેવું આકાશ છે તેનો અત જ લાગતો નથી તે પ્રમાણે બ્રહ્મમા એક બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયું તેમા આત્મા ભરેલો છે અને બહાર અમર્યાદ વ્યાપેલો છે આકાશમા મઠ ઉપાધિને લીધે આકાશ અદર-બહાર છે એમ ભોલવામા આવે છે આકાશમા મઠ અને

મઠમાં આકાશ. એ રીતે પ્રજ્ઞામાં પ્રજ્ઞાંડ અને પ્રજ્ઞા
ડમાં પ્રજ્ઞા મઠમાં જેમ બુદ્ધિ બુદ્ધિ ઘડા અને તે ઘડાની
અંદર-બહાર આકાશ, ને તે મઠમાં પણ આકાશ
ભરેલું છે, તેમ પ્રજ્ઞાંડમાં અનેક પિંડ અને તે પિંડની
અંદર-બહાર આત્મા છે. દેહમાં આત્મા ને આત્મામાં
દેહ જેવું પિંડમાં તેવું પ્રજ્ઞાંડમાં. જેમ ઘટમાં અને
મઠમાં આકાશ એક છે, ને તે વિના એક રાષ્ટ્રના
દાણા જેટલી જગા પણ ખાલી નથી. એવડા મોટા
આત્મામાં સાકાર દેહ ને તે દેહમાં સ્ફૂર્તિ. અર્થાત્
સ્ફૂર્તિ એટલી નાની હોવા છતાં સર્વ જગતની કલ્પના
કરતી થઈ ને તેથી સર્વની ઉત્પત્તિનું એ જ કારણ
જની તેને જ માયા કહે છે તે એટલી નાની છે છતાં
આખા પ્રજ્ઞાંડને આવરણ કરે છે. આત્મા કેટલો ને
કેવડો છે તે માયા જાણી નથી, પણ આત્મા તે
માય ને જાણે છે તેમજ તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા
લયને પણ આત્મા જાણે છે જ્યારે તે ઉત્પન્ન નહોતી
થઈ ત્યારે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન ન હતાં. સ્વયંપ્રકાશ
એકમાત્ર આત્મા જ હતો. હવે જ્ઞાન-અજ્ઞાન ઠોળે
લગાડ્યું ? માયા-સ્ફૂર્તિને જ લગાડ્યું એ જ્ઞાન-
અજ્ઞાનનું સ્ફુરણ થતાંની સાથે તેમાં આત્મા વ્યાપીને
આવેલ છે જ આત્મા જાણે છે; ચંચળ સ્ફૂર્તિ જાણતી
નથી સ્ફુરણ કહે છે કે તુરત એ સર્વદ્રષ્ટા આત્મા
જાણે છે પરંતુ તે વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો તથા સ્ફૂર્તિના
ચંચળપણનો ઉત્પત્તિ તેમજ નાશ થાય છે, માટે
તેને સગલ પ્રજ્ઞા (માયાવિશિષ્ટ પ્રજ્ઞા) માનો. તેને
જ પ્રકૃતિ-પુરુષ કહે છે ચંચળપણું તે પ્રકૃતિ અને
જાણવાપણું તે પુરુષ તેને જ અર્ધનારી નૃસિંહ અને
શિવચક્રિ પૂજી કહે છે

પ્રકૃતિપુરુષ જન્મેનો પરસ્પર સંતોષ છે અને તે
એકબીજાનાં સહાયક પણ છે. એમ બે પ્રકારની એક
સ્ફૂર્તિમાં જ્ઞાન-અજ્ઞાન આવ્યું. સ્ફુરણને જાણનારું
જ્ઞાન તે સ્ફુરણ જેટલું જ ઉત્પન્ન થયું, ને તે કહે-
વાયું જ્ઞાન, અને બાકીનું જે જાણ્યા વિનાનું રહ્યું, તે
ન જાણનાર કહ્યું અજ્ઞાન. જ્યાં સુધી પ્રકૃતિપુરુષ જન્મે
નહોતાં થયાં ત્યાં સુધી જાણનાર-ન જાણનાર કાંઈ ન
હતું. સ્ફુરણનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તે સાથે સ્વરૂપનું
અજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થયું ! એ રીતે એક સ્ફૂર્તિમાં
બે વિકાર પેદા થયા. સ્ફુરણ (ચંચળ)થી જે બે ઉત્પન્ન

થયું તે બધું જડ, ચંચળ અને મિથ્યા છે. અને
સ્ફુરણ જેના પર ભાસ્યું તે અધિષ્ઠાન, અધિકારી
આત્મા સત્ય છે. શુદ્ધ આત્મામાં જ્ઞાન-અજ્ઞાન જન્મે
નથી. સ્ફૂર્તિમાં જ છે ને તે જગતની ઉત્પત્તિનું
કારણ છે. જ્ઞાન-અજ્ઞાન એ વૃત્તિનો વિકાર છે, આત્મામાં
જ્ઞાનનો વિકાર નથી તો અજ્ઞાનનો વિકાર ક્યાંથી હોય ?
માટે શુદ્ધ આત્મા નથી જ્ઞાની કે નથી અજ્ઞાની;
પણ એ બન્નેથી વિલક્ષણ છે, જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા એ
એક વૃત્તિના બે વિકાર છે. સ્ફૂર્તિમાં જે જ્ઞાન તે જ
વિદ્યા. તેને વિદ્યેય-ચક્રિ કહે છે શુદ્ધ આત્માનું
તેમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું તેનું નામ ઇન્દ્રિય. તે સર્વનો
નિયંતા (નિયંત્રમાં રાખનાર) છે. સ્વરૂપને ન જાણવા-
રૂપી જે અજ્ઞાન સ્ફૂર્તિમાં છે તેને અવિદ્યા કહે છે.
તે જ આવરણચક્રિ છે. શુદ્ધ આત્માનું તેમાં પ્રતિ-
બિંબ પડ્યું તેને જીવ કહે છે. તે જ સુખ-દુઃખ
ભોગવે છે, જન્મે છે અને મરે છે. ઉપર કહેલી મૂળ
સ્ફૂર્તિ જ પોતાના અધિષ્ઠાન આત્માને ભૂદી ગઈ છે.

શિષ્ય—મૂળ અડપ્રજ્ઞાસ્ફૂર્તિ જ સ્વરૂપને ભૂદી
ગઈ છે તો તેમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહેલો ઇન્દ્રિય સર્વજ્ઞ
શી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ—વિદ્યા ઉપાધિને લીધે ઇન્દ્રિય પ્રજ્ઞાથી
માંડીને કીડી સુધી સર્વ કલ્પિત પદાર્થોને જાણે છે,
માટે તે સર્વજ્ઞ એક પ્રજ્ઞા સિવાય બાકી જે કંઈ
ઉત્પન્ન થાય છે તે ઇન્દ્રિય જાણે છે.

શિષ્ય—પ્રજ્ઞા પૂર્ણ છે. તેને ઇન્દ્રિય નથી જાણતો,
તો જીવ શી રીતે જાણે ?

ગુરુ—સ્ફુરણમાંથી ત્રણ ગુણ થયા એ ત્રણ ગુણના
અંશરૂપે ઇન્દ્રિયે આકાર દેહ કારણ કર્યા પછી જગતનું,
અંશનું, સ્વેદનું અને ઉર્જાનું—એ ચાર તથા પાંચમી
માનાસિક ગોત્રિ થઈ, પ્રજ્ઞા દેવગી માંડીને કીડી સુધીની
આ સાકાર રહિ ઉત્પન્ન થઈ. એ બધા આકારોમાં
ઇન્દ્રિયે જીવરૂપે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વિશેષ જ્ઞાન અને
અજ્ઞાન જન્મે પ્રગટ થયાં. વિગત તથા ચંદ્રને સ્વ-
સ્વરૂપની એકતાનું જ્ઞાન પોતાની ગેરે થયું. તેઓ
ઉત્પન્ન થયા તે સાથે જ, સુદૃઢ શાસ્ત્રના ઉપદેશ વિના
“હું” પ્રજ્ઞા છું” એમ પાતાનું નિર્વિકાર સ્વરૂપનો
નિલય થયો; એથી તેઓ જ્ઞાનવાન છે. એમનામાંથી

અજ્ઞાન મૂળગુણ નીકળી ગયું. ત્યાર પછી તેઓ મુદ્ધિનાં ઉત્પત્તિ, પાત્રન અને મંહાર આદિ કાર્ય કરવા લાગ્યા. તેથી તેઓ નિત્યસુખ દેહવાય છે પછી ગુરુગુપ્તથી નિઃશ્વયપૂર્વક જ્ઞાનનો અનુભવ થયો તેને જીવનમુક્તિ કહે છે. તે માટે જે વિચારવાન માધક ગુરુગુપ્તથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે તેનું મર્વ અજ્ઞાન નષ્ટ થઈ જાય છે અને અધિષ્ઠાનબ્રહ્મમાં તેની એકતા યર્થજાય છે જે વૃત્તિમાં અજ્ઞાન આગ્યું તે જ વૃત્તિને જ્ઞાન થયું ! તે જ્ઞાનનું સ્ફુરણ પણ બધ થાય ત્યારે કેવળ એકલા આત્માગમ ધારી રહે છે

કોઈપણ પદાર્થ જેઈએ છીએ ત્યારે પ્રથમ તેનું અજ્ઞાન હોય છે, પણ તે અમુક પદાર્થ છે એમ વૃત્તિએ જાણ્યું કે તુરંત અજ્ઞાન ગયું ! અર્થાત્ અજ્ઞાન નાશ પામ્યું ને પદાર્થનું જ્ઞાન થયું. પછી તે વૃત્તિજ્ઞાન પણ હટી જાય છે ને પદાર્થ માત્ર ધારી ગઈ જાય છે વૃત્તિનો એ સ્વભાવ છે તે રીતે વૃત્તિની બહિર્ગુપ્તતા હટીને ત્યારે અંતર્ગુપ્તતા થાય છે ત્યારે સ્વરૂપાકાર થયેલી એ વૃત્તિમાથી નિઃ રૂપનું અજ્ઞાન જતુ રહે છે ને વૃત્તિને જ્ઞાન થાય છે તે વિશેષ જ્ઞાન પણ હટી જાય છે ત્યારે કેવળ બ્રહ્માત્મા ધારી રહે છે એ જ અભિનૃતા, ને એને જ જીવનમુક્તિ કહે છે માટે જીવ અપરોક્ષ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે તેમાં મંદહ નથી આ નિરૂપણ એક વખત માંભાગવાથી સમજાય નહીં તો વાર-વાર શ્રવણ કરવું. તેમજ મનન અને નિદિધ્યાસન વારંવાર કરવું. સુમુખીએ શત-દિવસ પ્રયત્નપૂર્વક એ રીતે અભ્યાસ કરવો

જે પ્રમાણે ગુરુગુપ્તથી વચન સાંભળી રવિદત્તે દંડ વતપ્રણામ કર્યા અને પ્રેમપૂર્વક પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. રવિદત્ત—આહો, હું ધન્ય છું કે જાણુ છોડીને આપને શરણ આપ્યો હવે હું કૃતકૃત્ય થયો છું. એ કહેવું કોઈ રીતે અપ્રમાણ નથી કામધેનુના પાછડુ કદી ભૂખ્યાં રહેતાં નથી તેમ મારા સહુગુરુ પ્રમત્ત છે તો હવે મને સંકટ શાનું ? મારી બુદ્ધિ મંદ હશે તો વારંવાર શ્રવણ તેમજ અભ્યાસ દાગ, ગુરુકૃપાથી મને ઐક્ય-જ્ઞાન થશે મારે ચિન્તા શી છે ? શું પૂછવું ને શું ન પૂછવું એની મને કોઈ ખબર નથી, તોપણ ગુરુરૂપ માતા, શિષ્યરૂપ પુત્રને મહાવાક્યરૂપ અલંકારથી શબ્દગાર છે. બાળક હક કરીને ભગતોભળતો

અલંકાર ભળતે જ સ્થાને પહોંચવાનો આગ્રહ કરે છે ત્યારે અલંકાર પહોંચવાનું તે સ્થાન ન હોવા છતાં જેમ માતા બાળકનો મનોભાવ પૂર્ણ કરે છે, તેમ આપ પણ મારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપી મારો મનોરથ પૂર્ણ કરો જાત્રન અવસ્થા સ્વપ્નમાં નથી રહેતી ને સ્વપ્નાવસ્થા સુષુપ્તિમાં નથી રહેતી અરે, સુષુપ્તિમાં તો જાત્રન-સ્વપ્ન બન્ને નથી તેથી અવસ્થા મિથ્યા, અસ્તિ, ભાતિ, ધ્રિય આત્મા ત્રણે અવસ્થામાં મહિમાવાન છે, તેથી તે જ સત્ય છે નામરૂપમા વાસ્તવપણું નથી. જાત્રતિમાં અને સ્વપ્નમાં સામાન્ય પ્રકાશ આત્મા છે પણ વિશેષરૂપે પ્રકાશનારી જે ખીલ વૃત્તિ છે, તે સામાન્ય પ્રકાશને ઢાંકે છે. સુષુપ્તિમાં વિશેષ પ્રકાશ નહીં રહેતાં સામાન્ય પ્રકાશ રહે છે, પરંતુ વૃત્તિને તેના અનુભવ નથી જ્યાં સુધી વૃત્તિને અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી અજ્ઞાન શી રીતે જાય ? જ્ઞાન્તિ પ્રીતે નહીં ત્યાં સુધી વિપરીત ભાન પણ હટે નહિ એ રીતે જાત્રત અને સ્વપ્ન, જે બન્ને અવસ્થામાં વિશેષ પ્રકાશન લીધે વૃત્તિ આત્માને જાણી શકતી નથી સુષુપ્તિમાં સ્વાનુભવના નેત્ર હોવા છતાં તેનો કોઈ ઉપયોગ નથી એમ ત્રણે અવસ્થામાં વૃત્તિને આત્માનો અનુભવ થતો નથી, તો તે અનુભવ થશે કયારે ? (એવી રવિદત્તની વાણી સાંભળીને સ્વામી શંકરાચાર્યના મનમાં ઘણો હર્ષ થયો અને જોડ્યા)

ગુરુ—તે બહુ સારો પ્રશ્ન કયો છે, બહા ! હવે સાવધાન થઈને એકાગ્રતાથી આ નિરૂપણ શ્રવણ કર જાગૃતિમાં જ સચ્ચિદાન તને બતાવું છું. જાગૃતેષિ ધિયસ્તૂર્ણો માવઃ શુદ્ધેન માર્સયતે ! જાત્રત અવસ્થામાં સ્થિતતા હોય અને ગુણોનો કોઈપણ વિકાર ન હોય ત્યારે સામાન્ય આત્મસ્વરૂપ શુદ્ધભાવે ભાસે છે જેને ઉદાસવૃત્તિ કહે છે તે ગુણોનો વિકાર ન હોય ત્યારે માધી શકાય છે. માટે પ્રથમ ગુણોના વિકાર કહું છું સત્ત્વ, રજઃ, અને તમેજીવ્ય અતઃકણમાં આપે ત્યારે એક વૃત્તિના બુદ્ધા-બુદ્ધા ત્રણ ભાવ થાય છે. એક ગુણ આવે છે ત્યારે બીજા બે જાય છે (બે જોડા થાય છે) એ ત્રણ ગુણોના ત્રણ લક્ષણવાળી વૃત્તિઓ પણ ત્રણ છે. રમેજીવ્યની ધોરવૃત્તિ, સત્ત્વગુણની શાન્ત વૃત્તિ અને તમેજીવ્યની મૂઠ વૃત્તિ જે વૃત્તિને લીધે જીવનું જન્મ-મરણ છૂટતું નથી, તે ધોરવૃત્તિનો પ્રકાર કહું છું.

કામ—અમુક પદાર્થ મને ભોઈ એ જ. જે મળ્યું નથી તે મને મળે. ભોઈએ જાને માંગણેનું હોય તે પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એવી ઇચ્છાને કામ કહે છે.

ક્રોધ—તે ઇચ્છામાં કોઈએ પ્રતિબંધ કર્યો, તો તે નાનો હોય કે મોટો હોય પણ તેને વેરી પ્રમદને તેને 'માડુ' એવો જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ક્રોધ કહે છે.

લોભ—પ્રારબ્ધયોગે જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું છે તેનો કદી પણ નાશ ન થાય, એમ માનીને બહુ પ્રેમથી સંચક કરે છે તેને લોભ કહે છે એ કામ, ક્રોધ અને લોભ ત્રણે ટીવને બળપૂર્વક જન્મ-મરણમાં ઘસડીને કલ્પના અંત સુધી બંધનમાં નાખે છે.

મોહ—કાંઈ પણ મૂંઝવા ન હે તે મોહ.

મંદેહ—ઘણા સંશયને મંદેહ કહે છે.

દુરાશય—યથાર્થ વચન નાને નહીં તેને દુરાશય કહે છે.

મદ—પોતાને જ સારા અને મુંદર માને તે મદ.

પ્રીતિ—સ્વજનમાં આસક્તિ તે પ્રીતિ.

નિશ્ચય, કંઠ, મત્સર, દ્રેષ, કીડા, વિકાર, વિષયાસક્તિ, નટનાટ્યમાં ગેમ, કામના, અસ્પૃશ્ય, નિરસ્કાર, ક્લેશ્વર, પ્રપંચમાં તત્પરતા, ભય, લાભ, નિંદા, પ્રયત્ન, શોક, સાક્ષિપતા, કૃતજ્ઞપણું, આજ્ઞા, ચૈત્રી બહુ ભાવણ, દાન, કર્મ, ધર્મ ઇત્યાદિ સારાં યા નરસા પ્રપંચનાં લક્ષણો, એ રજોશુભ્રી ધોરવૃત્તિ.

તમેશુભ્રી મૂંઝ વૃત્તિ તો નિર્ચયક છે. તે નથી પ્રપંચ, નથી પરમાર્થ કે નથી લૌકિક વૃથા આયુષ્યની ઘાતક છે. તેનો વિકાર, મદા આગમ, પ્રમાદ અને નિદ્રામાં સમય ગળાડવો.

સત્ત્વશુભ્રી શાન્ત વૃત્તિ ને તેના વિકાર : હ્રમા, તિતિહા, કથા, શાન્તિ, વિગ્રહિત, શ્રદ્ધા, શ્રમ, દમ, શ્રવણ, મનન, વિવેક, સુસુપ્તતા, પરમાર્થ, સર્વ સંસારત્યાગ, સત્સંગમાં પ્રીતિ, સત્યાશ્રમમાં શ્રદ્ધા અને સર્વભૂતોમાં આત્મભાવ.

સત્ત્વશુભ્રી એ શાન્ત વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સુખ આપે છે, અને તે નાશ પામે ત્યારે દુઃખ થાય છે. તેથી એ વૃત્તિ કેવળ સુખ નથી પણ એ વિકાર

જ છે. ધ્યાન વૃત્તિ રજોશુભ્રી-તમેશુભ્રી નહ કરે છે અને પરમાર્થ-જ્ઞાન વધારે છે. તે ઉત્પન્ન થઈને ભુદી રહે છે, ને લય કાળે સુખમાં મળે છે. સત્ત્વશુભ્રી એ શાન્ત વૃત્તિમાં કેવળ નિર્વિકાર સુખ નથી.

એ પ્રમાણે ત્રણ શુભ્રાના ત્રણ પ્રકાર. ત્યાં સુધી ત્રણ શુભ્રી વૃત્તિ છે ત્યાં સુધી તે સુખદુઃખ કે છે, અને તે છે ત્યાં સુધી આત્મસુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. ઉપર કહેલી ત્રણ વૃત્તિ ત્રિવાય થોથી ઉદાસવૃત્તિ છે. તેમાં સહજ સમાન વૃત્તિની સ્થિતિ છે. જેમાં ત્રણ શુભ્ર ઉત્પન્ન થાય નહીં, એવી સહજપણે રહેનારી તે જ ઉદાસવૃત્તિ.

ઉદાસવૃત્તિનાં લક્ષણો—ધન્વિયોના વિષયોનું વિસ્મરણ, વિવેકાદિને પણ મન સ્પર્શ ન કરે, આગમ ન થતાં સાવધાન રહેવું. જડ નહીં એવી સ્તબ્ધતા. વિશ્લેષ ન થતાં સ્થિર રહેવું. ઉદાસપણું પણ ન સાંભરે. એ ઉપર કહેલી ઉદાસ વૃત્તિમાં (સામાન્ય વૃત્તિમાં) નિજાત્મસુખ સહેજે પ્રગટે છે. તે વખતે અનુભવ કરનાર બીજી વૃત્તિ નથી હોતી પણ તદાકાર વૃત્તિયોગ્ય જે સુખાકારતા, તે તે ઉદાસવૃત્તિ અનુભવે છે. ત્યાં 'એ જ સુખ' એવો ઉદ્ગાર નીકળ્યો કે તુરત તે સુખ હટી જાય છે.

ત્યાં તો સુખરૂપ જ થઈને રહેવાનું છે. તે સુખનું સ્મરણ થવા લાગે કે તુરત વૃત્તિ, એ સુખથી ભુદી પડી જાય છે. માટે તે સુખ, સામાન્ય વૃત્તિ દ્વારા મીનપણે જ અંતરમાં અનુભવવાનું છે.

વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ કે તુરત મનન થવા લાગે છે. તે આ રીતે 'હું કેવો સુખી હતો!' એમ તે સુખમાંથી ટોલતી વૃત્તિ બેઠે છે. પાણી ઉપર થઈને વાણ જાય ત્યારે તેની શીતળતા કંઈક દૂર સુધી પહોંચે છે. તે પ્રમાણે સુખરૂપ અધિશ્લેષમાંથી વૃત્તિ નીકળે છે તે સુખાકારે નીકળે છે. વૃત્તિ બીજી પદાર્થ પકડે છે ત્યારે નિઃસુખને ભોવ થાય છે. જેમ વાયુ બહુ દૂર જાય તેમ શીતળતા જતી રહે છે, તેમ જો વૃત્તિ બીજી પાછી તે જ સુખમાં લીન થાય, ને બીજા પદાર્થનું અવલંબન ન કરે તો નિઃસુખને ભોવ થાય જો વાયુ પાણી ઉપર જ કરે તો તેની શીતળતા નષ્ટ નથી થતી, તેમ વૃત્તિ, વારંવાર સુખમાંથી બેઠે ને

પાછી તેમાં લીન થાય તો તે સુખ ઓછું થાય નહીં; પણ એનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તો જ સાધકને અનુભવ આવશે. એ અભ્યાસ હું પછી કહીશ. હાલ તો કહેવાતું એ કે જનગતમાં જ્યારે શુદ્ધિ-વૃત્તિમાં ખરેખર ઉદાસપણું આવે છે ત્યારે આત્મ-સુખનો અનુભવ થાય છે. વૃત્તિ શુષ્કાકાર થઈ તે સુખ વિસારે પડે છે. આ પ્રમાણે શુભનો વિકાર ધરીને છવ સુખ-દુઃખથી ગૂંચે છે તેથી તેની સમાન વૃત્તિ ન રહેતાં શુષ્કાકાર જ થાય છે.

શિષ્ય—પહેલાં આપે સત્ત્વગુણી શાન્ત વૃત્તિ નાશ પામે છે ત્યારે તેનું સુખ પણ જાય છે, માટે તે વૃત્તિ વિકારી છે એમ ઠરાવ્યું; હવે ઉદાસવૃત્તિમાં સ્વાત્મસુખ હોય છે પણ તે વૃત્તિનો યે નાશ થાય છે; તો સત્ત્વગુણી શાન્ત વૃત્તિમાં અને ઉદાસ વૃત્તિમાં ફરક શો છે ?

ગુરુ—એ બેમાં મોટો ફરક છે. શાન્ત વૃત્તિમાં થઈયું થતું સુખ, અને તે સુખનો અનુભવ કરનારી વૃત્તિ; એ બે જુદાં રહે છે, એકતા પામતાં નથી કેમકે વૃત્તિ, ‘હું સુખી છું’ એમ વિચારથી જાણે છે, માટે તે સુખ અનુભવાયદ્રષ્ટ નથી; પરંતુ વૃત્તિના અનુભવ પૂરતું જ તે સુખ માનવામાં આવે છે. ને તેથી તે સુખ પણ ક્ષણિક અને વિકારી સમજવું કેમકે માનેલું સુખ ગયા પછી વૃત્તિ પાછી દુઃખ પામે છે તેથી જ શાન્ત વૃત્તિમાં સુખ છે એમ જ્ઞાની માનતા નથી. શાન્ત વૃત્તિ જેવી ઉદાસ વૃત્તિ નથી. તે સુખને છોડીને વેગળી ન રહેતાં સુખમાં મળી જાય છે. ‘હું સુખી છું’ એવું પણ તે દર્શાવતી નથી, અને હું તે સુખાકાર થઈ છું એવો અનુભવ પણ ખતાવતી નથી, પણ તે સ્થિર રહી સુખમાં એકરૂપ થાય છે. બાદ ઉત્થાન થયા પછી તે હોતાયમાન થાય છે, પણ શુભનો વિકાર ન લેતાં ફરી તે જ સુખમાં મળે છે. એ રીતે ઉદાસવૃત્તિ પોતે જુદાપણથી સુખનો અનુભવ કરતી નથી. માટે તે વૃત્તિને નિર્વિકારી સમજવી એવી એ ઉદાસવૃત્તિ પુનઃ તદાકાર થતાં જ એકતા પ્રાપ્ત કરે છે. પણ કેમકે-કેમકે વાર તે વિકાર પામે છે ત્યારે સુખનો નાશ નથી થતો પણ વૃત્તિનો જ નાશ થાય છે. ઉદાસ-વૃત્તિમાં નિજ સુખ અખંડ ભરેલું છે. તે તો જેમનું

તેમ જ છે. માત્ર વૃત્તિ, એકતા છોડીને સુખ-દુઃખમાં લાગે છે ત્યારે તે સુખાકાર અથવા દુઃખાકાર થાય છે. તે વૃત્તિ નિજ સુખને છોડે નહીં તો, સહેજે ત્રણ શુભોના વિકારરૂપી બાધા તેને નડવાની નહીં. માટે જે નિજ સુખ સુખસિમાં અખંડ ભરેલું છે, તે જનગતમાં ઉદાસવૃત્તિમાં અખંડ ભરેલું હોવાથી વૃત્તિની એકતા થતાં જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉદાસવૃત્તિ, એ જનગત અને સુખસિમાં અમ્યસ્થાન છે. જ્યાં ગાઢ નિદ્રા પણ નહીં ને જનગત પણ નહીં, ત્યાં વાસનામાં (ઉદાસવૃત્તિમાં) નિનત્મસુખ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તેને વાસનાનંદ કહે છે. ગાઢ સુષુપ્તિમાં પ્રજ્ઞાનંદ છે. જે વખતે જનગત અને ગાઢ નિદ્રા ન હોય તે વખતે જે વાસનાનંદ હોય છે તે જ ગાઢ સુષુપ્તિમાં પ્રજ્ઞાનંદ બને છે. માટે વાસનાનંદનું પરિણામ પ્રજ્ઞાનંદ છે જનગતકાળમાં ઉદાસવૃત્તિ લાંબા વખત સુધી સ્થિરતા પામે તો જે લીનપણથી સુષુપ્તિમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ સુખ જનગતિમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ઉદાસવૃત્તિનું પરિણામ પ્રજ્ઞાનંદ છે.

શિષ્ય—જેમ ઉદાસવૃત્તિનું પરિણામ પ્રજ્ઞાનંદ છે, તેમ સત્ત્વગુણી શાન્તવૃત્તિનું પરિણામ પ્રજ્ઞાનંદ કેમ નહીં ?

ગુરુ—શાન્તવૃત્તિનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ પ્રજ્ઞાનંદ નથી, પણ પરંપરાથી છે અર્થાત્ શાન્તવૃત્તિ જ્યારે ઉદાસવૃત્તિ બને છે ત્યાર પછી તેનું પરિણામ પ્રજ્ઞાનંદ થાય છે. એમ તો પરંપરાથી ધોરવૃત્તિનું પરિણામ પણ પ્રજ્ઞાનંદ છે; તો પછી શાન્તવૃત્તિનું પરિણામ પ્રજ્ઞાનંદ હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? શાન્તવૃત્તિમાં તો વિચાર છે તેને લીધે સહજમાં તે ઉદાસવૃત્તિ થઈ જવાથી પ્રજ્ઞાનંદ પ્રાપ્ત થયે. તેમ રમેજગુણી ધોર-વૃત્તિમાં સ્થિરતારૂપ ઉદાસવૃત્તિનું લક્ષણ આવશે ત્યારે તે ઉદાસવૃત્તિમાં પછી પ્રજ્ઞાનંદ પ્રગટ થયે. રમેજગુણી ધોરવૃત્તિમાં અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છારૂપી જે કામના છે તે કામના, પદાર્થની પ્રાપ્તિ થયા પછી શાન્ત થાય છે અને વૃત્તિમાં સુખરૂપતા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ‘મને આ કેવો મોટો લાભ થયો! નહીં થવાનું તે અને પ્રાપ્ત થયું!’ એવો હર્ષોદ્ગાર, વૃત્તિએ

અકલ્પ કર્યો. એ હરપેદ્દાર ન્યારે વધારે વખત રહીને પછી થઈ પડે છે ત્યારે પદાર્થ સામે હોવા છતાં પણ વૃત્તિમાં સ્થિરતા (ઉદાસીનતા) આવે છે. ઉદાસીનતા આવી કે તેમાં પ્રજ્ઞાનંદ પ્રગટ થઈ શકે છે, પણ એવા પ્રકારનું પરિણામ થવું કેવળ અઘટિત છે. કારણ કે ઘણીવાર સુધીના હરપેદ્દાર સ્થિર થવાને લીધે વૃત્તિમાં ન્યારે ઉદાસીનતા આવી, ત્યારે તે વાસનામાં (ઉદાસવૃત્તિમાં) ઉદ્દેશ્ય વિના જ સુખાકારતા લાગે છે; અને તે સુખાકારતા લાગવાથી જે આનંદ થાય છે તે પ્રજ્ઞાનંદ નથી અને વાસનાનંદ પણ નથી; તેને તો વિષયાનંદ કહે છે. આ વિષયાનંદ જાગૃત-સ્વપ્ન બન્ને અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે ઉદાસવૃત્તિમાં વાસનાનંદ પ્રગટ થાય છે અને સુષુપ્તિમાં પ્રજ્ઞાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે એ ત્રણ પ્રકારના આનંદનો જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં જનુભવ થાય છે.

પુષ્કળ સુખો હોવાને લીધે આનંદનાં પણ પુષ્કળ નામ છે. પરંતુ એ સર્વનો સમાવેશ વિષયાનંદ, વાસનાનંદ અને પ્રજ્ઞાનંદ એ ત્રણમાં જ થઈ જાય છે એથી આનંદ ત્રિલોકીમાં પેદા જ નથી થયો.

અદ્વૈતાનંદ, આત્માનંદ, નિજાનંદ અને પરમાનંદ; એ સર્વનો સમાવેશ એક પ્રજ્ઞાનંદમાં થઈ જાય છે.

સહજાનંદ તે જ વાસનાનંદ વિદ્યાનંદ, રાજ્યાનંદ આદિના વિષયાનંદમાં સમાવેશ થાય છે શાન્તવૃત્તિના વિદ્યાનંદને વિષયાનંદ કહે છે કારણ કે શાન્તવૃત્તિ સુખ અકલ્પ કરે છે પણ તે વૃત્તિ, વિષય (પદાર્થ) સમજીને (આત્માનંદ) અકલ્પ કરે છે, માટે તેને વિષયાનંદ કહે છે. હવે આ ત્રણ પ્રકારના આનંદ ત્રણ દેહાન્તથી સમજાવવામાં આવે છે

૧. શ્રોત્રિય ૨. આલાનંદ ૩. રાજ્યાનંદ. શ્રોત્રિય એટલે જ્ઞાની તેનું જ્ઞાન અને પ્રજ્ઞાત્મા એકસમાન છે જેમ આત્માના સુખનો લોપ નથી તેમ જ્ઞાનીના સુખનો પણ લોપ નથી. સુષુપ્તિમાં જ્ઞાનીનું તેમજ આત્માનું સુખ ત્રિપુટી સ્થિત છે. તેથી આત્મારૂપે જ થઈને રહેલા જ્ઞાનીનું સુખ અને પ્રજ્ઞાનંદ એક-માત્ર ન છે. જ્ઞાનીના સુખને પ્રજ્ઞાનંદની અને પ્રજ્ઞાનંદને જ્ઞાનીના સુખની જે ઉપમા આપી છે તે કેવળ સમજાવવા માટે છે. બાકી દેહાન્ત-સિદ્ધાન્ત એક જ છે.

બાળક પેટપૂર્ણ સ્તનપાન કરી-તૃપ્ત થઈને કોમળ બિછાના પર સૂવે છે ત્યારે તે સહજ હસે છે. ખડું ભેતાં તેને હસવાનું કાંઈ કારણ નથી. વિધિ-નિયમ નથી. હર્ષ-શોક નથી તેમજ વૃત્તિજન્ય ભૂખ-તરસ પણ નથી; છતાં કેવળ મહજ સ્વાનંદથી અને આશ્ચર્યથી હસે છે બાળકનો સહજાનંદ અને જાગૃતનો તૃણીભાવ (મીનાનંદ) બન્ને એકસમાન છે.

ચક્રવર્તી મહારાજ સર્વ પૃથ્વી પર રાજ્ય કરે છે, તેથી તેને બીજું કાંઈ કરવાનું રહ્યું નહીં, ને જે મેળવવાનું હતું તે મળી ગયું; તે આનંદને વિષયાનંદ કહે છે, ને રાજ્યાનંદ પણ તે જ છે વિષયાનંદ અને વાસનાનંદ, પરિણામે પ્રજ્ઞાનંદમાં મળી જાય છે, માટે તે બન્ને વ્યર્થ છે મિથ્યા છે. અને ત્રીજો પ્રજ્ઞાનંદ સત્ય છે. રાજ્યાનંદનું સુખ ભોઈએ છીએ તો દોઈ શત્રુ ન્યારે રાજાને પીડે છે ત્યારે રાજ્ય-સુખ નષ્ટ થાય છે અથવા સ્વર્ગના દેવતાનું સુખ ભેતાં પૃથ્વીના રાજાનું સુખ તુચ્છ લાગે છે તે રીતે વાસનાનંદ અને સહજાનંદ પણ બાળક મોટો થાય ને ન્યારે મનથી સુખ-દુઃખને જાણે છે ત્યારે વ્યર્થ થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનીનો પ્રજ્ઞાનંદ તો અતુલ્ય-પ્રતિતુલ્ય સ્થિતિમાં પણ કાયમ આનંદરૂપ જ રહે છે. તે આનંદનો નાશ થતો નથી. કારણકે જ્ઞાનીને એક વખત અભિન્ન જ્ઞાન દદ તથા પછી ગમે તે વ્યપાર કરે છતાં ત્રણ કાળમાં પણ તેના આનંદનો નાશ થતો નથી. કેમકે તે આનંદરૂપ છે, એ નિરૂપણ હવે કરું છું

જ્ઞાની શ્રીમંત હોય કે બિખારી હોય, એકલો હોય કે ઘણા લોકોની માથે હોય, તૃપ્ત હોય કે ઉપવાસી હોય તોપણ તે આનંદરૂપ! વજાતકારથી ભૂખિત હોય કે ઉધાડો હોય, પલંગ પર સૂતો હોય કે ઉકરડા પર પડ્યો હોય, શહેરમાં હોય કે જંગલમાં હોય તોપણ એ તો આનંદરૂપ! ગમે તે વર્ણ-આશ્રમ, ધર્મ, કર્મ, અવસ્થા, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશમાં પણ જ્ઞાનીનો આનંદ ઓછો નથી થતો. તે આનંદરૂપ જ રહે છે

વાસનાનંદ અને વિષયાનંદ પેદાશ છે અને તે નાશ પામે છે પરંતુ વિચાર અને અજ્ઞાનથી એ પણ પ્રજ્ઞાનંદમાં છે. અર્થે વિવેક વૈરાગ્યનાં માધનથી વિષયોના ન્યારે ત્યાગ કરવામાં આવે અને વિચારથી

પદાર્થ સમજવામાં આવતા નથી; માટે મનબુદ્ધિ-
ત્મક કલ્પનારૂપ જે વૃત્તિ, તે બે પ્રકારે એક જ કલ્પના
કરે છે. અર્થાત્ તે અન્યથા નામ-રૂપ કલ્પે છે. પરંતુ
તે વૃત્તિ પ્રકાશ રહિત જડ છે. તે કોઈને પણ પ્રકાશી
શકતી નથી જેવી રીતે બહુ શીતળ પાણી કોઈને
દગાડતું નથી; તેમ વૃત્તિ પોતે ચંચળ છતાં પ્રકાશ-
હીન છે. તે ન્યારે જ્ઞાનમયન થાય છે ત્યારે સર્વ
પદાર્થને જાણે છે.

પાણી જાતે ઠંડું છે પણ ન્યારે તે દગાડે છે
ત્યારે તે અગ્નિના સંગથી ગરમ થયું છે એમ સમ-
જાય છે. તેમ જડ સ્વભાવની બુદ્ધિ અનેક પદાર્થ
ખતાવે છે, તેથી તે ચેતન દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી છે
એમ સમજવું ચેતનના પ્રકાશ લક્ષને પછી તે બુદ્ધિ,
આભાસયુક્ત થઈ જુદી-જુદી કલ્પના કરે છે બુદ્ધિમાં
ચેતન જેવું ભાસતું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, તેનું કલ્પિત
ગોધાભાસ 'જીવ' એવું નામ છે તાપરૂપ અગ્નિ પાણીને
તાપાવે છે ત્યારે તે ઉષ્ણતાને ઉષ્ણાભાસ કહે છે તેમ
કલ્પિત જીવ, કલ્પનાને લીધે 'ગોધાભાસ' જીવ કહે-
વાય છે. જેમ ગરમ થયેલું પાણી શરીરને દગાડે છે ને
ફાલેલા ઊંઠે છે તથા અવયવમાં જલન થાય છે, તેમ
આભાસયુક્ત બુદ્ધિ નામ-રૂપ ફેલાયી કલ્પના કરે છે.
અગ્નિને ઠંડાણે આત્મા સગળે, પાણીને ઠંડાણે બુદ્ધિ,
ને તેમાં ઉષ્ણભાસતુલ્ય જીવાભાસ. ચેતનપ્રભા સ્વચ-
પ્રકાશ છે. બુદ્ધિ પર-પ્રકાશ છે, ને તેમાં પડેલા આભાસ
(જીવ) ખોટા છે.

શિષ્ય—જીવમાં જેવી ઊલટું ખતાવવાની શક્તિ
છે તેવી ગરમ પાણીમાં ક્યાં છે ?

ગુરુ—સૂર્યનાં કિરણોએ પાણી તપાવ્યું. અને
પાણીમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું, તેના ભીંત પર ચક્રચક્રિત
પડછાયા પડ્યા, તેથી ભીંત વિશેષ પ્રકાશવા લાગી
આત્મારૂપી સૂર્યના પ્રકાશમાં સ્થૂળ શરીરરૂપી મરૂ
રાજેલા છે. તે ઘડામાં બુદ્ધિરૂપી પાણી ભરેલું છે.
પાણીમાં પડેલું પ્રતિબિંબ તે જીવાભાસ છે. તે પ્રતિ-
બિંબરૂપ જીવાભાસ છે ખોટાં અનેક નામ-રૂપ ખતા-
વ્યાં; જેમ પાણીમાં પડેલા પ્રતિબિંબે ભીંતને ચક્રચક્રિત
કરી ખતાવી તેમ ! જેવી રીતે સૂર્ય, તેવી રીતે આત્મા
પ્રકાશક છે. તે નામાન્ય રીતે ગર્વને પ્રકાશિત કરે છે.

જળપ્રભા સમાન આભાસેયુક્ત બુદ્ધિ, અનેક નામ-
રૂપ ખતાવે છે. તેમાં એક આત્મા-પ્રભા સત્ય છે અને
બુદ્ધિ તથા જીવાભાસ બન્ને મિથ્યા છે. ત્રણેનું સ્પષ્ટ
રીતે જુદાં જુદાં દૃષ્ટાન્ત સહિત નિરૂપણ કર્યું; તેમાં
બુદ્ધિએ કઈ કઈ કલ્પના કરીને અનેકપણું ખતાવ્યું
તથા તે કલ્પનામાં દ્રવ્ય-આત્મા કેવી રીતે રહેલા છે
તે હવે કહી ખતાવું છું

રૂપ-રસ આદિ સર્વ ઈશ્વરરચિત પદાર્થો પર
બુદ્ધિ શુણ્ઢાવનું આશપણ (કલ્પના) કરે છે. એ બુદ્ધિનો
વિકાર છે, પરંતુ તેની ક્રિયાને તેમજ સર્વ પદાર્થોને
પણ જ્ઞાનરૂપ આત્મા પ્રકાશ આપે છે. તમામ વ્યવહાર
બુદ્ધિનો છે, પણ તે આભાસરૂપ જીવના પ્રકાશ વિના
થતો નથી રૂપ-રસ વગેરે સર્વ પદાર્થ પ્રથમ ઈશ્વર-
રચિત હોય છે. તેને ક્ષતિ ઈક્ષણથી પ્રવેશ પર્વત
કહે છે ઈક્ષણ એટલે જોડું. એ માયાવી ઈશ્વર નજર
કરી કે તુરત તેની ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વ સ્પર્શ ઉત્પન્ન થઈ
અપ્રધા પ્રકૃતિ—પાંચ ભૂત અને ત્રણ શુણ્ઢ
મળીને આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ થઈ.

સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ શરીરરૂપે એ અપ્રધા પ્રકૃતિરૂપી
અવિદ્યા જ આવેલી છે. પૃથ્વી, પાણી આદિ પાંચ
ભૂતોમાંથી નામ-રૂપ થયાં. જે ભૂતોમાંથી થાય તેને
ભૌતિક કહે છે

* તે ભૌતિકમાં લોચ્ય અને લોચ્છાના સંબંધથી
ચંચળ અને જડ એમ બે અલગ પદાર્થ છે જડરૂપે
જરાયુજ, અંડજ, સ્વદેજ અને ઉર્લ્લિજ—એ ચાર
ખાણી, કે જે જુદા-જુદા આકારમાં પ્રકાશી મારીને
તાણખલા સુધી નાનાં-મોટાં પેદા થયા તે જ જગત.
ભૂતોમાંથી જે થયું તે પ્રથમ-શરૂઆતમાં બધું કહેલું
છે. તે સ્થૂળ પંચીકૃતમાં સૂક્ષ્મ અપંચીકૃત મળ્યું ત્યારે
તે, જોઈને ઈશ્વરે વિચાર્યું કે આ બધાં જડ છે. મારા
વિના તેઓનું હલન-ચલન થાય તેમ નથી; માટે મારે
તેમાં પ્રવેશ કરવો એવું મનમાં લાવીને ઈશ્વરે પોતાનું
મૂળ સ્વરૂપ છુપાવીને જીવરૂપે ચાર ખાણી (ચેતિ)-
માં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે સર્વનો વ્યાપાર થવા લાગ્યો.
એ બધો વ્યાપાર જીવનો સમજવો તે પહેલાંનું બધું
ઈશ્વરે ખતાવેલું છે.

આકાશમાંથી શબ્દ-વિષય, વાયુથી સ્પર્શ-વિષય,

તેજશી રૂપ, પાણીથી રસ અને પૃથ્વીથી ગંધ, એમ પંચવિપયાત્મક પંચભૂતમાં, ભૌતિકરૂપ આર ખાણીમાં અને પ્રદ્યધી માંડીને તણખલા સુધી સર્વ પદાર્થમાં એ પાંચ જ વિષય છે. સર્વ સાકારરૂપ નેત્રનું દ્રશ્ય થયું. તેથી મ્લોકમાં “રૂપાદિ” એમ કહેલું છે. કારણકે ત્યાં રૂપ હોય ત્યાં બીજા આર વિષય હોય જ.

રૂપને ઓગખવા માટે જીવે નામની કલ્પના કરીને આ અમુક એમ ખાદી અમથાં નામ કરાવ્યાં. જ્યાં રૂપ છે ત્યાં શબ્દ, સ્પર્શ રસ અને ગંધ પણ છે. બધાંએ ત્યાં વસવાટ કર્યો તેથી તેને ભૌતિક કહે છે. શરીરમાં ઓત્રને માટે શબ્દ, ત્વચાને નંટે સ્પર્શ, ઘસુને માટે રૂપ, જીભને ગાટે રસ અને દ્રાણને માટે ગંધ. એ પાંચ પ્રકારના ભાવ જીવે કલ્પેલા છે. ઈશ્વરસ્થિત પદાર્થોમાં એ પાંચ વિષય મોજૂદ છે. સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પતાળ તેમજ ઉપર-નીચે જેટલાં પ્રદ્વાંડ છે તે સર્વમાં પાંચ ભૂતો મિનાનું એક વ્યક્તિ પરમાણુ પણ ણારી નથી. અને પાંચ ભૂતો સિવાય છઠ્ઠો પદાર્થ પ્રદ્વાંડમાં છે જ નહિ. પાંચ ભૂતો અને તેમાંથી થયેલા ભૌતિક પદાર્થો પણ પ્રદ્વાંડમાં જ રહેલ છે. એ બધું રૂપાદિ વિષયાત્મક દ્રશ્ય ઇશ્વરે બનાવ્યું છે. અને તે અણાધિત તેમજ બધેમોક્ષથી અતીત છે. તે ઈશ્વરસ્થિત જગત કોઈને બાધતું નથી અને છોડાવતું પણ નથી. પરંતુ તેના પર બંધનરૂપ કલ્પના જીવ કરે છે. રૂપ-રસાદિ સહજ નિર્માણ થયેલાં છે. તેના પર જીવ હોય અને જીવ હોય છે, તેથી જીવ બંધનમાં પડે છે.

જીવદોષાદિ ચિકિત્સાસુચિગા. ક્રિયા.

જીવકૃત મોટલે બુદ્ધિએ કરેલા વ્યાપાર આદિ નામ-લેહ કલ્પેલા છે. તે કેવા પ્રકારના છે એ જાણીને સુસુક્રુએ તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તે માટે અહીં તેનું વર્ણન કર્યું છે. અમુક સાડું છે ને અમુક ખરાબ છે, એમ જીવ-દોષાત્મક કલ્પના જીવે કરેલી છે.

જીવકૃત જીવદોષ કલ્પના-આ વસ્તુ પ્રિય, આ અપ્રિય; આ સુખકર ને આ દુઃખકર; આ ઉપયોગી, તે અતુલપયોગી; આ પુણ્યાત્મક, તે પાપાત્મક; આ પ્રાદી, આ અપ્રાદી; આ વંદનીય, આ નિંદનીય; આ

હોંચ આ નીચ; આ સફળ, આ નિષ્ફળ; આ મોટું આ નાનું; આ સુંદર, આ કુરૂપ; આ શ્રીમંત, આ ગરીબ; આ સજાતીય આ વિજાતીય; આ ચંચળ, આ જડ; આ ઝી, આ પુરુષ, આ નપુંસક. આ પોતાનું, આ પરાયું; આ સગાં મારાં ને બીજાં પાર-કાનાં; આ હું, આ તું, આ તે આ સ્વામી, આ સેવક; આ રાજા ને આ બીજે રક; આ ધર્મી છે; આ અધર્મી છે; આ ક્રીડા ખરાબ, અધમ, પતંગાદિ મધ્યમ, આ પાનક્રીડા કેટલા ઉત્તમ છે! કાગડા અધમ; ચિડિયા મધ્યમ, પોપટ ઉત્તમ. કૂતરો અને હુકર અધમ, ઘોડો-ખગ્ગર મધ્યમ; ગાય, હારણ ઉત્તમ. આ લંગી અધમ, શૂદ્ર ગોપાલ આદિ મધ્યમ, પ્રાણી ઉત્તમ. આ દૈત્ય અધમ, આ પિતર-ગંધર્વાદિ મધ્યમ; આ યક્ષાદિ અધમ, ઇન્દ્રાદિ દેવ મધ્યમ, આ વિષ્ણુ આદિ દેવ ઉત્તમ એવી આ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એ ત્રણ પ્રકારની જીવ-કલ્પના છે.

શિષ્ય—જે જીવે ઉત્પન્ન થયું તેની તેવી કલ્પના કરી તેમાં હોય શાનો?

ગુરુ તે પદાર્થ તેવા થયે છે ખરા, પણ તેના પર ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ કલ્પના કરવી એ જીવ-દોષ છે. ઈશ્વરસ્થિત પાણી એક જ હોવા છતાં તલાવનું પાણી અધમ, નદીનું પાણી મધ્યમ અને ભાગીરથી ગંગાનું પાણી ઉત્તમ; એ જ જીવદોષ. પ્રેતાગ્નિ અધમ, સહજ અગ્નિ મધ્યમ, અને હોમાગ્નિ ઉત્તમ; એ જ જીવદોષ. કર્કશ વાયુ અધમ, સમાન વાયુ મધ્યમ, મંદ-શીતળ વાયુ ઉત્તમ; એ જીવદોષકલ્પના. વાદળાંથી છવયેલું આકાશ અધમ, થોડાં વાદળાં છૂટે તે આકાશ મધ્યમ, સ્વચ્છ આકાશ ઉત્તમ; એ જીવદોષ. ઉપર ભૂમિ અધમ, માધ્યમ ભૂમિ મધ્યમ, પવિત્ર ભૂમિ ઉત્તમ; એ જ જીવદોષ કુચામ અધમ, આમ મધ્યમ, શેષ ઉત્તમ; એ જીવદોષ. આ માડું તે ઉત્તમ; આ મધ્યમ તે મધ્યમ. આ ખરાબ તે ખરાબ સુદિન ઉત્તમ, દુર્દિન મધ્યમ, કુદિન અધમ. કુમુદૃત અધમ, સુદૃત મધ્યમ, સુમદૃત ઉત્તમ; એ જીવદોષકલ્પના. અરે! કેટલું કહેલું? આખી ધરણી લખું તોય પૂરું થાય તેમ નથી આ જીવદોષ તો મેં માત્ર દેકામાં જ સમાવેલ છે. સાડું અને ખરાબ; એ જીવદોષકલ્પના, મનુષ્યાદિ

સર્વ પ્રાણી પર, દૈત્ય, રાક્ષસ, દેવ, પિતર, ગંધર્વ અને યક્ષ પર તુલ્ય-પાપાણુ આદિ સર્વ વસ્તુ પર, કર્મ-ધર્મ-આશ્રમ શુભ વિદ્યા અને અવિદ્યા પર જીવ કરે છે.

શિષ્ય-વેદમાં જ શુભદોષ વર્ણવેલ છે, તો તેમ કહેવામાં જીવને શો વાંધો છે ?

ગુરુ-વેદનું વચન હોવા છતાં પોતાને ન રૂચે તેના જીવ ત્યાગ કરે છે ને પોતાને ગમતું હોય તે ગ્રહણ કરે છે તો પછી વેદવચનનો આધાર બતાવવાનો શો ઉપયોગ ? શુભદોષ જોવા તે દોષ, ન જોવા તે શુભ. આમ છે, તો શુભ લઈને જીવ નિર્દોષ કેમ નથી થતો ? તે નિર્દોષ થતો નથી, માટે જીવમાં દોષ છે જ કેમકે વેદ કહે છે કે શુભદોષ જોવા નહીં, ને તે વચન જીવ ગ્રહણ કરતો નથી.

શિષ્ય-વેદમાં નિષેધનાં વચન થોડા છે, અને સ્વીકારના વચન પુષ્કળ છે, તેથી તેમ કરવામાં દોષ નથી

ગુરુ-‘પોતાના ગોત્રનો માણસ મરે તો સૂતક આવે’ એમ કોઈ એકાદ ઠેકાણે વાક્ય હોવાથી તે રાત-દિવસ સર્વના ધ્યાનમાં ને મનમાં રહે છે, પણ ‘જીવ બ્રહ્મ છે’ એ બાબત સેંકડો વાક્યો હોવા છતાં કોઈ માનતું નથી. એથી સદૃશ થયું કે અનુપ્ય પોતાને ગમતું શાસ્ત્ર ગ્રહણ કરે છે. તેવાઓનું શાસ્ત્રાનુસાર વર્તન કેવી રીતે થશે ? જો શાસ્ત્રાનુસાર નહીં વર્તે તો દોષ લાગશે જ. શુભદોષકલ્પના એ તે જાણે એક જીવકૃત, પણ ખીજી, તે શુભદોષથી હૃદયશોક માને છે, એ જ પુદ્ગલની વિશેષ કલ્પના, અને તેનું નિર્માણ કરનાર પણ જીવ જ છે.

પ્રથમ ઇન્દ્રિયનિર્મિત નેટલી ભોજ્ય વસ્તુઓ છે તેના પર જીવ કલ્પના કરે છે. જેમકે બાપે કન્યા ઉત્પન્ન કરી, તે પતિની ભોજ્ય બની. તેમ ઇન્દ્રિયે સર્વ સૃષ્ટિ કરી, તે જીવના ભોગ માટે ઉપયોગી થઈ. ઇન્દ્રિય એક સ્ત્રી ઉત્પન્ન કરી તેના પર નેટલી કલ્પના થઈ તે જો, અને તેમાં ખરી કોની માનવી ? ભાઈ કહે મારી બહેન, દીકરા કહે મારી મા, પતિ કહે મારી સ્ત્રી, દિયર કહે મારી ભાણી, માબાપ કહે મારી દીકરી, જમાઈ કહે મારી સાસુ,

વેવાઈ કહે મારી વેવાણુ; એમ એક સ્ત્રી પર અનેક પ્રકારના નાતાની કલ્પના થઈ, તો પણ તે જીવદી-જીવદી ન થઈ. એકની એક રહી, પણ નાતેદાર તેને ‘મારી’ માનીને જોઈ, તેથી તેને પ્રેમનું દંઢ બંધન પડ્યું પછી તે સ્ત્રી મર્યા પછી તેઓ રહે છે અને પોતે પણ સુખ-દુઃખથી ફીણ થઈને મરે છે. અજ્ઞાનથી વાસનાની બેડી પકી તે છટતી નથી. તેને લીધે મર્યા પછી તેને જીવ-નીચ યોનિમાં જન્મ લેવો પડે છે.

શિષ્ય-જીવે તો અમથી કલ્પના જ કરી છે, પણ ઇશનિર્મિત વસ્તુ પર ખીજી વસ્તુ તો પેઠા નથી કરીને ? અને તો પછી તે કલ્પનામાત્રથી સુખ-દુઃખમાં કેવી રીતે પડ્યો ?

ઉત્તર—(જીવકૃત) ઇન્દ્રિયે માસમયી સ્ત્રી ઉત્પન્ન કરી તે સર્વ ઇન્દ્રિયગોચર હોવાથી જીવે વાસનાથી અંતરમાં ખીજી મનોમયી સ્ત્રી કલ્પી લીધી તેનું સ્મરણ થતાં જ તે મનની કલ્પનામાં ખડી થાય છે. તે વખતે માસમયી સ્ત્રી પાસે હોય કે ન હોય અથવા મરી જાય તેનું તે સમયે સ્મરણ કરવાની જરૂર જણાતી નથી માસમયી સ્ત્રી આખી જોવી અને મનોમયી સ્ત્રી મનથી સભારવી; તે યાદ કરેલી સ્ત્રી મનમાં ભાસ્યા પછી તે ક્યારે મળશે એવી તાલાવેલી થવી, એ અતઃકરણનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. એમાંથી નથી આસુખ પ્રાપ્ત થતું કે નથી પરમાર્થ સુધરતો. માત્ર એટલું જ નહીં, પણ તેનું સ્મરણ કરત મરે છે તો ફરી-ફરી જન્મ-મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. માંસમયીએ તો અર્હાં જ બાપેલો પણ મનોમયીને લીધે તે પર-લોકમાં પણ બંધન પડ્યું માટે ઇન્દ્રિયનિર્મિત સૃષ્ટિથી જીવે, મનોમયી જે જીવનિર્મિત સૃષ્ટિ છે તે બહુ જ બંધન કરનારી છે જેવી કલ્પિત જીવસૃષ્ટિ કહી તેવી જ પ્રત્યક્ષ જીવસૃષ્ટિ પણ છે તે એ, કે ઘાસ-પચ્ચળાં મકાનો, માટીનાં કે પાતુના વાસણો, મોટા કાઠીગરો દ્વારા તૈયાર કરાયેલાં તેમજ કલ્પનાથી અનેક પદાર્થો તૈયાર કરેલા તેમાં નેટલા ઇન્દ્રિયનિર્મિત છે તેટલા નિર્માણક છે, પાતુ મનોમયી સૃષ્ટિની પ્રીતિ, જીવને બંધનરૂપ કેવી રીતે છે તે દૃષ્ટાન્ત સહિત કહું છું.

કોઈ એક ગૃહસ્થનો પુત્ર પરદેશમાં હતો. તે ત્યાં સુખરૂપ હતો. છતાં કોઈ કુટુંબી માણસે આવીને કહ્યું,

કે 'તમારો પુત્ર અમુક સ્થાને હતો તે મરણ પામ્યો છે.' અથવા પુત્ર ખરેખર મરી ગયો હોય ને તેના મરણની ખબર ન મળી હોય ત્યાંસુધી ઘરમાં બધાં સુખચેતન કરે છે. એ ઉપરથી ચમત્ક્રમ છે કે પુત્રનું મૃત્યુ દુઃખકારક નથી, ને તેનું જીવવું સુખકારક નથી; પણ સુખદુઃખ દેનારી મનની કલ્પના જ છે. મનથી કંઈ કલ્પના કરીએ ત્યારે સુખદુઃખ થાય છે, ને કલ્પના ન કરી તો પદાર્થ હોવા છતાં કંઈ સુખદુઃખ થતું નથી. જો, સુષુપ્તિમાં કોઈ માણસની આગળ-પાછળ અથવા બાજુને પડેલો પ્રમંગોળાત્ત્રી કે મર્પ—એમાંથી કોઈપણ નજીકમાં હોય, પરંતુ એક કલ્પના ન હોવાને લીધે જીવી સુખ અને મર્પથી દુઃખ પણ થતું નથી. માટે મનોમયી જીવસૃષ્ટિ બંધન-કારક છે અને ઈશ્વર-સૃષ્ટિ નિર્બાંધક છે. એ માટે સાધક, જીવદૈત કહાવીને સુખી થાય છે. જીવ-સૃષ્ટિની પસકાપટ એ જ છે કે જીવદૈતની પૂરેપૂરી હાનિ થવી જોઈએ; ઈશ્વર-સૃષ્ટિની હાનિ કરવી નહીં; પણ તેમાં મિથ્યા દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ સાચું માનો તો બાધક, અને મિથ્યા જુઓ તો નિર્બાંધક. ઈશ્વરની મિથ્યા સૃષ્ટિમાં શુરુ અને શાસ્ત્ર તથા સાધક પણ આવી બંધ છે. પરંતુ શુરુ અને શાસ્ત્ર વિના સાધકને તરવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી, માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સારુ તેના ઉપયોગ કરવાનો છે, અને અપરોક્ષ જ્ઞાન દહ થયા પછી તે પણ આપો-આપ નિવૃત્ત થઈ જશે.

જીવસૃષ્ટિ બે પ્રકારની છે: એક શાસ્ત્રીય, બીજી અશાસ્ત્રીય. અહીં બ્રહ્માસ્મિનો અનુભવ અને ગ્રવણાદિ 'સંપત્તિ' એ શાસ્ત્રીય એવા પ્રકારની જીવસૃષ્ટિથી જીવને સુદિષ્ટ મળે છે. માટે એ સૃષ્ટિ કામની છે, પરંતુ અશાસ્ત્રીય સૃષ્ટિ બાધક છે, માટે તેના ત્યાગ કરવો. અશાસ્ત્રીય સૃષ્ટિના પણ બે પ્રકાર છે: એક મંદ અને બીજી તીવ્ર. કામ-ક્રોધાદિક દંદ તે તીવ્ર અને મનોરાત્યાગિક તે મંદ

જાંચ-નીચ ભાવનારૂપ કલ્પના તે મનોરાત્ય એ મનોરાત્યરૂપી કલ્પના, જીવને કામના-ઈચ્છા દ્વારા પીડા આપે છે, માટે એ તીવ્ર સૃષ્ટિ સાધકે છેડી દેવી જોઈએ. જાંચનીચ-ભાવનારૂપ બે કલ્પના, તે વિવિધ પ્રકારનાં જાગૃતિનાં વિષયસુખ અને અહં

બ્રહ્માસ્મિનો અનુભવ, એ મોક્ષ દેનાર સુખ છે. એ પ્રમાણે જાગૃતિથી મોક્ષ પર્યંત જીવસૃષ્ટિની રચના કહી, અને તેમાં કઈ સૃષ્ટિ અહંજી કરવા ચોક્કસ તથા કઈ તજવા ચોક્કસ છે તે પણ કહ્યું. તેમજ ઈશ્વરસૃષ્ટિ, ઈશ્વરજીવી પ્રવેશ પર્યંત બે રૂપરમાદિ વડે પ્રખ્યાત છે તે પણ સ્પષ્ટ કહી બતાવી.

જ્ઞા: મતે. કિચા વિપવૈ. સાર્થં ચિત્તિ: ભાસયંતિ ॥

જીવ રૂપરમાદિ પદાર્થ પર, યાને દૃશ્ય પર અનેક પ્રકારની પ્રાન્તિરૂપે અને પ્રિય, દ્રેષ્ય, ઉપેક્ષરૂપે મનો-રાત્યાત્મક કલ્પના કરે છે તે જીવસૃષ્ટિ અને રૂપ-રમાદિ તે ઈશ્વરસૃષ્ટિ. આ બધાંને શુદ્ધ ચેતન આત્મા પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશિત કરે છે. જેમ સૂર્ય પોતાના પ્રકાશથી પદાર્થમાત્રને તેમજ અનેક ત્રિકાણ અને ચોરસ આકારના મઠને, તે મઠની ભીતોને, અને મઠમાં રાખેલા પાણી ભરેલા ઘડાઓને, તે ઘડામાં પડેલા પ્રતિબિંબને તથા તેની સૂર્ય જેવી જ ભીંત પર પડેલી અંગઝળી (પ્રતિછાયા) ને, બધાંને એક સાથે પ્રકાશિત કરે છે, તેમ સ્વયંપ્રકાશ ચેતન-આત્મા, આ સ્થાવર-જંગમ બ્રહ્માંડરૂપી મઠને, તેની રૂપ-રસાદિ ભીતોને, અને બ્રહ્માંડરૂપી મઠમાં રાખેલા ચાર ખાણીરૂપી ઘડાઓને તથા તે સ્થળ શરીરમાં ભરેલા લિંગદંડરૂપી પાણીને, તથા તેમાં પડેલા આત્માના પ્રતિબિંબરૂપ જીવને તેમજ રૂપરમાદિ વિષયોરૂપી ભીંત પર પડેલી અંગઝળી (પ્રતિછાયા) ને ચેતન-આત્મા એકીસાથે પ્રકાશિત કરે છે.

અથવા માંસમય સ્થળ દેહ તે મઠ. તેમાં અવિદ્યા—માયા તે ઘડો તે ઘડામાં બુદ્ધિવૃત્તિનું સત્તર પ્રકારરૂપી પાણી ભરેલું છે તેમાં આત્મારૂપી સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડ્યું તેને ચિદાભાસ જીવ કહે છે. એ જ જીવનું સ્વરૂપ છે તે ચિદાભાસ રૂપ જીવની રૂપરસાદિ પર અંગઝળી (પ્રતિછાયા) પડે છે, તેથી તે જાંચ-નીચ ભાવના કરે છે.

ઈશ્વરે પ્રથમ રૂપ-રસાદિ ઉત્પન્ન કર્યાં. તેના પર જીવે વિપરીત કલ્પના કરી તેને, તથા બુદ્ધિ અને જીવને આત્મા પ્રકાશિત કરે છે. જેવી રીતે સૂર્ય ભીંત, મઠ, ઘટ, પાણી, તેમાં પડેલ પ્રતિબિંબ તથા તેની ભીંત પર પડેલ અંગઝળી (છાયા) ને એક

સાથે પ્રકાશે છે તેમ સ્થળ દેહ, તેમાંની અવિદ્યા, બુદ્ધિ, તેમાં દેખાતો ચિદાભાસ તથા રૂપરસાદિ પર હવે કરેલી કલ્પનાઓ સહિત જેટલું ઉત્પન્ન થયેલું કાર્ય, તેનું કારણ અજ્ઞાન તથા વિપરીત જ્ઞાન; એ સર્વને સામાન્ય ચેતન-આત્મા પ્રકાશિત કરે છે.

મૂળ માયાથી માંડીને તણખસા સુધીના પદાર્થ, ત્રણ શુભ, પાંચ ભૂત, ઈશ્વર અને ઈશ્વરે કરેલું બધું આત્માના પ્રકાશથી જ ભાસે છે; તેમજ બુદ્ધિથી માંડીને વિપર્યો સુધીની કલ્પના અને વિવિધ પ્રકારના મનોમય વ્યાપાર આદિ હવજનિત પદાર્થોને તથા હવને, એક માત્ર આત્મા જ પ્રકાશિત કરે છે. એ પ્રમાણે અજ્ઞાનથી ખાલી ભાસેલા આભાસને આત્મા પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે.

આ શ્લોકના નિરૂપણમાં સત્ય અને મિથ્યાને અલગ કરેલ છે. તેમજ ઈશ્વર તથા હવે કરેલી સૃષ્ટિ સ્પષ્ટ કરી બતાવી. વળી સામાન્ય ચેતન તથા આભાસને અલગ કરીને, અજ્ઞાનકાળમાં પણ ચેતન-આત્માનો લોપ નથી થતો એમ સાફ કહી બતાવ્યું.

શિષ્ય—વેદ અને શાસ્ત્ર ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કર્યા કે હવે કર્યા? એ મને સમજવો. (ત્યારે ‘બહુ સાડુ’ કહી કૃપાળુ શ્રીગુરુ યથાર્થ વચન બોલવા લાગ્યા)

ગુરુ—હવ સાકાર નથી તો પછી ઈશ્વર સાકાર શી રીતે હોય? હવ અને ઈશ્વરનું ખરું સ્વરૂપ ન સમજીને તેને સાકાર માને છે. સાકારમાં પુરુષત્વ આવ્યું, તેમાંથી શ્વાસ ઉત્પન્ન થયો અને તે શ્વાસમાંથી વેદ ઉત્પન્ન થયા; એ જગતનું બોલવું વિરોધી છે. હવ પુરમાં રહેલો છે તેથી તેને પુરુષ કહે છે. પરંતુ તે શ્વાસથી રહિત છે, અને લોક તો વેદની ઉત્પત્તિ શ્વાસમાંથી થઈ એમ માને છે પરંતુ એથી તો ‘વેદ અપૌરુષેય છે’ એ વચનને બાધ આવે છે માટે શ્વાસથી વેદની ઉત્પત્તિ થઈ એ અજ્ઞાનીઓની કલ્પનાને માની શો તને અનુભવ આવવાનો નહીં અને શ્રુતિને બાધ આવે છે, માટે લોકોનું માનવું મૂઠી દેવું અને અનુભવમાં આવે તે ગ્રંથો કરવું, તે સાડું. સ્વાનુભવ પ્રમાણે અહીં વર્ણન કરુ છું તેમાં પ્રથમ હવ કોને કહેવો? ઈશ્વર કોને કહેવો? અને વેદ કોને કહેવાય તે કહું છું. પ્રથમ તને હવ અને ઈશ્વરનું રૂપ કહેવું

છે પરંતુ તે સારી રીતે તારા સમજવામાં આવ્યું નથી માટે ફરીથી તેનું રૂપ કહું છું

હવ અને ઈશ્વરનું રૂપ

વૃત્તિરૂપ માયા ઉત્પન્ન થઈ તે બે પ્રકારે વિભાગ

પાગી. એક વિદ્યા જ્ઞાનરૂપ, બીજી અવિદ્યા અજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યામાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ પડ્યું તે હવ, અને વિદ્યામાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ પડ્યું તે ઈશ્વર અવિદ્યા-ઉપાધિને લીધે હવમાં વિપરીત ભાવ આવ્યો. પછી બુદ્ધિવૃત્તિના વિકાર જે સત્તર પ્રકાર, તેને સૂક્ષ્મ દેહ થયો.

બુદ્ધિવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો તે બુદ્ધિ જેવો છે એમ માનવામાં આવતું નથી તો પછી હવ, સત્તર પ્રકારનો થયો એ કેવી રીતે માનવામાં આવશે? જો હવ સત્તર પ્રકારનો છે એમ માનવામાં આવતું નથી તો પછી તે સત્તરની ક્રિયા હવની છે એમ શી રીતે માનવામાં આવશે?

બુદ્ધિના સત્તર વિકાર છે. તેમાં પાંચ પ્રાણ જડ રૂપે વહન કરે છે, ત્યારે તે પ્રાણને શ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. તે શ્વાસ હવનો શી રીતે થઈ શકે? હવે અજ્ઞાનને લીધે દેહ સહિત સર્વમાં તાદાત્મ્ય કરેલું છે. તે ત્રણ અભિમાનીઓનું વર્ણન હું પછી કરીશ. અત્યારે નો બગતિથી શ્વાસ પર્વત હવે કરેલી કલ્પનારૂપ સૃષ્ટિનું વર્ણન કર્યું વારુ, હવનું રૂપ ચેતનના જેવું છે પરંતુ તે ચેતન નથી માત્ર ચેતનનું પ્રતિબિંબ છે, અને તે બુદ્ધિવૃત્તિથી પણ વુદ્ધો છે એમ માધકે સમજવું જોઈએ. હવે વિદ્યામાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ પડ્યું તે ઈશ્વર; તે ઈશ્વર કાંઈ વિદ્યા જેવો નથી વિદ્યાવૃત્તિના વિકાર સાથે ઈશ્વર વિકાર પામતો નથી. માત્ર એટલું જ કે વિદ્યાઉપાધિને જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ બનાવીને રહેવું સત્તર પ્રકારના હિરણ્યગર્ભમાં ઈશ્વરનો નિવાસ છે તો પણ તે સર્વનો વિકાર તેને લાગતો નથી. એવા ઈશ્વરને શ્વાસ કે સંકલ્પ છે એમ તેના પર આરોપ નાખી શકાય નહીં; અને તો પછી તે વેદ શી રીતે ઉત્પન્ન કરશે? શ્વાસ એ પ્રાણનો ધર્મ છે અને કલ્પના એ હવનું રૂપ છે. ઈશ્વરનું રૂપ તો કેવળ સ્ફુર્તિરૂપ છે. તે સ્ફુર્તિ બંદે પાંચ ભૂત અને ત્રણ

ગુણ થયા. તેમાંથી જડ અને સંચય બંને થયા, કે જે જીવ અને ઈશ્વરથી જુદા છે પ્રથમ પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થયા, તેને સ્વયંભૂ કહે છે; પણ તેના આકાર જેણે ઉત્પન્ન કર્યો તે સ્વયંભૂ છે, અને જે અજ્ઞાનીઓની શરીર પર દૃષ્ટિ છે તે સાકાર પ્રકરેવને સ્વયંભૂ કહે છે, પરંતુ તે સ્વયંભૂ નથી. અર્ધપ્રકરસ્ફૂર્તિ માયાની છે. તે માયાના સંચયપણમાં જ્ઞાન-ચેતનની વસતિ છે, તેમાં જ 'હું બહુરૂપે યાદ' એવી બહુપણની ઇચ્છા રહે છે. તે નિકર્તુક ઇચ્છા હોવાને લીધે ત્યાં મનનો સંકલ્પ નથી; પણ એકલી નિર્વિકલ્પ વૃત્તિ છે. તે ઇચ્છા વડે સર્વ થયું. માયાસ્ફૂર્તિ સહિત જ્ઞાન-ચેતન અને ઇચ્છાપ્રીત સહિત જે સ્ફુરણ, તેને વિશેષ સ્વયંભૂસ આહિનાસાયણ કહે છે. તે નાસાયણની ઇચ્છા ચતાંની સાથે જ ભૂતો અને ગુણ ઉત્પન્ન થયાં. પછી સંચય અને જડ ઉત્પન્ન થવાને લીધે પ્રકરેવનો સ્ફુગદેહ ઉત્પન્ન થયો. તે સ્ફુગદેહમાં ઈશ્વરે જીવરૂપે પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે સંચય-જડ ક્રિયાવાન થયાં. દેહનો આલસક પ્રાણ છે. અને પ્રકાર્થનું પૃથક્કરણ કરવા માટે મન છે. તે મનના સંકલ્પમાં આલાસરૂપે જીવ છે. તેમજ ભુદિમાં નિર્વિકલ્પ હેતુરૂપ ઈશ્વર છે. તે સર્વને પ્રેરણા કરે છે. એ પ્રમાણે માયા સહિત ઈશ્વર અને સંકલ્પ સહિત જીવ, એ બંનેએ સાકાર, અપ્રાણ દેહમાં નિવાસ કર્યો. એટલે સમુદાય મળ્યો અને દેહમાં પ્રાણ પ્રગટ થયા ત્યારે નાદ સહિત વર્ણરૂપે શબ્દ-ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો. શબ્દશુભ્ર આકાશનો છે, પણ તેને ચક્ષુર પામવા માટે વાયુ ભેદીએ. તેના પર તેજની મદદ ભેદીએ. અને તેના પર પાણીનું દ્રવ્ય ભેદીએ. તેમજ ચક્ષુરનો આધાર પૃથ્વી પણ ભેદીએ. એટલાં મળે છે ત્યારે જ અવાજ સાથે વર્ણાત્મક શબ્દ ઊઠે છે. પ્રથમ નાદરૂપથી સામાન્ય ધ્વનિ થયો. તે જ અકાર. તે અકારમાંથી પચાસ માત્રા ઉત્પન્ન થઈ. અકાર, ઉકાર મળે ત્યારે આકાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં મકાર મળે ત્યારે ઐકાર થાય. પહેલી અર્ધપ્રકરરૂપ જે નિર્વિકલ્પ સ્ફૂર્તિ તે જ પ્રાણ. અને તેમાં મનનો સંકલ્પ મળતાં તે જડરૂપમાં આવી. પ્રાણ ઊઠતાંની સાથે જ સોડ અક્ષરો ઊઠ્યા, તેમાં તે 'અર્ધપ્રકર' રૂપ નિર્વિકલ્પ હેતુ મળ્યો, ને તેને લીધે સોડ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો. એ જ પ્રણવ. સકાર શક્તિપ્રીતમાં અકાર ઉકાર

મકાર મળ્યા. એટલે દેહરૂપાધિને લીધે સંચયપણનો પ્રકાર થવા માંડ્યો. ઝડા ધ્વનિમાં જે સંચય વિશેષ જ્ઞાન, તેને અર્ધમાત્રા કહે છે. તે અર્ધમાત્રાનો ઉચ્ચાર ન થતાં કેવળ નાદરૂપે હોય છે. અર્ધમાત્રાની જેમ બીજી ત્રણ માત્રામાં નાદ તો હોય છે, પણ તે માત્રાનો ધ્વનિ જુદો હોય છે. ધ્વનિમાં કેવળ જ્ઞાન છે, તે બિન્દુ પ્રમાણે છે, એવી કલ્પના કરવી. આ પ્રમાણે અર્ધમાત્રા, બિન્દુ એ હકાર અને પહેલી ત્રણ માત્રાનો અકાર.

અકાર, ઉકાર, મકાર, અર્ધમાત્રા અને બિન્દુ મળીને પ્રણવનાં પાંચ અંગ છે. પરંતુ તેના સોડ એવા જે જ અક્ષર છે. એ જ પ્રણવપચાંગ. પ્રણવપચાંગ એ જ સ્વયંભૂ વેદ. તેને એકાક્ષર પ્રજ્ઞા કહે છે. આ વેદ મોટા દેનારા છે. જાણુ' તેને વેદ કહે છે. જ્ઞાન વેદમાં છે. તે ગ્રિવાય બીજા અક્ષરોને 'વેદ' એમ કહેવું બ્યર્થ છે. તોપણ શબ્દ વિના જીવને અર્થ જાણવામાં આવતો નથી તેથી શબ્દોચ્ચાર થવા માટે પચાસ માત્રા ઉત્પન્ન કરી

અ થી આ: સુધી સોળ સ્વર. ક થી મ સુધી પચીસ સ્પર્શ-વ્યંજન, કેમકે તે સ્પર્શ કરીને ઊઠે છે ય થી મ સુધી સાત ઉપમાક્ષર. અને હ તથા ક્ષ એ મૂળથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. એમ જુદા જુદા પચાસ અક્ષર થયા. તે બધામાં અન્વયથી પ્રણવની વ્યાસિ છે, અને તે કેવી રીતે છે તે હવે કહું છું. અક્ષરનો ઉચ્ચાર, અક્ષર વગર થતો નથી. અક્ષરનું દેખાવું ઉકારના લામકષણ વિના શત્રું નથી. તેમજ મકાર વિના દરચક્ષાસ થાય નહીં; તેથી સર્વ અક્ષરમાં ત્રિગાત્રક ઐકારની વ્યાસિ છે. પ્રણવની વ્યાસિ સર્વ પચાસ અક્ષરોમાં છે, તેથી તેને પણ વેદ માનો. એ વેદ આકાર પ્રજ્ઞાજીના અંતર્યાસમાંથી ઉત્પન્ન થયા.

પર, પદ્યંતિ, મધ્યમા અને વૈષ્ણરી; એ ચાર વાચ્ય, વેદોનાં ચાર સ્થાનમાં છે. તે ચારે સ્થાનમાંથી એકીસાથ ઉચ્ચાર થયો. તે અક્ષરની આગળપાછળ લગાવવાથી અનંત શબ્દો થાય છે. માટે વેદને 'અનંતા વેદ' એમ કહે છે આ વેદ સાકાર પ્રજ્ઞાજીએ ઉત્પન્ન કર્યો નથી, પણ તે તેના પ્રાણનું પરિણામ

છે. ખડું ભોતાં પ્રાણ પશુ વેદને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી. સંકલ્પવાળા જીવમાં કર્તાપણું નથી, તેથી તે પશુ વેદ ઉત્પન્ન કરી શકેતો નથી; માટે આ વેદ સ્વયં ઈશ્વરે જ ઉત્પન્ન કર્યા છે.

જે એકનું એક ખતાવે છે તે માયાવી ઈશ્વરને શિવશક્તિનારાયણ કહે છે. તેણે જ વેદ ઉત્પન્ન કર્યા. ખરું ભોતાં અજ્ઞાનને લઈને એ ઉત્પન્ન કરવું માયાનું જ છે, પરંતુ તે જડ હોવાને લીધે એ કર્તાને આરોપ આભાસરૂપ ઈશ્વર પર કરે છે. જેમકે બુદ્ધિએ જે જે સંકલ્પો કર્યાં તે ગદ્યા જીવે કર્યાં એવો આરોપ કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે નનું કે મોડું જે કંઈ માયાએ કરેલું તે ઈશ્વરે કર્યું એમ માને છે. એ રીતે શબ્દ પ્રક્ષમહિત સૃષ્ટિના ઉત્પન્નકર્તા પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થયા. તે પ્રજ્ઞાએ ન્યારે જીવરૂપે કલ્પના કરી ત્યારે અનંત પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ.

પથુ, પદ્મી, કૃતરાં, કીડા વગેરે સ્વાવર જંગમાત્મક જેટલાં યુગલ, તે ગદ્યાં અજબ રીતે કલ્પનાથી આપો-આપ ઉત્પન્ન થયાં પછી મૈથુન-સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ, એટલે પ્રત્યેક યુગલમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ; પરંતુ તે પહેલાં એકમાથી જ થઈ અર્થાત્ તે સંકલ્પમાંથી થઈ, માટે તેને માનસિક સૃષ્ટિ કહે છે.

શિષ્ય—કોઈ લોક કહે છે કે એકથી એક જ થાય માનસિક સંકલ્પ એકલા પ્રજ્ઞાજી કરે છે માટે તેને ઈશ્વર માનવા વળી તે સર્વના કર્તા થયા છે એ તેને સધાર જીવ રૂપે કર્તા માનીએ તો મોટો વિરોધ આવે છે, કેમકે અત્તથી માંડીને તુલ્ય સુધી જે ઉત્પન્ન થયું છે તે ગદ્ય ઈશ્વરનું કરેલું છે, એમ આપ પ્રથમ કહી ચૂક્યા ને હવે જીવે કરેલું છે, એમ કહો છો તે રી રીતે સમજવું?

ગુરુ—માનસિક મુદ્દિ ઈશ્વરે કરી, પશુ મૈથુન સૃષ્ટિ જીવની છે તોપણ સ્ત્રીપુરુષના સંયોગથી ઉત્પત્તિ થાય એ જીવની પોતાની સત્તાની વાત નથી. એ તેની સત્તા પ્રમાણે થતું હોત તો સંતતિ ન થાય ત્યારે તરફડે શા માટે? મૈથુન સત્ત્વિવસ કરવાથી તો ઘડી સતતિ થતી જોઈએ, પણ જીવની સત્તાથી કર્યું જ થતું નથી સ્ત્રીપુરુષનું મૈથુન થાય છે પણ સૃષ્ટિ પેદા કરવાનું કામ જીવનું નથી, પરંતુ ઉત્પન્ન

થનારના પ્રારબ્ધનો ન્યારે ઉદય થાય છે ત્યારે ઈશ્વરની સત્તાથી મૈથુન-સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ખરી રીતે જોઈએ તો રક્ત-રેત એટલે શું? તેમાંથી સાકાર દેહ ઉત્પન્ન થાય છે તે શું? અને તે દેહમાં પ્રાણ તથા જીવ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, એ ભારે અભયળીની વાત છે અને એ ઉત્પન્ન કરવાનું જીવના આપથી પણ ખની શકે તેમ નથી. હા, જીવસંકલ્પ પ્રજ્ઞાનો છે પણ તે પ્રમાણે કરવાનું તેના હાથમાં નથી. એ તે સ્વાભાવિક હોત તો 'શું કરવું?' એમ કહીને ગભરાત શા માટે? એકવાર દુદ્ધ પ્રજા પેદા થઈ તે પ્રજ્ઞાની સાથે જ મૈથુન કરવા તૈયાર થઈ ત્યારે પ્રજ્ઞાને ભાગતાં ભોંંચ ભારે પડી! આખરે તે દ્રષિત દેહનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેમાંથી સ્ત્રી અને પુરુષ, એમ એ આકાશ પેદા થયા તે જ સ્વાર્થજીવ મનુ અને તેની સ્ત્રી શતરૂપા.

પ્રજ્ઞાએ સંકલ્પ કર્યો ત્યારે સર્વ પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ, પરંતુ એ સત્તા પ્રજ્ઞાની નહીં પણ એ સામર્થ્ય ઈશ્વરનું જ છે પ્રજ્ઞાદેવ પોતાની સત્તાથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરી શકતા હોય તો એ તેને દુઃખરૂપ કેમ લાગે? પ્રથમ જે વખતે દુદ્ધ પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે પ્રજ્ઞાને એમ લાગ્યું કે પ્રજા ન થઈ હોત તો સાડું હતું, ને તેથી તેમને ઘણો ખેદ થયો હતો પછી મનુ વગેરે સૃષ્ટિની શ્રદ્ધિ કરનાર ઉત્પન્ન થયા ત્યારે પ્રજ્ઞાને સંતોષ થયો આ ઉપરથી પ્રજ્ઞાનું પરાધીનપણું સિદ્ધ થાય છે 'અચુક થાઓ' એવો પ્રજ્ઞાએ જમારે સંકલ્પ કર્યો ત્યારે ઈશ્વરે તે ઉત્પન્ન કર્યું. જેમ નાનું બાળક કોઈ વસ્તુ માટે હઠ કરે છે ત્યારે માતા તે પૂર્ણ કરે છે. જે જે થનાર હતું તેની પ્રજ્ઞાએ કલ્પના કરી ત્યારે ઈશ્વરની સત્તાથી તે તે ઉત્પન્ન થયું, પણ જે ન થનાર હોય તેનો સંકલ્પ કરે, તો પ્રજ્ઞા ગમે તેટલું દાંત પીસે તો પણ ન થાય' એ બાળક, દેવા યોગ્ય વસ્તુ માટે હઠ કરે તો માતા તે પૂર્ણ કરે, પણ એ તે ન દેવા લાયક વસ્તુ માટે હઠ કરે, તો તે પૂર્ણ કરતી નથી પણ જીવડી બાળકના મુખ પર તમાચો મારે છે.

શિષ્ય—કોઈ લોક કહે છે કે શું પ્રજ્ઞાને ઉત્પન્ન કરનાં આવડતું નથી? તે સર્વ કંઈ ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

ગુરુ—જે પેદા થયા એવ્ય હનું તે થયું; ન થયા એવ્ય તે ન થયું. જો બધું થવાનું તેના હાથમાં ટોત તો માનનિક પ્રવ્રત એકવાર પેદા થયા પછી બંધ થઈ ગઈ? નેના સંકલ્પ પ્રમાણે જ થયા કરના પળ થનું નથી, તેથી સર્વના ઉત્પત્તિની પ્રક્રિયા નથી. મનુનિક અને માનનિક, જેટલી સૃષ્ટિ ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કરી તેના પર જે ભક્તિભૂતી ભાવના, કલ્પના તે હંવદનિ અને તુલ્ય-પ્રાણ આદિ જે પ્રત્યક્ષ છે તે ઈશ્વરકૃતિ.

પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિ, માયાવી ઈશ્વરે માયા દ્વારા કરી. અને કલ્પિત સૃષ્ટિ છવે કરી 'પુનઃકલ્પ પ્રવ્રત યામ' એવી પ્રક્રિયાએ ન્યારે કલ્પના કરી ત્યારે ઈશ્વરે સર્વ પ્રવ્રત ઉત્પન્ન કરી. પછી તે પ્રવ્રત પ્રક્રિયા સમક્ષ જાણી રહી. હે સવિદત્તા! પહેલાં જે પ્રવ્રવરૂપ વેદ કહ્યા તેનું જ આ પરિણામ છે. સર્વ માનનિક અથવા મેનુ નકે ઊંચ-નીચ, નાની-મોટી સૃષ્ટિ એક પ્રવ્રવરૂપ દ્રવ્યની બનેલી છે અને તેમાં પ્રવ્રવ દેવી કીને વ્યાપક છે તે હવે કહું છું.

સર્વમાં પ્રવ્રવની વ્યાપ્તિ

સર્વનો સ્વરૂપ હેક જે દેખાય છે તે અકારમાત્રા. સર્વનો સૂક્ષ્મ હેક જે ચલન પામે છે તે જ ભાસ્વરૂપ ઉકારમાત્રા. મર્વ પોતાને બાજુતા નથી ને તે અગ્નિ-નને લીધે સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ જે હેક ઉત્પન્ન થયા તે જ અગ્નિ બ્રહ્મત્વરૂપ મકારમાત્રા. જે હેક ઉત્પન્ન થયા પછી જેણે પ્રવ્રત્તિ ભેદ તે જ વિપરીત જ્ઞાન. જ્ઞાનના સામાન્ય અને વિશેષ એવા જે પ્રકાર છે. એ જે પ્રકાર પ્રક્રિયાથી માંડીને કીટી સુધી સર્વમાં છે. તેમાં વિશેષ પ્રકારને અર્ધમાત્રા કહે છે. અને સામાન્ય જ્ઞાનને ણિન્દુ માને છે. એમ સર્વ સૃષ્ટિમાં પંચાંગી પ્રવ્રવની વ્યાપ્તિ છે. માટે મર્વ વેદરૂપ જ છે. પહેલાં કહેલા મોહ' એ જે અશ્વરોને પ્રવ્રવરૂપી વેદ, કીટીથી લઈને પ્રક્રિયા સુધી ન્યાં પ્રાણુવાયુ ચલન પામે છે ત્યાં મોહ' શબ્દ હો છે. દેવ, ત્રાંચ, માનવ આદિ જે જે સાકાર હેક થયા તેમાં માત્રામહિત શબ્દ પ્રક્રિયા ઉત્પન્ન થયા; અર્થાત્ તેમાં વૈષ્ણવી વાણી ઉત્પન્ન થઈ. મનુષ્યહેક સિવાયના બીજા પ્રાણીઓના હેકમાં પણ, પશુપંતિ અને મધ્યમા વાસ્ત્વરૂપ પ્રવ્રવ ઉત્પન્ન થયા.

આગળ-પાછળ માત્રા ભેદનાથી ચાનંત શબ્દો થાય છે, અને એ ચાનંતરૂપ વેદ મનુષ્ય-હેકમાં રહે છે.

વેદોનું સ્વરૂપ

વેદ જે પ્રકારના: એક પ્રવ્રવરૂપ અને બીજો શબ્દરૂપ પ્રવ્રવરૂપ વેદ જે મેક શબ્દરૂપે હ તે મનુષ્ય નિવાયનાં ઈતર શરીરમાં છે. તન લીધે પ્રવ્રત્તિ-નવ્રત્તિ સ્પષ્ટ નથી થતી. પશુ-શરીરનાં પદ્ધતિનપદ્ધિ ક્રેક્ર આકાર, નિદ્રા અનં મેનુન, એ ત્રણ વ્યાપાર થાય છે.

મનુષ્ય શરીરમાં માત્રા ઉત્પન્ન થયા પછી તે વૈષ્ણવી વાણીની સ્પષ્ટ થયા બાદ તેના શબ્દો વેદાર થયા. એમ પ્રવ્રત્તિ-નવ્રત્તિ-દેવક શબ્દરૂપ વેદ મનુષ્ય શરીરમાં પ્રગટ્યા; માટે મનુષ્યહેક ઉત્પન્ન અનં તાત્પર્યના ઈતર હેક પદ્ધતિન હોવાથી તે નદુપયોગી અનં નિષ્કૃષ્ટ. મનુષ્યહેક એ કેવળ પ્રવ્રત્તિ-નવ્રત્તિ-તત્ત્વ ધર જ છે. એ મનુષ્યહેકે ભગવાતથી મોક્ષપત્ત જે કરવા ઈચ્છે ત કરી શકે.

પ્રવ્રવરૂપ વેદ જ સવના પ્રેરક ઈશ્વર છે. અને એ જ ઈશ્વરમાથી શબ્દરૂપ વેદ થયલા છે. હે સવદત્તા! તે પ્રશ્ન કર્યા હતા કે જાની પ્રવ્રત્તિ-નિવ્રત્તિરૂપ રચના છે તે આર્થપ્રવ્રત્તિ વેદનાં રચના કેણું કરી? છવ કરી અમ માનાંચ, ના ત સામધ્ય-હીન છે. અને ઈશ્વર કરી અમ માનાંચ તો તન કાર્થ પ્રયાગન નથી, ત્યારે આ રચનાના વાસ્તવક બને કર્તા થયા તે કયા રીત? તે હવે કહું છું. જટલી માનાંસક પ્રવ્રત પદ્ધતિ તમાથી પશુ આદિ પાત-પોતાના વ્યાપારમાં લાગ્યા અનં મનુષ્યપ્રાણીઓ જે રહી, તે પ્રક્રિયા સામે જાણી થઈ ન પ્રવ્રતના કરવા લાગી કે: હ દેવ! આપ જ અમારા માતા-પિતા, પાતા, સ્વામી છો. માટે અમાર શુ કરવું, શું ન કરવું, કયાં રહેવું, શું ખવું, શું ગાવું અનં મનમાં મેનુ ધ્યાન ધરવું ત કહા તમે જ કહેશો તે કરીશું. આ પ્રમાણે પ્રક્રિયા સર્વે પ્રાણુ સાંભળીને વિચાર કર્યો કે: શુ કરવું, શુ ન કરવું એમાંનું કશું આ બધા બાજુના નથી તબાને માર શું કહેવું! આ બધું કરવાની સામર્થ્યશક્તિ કાની

છે, એ ન બાળુમાં મને જ એ તો કર્તા માને છે. હવે જો તેને પ્રવૃત્તિ જ કરવાનું કહ્યું તો નિવૃત્તિ શી રીતે સમજશે? અને જો નિવૃત્તિ જ કહ્યું તો પછી ઉત્પત્તિ શી રીતે થશે? એવી પ્રશ્નાણને રજોગુણને લીધે જ્ઞાન્તિ પડી, ત્યારે ને મૂંઝવણથી એમ જ સ્થિર થઈ બેસી ગયા. તેમને કશી સૂઝ ન પડી. તે વખતે અંતરમાંથી જ્ઞાનમય શબ્દોનો ઓષ પ્રગટ થયો! એ પ્રશ્નાની ગ્રેરણા ન હતી. કેમ કે જીવની કલ્પના તો પૂરી ગઈ, તેથી એ અંતરમાં રહેલા માયાવી ઈશ્વરની ગ્રેરણા સમજવી ભેઈજો. મન-બુદ્ધિ ન હોવા છતાં ઈશ્વરમાંથી વેદ ઉત્પન્ન થયા. સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ મન ન હોવાને લીધે જીવવર્ણુ બંધ થયું. ત્યાં કોઈ યોજના તેને સૂઝી નહીં. જેમ ભોંસતો મનુષ્ય ભોંસમાં બંબો (બકબકટ કહે) પણ તેના શબ્દોના અર્થ સમજવામાં ન આવે, તેમ પ્રશ્નદેવ સંકલ્પસહિત મૂર્ચ્છિતની જેમ જ્ઞાન્તિવશ થયા ત્યારે તેના શરીરમાંથી-જેમ સમુદ્રમાં ભરતી આવે તેમ-અનંત શબ્દો બહાર પડ્યા! જે વખતે અંતરમાંથી શબ્દો બહાર પડવા લાગ્યા તે વખતે તેને એક મુખમાંથી બહાર આવવાનો રસ્તો ન મળ્યો ત્યારે શરીર કૂટે છે કે શું? એમ થવા લાગ્યું! પછી બાર મુખમાંથી શબ્દો બહાર પડ્યા! તે શબ્દો ભોલેટી માનવ પ્રજાએ મનમાં ધારણ કર્યા, પરંતુ તેના અર્થ તેને સમજાયો નહીં. પછી ઘડિયાંએ તે શબ્દો ધ્યાનમાં લઈને યોજના કરી. અમુક શબ્દોનો અર્થ અમુક છે. અમુક પદાર્થને અમુક માનવો, એમ પોત-પોતાને કાવતા અર્થ પ્રમાણે તેઓએ યોજના કરી. કોઈએ ભતિભેદ કર્યા, કોઈએ વ્યુત્પત્તિ વધારી. કોઈએ તર્કથી વિભક્તિ કરાવી એ રીતે ન્યાય, વ્યાકરણાદિક છંદ, નિરૂપત, વ્યોત્તિપાદિક અંગજાંગ સહિત શુદ્ધિના નિશ્ચયથી સ્થાપિત કર્યા પછી વ્યાખ્યાન આદિ અનેક આચાર્ય થયા, તેઓએ મૂળાદિકથી વેદ-વિસ્થાપની રચના કરી; તે એવી કે :-આ ઋગ્વેદ, આ યજુર્વેદ, આ અથર્વ-વેદ, આ સામવેદ, આ ઈતિહાસ, આ અનુષ્ટુપ; એમ શબ્દોની રચનાથી ચાર વેદ તૈયાર થયા. એ વેદ-રચના જીવે કરેલી છે, માટે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ-

પ્રદર્શક વેદના કર્તા જો : એક ઈશ્વર, બીજો જીવ. તેમાં જીવોમાંના કેટલાક કર્મનું જ પ્રતિપાદન કરીને તેના નિશ્ચય કરી બેઠા! કેટલાક ઉપાસનાને શ્રેષ્ઠ માનીને બેઠા! પરંતુ તે વિષયમાં તેઓનો નિશ્ચય થયો નહીં. કેટલાક પ્રભુ-વેદ અથવા માત્રાત્મક શબ્દોને વેદ ન માનતાં તેઓ વેદાક્ષરને ખરો માને છે

વેદમાં અનેક પ્રકારના વર્ણાશ્રમનો અનુક્રમે વિસ્તાર કરેલો છે. તેમજ ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ એમ અનુક્રમે પ્રાણણ, સૂત્રિય, વૈશ્ય એ વેદના અધિકારી છે એવું વર્ણન કરેલું છે. ત્રીશ્વર્યાદિક વેદના અધિકારી નથી તો અત્યર્થાદિકને તો અધિકાર હોય જ શાનો? આ રીતે કલ્પના કરીને, તેની સ્થાપના કરી અભિ-માનથી બંધનમાં પડ્યા.

એ પ્રમાણે વેદમાં માધક-પાધક પુષ્કળ કહેલું છે પરંતુ તેમાં જીવ કલ્પિત પાધક છે એમ સુસુક્ષ્મ-એ સમજવાનું છે.

શિષ્ય—સર્વ ઈશ્વરે નિર્માણ કર્યું છે એમ કહ્યું, તો તેમાં ઈશ્વર-નિર્મિત સહિ કરનાર તો કયો ઈશ્વર? પ્રશ્નના અંતરમાં-ઈશ્વર દ્વારા શબ્દોની ગ્રેરણા થઈ એમ કહ્યું તે ઉપરથી પ્રશ્નદેવ પગાધીન છે એમ કહ્યું, અને તે પ્રશ્ના ઈશ્વર પણ નથી એમ કહ્યું. હવે સ્વતંત્રણે કહ્યું, જેણે સહિ ઉત્પન્ન કરી તે ઈશ્વર પ્રગટ છે કે અપ્રગટ? લોકોનો તર્ક છે, તે પ્રમાણે શાસકાર સ્થાપિત કરે છે કે, કોઈએ એક ઈશ્વર છે, ને તે જ આ સર્વનો ચાલક છે. પરંતુ તે ઈશ્વર કયાં રહે છે અને મર્વ સૂરો કેવી રીતે હલાવે છે એ કોઈના પણ બાલુવામાં આવતું નથી. સર્વ પ્રાણી ઈશ્વર વિષે વ્યર્થ કલ્પના કરે છે તે કહે છે કે પ્રશ્ના ઉત્પત્તિ કરે છે વિષ્ણુ જગતનું પાલન કરે છે. અતે તે જ જગતનો શંકર મંદાર કરે છે તેમાં પ્રશ્નનું પરાધીનપણું મમજાયું, પરંતુ વિષ્ણુ અને શંકર સ્વતંત્ર છે, કે એ પણ પરાધીન છે. (દિવસનો એવો પ્રશ્ન માંભળીને)

ગુરુ—જો આકારમાં આવે તેને સ્વતંત્રણું થાનું? જીવ સાકાર નથી, તો ઈશ્વર સાકાર શી રીતે હોય? વિષ્ણુ આદિ કેટલાક સ્વયં પ્રગટ થયા, તો પણ તે દસ્યમાં આવવાને લીધે બૂનમય જ છે. જે

સ્વયં પ્રગટે છે તે અયોનિ સંભવ છે એમ કહે છે; પરંતુ એ નિશ્ચય ગૌરવ સમજવું. સ્ફુરણથી માંડીને પૃથ્વી પર્યાંત સર્વ દરજ્જાની ઉત્પત્તિ કારણ દ્વારા થાય છે. કારણમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ હોય, તો કારણને યોનિ માને. પછી વિષ્ણુ-શંકરાદિ અયોનિજ શી રીતે? ને તેને અયોનિજ માનીએ તો વૃક્ષાદિક પણ અયોનિજ કર્યો. માટે તે અયોનિ સંભવ નથી.

વિષ્ણુ અને શંકર એ માયાના ગુણનો સ્વભાવ છે. સર્વ જગતનું પાલન અને સંહાર કરે છે, પણ પરત્રતાથી કરે છે. વિષ્ણુ જો સ્વતંત્રતાથી પાલન કરતા હોત, તો તે ભાવિને આધીન ન થાત. વિષ્ણુએ ઋષિયજ્ઞમાં “હું લોકજ્ઞા” એમ પોતાને લોકજ્ઞા માન્યો, અને પછી તેને એમ લાગ્યું કે આ તો મને અભિમાન થયું! તેથી તુરત સુદર્શન ચક્ર વડે પોતાને હાથે જ પોતાનું મસ્તક છેદી નાખ્યું! પછી જ્યાંએ તેને ઘોડાનું મસ્તક લગાડ્યું! તે જ હયગ્રીવ અવતાર થયો! વિષ્ણુ જો પોતાના શિરની રક્ષા ન કરે, તો અન્ય જનોની રક્ષા શું કરશે? જે રીતે તેનાથી પોતાના હાથ વડે પોતાના શિરની રક્ષા થઈ નહીં, તે રીતે તેને પ્રજ્ઞાની ભાક્ષ પરત્ર સમજવા.

શિષ્ય-કોઈ કહે છે કે વિષ્ણુને અભિમાન આપ્યું તે દેવોથી મહન ન થયું તેથી જ તેણે પોતાનું શિર કાપી નાખ્યું!

ગુરુ-‘શિર કાપવું’ એવો કદ્દમના કોના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ? કયા કારણથી હાનિ થઈ? જેની સત્તા છે તે ઈશ્વર છે અને બાકીની સર્વ કદ્દમકરણ ભૂત જીવની છે સંહાર કરવો શંકરના હાથમાં છે. એ ઉપરથી વિષ્ણુનું પરાધીનપણું સ્પષ્ટ થયું. શંકર સ્વયં સંહાર કરવા સમર્થ છે, તો ત્રિપુરસુરના વધ વળતે તેને સંકટ કેમ પડ્યું? જે રીતે સંકટ પડ્યું તે રીતે તે સ્વતંત્ર નહોતો એમ પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને શંકર પરાધીન હોય, તો જેવાના પરાધીનપણા વિષે તો શંકા જ ન રહી.

શિષ્ય-આપે સર્વ દેવોને પરાધીન ઠરાવ્યા, ત્યારે સ્વતંત્ર કોણ રહ્યું? ઉત્પત્તિ, પાલન અને સંહાર કોણ કરે છે?

ગુરુ-માયાના ત્રણ ગુણ ઈશ્વરને આધીન છે.

તે દ્વારા ઉત્પત્તિ, પાલન અને સંહાર થાય છે. એ ક્રિયા કરનારા ગુણ પ્રજ્ઞાથી માંડીને ક્રીડી મુખી સર્વમાં અખંડ છે. તેમાં એક ગુણને ઉદય થાય છે ત્યારે બીજા બે કંઠકઈ બંધ છે. બધાનું (જ્ઞાન કરવું) એ જ સત્ત્વગુણ. સર્વ બધાને બચાવે છે, તેથી સત્ત્વગુણ દ્વારા પાલન થાય છે. તે જ વિષ્ણુ છે જે ન બધાનું (અજ્ઞાન) તે જ તમોગુણ. અજ્ઞાનથી પ્રાણી મરે છે. એ રીતે તમોગુણ દ્વારા સંહાર થાય છે. એ જ શંકર. અજ્ઞાન અને જ્ઞાનનું સમાન હોવું તે રજોગુણ. રજોગુણ સત્ત્વ અને તમ બંને સમાન છે, માટે રજોગુણ દ્વારા ઉત્પત્તિ થાય છે. એ જ પ્રજ્ઞાજ્ઞ. રજોગુણ, સત્ત્વગુણ અને તમોગુણ; એ ઉત્પત્તિ, પાલન અને સંહાર કરનાર છે; ને તેનો અવર્તક એક ઈશ્વર જ છે.

ઈશ્વરનું વસતિ-સ્થાન

ગુરુ-એ ઈશ્વર અવયવવાળો હોત, તો તે શરીર બહાર છે એમ માનવામાં આવત; પરંતુ એ તો બુદ્ધિમાં જેમ જીવ રહે છે, તેમ પોતે સ્ફુર્તિવૃત્તિમાં રહે છે. અને તે સ્ફુર્તિ શરીરમાં છે. અવયવાવૃત્તિમાં પડેલા પ્રતિબિંબને જીવ કહે છે અને વિદ્યા (સ્ફુર્તિ) વૃત્તિમાં પડેલું પ્રતિબિંબ તે જ ઈશ્વર. જીવનું ધારણ કાઈ થતું નથી, તેથી તે સ્વતંત્ર નથી. જીવ પરત્ર છે, તેથી પ્રારબ્ધ-કર્મોના ઉદય પ્રમાણે ઈશ્વર ગ્રેરણા કરે છે. પ્રારબ્ધ-લોભ જીવને છે. તે પ્રારબ્ધ-લોભનાં મુખદુઃખ, ઈશ્વરને નથી. માટે તે જીવ નહીં પણ ઈશ્વર જ છે. તે સ્વતંત્રતાથી માત્ર ગ્રેરણા કરે છે. જીવના સ્વાધીન હોવાની તો વાત જ નથી. એ તો જે જે થાય તે પરત્રતાથી ભોગવે છે. માટે બુદ્ધિને આલક-ગ્રેરક એક ઈશ્વર છે જેમ બુદ્ધિમાં જીવ રહે છે. તેમ ઈશ્વર, શુભમહિત સ્ફુર્તિમાં રહે છે. તે ઈશ્વર, પ્રજ્ઞાથી લઈને ક્રીડી મુખી સર્વના હૃદયમાં અંતર્યામિરૂપે અભિસંપન્ન, પોતાના સારસ્થથી નિયંત્રા થઈને રહેલો છે.

જેના ભયથી સૂર્ય-ચંદ્ર આવે છે, જેના ભયથી પ્રાણુવાયુ વહે છે, જેના ભયથી અગ્નિ પ્રકાશરૂપ છે, જેના ભયથી મૃત્યુ દોડે છે, જેના ભયથી પૃથ્વી ધારણ કરે છે, જેના ભયથી પાણીમાં દ્રવ્ય છે, જેના

ભયથી કાળ ક્ષણ-ઘડીથી યુગ પર્યંત ગણતરી કરે છે, તેના પ્રતાપથી પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને શંકર પ્રતાપવાન છે, તે ઈશ્વર, પ્રાણીઓના હૃદયમાં કેવળ નિયામકરૂપે સર્વ નિયમ્યનું નિયમન કરે છે, જેનું બે બે થવાનું હોય તેના ગ્રેરણ એ ઈશ્વર જ છે. તેની સત્તા વિના એક તણખડું પણ હાલતું નથી.

સ્ફૂર્તિ, વિદ્યા, અવિદ્યા, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, મન-પુન્દ્રિ, ઇન્દ્રિયો, અને પ્રાણ આદિ જેમ પ્રજ્ઞાથી લઈને કીડી સુધી સર્વ શરીરોમાં સમાન છે, તેમ જડને જિવાડનાર જીવ અને વૃત્તિમાં ભાસકરૂપે રહેનાર ઈશ્વર પણ સર્વ શરીરોમાં છે. ઇશન એટલે ગ્રેરણ કરવી. જે ધનવાનું હોય તે અનુસાર પુદ્ગિને યોજવી અને પરાધીન જીવને સુખ-દુઃખનો ભોગ આપવો. ઈશ્વર સ્વતંત્ર રીતે ગ્રેરણ કરે છે, પણ કર્તાપણાનું અભિમાન કરતો નથી. અને તેથી અલિપ્ત નિરહંકારી ઈશ્વર બંધન પામતો નથી.

જીવ સ્વયં કશું જ કરતો નથી, છતાં જે કંઈ થાય તેનો 'કર્તા' હું જ છું' એમ ભૂખંતાથી કર્તાપણું માથે લે છે, તેથી તે અભિમાનને લીધે બંધનમાં પડે છે.

ઈશ્વર અને જીવના કર્તાપણાની વિરુદ્ધતા

વિદ્યા-હિપાધિથી ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે. અવિદ્યાથી જીવ અદ્યક્ષ છે. ઈશ્વર, શુણેને પ્રવર્તવે છે. જીવ, શુણેને આધીન રહે છે. ઈશ્વર, સર્વમાં રહેલી આવરણ અને વિશ્લેષશક્તિને સ્વાધીન રાખીને પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અને જીવ ભ્રાન્તિવશ થઈને આવરણ તથા વિશ્લેષમાં મૂંઝવાય છે. જીવ ગણે અવસ્થામાં, તે તે અવસ્થા સાથે તાદાત્મ્ય કરીને ભટકે છે, અને ઈશ્વર, તે અવસ્થાનો ભાવ છોડીને અવસ્થાતત્ત રહે છે. જીવ, પુદ્ગિથી માંડીને વિષયો સુધી સર્વ ગ્રહણ કરીને અભિમાનથી કિંદા કરે છે. અને ઈશ્વર, કેવળ નિર્વિકરૂપ સ્ફૂર્તિવૃત્તિમાં સંચાર વિના શાન્ત થઈ રહે છે. ઈશ્વરે ગ્રેરણ કરવી અને જીવે તે માથે ચડાવવી, એ પ્રમાણે આ બંનેથી સુદૃઢ વ્યત્થ થઈ રહી છે.

જીવ અને ઈશ્વર; બંને એક જ પ્રજ્ઞાનાં પ્રતિગિંબ છે. તેથી તે એકરૂપ જ છે; પરંતુ એક ભોત્તા અને એક નિયંતા, એમ તેનાં કર્મો જુદાં જુદાં છે.

તેથી એક જીવ, અને એક ઈશ્વર એવો ભેદ થયો. એ જીવ અને ઈશ્વર, પ્રજ્ઞાથી માંડીને કીડી સુધી સર્વનાં શરીરમાં છે. તેમાં જીવ અભિમાનથી બંધાય છે અને ઈશ્વર નિરાભિમાનથી મુક્ત રહે છે.

શિષ્ય-જીવ અને ઈશ્વર પ્રત્યેક શરીરમાં છે, એમ આપ કહો છો, પણ નિરહંકારી ઈશ્વર તો શરીરથી અલગ રહે છે ને ?

ગુરુ-સ્ફૂર્તિ શરીરથી અલગ હોતી નથી અને સ્ફૂર્તિમાં પડનારું પ્રતિગિંબ સ્ફૂર્તિ વિના હોતું નથી; માટે હેઠથી અલગ ઈશ્વર હોય એ માનવું સંભવિત નથી.

શિષ્ય-ઈશ્વરનું પ્રતિગિંબ વૃત્તિમાં પડે છે, તેથી જ્યાં વૃત્તિ ન હોય, ત્યાં તે સ્થાન ખાલી પડે છે અને ઈશ્વર તો સર્વવ્યાપી છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે; તેથી આ વાતમાં વિરોધ આવે છે.

ગુરુ-ઈશ્વરની સત્તા સર્વ ઠેકાણે છે, પણ પોતે જુદાં વૃત્તિમાં રહે છે, જેમ ચક્રવર્તી રાજા પોતાની રાજધાનીમાં રહીને સર્વ ઠેકાણે પોતાની સત્તા ચલાવે છે.

શિષ્ય-એક સ્થળે રહે, ને અન્ય સ્થળે સત્તા ચાલે, એમ જો હોય તો સાકાર વિષ્ણુની એક જ રાજધાની કેમ નહીં માનવી ? કીડા આદિ પ્રાણીના શરીરમાં જીવ રહે છે, પણ ત્યાં ઈશ્વર નથી રહેતો અને વિષ્ણુના શરીરમાં ઈશ્વર છે પણ ત્યાં જીવનો અભાવ છે.

ગુરુ-કીડાના શરીરમાં વૃત્તિ ન હોય તો તે ઠેકાણે ઈશ્વર નથી એમ માનવામાં આવ્યું હોત, પરંતુ સર્વ પ્રાણીના શરીરમાં સ્ફૂર્તિની વૃત્તિ છે, માટે કીડાના શરીરમાં પણ ઈશ્વર છે. જેમ સર્વનાં શરીરમાં સ્ફૂર્તિ છે. તેમ જુદાં પણ છે. માટે વિષ્ણુના શરીરમાં જીવ છે. કારણકે જીવપણું જુદાં વિના ભાસતું નથી; અને જીવ હોવાથી ભ્રમર્યા વિના રહેતો નથી. તે માટે જ્યાં જુદાં છે ત્યાં જીવ છે. જો વિષ્ણુના શરીરમાં જુદાં જ ન હોત તો તેના શરીરનો વ્યાપાર શી રીતે ચાલે ? શરીરનો વ્યાપાર થાય છે માટે જુદાં વિષ્ણુના શરીરમાં છે. તેમજ કીડાના ઢેકમાં વૃત્તિ છે. જો વૃત્તિ ન હો તો જીવરૂપ પ્રતિગિંબ તેમાં કેવી રીતે આવત ? પ્રતિગિંબ છે તેથી કીડાના શરીરમાં વૃત્તિ છે. જડમાં જુદાં અને સ્ફૂર્તિવૃત્તિ નથી, માટે ત્યાં જીવ-ઈશ્વર નથી.

જડ વિના જેટલા સપાળ, સાકાર, ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ છે તેમાં યુદ્ધિ અને સ્ફૂર્તિવૃત્તિ એ જાને છે. ત્યાં યુદ્ધિ અને વૃત્તિ છે, એવા શકરના અને ક્રીડાના શરીરમાં જીવ-ધર્મિય છે. જેમ સૂર્યની નીચે પાણી ભરીને રાખેલા થયો, તે થડા નાનો, મધ્યમ અને મોટો હોય તોપણ તેમાં પ્રતિબિંબ પડશે જ; તેમ પ્રજ્ઞાથી માંડીને ક્રીડાના શરીર સુધી યુદ્ધિ અને વૃત્તિ છે ત્યાં જીવ અને ધર્મિય ભાસવાના જ.

શિશ્ય-જડથી ભરેલા ઘડમાં સૂર્યનું એક જ પ્રતિબિંબ પડે છે, અને તમે પિંડમાં એ પ્રતિબિંબ કહો છો, એ કેવી રીતે અને શું છે તે કહો.

ગુરુ-છીછરો પાણીમાં પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ દેખાય છે. જોડાં પાણીમાં પ્રતિબિંબ અંદર ને અંદર ગમગમે છે, તે સ્પષ્ટ દેખાતું નથી પણ તે જ, ત્યારે સૂક્ષ્મ દષ્ટિ લગાવીને જોઈ એ હીએ ત્યારે દેખાય છે. તેવી રીતે યુદ્ધિનું રૂપ છીછરું છે, માટે તેમાં જીવ સ્પષ્ટ દેખાય છે. સ્ફૂર્તિવૃત્તિનું રૂપ સૂક્ષ્મ છે માટે તેમાંનું પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી, પણ સૂક્ષ્મ દષ્ટિ લગાવીએ તો તે પણ દેખાય છે. તે આવી રીતે જીવ પ્રેર્ય છે અને તેના પ્રેરક ધર્મિય છે. ત્યારે પ્રેર્ય જીવ વ્યવહાર કરતો દેખાય છે ત્યારે પ્રેરક ધર્મિય સહજ છે જ. સ્ફૂર્તિને યુદ્ધિ વિના જાણવી નહીં. તેમાં ધર્મિય ભાસમાન હોય છે. યુદ્ધિને લીધે સ્ફૂર્તિવૃત્તિ દેખાતી નથી; તો પછી ધર્મિય શી રીતે સમજાય ? સામર્થ્ય ઉપરથી જોખળી લેવું કે જીવના પ્રેરક ધર્મિય છે.

શિશ્ય-સામર્થ્ય ઉપરથી ધર્મિયને જોખળવા એમ કહેવાથી વિષ્ણુ સામર્થ્યવાન દેખાય છે, માટે ત્યાં ધર્મિય છે એવા અનુભવ આવે છે. વિષ્ણુના જેવું સામર્થ્ય ક્રીડામાં નથી, માટે ત્યાં ધર્મિય નથી જ એમ સમજવું નહીં. તો પછી તમે ક્રીડાના શરીરમાં ધર્મિય છે એમ શાથી કહો છો ?

ગુરુ-વિષ્ણુનું જ સામર્થ્ય દેખાય છે તે જીવનું જ છે ! ત્યાં પ્રેરણાત્મક ધર્મિયસામર્થ્ય દેખાતું નથી. સિંહ હાથીને મારે છે, બિલાડી જીંદરને મારે છે, એ ક્રિયા નાનીમોટી દેહઉપાધિને લીધે થાય છે, તેથી હાથીના કરતાં સિંહ સામર્થ્યવાન અને જીંદરના કરતાં બિલાડી સામર્થ્યવાન છે એમ દેખાય છે; પરંતુ એ જીવધર્મ

છે. તેવી રીતે વિષ્ણુના શરીરમાં ધર્મ સામર્થ્ય છે. ક્રીડાના શરીરમાં તેટલું સામર્થ્ય નથી. તેને તો એક તણખલું ઉઠાવતાં પણ મોટો શ્રમ પડે છે. તે જાને દેહાણે જીવનું જ કર્મ સમજવું.

ધર્મિયને કર્મ જ નથી. તે કેવળ જીવને પ્રેરણા જ કરે છે. માટે ધર્મિય સ્વૃણ દષ્ટિથી દેખાતો નથી. જીવ દેખાય છે. પ્રજ્ઞાથી લઈને ક્રીડા સુધી સર્વના દેહમાં જીવ અને ધર્મિય છે. તેમાં જીવ સ્પષ્ટ છે તેથી દેખાય છે. ધર્મિય અસ્પષ્ટ છે માટે તે દેખાતો નથી. ધર્મિય સર્વના શરીરમાં છે એમ કહેવું જોડું લાગે છે પણ શ્રીકૃષ્ણે જ ગીતામાં અર્જુનને કહેલું છે કે ધર્મિય સર્વના હૃદયમાં રહીને યંત્રાણ્ઠ થઈ પોતાની માયા વડે સર્વ જીવોને પ્રેરણા કરે છે; તેમજ સ્ફૂર્તિવૃત્તિમાં ધર્મિય છે એ વિષયમાં કૃતિ પ્રમાણ છે. તે ધર્મિય પોતાના અભાવને વખતે માયા અને અવિદ્યા ઉત્પન્ન કરે છે. જે વિદ્યાત્મક સ્ફૂર્તિવૃત્તિ, તે જ સાચા અને અજ્ઞાનવૃત્તિ તે જ અવિદ્યા. માયા અને અવિદ્યા, એ જાને પણ ત્યાંસુધી યુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી ત્યાંસુધી એકરૂપ હોય છે. યુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ એટલે યુદ્ધિમાં જીવ પ્રવૃત્તિ વરસ વળે છે, માટે જીવ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગે છે, તેવી રીતે ધર્મિય સ્પષ્ટ દેખાતો નથી. વિદ્યાસ્ફૂર્તિ સહિત ધર્મિય, એ યુદ્ધિને વિશેષ કરનારો છે. તે નિમિત્તાત્મક હોવાને લીધે યુદ્ધિમાં આવતો નથી. અવિદ્યાત્મક ધર્મિય નિમિત્તાત્મક કારણ છે. જેમ ઘટ-કાર્યમાં કુંભાર અને માટી એ નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છે. તે પ્રમાણે જીવ અને ધર્મિય ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે. જેમ ઘડનાર માટી આવે છે તેમ ઉપાદાનરૂપે જીવ યુદ્ધિમાં આવે છે. કુંભાર ઘડાથી અલગ હોય છે તેમ ધર્મિય દેહથી અલગ અને અલિપ્ત હોય છે.

યુદ્ધિમાં વિદ્યા પ્રવેશ કરે તો પણ જીવમાં ધર્મિય ત્વ આવતું નથી અને વિદ્યા સહિત ધર્મિય યુદ્ધિમાં પ્રકાશે તો તે વિકાર છે. ત્યાં સુધી પ્રેરણા કરવાની છે ત્યાં સુધી ધર્મિયને નામ-રૂપ છે તે કાર્ય પૂરું થયું એટલે પછી ધર્મિયને નામ રાગ ? જાદ સુગુપ્તિમાં જેમ જીવ અજ્ઞાનના ગર્ભમાં રહે છે તેમ ધર્મિયપ્રેરણા કાર્ય સહિત નામ છોડીને આનંદમય કોણમાં રહે છે. જીવને

વિજ્ઞાન આત્મા કહે છે અને ઈશ્વરને પ્રજ્ઞાન આત્મા કહે છે. જીવ અને ઈશ્વર એ બન્ને પણ કારણાત્મા છે. બન્ને અભેદરૂપે મળીને તેમાં જ રહે છે. જ્યારે પ્રવૃત્તિનો ઉભારો થાય ત્યારે બન્ને ઉત્પન્ન થાય છે. જીવના પ્રારબ્ધકર્મનો ઉભારો આવે ત્યારે જીવ, બુદ્ધિને લીધે જાગૃતિમાં આવે છે, અને તેના એટલા વિશેષ-કાળમાં ઈશ્વર પ્રેરક બને છે. ઈશ્વરની પ્રેરણાથી બુદ્ધિના અનેક તરંગ ઊઠે છે, અને તે જીવના જ વિકાર છે એમ સમજવું.

શિષ્ય-જીવનો પ્રેરક અંતર્યામી ઈશ્વર જોળખાતો નથી.

શુભ્ર-કેમકે તે બહુ સૂક્ષ્મ ઠેકાણે છે, માટે તે એક-દમ સ્થૂળ દૃષ્ટિથી જોવા જઈએ તો હોખાતો નથી. વસ્તુમાં તંતુ જોવા જઈએ તો અનુભવમાં આવે છે, પરંતુ તંતુથી કાપુમ (ફેર) જોવા જઈએ તો સ્થૂળ દૃષ્ટિથી હેમતું નથી, તેમ બુદ્ધિમાં પ્રકાશનારો જીવ જાણવામાં આવે છે, પણ વિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત ઈશ્વર જાણવામાં આવતો નથી. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જણાય છે. બુદ્ધિ વિના કેવળ અવિદ્યાભ્રમક, છે. તેનો બહિર્ભૂજતાથી અનુભવ આવતો નથી. જો બુદ્ધિ વગર જીવ સમજાતો નથી, તો ઈશ્વર કેવી રીતે સમજાય? જાણવામાં આવતા નથી. માટે જીવ ઈશ્વર છે જ નહીં એવી કલ્પના કરવી નહીં. ખરી રીતે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે. પણ વિદ્યાઅવિદ્યાભ્રમક સ્ફૂર્તિવૃત્તિ નાશ પામતી નથી. તે જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી વિદ્યા અને અવિદ્યામાં જીવ-ઈશ્વર પણ છે જ. તે જીવ-ઈશ્વર જોવાની જેને ઇચ્છા હોય તેણે અંતર્યુજ થવું. બુદ્ધિના વિશેષ તરંગ જ્યારે ઊઠે નહિ ત્યારે સ્ફૂર્તિવૃત્તિનો અનુભવ લેવો. તે વૃત્તિમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પણ સમાન છે અને આવરણ તથા વિરૂપરૂપ વિગ્રહ-અવિદ્યા પણ છે.

સ્ફૂર્તિવૃત્તિ, જે અધિષ્ઠાનમાં ઉત્પન્ન થઈ, તેને ભૂતને કાર્યરૂપ પદાર્થને જાણવા લાગી સ્ફૂર્તિમાં જાગૃતિ (અજ્ઞાન) તે અવિગ્રહ. મૂકમદૃષ્ટિ ભેદીએ તો એ બન્ને પુરાતન છે. તેમાં ચેતનના જેવા મિથ્યા આભાસ હોવાય છે તે જ જીવ અને ઈશ્વર. એ જીવ-ઈશ્વરનું સ્વરૂપ અજ્ઞાનથી સમજાયે.

જીવ અને ઈશ્વર જેનાં પ્રતિબિંબ છે તે જ્ઞાન-ધન આત્મા, તે બન્નેનો કારણાત્મા છે. અને તેનાથી તે બન્ને જુદા છે.

જ્ઞાનધન બ્રહ્મ, એ પ્રત્યગાત્મા બ્રહ્મથી લઈને તણખલા સુધી સર્વમાં સ્ફૂર્તિને પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશિત કરે છે, અને તેઓના લયને પણ જાણે છે. બુદ્ધિ, નિર્વિકલ્પવૃત્તિ, જીવ, શિવ, વિદ્યા-અવિદ્યા આદિ એટલું ઉત્પન્ન થયું છે તે સર્વને આ આત્મા પ્રકાશિત કરે છે તેવી રીતે જીવ-ઈશ્વર પ્રકાશ કરતા નથી જેમ સૂર્ય વીંત, આંગણું, ઘર, ઘટ, જલ અને જલમાં પડેલાં પ્રતિબિંબ આદિ સર્વને એક સાથે પ્રકાશિત કરે છે, તેમ આત્મા સર્વને પ્રકાશિત કરે છે, ઘડામાં પાણીમાં સૂર્યનું જે પ્રતિબિંબ હોવાય છે તે સૂર્યથી જુદું છે, તેમ વૃત્તિમાં પડેલા ચેતનનો આભાસ; તે ચેતન-આત્માથી જુદો છે, અને તે આભાસ અનાત્મા હોવાથી મિથ્યા છે. પરંતુ વ્યાપક બિંબ-પ્રત્યગાત્મા સત્ય છે. મિથ્યા આભાસને મિથ્યા સમજી, તેનો ત્યાગ કરવો અને પોતે સ્વતઃ સત્ય આત્મા ઘડી રહેવું. ઘડામાં પાણી બહુ એટલે તે પાણીમાં આકાશના જેવું આકાશ લાસે છે, પણ જે ઘડામાં પાણી નથી બહુ તેમાં આકાશ હોવાનું નથી, પરંતુ તેમાં શુદ્ધ આકાશ વ્યાપીને રહેલું છે. એ શુદ્ધ-વ્યાપક આકાશ, પાણીના આદિ-અતમાં જેમતું તેમ રહે છે. તેમ સ્ફૂર્તિમાં વ્યાપી રહેત આત્મા, વૃત્તિના અભાવમાં પણ મત્ય છે. જલમાં પડેલા આભાસ તો જલ હોય ત્યાં સુધી ભડે છે. જલ ન હોય ત્યારે ભામ-કતા નષ્ટ થાય છે તેમ વૃત્તિમાં પડેલું પ્રતિબિંબ, વૃત્તિ છે તો ભડે છે અને વૃત્તિ નષ્ટ થાય ત્યારે તેનો પણ નાશ થાય છે.

સર્વ દરજ્યાભાનથી નવગ, સ્વયંપ્રકાશ આત્મા, સર્વમાં રહેવા છતાં નિર્વિકલ્પરૂપે સર્વથી અસંગ છે. જેમ આકાશ ઘડાના પાણીમાં રહેવા છતાં વ્યાપક-રૂપે તે સર્વથી અવગ રહે છે, ને અનેક પ્રકારના જલના વિકાર તેને સ્પર્શતા નથી તેમ જીવ-ઈશ્વર મહિન સર્વ જ્ઞાનનાં ચેતન-પ્રકાશ વ્યાપીને રહેવા છતાં સર્વથી તે અવગ છે, એ નિરૂપણ આ હવે પછીના સ્તોકમાં કરવામાં આવે છે. તેનાં પ્રથમ જે નિરૂપણ થઈ ગયું છે, ને તે નિરૂપણમાં સર્વ

પદાર્થ અલગ કરેલા છે, તેનું પુનઃ વિવેચન અહીં કરવામાં આવે છે. તે વિસ્તૃતવિવેચન, અતિ સાવધાન યર્થ શ્રવણ કરે. આ તમામ અનાત્મ જાતને હૃદયની આત્માને આત્મારૂપે લેશે. હૃદય ગુણ-વૈભાવનાં વિવિધતા કેવલાવિચિત્તિ: ।

સૌજન્યવત્તે રૂપ: રસાદિનાં વિકલ્પને ॥૮॥

અર્થ—રૂપથી, શુદ્ધવૈષયી, સર્વ આભાસથી ચેતન-પ્રકાશ અલગ છે. અને તે જ રૂપ-રસાદિ વિકલ્પો સહિત સર્વમાં વ્યાપ્ત છે. ‘રૂપથી’ એ ઉપલક્ષણ રૂપે કહેલ છે. એ ઉપરથી ઈશ્વરકૃત અને હૃદયકૃત શુદ્ધ—દોષાદિથી વિકાર ન પામતાં તેમની એ ચેતનપ્રભા અસંગપણે સર્વમાં વ્યાપી રહેલ છે. તેનાથી કોઈ પણ પદાર્થ જુદો નથી. જેમ આકાશ ઘડામાં આવે છે અને જલમાં વ્યાપ્ત છે તેમ ચેતનપ્રભા રૂપ-રસાદિ વિકલ્પોમાં વ્યાપ્ત છે, એ જ હવે અન્યથાવિરોધની મુક્તિથી સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે.

રૂપ એટલે સર્વ પદ્યવિષયાત્મક જગત, અર્થાત્ જડ ચંચળ આદિ સર્વ ઈશ્વર નિર્મિત નામરૂપ; તેમાં વ્યાપીને ચેતનપ્રભા મર્યાદા જુદી રહેલ છે. માયાથી લઈને તુલ્ય સુધી સર્વ સહજ થયું. તેના બે પ્રકાર કલ્પેલા છે ૧. સ્વાભાવિક. ૨ ઈશ્વરના ઈક્ષણથી થયેલ. પ્રથમ માયાસ્ફુરણ અહજ થયું તેમાં સ્મરણ-અસ્મરણ ઉત્પન્ન થયાં. સ્મરણ એટલે જાણવું, જ્ઞાન. વિસ્મરણ એટલે ન જાણવું, અજ્ઞાન એમ સ્મરણ-અસ્મરણરૂપી વિદ્યા-અવિદ્યા સહજ ઉત્પન્ન થયાં. તેમાં સહજ આપોઆપ પ્રતિબિંબ પડ્યાં, તેનાં હૃદય અને ઈશ્વર એવાં નામ છે. તે પણ સહજ ઉત્પન્ન થયાં. તેને સ્વાભાવિક પણ કહે છે. તે સ્વાભાવિકમાંથી આગળ બીજાં સહજ થયાં; પરંતુ તેને ઈશ્વર કરેલાં છે એમ માનવું.

ઈશ્વરના ઈક્ષણથી પુષ્કળ પ્રકાર થયા તેમાં પ્રથમ શુદ્ધ અને શક્તિ ઉત્પન્ન થયાં સત્ચણુની જ્ઞાન-શક્તિ રત્નેશુણી ક્રિયાશક્તિ અને તમેશુણી દ્રવ્ય-શક્તિ. તમેશુણીમાંથી પાંચ જુદા થયાં અને તે પાંચ જુદોમાંથી પાંચ વિષય થયા. પાંચ વિષય માથે પાંચ જુદા અને પહેલાં કહેલ ભૌતિક; એ સર્વ મળીને ચાર ખાણી તથા પાંચમી માનસિક થોડી થઈ.

સંકલ્પથી જે થયેલ તે માનસિક અને બાકીની જરાપુષ્ક, અંડજ, સ્વદેહ અને ઉદભિજ્ઞ એ ચાર ખાણી. તેમાં સ્થાવર પદાર્થ વ્યાપ્ત નથી અને તેનાં મૂળ જમીનમાં કેપેલાં હોય છે. તેમાં જરા પણ પ્રાણનો સંચાર નથી, માટે તે જડ છે. આ સ્થાવર સિવાય બીજા પદાર્થો રહ્યા તે પણ જડ જ છે. પરંતુ તે પ્રાણને હીધે ખાય છે અને ચાલે છે માટે તેને જંગમ કહે છે. આ પ્રમાણે જડના સ્થાવર અને જંગમ એવા બે પ્રકાર છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મર્વે સ્થાવર-જંગમાત્મક દૃશ્ય પ્રજ્ઞાંડ, તે પ્રજ્ઞાંડમાં, નાનાંમોટા અનેક પ્રકારના પિંડ; એ મર્વ નામરૂપાત્મક ઝાટનું મૂળ માયા છે. આ ઝાટનો આધાર પ્રજ્ઞ છે સર્વમાં અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિયરૂપે રહેલા એ અધિષ્ઠાન પર સર્વ નામરૂપ ભાસે છે જેમ એક અચળ આકાશ તેમાં નાનાંમોટા ઘડ, મટકી, હોણકી, પરાત આદિ અનેક પ્રકારનાં વાસણ, તેમ પરપ્રજ્ઞમાં પ્રજ્ઞાંડરૂપી મહ, તે મહમાં અનેક પ્રકારના પિંડરૂપી ઘડા રાખેલા છે. તેમાં કેટલાક પાણીથી ભરેલા ઘડા છે, નેમ અહીં જંગમાત્મક પિંડ છે. ત્યાં કેટલાક ખાલી ઘડા છે. તેમ અહીં સૂક્ષ્મદેહ સિવાય સ્થાવર છે ખાલી ઘડામાં જલાકાશ દેખાતું નથી, પણ વ્યાપકપણાથી આકાશ હોય છે; તેમ સૂક્ષ્મદેહ વિના હૃદય-ઈશ્વર સ્થાવરમાં રહેતા નથી પણ વ્યાપકપણાથી પ્રજ્ઞ હોય છે.

પદાર્થ છે, ભાસે છે અને પ્રિય લાગે છે તે પદાર્થમાં પ્રજ્ઞાનાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય લક્ષણો છે. પ્રજ્ઞ, રૂપ-આકારમાં આવ્યા, તે રૂપોને યોગમત્તવા માટે નાના પ્રકારનાં નામ કલ્પેલાં છે. સજ્જલ ઘડા પ્રમાણે જે જંગમ છે તેમાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય અને સૂક્ષ્મ દેહ સાથે હૃદય-ઈશ્વર છે. જેમ સુવર્ણ આદિ ધાતુના ઘડા, તેમ દેવોના ઉત્તમોત્તમ પિંડ. જેમ હીક-સના ઘડા, તેમ મનુષ્યના પિંડ, અને જેમ છાણુ (ગોળર)ના ઘડા, તેમ કીડાના પિંડ આ પ્રમાણે પિંડરૂપી ઘટ ચેતનઆકાશમાં મૂકેલા છે. તેમાં સત્ત્વ-રજાત્મક જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ છે. જેટલા સાક્ષર દેહ છે તે ગદ્યા તમેશુણુ દ્રવ્યશક્તિના છે; જેમાં ઉપર કહેલા હૃદય-ઈશ્વર સહિત સર્વ સંપ રહે છે.

દરેક પિંડમાં શું શું છે એ ભુકું ભુકું ભોવાની જરૂર હતી, એક પિંડમાં શું છે તે સમજાવું એટલે સર્વ પિંડોને અનુભવ આવશે. આ અનુભવ પોતાના હૃદમાં ભેળવે પછી બીજા પિંડનો વિચાર કરવો. આકાશમાં અનેક ઘડા હોય તે એક-એક કરીને બધા ભોવાની જરૂર નથી. એક ઘડાનો વિચાર કર્યો એટલે બધા ઘડા કેવી રીતે થયા તે સમજાશે. એ રીતે પિંડનો વિચાર કરવો. જેમ ઘડામાં પાણીની ચળાળ છે તેમ પિંડમાં સૂક્ષ્મહૃદની ચળવળ છે. સૂક્ષ્મદેહ સત્તર તરવનો છે. તે સત્તર તરવ મળીને ત્રણ દેશ થાય છે ચચળ પ્રાણના ચલનથી કર્મેન્દ્રિયોની પાંચ ક્રિયા થાય છે, અને તે એ, કે વાણીથી બોલવું, હાથથી દેવું-લેવું, પગથી ચાલવું, ઉપસ્થથી રતિભોગ અને શુદ્ધથી મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરવો પ્રાણપંચક અને કર્મેન્દ્રિય પંચક મળીને પ્રાણમય કોશના દશ પ્રકાર થાય છે. પ્રાણમય કોશમાં ક્રિયાશક્તિ છે.

મનોમય કોશમાં જ્ઞાનશક્તિ છે. તેના છ પ્રકાર છે. ચંચળપણથી ચાલીને પદાર્થ ઓળખવો, પણ નિશ્ચય ન થવાથી સંશયમાં પડવું એ મનનું લક્ષણ છે. એ મન પાંચ દરવાજામાંથી બહાર નીકળીને બહારના પદાર્થ પામે જાય છે, તેનાં જવાનાં દારને જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ક્રિયાને ઓળખીને સંશયમાં પડનારું જે મન, તે મન તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને છ પ્રકારનો મનોમય કોશ થાય છે. આ મનોમય કોશ, પ્રાણમય કોશની અંદર છે. મારે પ્રાણમય કરનાં મનોમય કોશ સૂક્ષ્મ છે. મનની જેથી જ્ઞાનશક્તિ તેવી બુદ્ધિની જ્ઞાન-રૂઝિ, મનમાં જેમ યશ્યવૃત્તિ, તેમ બુદ્ધિમાં નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિ છે. બુદ્ધિ અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઢાંગ શબ્દાદિ વ્યાપર કરે છે, મારે જ્ઞાનેન્દ્રિયો બુદ્ધિની સહાયક છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ મળીને વિજ્ઞાનમય કોશના છ પ્રકાર છે પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એમ ત્રણ કોશ મળીને સત્તર તરવડું સૂક્ષ્મ શરીર (લિંગ-દેહ) બન્યું છે.

પાંચ પ્રજા, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને મન-બુદ્ધિ મળીને સત્તર તરવડું તથા તેમાં જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ મળી થયેલા જે સૂક્ષ્મ દેહ તે ઘડમાં

જેમ પાણી રહે છે તેમ સૂક્ષ્મદેહમાં રહે છે. પાણી જેમ ચંચળ અને ભીનું, તેમ પ્રાણનો વિહાર સમજવો. જેમ પાણી ચળકે છે તેમ મનોમય કોશ, વિજ્ઞાનમય કોશમાં ચળકે છે, અને તેમાં જ્ઞાનશક્તિ છે. મંદ અધકાર પ્રમાણે સંશયરૂપી મન અને કેવળ ઝળ-ઝળી (મનિભાસ) પ્રમાણે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ છે. એ મન-બુદ્ધિમાં જેનાં ઘોર, મૂઢ અને શાંત લક્ષણ છે એવા ત્રણ ગુણ રહે છે. સૂક્ષ્મ દેહથી ગુણ પર્યાંત, સજ્જ ઘટની પેઠે સ્વાભાવિક પરંતુ ધિર નિર્મિત સૂક્ષ્મદેહ છે. આ પ્રમાણે બે દેહ લક્ષણ સહિત કથા.

હવે-ધિર ઉત્પન્ન થયા પહેલાં રૂઝિરૂપ તત્ત્વ થયાં, તે સામાન્ય વૃત્તિમાં સૂક્ષ્મદેહિણી ભેળાં. મુખ્ય આકર્ષણરૂપ જેને મૂળ માયા કહે છે, તેની પિંડમાં સંકેત સ્મૃતિ થાય છે. તે જ નિર્લિંગ સ્મૃતિ આપેલ આપ સર્વજ્ઞ થાય છે, પણ તે સંકેત હોય ત્યારે જલદી સમજવામાં આવતી નથી. કેમકે વૃત્તિ વિષય સમક્ષ જાય છે. જ્ઞાન એ વિદ્યાનો અને અજ્ઞાન એ અવિદ્યાનો સ્વભાવ છે. તેને આવરણ-વિદ્રોષ કહે છે. મુખ્ય વૃત્તિ સંકેત વિના સ્વાભાવિક રુદ્ધ છે. તેમાં હવે-ધિર, એમ બે જ્ઞાનાભાસ ઉત્પન્ન થાય છે. વિદ્યામાં પ્રતિબિંબ ધિર અરૂપ છે. તેમ જ અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત હવે પણ અરૂપ છે. ન્યે રે સંકેત સાથે મન-બુદ્ધિરૂપી વિકાર ઉત્પન્ન પામે છે ત્યારે હવે રૂપ દેખાય છે, એ સિવાય તે અરૂપ છે. રૂઝિરૂપી મૂળ માયાની વિદ્યા-અવિદ્યારૂપી બે કન્યા છે તેમાં હવે-ધિરરૂપી બે જભાઈ પ્રતિબિંબિત થાય છે.

અરુણમાંથી ઉછળતા પાણી જેવી ચંચળ, મૂળ માયાની રૂઝિ હોય છે નિર્લિંગ પાણી જેવી રૂઝિની જ્ઞાનાત્મક વિદ્યાવૃત્તિ છે. પાણીના મહેદવજાને દાંડીને જેમ ઠાગાપુ ગયર રહે છે તેમ વિદ્યાને દાંડીને અવિદ્યા (અજ્ઞાન) ઉત્પન્ન થયેલ છે.

પાણીના મુખ્ય અરુણમાં જેમ આકાશ જતરી પ્રતિબિંબિત થતું નથી, તથા પાણીના મહેદવજામાં તેમજ કાળપણમાં જલકાળ રૂપે ભામનું નથી તેમ મૂળ રૂઝિમાં હવે-ધિર છે, પરંતુ તે રૂપ ન હોવાથી ભેદભાન અનુભવમાં આવતું નથી. પણ ન્યાં પણી હોય ત્યાં પ્રતિબિંબ પડતું જ ભેળાં.

તેમ વિદ્યા-અવિદ્યામાં જીવ-ઈશ્વર હોવા જ જોઈએ. એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે. પાણી ત્યાં સ્થિર રહે છે ત્યાં આકાશ અલગ રૂપે સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ સંકલ્પ સ્થિર રહે છે કે તુરત જીવન રૂપ દેખાવા લાગે છે. મૂળ સ્ફૂર્તિ અંશગ હોવાથી જીવનમાં આવતી નથી, તો તેમાં પડેલું પ્રતિબિંબ શી રીતે જણાય ? મૂળ સ્ફૂર્તિમાં તે પ્રકૃતિ અને તેમાં પડેલા આભાસ તે પુરૂષ છે. એમ અંશગના અને આભાસને અલગ કરીને પ્રકૃતિ-પુરૂષ બંનેને જોળખવાં. અંશગ પડેલું તે વિદ્યા અને જ્ઞાન તે ઈશ્વર. મૂળ સ્ફૂર્તિમાં જડપણ અસ્પષ્ટ હતું તે પ્રાણમાં સ્પષ્ટ થયું. તેમ જીવ-ઈશ્વરની પ્રકાશતા બુદ્ધિમાં સ્પષ્ટ થઈ. પ્રાણ જડ હોવા છતાં વહન કરે છે તેથી તે અંશગ દેખાય છે પરંતુ તે કયું જ જાણીતો નથી, મારે તે જડ જ છે. તેમ મન-બુદ્ધિ અંશગ દેખાય છે તેથી તેમાં જ્ઞાન હોય એમ લાગે છે પણ તે જ્ઞાન જીવનના પ્રકાશને લીધે છે. અર્થાત્ જીવના પ્રકાશથી મન-બુદ્ધિ જાણે છે, જીવ ન હોય તો તે સ્વતંત્રપણે જાણવા સમર્થ નથી જેમ પાણી ચક્રચકિત દેખાય છે તે આકાશના પ્રતિબિંબને લીધે દેખાય છે, તેમ મન-બુદ્ધિ પણ પર પ્રકાશિત છે. વાસ્તવિક તે પણ જડ જ છે.

જેમ ઘડામાં પાણી, તેમ સ્વલ દેહમાં સૂક્ષ્મ દેહ છે. તે સૂક્ષ્મ દેહમાં જલાકાશ પ્રમાણે જીવ-ઈશ્વરનાં પ્રતિબિંબ પડે છે.

જેમ મઠ, તેમ પ્રદ્વાંડ છે. મઠમાં જેમ ઘડા તેમ પ્રદ્વાંડમાં પિંડ. પાણી ભરેલા ઘડા જેવો સ્થૂળ દેહ. તેમાં પાણીરૂપ મત્તર તત્વનો સૂક્ષ્મ દેહ પાણી જેમ અંશગ, ભીન અને પાતળું, તેમ પ્રતિબિંબ સહિત પ્રાણમય કૌશ જેમ પાણીની અમક, તેમ સવિકલ્પ જીવ પાણીના સંદેહપણા જેવી વિદ્યા છે. અને પાણીના કાળાભાસ જેવી અવિદ્યા છે. પાણીના ઝરણા જેવી મૂળ માયા છે. ઝરણામાં, સંદેહપણામાં અને કાળાપણામાં જલાકાશ જેમ દેખાતું નથી, તેમ માયામાં અને વિદ્યા-અવિદ્યામાં જીવ-ઈશ્વર સ્પષ્ટ દેખાતા નથી. બુદ્ધિમાં ચિદાભાસ, જીવરૂપે સ્પષ્ટ થયો. જેમ પાણીમાં નક્ષત્ર સહિત આકાશ પ્રતિબિંબિત સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ સૂક્ષ્મ દેહમાં બુદ્ધિ સહિત ચિદાભાસ સ્પષ્ટ ભાસે છે જેમ ઘડાનાં છિદ્રોમાંથી નીકળતા પ્રકાશદારા મઠની ભીંત અગકે છે, તેમ તે ઈન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોનો વ્યાપાર ભાસે છે. એવી રીતે

સ્ફુરણાથી લઈને દેહ પર્યાંત સર્વ મિથ્યામૂળ જડ-અંશગનું નિરૂપણ કર્યું. તેમાં જે ચિદાભાસ ઉત્પન્ન થયો તેનું પણ દૃષ્ટાન્ત મહિત વર્ણન કર્યું. એ સર્વ મિથ્યા છે. તેનાથી જુદો જે સત્ય આત્મા, તે શરીરમાં કેવી રીતે રહે છે તે હવે કહું છું. જેમ મુખ્ય આકાશ મઠની અંદર-બહાર વ્યાપીને અસ્થિત રહેલ છે, તેમ જ તે મઠમાંના ઘડા, ઘડામાં રહેલ પાણી તથા પાણીમાં રહેલ જલાકાશમાં પણ વ્યાપી રહેલ છે, તેમ આત્મા, માયાથી લઈને તૃણ પર્યાંત સર્વ પ્રદ્વાંડ, પ્રદ્વાંડમાં રહેલ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ પિંડ એ સર્વમાં નિર્વિકારરૂપે અંદર-બહાર વ્યાપીને રહેલ છે.

જેમ આકાશ સર્વ ઘડામાં વ્યાપેલ છે, તેમ આત્મા, સ્થૂળ દેહ, સૂક્ષ્મ દેહ, વિદ્યા અને વિદ્યાત્મક સ્ફૂર્તિ, તેમાં પડેલા પ્રતિબિંબ—જીવ અને ઈશ્વર ઈત્યાદિ ધર્મધર્મી મહિત સર્વમાં વ્યાપક છે, તે પછીથી દૃઢીશ અત્યારે તો સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ નામરૂપોમાં પ્રદ્વાલતા વ્યાસ થઈને છે, જેમ આકાશ ઘડાદેહમાં અંદર-બહાર વ્યાપીને અદિશ રહેલ છે તેવી રીતે અસ્રગ અને વિલક્ષણપણે રહેલ છે.

અનનમાંથી જેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે એવા સ્થૂળ શરીરથી, મત્તર તત્વના સૂક્ષ્મ શરીરથી અને જીવ-ઈશ્વર સહિત કાંચુ શરીરથી આત્મા અલગ છે. જેમ આકાશ ઘડા, જડ, અને જલાકાશમાં વ્યાપીને તેનાથી વિલક્ષણ રહેલ છે, તેમ આત્મા સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને જીવ-ઈશ્વરમાં વ્યાપીને તેનાથી વિલક્ષણરૂપે રહેલ છે. જે જે ધર્મ-ધર્મી સહિત નિર્માણ થયેલું છે તેમાં આત્મા વ્યાપક છે અને તેનાથી અલગ છે. તેના જેવો નથી મિથ્યાના જે જે અનેક ધર્મો છે તેનું પ્રથમ નિરૂપણ કહું છું. પછી સર્વથી વિલક્ષણ વ્યાપક આત્મા કેવી રીતે રહેલ છે તે આપોઆપ સમજવામાં આવશે.

મિથ્યા પદાર્થના ધર્મ

મુખ્ય પરપ્રદ્વાંડ કેવડા અને કેટલો છે તેનો અંત લાગતો નથી, એવો તે અનંત છે તે અનંત પરપ્રદ્વાંડના એકદેશમાં સ્વભૂતસર્વત્ સ્ફૂર્તિનું કોતુક થયું સ્ફૂર્તિ અંશગ સ્વભાવની છે. તે મૂળજલ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય

છે અને નષ્ટ થાય છે, પરંતુ સર્વની ઉત્પત્તિનું કારણ તે એક જ છે. જો પાણી થોડું હોય તો તેમાં આકાશનો પ્રતિભાસ દેખાય છે તેમ વૃત્તિ નિર્વિકારપણે સ્ફુરેલી હોવાથી તેમાં સત્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે. સ્ફુર્તિના અચળપણમાં વિદ્યા-અવિદ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં અવિદ્યાનું આવરણ કરવું એ ધર્મ છે.

પાણી જો કાળું હોય તો તેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે અને તે દેખાય છે. તેમ અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ પડે છે. 'જલણુ' તેને વિદ્યા કહે છે. તે વિદ્યાવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું તેને ઈશ્વર કહે છે. સર્વજ્ઞ સર્વ-શક્તિમાન અને નિયંતાપણું એ તેનો ધર્મ છે.

શિષ્ય—જીવનો ગ્રેષ્ઠ ઈશ્વર છે. તેથી જે જે થવાનું તે કહ્યાંતે પણ ચૂકવાનું નહીં. માટે જીવને કોઈપણ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી. કેમકે તેના બધા પ્રયત્ન વ્યર્થ છે.

ગુરુ—જે ભાવિમાં થવાનું છે તે આણુ માત્ર પણ ચૂકવાનું નથી, એમ હોવાથી મનુષ્યે જે પ્રયત્ન કરે છે તે દુઃખના જ ભોગ બને છે.

શિષ્ય—પછી પુરુષ-પ્રયત્ન શો રહ્યો ?

ગુરુ—પ્રવૃત્તિરૂપ જે જીવને ભોગ થાય છે તે વિષે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી કારણ કે નિયમ એવો છે કે જે થવાનું છે તેનો પ્રયત્ન કરો અથવા ન કરો તો પણ મટવાનું નથી, અને નહીં થનાર તે કદી બનવાનું નથી માટે પ્રવૃત્તિ વિષે પ્રયત્ન કરવો નહીં. તેમાં જે બનવાકાળ છે તે તો બનશે જ. પરંતુ નિવૃત્તિરૂપ જે મોક્ષ, તે પ્રયત્ન વિના થતો નથી. મોક્ષ પ્રારંભને આધીન નથી. અભોક્તા આત્માને વિચારથી જાણવો જોઈએ. પછી સુખ-દુઃખ સર્વ નષ્ટ થશે. સુખ-દુઃખ પ્રારંભથી થાય છે. કર્મની હાનિ પ્રારંભ દાસ થતી નથી. તે માટે ધ્યેયવાદિ પ્રયત્ન જોઈએ.

જીવ પ્રથમ અજ્ઞાનને પ્રકાશે છે. બાદ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ એટલે પછી તેને પ્રકાશે છે, તેથી બુદ્ધિ વિષય અહણુ કરે છે જેમ પાણી ઉપર લકરી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ પ્રજ્ઞામાં નિર્વિકરી સ્ફુર્તિવૃત્તિ સહજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના વિદ્ય, અવિદ્ય, દુઃખ અને

ઈશ્વર, એવા ચાર પ્રકાર થયા. તે વૃત્તિનું પરિણામ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર છે. સંકલ્પ વિકલ્પ કરે તે મન સંશય ન થતાં વારંવાર લગની લગાવી સ્મરણ કરે તે ચિત્ત. કોઈ પ્રયત્ન તે મનથી બુદ્ધિ છે એમ લાગે છે, પરંતુ તે મનનું જ અંગ છે એમ સમજવું. છે અથવા નથી એવો નિશ્ચય કરનારી તે બુદ્ધિ. તે બુદ્ધિને કરવું- ન કરવું એ અભિમાન છે, તેને અહંકાર કહે છે. તે બુદ્ધિનું જ અંગ હોવાથી બુદ્ધિથી અહંકાર બુદ્ધિ નથી. અંતઃકરણ ચતુષ્ઠય કહેવાય છે પરંતુ તેમાં મન અને બુદ્ધિ જ સુખ્ય છે.

કેશી—પ્રથમનું રૂપ હોય તે ઢાંકીને તે કેકણું ખીણું એક રૂપ દેખાડે તેને કેશ કહે છે. અને તેને જ જગતની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ વિશેષ કહે છે.

અંતઃકરણની વૃત્તિ, ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષય અહણુ કરવા માટે જાય છે, તે પાંચ દારાને જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહે છે.

લિંગદેહમાંના ધર્મી અને ધર્મ કયા તે કહે છે

ધર્મી : ધર્મ :

શ્રોત્ર—સારા-માઠા શબ્દ સાંભળવા.

ત્વચા—મૃદુ, કઠિન ઓળખવું.

અન્ત્ર—સારાં, ખરાણ રૂપ જોવાં.

જિહ્વા—તીખા, તુરા, આદિ સર્વ રસ લેવા

મ્રણુ—સુગંધ, દુર્ગંધ લેવી.

પાંચ પ્રાણ—કશું ન જાણતાં અમરનું શરીરમાં વિદરવું, અનરસ પચાવીને શરીરને પુષ્ટિ આપવી, જેના વિહારથી ભૂખ-તરસ લાગવી, જેમાં મન અને ઇન્દ્રિયો રહે છે. જેને લીધે દેહ જીવે છે અને જેને લીધે ઇન્દ્રિયો પોત-પોતાની ક્રિયા કરે છે.

વાચા—(વેખરી) સુખથી વર્ણાચાર કરવો, જે દ્વારા પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આવે એવા શબ્દ બોલવા.

હૃદય—લેવાદેવાની ક્રિયા કરનારા.

પગ - સ્પર્શ દેહને લઈને ગમન કરવું.

ઉપસ્થેન્દ્રિય—પ્રજોત્પાદન અને મેયુનાનંદ.

ગુદા—મલ ત્યાગ કરવો.

દેહ—કેવળ જરૂર દેહનું, દરરૂપે સાડું અથવા ખરાબ દેખાતું, વિકાર વધે, મરે, ઉત્પન્ન થાય, દરય, પરાધીન અને જડ.

સ્ફુર્તિ—અંચળપણું ઉત્પન્ન થયું; નાશ થયો,
અને જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ.

વિદ્યા—વિજ્ઞેપ.

અવિદ્યા—આવરણ કંચુ.

ધ્વિયર—સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, નિયંતાપણું.

જીવ—અજ્ઞાનને સ્ફુર્તિ કરવું. બુદ્ધિને પ્રકા-
શિત કરવી, અવગ્રહણું.

મન—સંકલ્પવિકલ્પ કરવો, લગની લગાવી ચિંતન
કરવું.

બુદ્ધિ—નિશ્ચય કરવો, અભિમાન ધરવું.

એ પ્રમાણે સ્ફુરણથી માંડીને કર્મેન્દ્રિયો સુધી
જેટલાં અંચળ તત્ત્વો છે તે બધાં પાણીની જેમ
અંચળ છે, એમ કહ્યું. તેમ ઘણી પેઠે
સ્થૂલ દેહમાં ઉત્પત્તિ, નાશ, જડપણું,
પરાધીનપણું અને દશ્યપણું છે. જેમ ઘણાં
પાણી, પાણીમાં પ્રતિબિંબ, તેમ સ્થૂલ દેહરૂપી ઘણાં
રહેલા સૂક્ષ્મ દેહરૂપી પાણીમાં ચિદાભાસ-જીવ એક
પિંડમાં જેટલાં તત્ત્વો છે તેટલાં પ્રજ્ઞાથી માંડીને
કીડી સુધી સર્વ પિંડમાં સરખાં જ છે, જોખાં-વત્તાં
નથી પછી તે પિંડ કાલે નાના હોય કે મેટા હોય
જેમ ધાતુ, કીકરાં અને છાણના નાના-મોટા ઘણાં

૧૫ તો પણ તેમાં જલ અને પ્રતિબિંબ સરખાં જ
પડે છે, તેમ હેવ, મનુષ્ય અને કીડા આદિ નાનાં-
મોટાં શરીરોમાં સર્વ તત્ત્વો સરખાં જ છે. એ
પ્રમાણે સર્વ જંગમના આકાર અને સર્વ
સ્થાવરના આકાર જે પ્રજ્ઞાંડમાં છે તે અંચળાશ્રુતો
જડ છે. જેમ સર્વ ઘટ મહિત મઠમાં આકાશ વ્યાપી
રહેલ છે, તેમ સર્વ પિંડ સહિત પ્રજ્ઞાંડમાં અને
તેમાં રહેલ તત્ત્વોમાં આત્મા વ્યાપીને રહેલ છે.
તેમ જ માયાથી તુર્ણ પર્યાંત સર્વના પ્રજ્ઞા વ્યાપક
હોવા છતાં તે નામરૂપથી અલગ છે એ જ રૂપ-રમ્ય
તથા નામરૂપાદિ દશ્ય ઉત્પન્ન થયું છે તેના ધર્મોથી
સાધ્યદાનંદ આત્મા અલગ છે, એ નિરૂપણ હવે
કરવામાં આવે છે.

સર્વ ધર્મ-ધર્મીને જાણ્યા વિના તેનાથી વિલક્ષણ
સ્વસ્વરૂપ શી રીતે સમજાય! તે માટે જેવું જે
રૂપ છે તેવું દદાન સહિત નિરૂપણ કર્યું. હે, સ્વદત્ત!
તે સ્વ-સ્વરૂપ કોના જેવું છે એ વિશે અપ્પ વિવેચન

કરું છું. સાધધાન થઈ શ્રવણ કર, અને સ્વ-સ્વરૂપનો
નિર્ણય કરી લે.

શું આકાશને મઠ જેવું માનવું, કે ઘણાં જેવું
માનવું, કે ઘણાંમાં ભરેલા પાણી જેવું માનવું, કે
પાણીમાં પડેલા પ્રતિબિંબ જેવું માનવું? એ, જેમ
માનવામાં આવે નહીં, તેમ વ્યાપક પ્રજ્ઞાને શું
પ્રજ્ઞાંડ જેવો માનવો, કે સ્થાવર જેવો માનવો, કે
જંગમ જેવો માનવો? પિંડ જેવો માનવો, કે પિંડમાં
રહેલ સૂક્ષ્મ દેહ જેવો માનવો, કે જીવ-ધ્વિયર જેવો
માનવો? એ બધામાં આત્મા-પ્રજ્ઞાને કોના જેવો
માનવો? તેના વિચાર કરી પિંડ-પ્રજ્ઞાંડમાં નોંધ લે.
પ્રથમ પિંડમાં શોધ કરવી, અને પછી એ રીતે
પ્રજ્ઞાંડમાં શોધ કરીને જાણી લેવું કે આ સર્વમાં
પ્રજ્ઞાની બેશબરી (સામ્યતા) કરે એવું કોઈ છે કે
નહીં? સ્વ-સૂક્ષ્મ કારણ શરીર, જે જડ-અંચળ
અને અજ્ઞાન છે તેમાં તથા તે માહેલાં પ્રતિબિંબ
જીવ અને ધ્વિયરમાં કોઈપણ પ્રજ્ઞાત્માની બેશબરી
કરે એવું છે જ નહીં? મૂળ માયા જ પાણી ઉપરની
લહરી જેવી મિથ્યાભૂત છે, તો પછી તેમાથી થયેલાં
બધાં તત્ત્વો પ્રજ્ઞાની બેશબરી કેવી રીતે કરી શકે?
પ્રજ્ઞા સામ્યદાનંદ ધન છે, અને તે સિવાય જે
અનાત્મા, તે અમત જડ, હ.ખરૂપ, અને અસ્થિર
છે. તેથી એ જાને એક સ્થાનમાં કેવી રીતે રહે?
અનાત્માથી આત્મા અલગ છે એમ વર્ણન કરેલું
છે તેવું તાત્પર્ય એ છે, કે જે સ્વરૂપનું એક લક્ષણ
પણ અનાત્મામાં મળતું નથી, તો તેનાં સર્વ લક્ષણો
અનાત્મામાં મળવાનાં નહીં જ એમ સમજવું. જેમ
ઘણી આકાશ ભૂંડ છે તેમ મિથ્યા નામરૂપથી
ચેતન-પ્રકાશ અલગ છે એ જ વિવેચન હવે કરું છું.

૧ જડ, છ વિકારવાળા, દશ્ય અને સર્વ દુઃખના
ધર જેવા સ્વજ્ઞ શરીરના રૂપથી ચેતન-જ્યોતિ
અલગ છે.

૨. જેને લીધે મલવિમર્ગ થાય છે તે શુદ્ધ-
ઇન્દ્રિયથી ચેતન જ્યોતિ અલગ છે.

૩. સ્ત્રી-પુરુષના મૈથુન-લોગરૂપ ઉપશ્ચ ઇન્દ્રિયથી
ચેતન-જ્યોતિ અલગ છે.

૪. જેના વડે સ્વજ્ઞ શરીરનું જડ-આવૃં થાય
છે તે પગના રૂપથી ચેતન-જ્યોતિ અલગ છે.

૫ જેનાથી દેવાં-લેવાની ક્રિયા થાય છે તે હાથના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૬. જેનાથી અનેક અક્ષરોની માળા ઉત્પન્ન થાય છે તે વાણીના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૭ શરીરમાં જડપણથી નીચે વહન કરનાર અપાન વાયુથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૮ હૃદયમાં ઉપર વિહરનારા અને જેનાથી શ્વાસો-ચ્છ્વાસ ચાલે છે, તે પ્રાણના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૯. સ્થૂળ શરીરના કંઠમાં રહીને ભૂખ-તરસ ઉત્પન્ન કરનારા ઉદાન વાયુના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૧૦. નાભી પાસે અપાન અને પ્રાણની સંધિમાં રહીને સંધિને હલાવનારા સમાન વાયુના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૧૧ નાડીદ્વારસ અન્નરસ સર્વ શરીરમાં મહેંચાડીને પુષ્ટિ દેનારા વ્યાનવાયુના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૧૨ મુગ્ધ-દુર્ગંધ લેનાર દ્રાણુના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૧૩ કહ્લું તીષ્ઠું વગેરે રસની રુચી જાણનારી જીભથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૧૪. સર્વ સાકાર દ્રશ્ય જોનારાં ચક્ષુના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૧૫ દેહાકાર રહીને સ્પર્શ લેનારી ત્વચાના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૧૬ વહનગ્રાના ધ્વનિને જાણનારી ઓઝ-અન્દ્રિયના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૧૭ મહંદપ-વિકટપ કરનારા તથા છે કે નથી ? એવો મંશય કરનારા મનના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૧૮. લગનપૂર્વક રાગ-હિંમત સ્મરણ કરનાર અને સદા ચિંતનમાં પ્રવૃત્ત રહેનારા ચિત્તના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૧૯. 'આ અમુક છે' એમ નિશ્ચય કરી, ખડું સ્થાપનારી બુદ્ધિના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૨૦. જે 'દુઃપણું' અભિમાન લઈને જોઈ છે, તે અકુકારના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૨૧. ત્રણે અવસ્થામાં વૃત્તિને સ્ફુરિત કરનારા જીવના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૨૨. જીવને આવરણ કરનારી જીવની મા, જે અવિદ્યા, તે અવિદ્યાના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૨૩. વિદ્યેષથી જે નેત્રને ખીચું રૂપ દેખાડે છે અને જેની આ સર્વ કરણી છે, તે વિદ્યાના, રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૨૪. જે વિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત થઈને અભિસ-પણથી જીવને પ્રેરણા કરે છે તે ઈશ્વરના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૨૫ જેનું કાર્ય મૃગજલવત્ છે અને જે પ્રકૃતિ-પુરુષરૂપે નિસ્તત્ત્વપણથી રહેનારી, તે મૂળ માયાના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

કારણરૂપ જે માયા, કે જેની વિદ્યા-અવિદ્યા શક્તિ છે તે મૂળ માયા ત્યાં થઈ જ નથી ત્યાં તેનું કાર્ય શી રીતે ઉત્પન્ન થયે ? અજ્ઞાનને જો રૂપ નથી તો દોરી ઉપર ભાસેલો સર્પ કોના જેવો હશે ? સર્પને રૂપ નથી, માટે દોરી અને તે પર ભાસેલો સર્પ, ધાનને જુલું નથી.

મૂળ માયા વંધ્યાપુત્રની મા છે ! તેને વિદ્યા-અવિદ્યા નામની બે કન્યા અને જીવ-ઈશ્વર નામના બે જમાઈ છે ! એ નિજ રૂપમાં આનંદમય કોશ છે તે આનંદમય કોશથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. આનંદમય કોશને ઢાંકનારો વિજ્ઞાનમય કોશ, એ જુદાનું પરિણામ છે. તેમાં જુદા પોતે અલગ થઈને બેઠી છે. એ જુદા, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના દારેથી વિષયાકાર થાય છે માટે તે છ પ્રકારને વિજ્ઞાનમય કોશ કહે છે. એ વિજ્ઞાનમય કોશથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. વિજ્ઞાનમય કોશને ઢાંકીને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા સંશય કરનાર જે મન, તે છ પ્રકારના મનોમય કોશથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

મનોમય કોશને જેણે ઢાંકેલો છે અને જેની અંદર પાંચ પ્રકારના પ્રાણ તથા બહાર પાંચ પ્રકારની કર્મેન્દ્રિયો મળીને થયેલા ઠસ પ્રકારના પ્રણમય કોશથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. જે નિર્વિકારી છે તે વિકારથી વિકારી શી રીતે થયે ? પાત્રીમાં આકાશ છે, તે પચ્છી જેવું વિકારી કેવી રીતે થયે ? અને તે

પાણીમાં મિશ્રિત શી રીતે થયે ? તેમ અન્નમય કોશ આત્મા જેવો કેવી રીતે થયે ? પ્રાણમય કોશ પર સાકારરૂપે સ્પષ્ટ ભાસનારા સ્થૂળદેહને અન્નમય કોશ કહે છે. એ અન્નમય કોશથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. ગંગામાં જેમ ઘસે તેમ સ્વરૂપમાં અન્નમય કોશ.

વાસ્તવિક મૂળ માયા જ સ્વરૂપ જેવી નથી તો પછી પાંચ કોશ સ્વરૂપ જેવા ન હોય તેમાં તો કહેવું જ શું ? જેમ આકાશ અનેક ઘણાથી અલગ છે, તેમ બ્રહ્માથી માંડીને ક્રીડી સુધી દેખાતા જેટલા દેહ, તેનાથી સ્વ-સ્વરૂપ ભિન્ન છે. ભૌતિકથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે એટલું જ નહીં પણ પંચભૂતોથી પણ ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. પૃથ્વી અને સર્વ ભૌતિક પાંચ પ્રકારનાં છે, અને તે જ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધરૂપ પદાર્થ છે. પરંતુ ચેતનજ્યોતિ અશબ્દ, અસ્પર્શ, અરૂપ, અરસ અને અગંધ છે. માટે તે સર્વ પદાર્થથી અલગ છે સ્વ-સ્વરૂપ પાંચ વિષયોથી અલગ છે એમ ઉપર વર્ણન કરેલ છે, અને તે પાંચ વિષય પૃથ્વીના શુણ્ણ છે, માટે પૃથ્વીથી સ્વ-સ્વરૂપ અલગ છે. જેવી રીતે પૃથ્વીને શુણ્ણ હોવાને લીધે તે સ્વ-સ્વરૂપ જેવી નથી તેમજ પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશને પણ શુણ્ણ છે; માટે પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

પાંચ પ્રાકૃત વિકાર

પહેલો વિકાર (જેને ક્રયશક્તિ કહે છે) પંચમહાભૂતો અને આકાશથી તૃણ પર્યંત સાકાર, જરાયુગ્મ, અંડજ આદિ ચાર ચોની અને પાંચમી માનસિક ચોનીને ભૌતિક કહે છે. પાંચ ભૂત અને પાંચ ભૌતિક ચોની મળી દસ પ્રકારના આ પહેલા જડ વિકારથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

બીજો વિકાર ચંચળ છતાં જડ. (જેને ક્રિયાશક્તિ કહે છે) ચંચળપણથી વિકાર કરનારા પાંચ પ્રાણ અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને બનેલા દસ પ્રકારના આ બીજા ચંચળ વિકારથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

ત્રીજો વિકાર પર-પ્રકારથી બાણનારો (જેને જ્ઞાનશક્તિ કહે છે) મન-બુદ્ધિ અને પાંચ જ્ઞાને-

ન્દ્રિયો મળીને બનેલા સાત પ્રકારના ત્રીજા વિકારથી ચેતન-જ્યોતિ અલગ છે.

ચોથો વિકાર મૂળસ્ફૂર્તિ. (જેને આદિ-શક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ અથવા આવલુશક્તિ કહે છે) માયા, વિદ્યા, અવિદ્યા મળીને થયેલા ત્રણ પ્રકારના ચોથા પદાર્થથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

પાંચમો વિકાર પ્રતિગિભો; (જેને ચિદાભાસ કહે છે) જીવ અને ઇશ્વર એવા એ પ્રકારના પાંચમા વિકારથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

અન્નમય કોશરૂપી સ્થૂળદેહથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય કોશરૂપી સૂક્ષ્મદેહથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. આનંદમય કોશરૂપી કારણુદેહથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

ઉપર કહેલા પાંચ વિકારો મળીને બત્રીસ તત્ત્વો થાય છે. તે નામ રૂપાત્મક બત્રીસ તત્ત્વોથી ચેતન-જ્યોતિ અલગ છે. જેમ પાણીથી ભરેલા નાનામોટા ઘસ, તેમ બ્રહ્માથી લઈને ક્રીડી સુધીના સાકાર દેહ, મહં તુલ્ય પાંચ ભૂત અને પાણી તુલ્ય સૂક્ષ્મદેહ, આ સર્વ સમષ્ટિનું 'હિરણ્યગર્ભ' એવું નામ છે. પણી, જેમ ચંચળ, દ્રવ અને ચમકદાર, તેમ સૂક્ષ્મદેહના પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય કોશ છે. તેની જ્ઞાન અને ક્રિયા એવી બે શક્તિ છે. ઘસમાં જેમ પાણી તેમ સ્થૂળદેહમાં સૂક્ષ્મદેહ છે. પાણીના ઝરણા જેવી મૂળ સ્ફૂર્તિ જલાકાશ તુલ્ય જીવ અને ઇશ્વર. પાણીથી જેમ આકાશ અલગ છે, તેમ આત્મા સૂક્ષ્મદેહથી અલગ છે. પિંડ-બ્રહ્માંડ, સ્થાવર-જંગમ, સર્વથી આત્મજ્યોતિ અલગ અને વિલક્ષણ છે. પાણીના ઝરણા જેવી મૂળ માયાસ્ફૂર્તિથી આત્મા અલગ છે. જલાકાશ જેવા પ્રતિગિભરૂપ જીવ-ઇશ્વરથી આત્મજ્યોતિ અલગ છે. જેમ જલાકાશથી શુદ્ધ આકાશ અલગ, તેમ જીવ-ઇશ્વરથી શુદ્ધ આત્મા અલગ છે. મૂળ સ્ફૂર્તિ, વિદ્યા, અવિદ્યા, જીવ અને ઇશ્વર; એ પાંચ ગણીને આનંદમય કોશ થયે છે, તે આનંદમય કોશથી આત્મજ્યોતિ અલગ છે.

એક સત્ય અને એક મિથ્યા, એમ બે પદાર્થો વેદાન્તશાસ્ત્રમાં માનેલા છે. મિથ્યા પદાર્થ તે ઉપર

કહેલાં બત્રીમ તત્ત્વો અને સત્ય તે એક ચેતનપ્રકાશ-આત્મા છે. નદીમાં પડેલાં પડછાયો દેખાય છે પરંતુ પેલાં વૃક્ષ પર બેઠેલાં તો વૃક્ષ ઉપર જ છે. તેવી રીતે નિર્વિકારી આત્મા, મૂળ સ્ફુર્તિમાંથી થયેલાં બત્રીસ તત્ત્વોના પ્રવાહમાં પડેલા પ્રતિબિંબ પ્રમાણે દેખાય છે, પણ ખરું જોતાં તે જગનો તેમ જ છે. પડયો નથી. જે દેખાય છે તે મિથ્યા છે. સત્ય આત્મા સમુદ્ર પ્રમાણે છે. મિથ્યા બત્રીસ તત્ત્વો તરંગ પ્રમાણે છે. સત્ય આત્મા સ્થિર આકાશ પ્રમાણે છે. મિથ્યા બત્રીસ તત્ત્વો વાદળ પ્રમાણે છે. સત્ય આત્મા હોરી પ્રમાણે છે મિથ્યા બત્રીસ તત્ત્વો સર્પ પ્રમાણે છે. સત્ય આત્મા ડુંકા પ્રમાણે છે, મિથ્યા બત્રીસ તત્ત્વો ચોર પ્રમાણે છે સત્ય આત્મા છીપ પ્રમાણે છે, મિથ્યા બત્રીસ તત્ત્વો રૂપા પ્રમાણે છે. સત્ય આત્મા સૂર્ય પ્રમાણે છે, મિથ્યા બત્રીસ તત્ત્વો મુગજલ પ્રમાણે છે. એ રીતે સત્ય-મિથ્યાની સમજણ પાડવા માટે ઘણાં દૃષ્ટાંતો આપ્યાં. તેમાં જે સત્ય છે તે અકલ્પ કષ્ટ, અને મિથ્યાને મિથ્યા સમજી તેના ત્યાગ કરો. ઇશ્વરથી ભારીને તણખડા મુઠ્ઠી-ગત્રીસ તત્ત્વોમાં રહેલા છતાં આત્મા તેઓથી અલગ છે બત્રીસ તત્ત્વો પોતાની મેળે વિકાર પામે છે અને નાશ પામે છે, પરંતુ આત્મા વિકાર પામતો નથી અને તેઓની સાથે આત્માનો નાશ પણ થતો નથી તેમજ આત્મા પોતે બત્રીસ તત્ત્વોની સાથે રહે છે છતાં તેને કોઈ વિકાર કરી શકતું નથી આત્મા બત્રીસ તત્ત્વોના રૂપથી અલગ છે, તો તે તેના વ્યાપારમાં લેખાયમાન શી રીતે થશે ?

કોઈ કોઈ તત્ત્વો મળે છે ત્યારે કર્મ પ્રમાણે વ્યાપાર થાય છે તે વ્યપારમાં થનારા શુણ્ણ-દોષ આત્માને શી રીતે લાગે ? આત્માને શુણ્ણ-દોષ લાગતા નથી એ ખરું છે, તોપણ શુણ્ણ-દોષ આત્માને લાગે છે એમ અજ્ઞની લોક માને છે, પણ તેથી કોઈ શુણ્ણદોષ આત્માને સ્પર્શ કરતા નથી. જે મૂર્ખો સ્પર્શ કરે છે, એમ માને છે તે જન્મ-મરણના પ્રવાહમાં જઈ પડે છે.

જે શુણ્ણ-દોષ દદ્ય, તે હવે કલ્પેલા છે. 'હું-પણનો' ત્યાગ થાય તે માટે ફરીથી તેનું વર્ણન કરું છું મુણ્ણદોષામ્પ્યાં વૈષ્ણવચિત્તિઃ વિવિચિત્તિઃ ।

શુણ્ણ-દોષથી વિલક્ષણ કેવલ ચેતન-જ્યોતિ અલગ છે. હે, સ્વદેવતા ! હવે અહીં સાર રૂપે શુણ્ણ-દોષથી અલગ આત્મસ્વરૂપનું વિવેચન કરવામાં આવે છે તે સાવધાનીથી શ્રવણ કર.

શુણ્ણ-દોષ એટલે વ્યર્થ કલ્પના. હવે અજ્ઞાનથી હુંપણું માથે લે છે દેહના વિવિધ વ્યાપાર સહજ થયા કરે છે, છતાં તે 'મેં કર્યું.' એમ હવે માને છે. જો તે હુંપણું માને નહીં તોપણ વ્યાપાર તો થવાના જ; વિના સમજે માત્ર હુંપણું ધારણ કરવાથી હવે પાંચનમાં પડે છે અને તે વિકારોનું સહજ પણ અભિમાન કરે નહિ તો સુદ્ધ રહે છે.

સહજ શુણ્ણ-દોષ કેવી રીતે થાય છે અને તેમાં આત્મા અલિપ્ત શી રીતે છે તે કહે છે

રૂઝત-રૈત એકત્ર મળે ત્યારે ગર્ભ ધારણ થાય છે, અને તે ગર્ભ વધવા લાગે છે, ત્યારથી શુણ્ણ દોષનો આરંભ થાય છે. તે શુણ્ણ-દોષનું વર્ણન અહીં કરવામાં આવે છે.

૧. ગર્ભની યથાર્થ સ્થિતિ તે શુણ્ણ અને છાંય થઈ જાય તે દોષ ।

૨. ઠીક રીતે જન્મ થાય તો શુણ્ણ અને જન્મ વખતે આડું આવે તે દોષ ।

૩. સર્વ અંગ સુંદર હોય તે શુણ્ણ અને કદરૂપું ચા કુખડું હોય તે દોષ ।

૪. શરીર કુદરતી રીતે વધવા લાગે તે શુણ્ણ અને વિપરીત રીતે વધે તે દોષ ।

૫. શુદ્ધપદ્મમાં શરીર લીલુ ન થાય તે શુણ્ણ અને લીલુ થાય તે દોષ ।

૬. મૃત્યુ મમયે જલદી મરી જવું એ શુણ્ણ, અને હુઝમમાં પડ્યા રહી ઘણા દિવસે મરવું એ દોષ ।

આ પ્રમાણે જન્મથી લઈને મરણ પર્યંત દેહ સહજ વિકારી છે. તેના શુણ્ણ-દોષનું વર્ણન કરતાં પાર આવે તેમ નથી. દેહ સ્થાવરનો હોય કે જંગમનો હોય, પણ તેમાં શુણ્ણ-દોષ રહેવાના જ. કોઈ શુણ્ણ, દોષ જેવા હોય છે અને કોઈ દોષ, શુણ્ણ જેવા હોય છે; પરંતુ જે જે ગાદાર છે તે બધા શુણ્ણદોષાત્મક જ છે. પ્રાણમાં પણ શુણ્ણ-દોષ છે પ્રાણથી પિંડ પોષણ થાય તે શુણ્ણ અને પોષણ ન થાય તો તે દોષ

દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, છુદ્ધિ, માયાસ્ફુર્તિ, વિદ્યા-અવિદ્યા, જીવ, અને ઇશ્વર; એ બધાં મિથ્યા રૂપે ઉત્પન્ન થયેલમાં શુણ્ય-દોષ છે જ.

પહેલાં ધર્મધર્મી કહ્યાં. જ્યાં ધર્મ-ધર્મી છે, ત્યાં શુણ્યદોષ પણ છે જ. સર્વ અથવા ચોર દેખાય ત્યારે ભય ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ રૂપ દૃષ્ટિએ પડે છે ત્યારે હર્ષ થાય છે. એ રીતે ઇશ્વરથી લઈને તૃણ-પર્મત બનીસ શુણ્યદોષાત્મક છે. તેના વ્યાપાર નથી થતો ત્યારે પણ શુણ્યદોષાત્મક છે તો પછી વ્યાપાર થવા લાગે ત્યારે શુણ્ય-દોષનો ખૂબ જ ઉત્કર્ષ થાય તેમાં તો કહેવું જ શું? વ્યાપારમાં પુષ્કળ તત્ત્વો મળે છે ત્યારે ભગ્નદાદિ (અવસ્થા) થાય છે તે વખતે તો બહુ જ શુણ્ય-દોષ વધે છે. તત્ત્વોનો વ્યાપાર થાય ત્યારે પાંચ તત્ત્વો ઉપરાંત નાશર દેહનું કામ પડે છે. તેમજ જીવ પણ ભેઈએ, વિદ્યા-અવિદ્યાત્મક સ્ફુર્તિ ભેઈએ, અંતઃકરણ-પંચક ભેઈએ, ઇશ્વર ભેઈએ અને શુણ્ય પણ ભેઈએ.

વ્યાપારમાં શુણ્ય-દોષ

બોલનાર રમેશુણી હોય તો સાંભળનારમાં કામકોષ જોડે છે! બોલનાર સત્ત્વશુણી હોય તો સાંભળનાર શાન્ત શુણ્યવાળો થાય છે અને બોલનાર તમેશુણી હોય તો સાંભળનાર તમેશુણ્યવાળો થાય છે ને તેથી દુઃખ જીવે છે. સત્ત્વશુણ્યથી સુખ થાય છે

૧. સાંભળવાથી અને બોલવાથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તે શુણ્ય અને સાંભળવા તથા બોલવાથી દુઃખ અથવા મરણ થાય છે દોષ

૨. સ્ત્રીના સ્પર્શ થાય ત્યારે સુખ લાગે અથવા સારી વસ્તુનું દેવું-લેવું થાય ત્યારે સુખ લાગે એ શુણ્ય, અને સર્પનો સ્પર્શ થતાં ભય ઉત્પન્ન થાય અથવા ખરાબ વસ્તુની લેવદેવ થતાં દુઃખ થાય તે દોષ.

૩. ભોવું અને ચાલવું એ વ્યાપારમાં ત્યારે મુંઢર રૂપ ભુજે છે ત્યારે હર્ષ જીવે એ શુણ્ય, અને ખરાબ રૂપ ભોતાં દુઃખ લાગે છે તે દોષ.

૪. ખાવું અને રતિભોગ, એ વ્યાપારમાં સાડું ખાવાનું મળે તો શરીર પુષ્ટ થાય એ શુણ્ય, તેમજ રતિસુખ ભોગવતાં પ્રબળી ઉત્પત્તિ થવાથી સુખ

લાગે તે શુણ્ય અને ખરાબ ખાવાથી તેમજ રતિસુખ ભોગવતાં મરણ આવવાથી દુઃખ થાય એ દોષ.

૫. ગંધ શ્રેષ્ઠ કરવાનો વ્યાપાર થાય ત્યારે સુગંધ આવવાથી સુખ થાય એ શુણ્ય, અને દુર્ગંધ આવવાથી દુઃખ થાય એ દોષ મલવિમર્જનનો વ્યાપાર થાય ત્યારે સરલ રીતે મલત્યાગ થાય ત્યારે સુખ લાગે એ શુણ્ય, અને એ જ મલત્યાગ સારી રીતે નહિ થવાથી બેચેની લાગે તે દોષ

ભગૃતિના પાંચ વ્યાપાર થાય છે તેથી શુણ્ય-દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ સ્વપ્નમાં પણ એ પાંચ વ્યાપાર થાય છે ને ત્યાં પણ શુણ્ય-દોષ ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્વપ્નવ્યાપારનાં તત્ત્વો

કલ્પિત દેહ, કલ્પિત વિષય, ગોલક વિનાની દસ ઇન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, ચાર અંતઃકરણવૃત્તિ, વિદ્યા-અવિદ્યાત્મક સ્ફુર્તિ, જીવ-ઇશ્વર અને ત્રણ શુણ્ય

ઉપર કહેલા તત્ત્વોને લીધે ભગૃતિ પ્રમાણે વ્યાપાર થાય છે ત્યારે હર્ષ-ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે એ જ શુણ્ય-દોષ સુપુત્રિમાં મન-છુદ્ધિનો અભાવ, ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણને રહેવાની જગ્યા નહિ, પરંતુ વિદ્યાઅવિદ્યાત્મક એક સ્ફુર્તિ માત્ર છે ત્યાં અજ્ઞાનમાં જીવ અને ઇશ્વર એ બે પ્રતિબિંબ છે તેને જ પાંચમે આનંદ-મય કોશ કહે છે આનંદમય સિવાય બીજા ચાર કોશનો સુપુત્રિમાં નાશ થાય છે પરંતુ તેમાં અજ્ઞાન રૂપથી પ્રાણ અભિમાન રહે છે, તેને લીધે તેમાંથી થનારાં કાર્યં બાળકમાં આવે છે સુપુત્રિમાં સુખાકારતા હોય છે એ શુણ્ય અને કાંઈક સમજવામાં આવતું નથી એ દોષ

એક પિંડમાં અને ત્રણ અવસ્થામાં જેમ શુણ્ય-દોષ છે તેમ જ પ્રજ્વળી લઈને કીડી મુઠ્ઠી સર્વ પ્રાણીના પિંડમાં ત્રણ અવસ્થા મળે શુણ્યદોષ વ્યાપીને રહેલ છે, એ ભાતિકની વાત રહેવા દો, પણ પાંચ મહાભૂતોમાંય શુણ્ય-દોષ છે.

પાંચ મહાભૂતોમાં રહેલા શુણ્યદોષ

પૃથ્વી અન્નરસથી તારે છે એ શુણ્ય, અને તે જ પૃથ્વી વિષરૂપથી મરણ લાવે છે એ દોષ. પાણી પીવાથી તરસ શાન્ત થાય એ શુણ્ય અને એ જ પાણી ખુડાવીને મારે એ દોષ. અગ્નિ ઠંડીને દૂર કરે છે એ

ગુણ અને એ જ અગ્નિ દગ્ધ એ દોષ. મંદવાયુ આવે ત્યારે સુખ થાય છે એ ગુણ અને એ જ વાયુ જોરથી વાય ને ઉડાવી દે એ દોષ સ્વચ્છ આકાશ એ ગુણ અને શૂન્યપણારૂપ ગાઢ અધકાર એ દોષ

આકાશ, દેહ તથા તુણ એ જડ અને સ્ફૂર્તિથી પ્રાણપર્યંત અંતઃગ મળીને થનારાં ધર્મીય તત્ત્વો ગુણ-દોષથી ભરેલાં છે.

જેમ સજ્જલ સાક્ષાત્સ ઘડામાં ગુણદોષ છે, તેમ વૃક્ષ પર બેઠેલાના પાણીમાં ભાસતા પ્રતિબિંબમાં ગુણદોષ કાંઈ એછા નથી તરંગ, મેઘ, સર્પ, ચૈર, રૂપ, મૃગજલ ઇત્યાદિ વિકારમાં જેમ હર્ષ અને ભય છે તેમ જ ધર્મીય તત્ત્વોમાં ગુણદોષ છે

૧. જે આકાશ ઘડામાં, જલમાં અને પ્રતિબિંબમાં વ્યાપીને પણ અલિપ્ત રહે છે તે, તેના ગુણદોષમાં ભિન્નિત અથવા લિપ્ત શી રીતે થશે ?

૨ વૃક્ષ પર બેઠેલા નદીમાં પડેલા દેખાયો તે, દેખાનારથી ભુલો છે. તે પડેલાના ગુણદોષથી કેવી રીતે મરે ?

૩. પાણી તરંગોના વિકારથી વિકારવાળું થતું નથી તો પછી તે તરંગોના ઉત્પત્તિ-નાશરૂપી ગુણ-દોષથી ઉત્પન્ન થશે ને મરશે શી રીતે ?

૪. મેઘથી આકાશ ગળતું નથી તો પછી તે, તેના પાણી સાથે પ્રવાહયુક્ત શી રીતે થશે ?

૫. સર્પથી રાજ્યુ ઢાંકી બાતી નથી, તો પછી તે સર્પ સાથે ચાલશે કેવી રીતે ?

૬. કુંડું ચૈર જેવું નથી, તો પછી તે માત્રીઓને શી રીતે લૂંટશે ?

૭. છીપ રૂપા જેવી નથી, તો પછી તેમાંથી હર્ષ-શોક કેવી રીતે થશે ?

૮. સૂર્ય મૃગજલમાં ખૂડતો નથી, તો પછી તે મૃગજલનાં માછલાંથી ખાધો જશે શી રીતે ? તેવી રીતે ધર્મીય તત્ત્વોના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ ભુદી છે. તે ધર્મીયના ગુણ-દોષથી લેપાયમાન શી રીતે થશે ?

(૧) જે માયાથી ભુલો છે તે માયાના વિકારોથી ચલિત શી રીતે થશે ? માત્ર માયા જ તેમાં ઉત્પન્ન થઈને નાથ પામે છે, પણ તે તો જેમને તેમજ છે. (૨) તે બ્રહ્મને અવિદ્યા ઢાંકી શકતી નથી. (૩)

વિદ્યા બળુતી નથી. (૪) તે સર્વજ્ઞ નથી માટે ઈશ્વરની પ્રેરણામાં પણ મળતો નથી. બ્રહ્મ ઈશ્વર જેવો નથી, તો પછી તે ઈશ્વરના સર્વજ્ઞાદિ ધર્મ અને પ્રેરણાદિ કર્મ કેવી રીતે ચક્રણ કરી શકે ?

ધર્મીયના વ્યાપારથી અને ગુણદોષથી

ચેતનજ્યોતિ અલગ

(૫) બ્રહ્મ જીવના રૂપ જેવો નથી. તેથી તેના અંદરના સ્ફુરણ અને અભિમાન આદિ ધર્મોથી ભુલો છે એમ કહેવાની જરૂર જ નથી રહેતી.

(૬) યુદ્ધિના ધર્મ ભય, લજ્જા, ધારણા, ધૃતિ ઇત્યાદિ તથા ચિન્તાના ધર્મ આરામ, ચિન્તા આદિ સર્વથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

(૭) મનના સંકલ્પ-વિરોધ, શોક, મોહ અને કામથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. અહંકારની અહં-તાથી પણ આત્મા અલગ છે. પાંચ પ્રાણના વિહરણથી, અને ભૂપતરસ આદિ તેના ધર્મોથી, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ધર્મોથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. દેહના જન્મ-મરણ આદિ છ વિકારોથી, કુરૂપ, સુરૂપ, તથા સુદરતાથી, વર્ણાશ્રમથી, સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુંસકથી તેમજ રાજા અને રાંકથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. ભગૃતિની પાંચ વૃત્તિથી, અને વ્યવહાર અવ્યવહારથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે સ્વપ્નની પાંચ વૃત્તિથી અને સુષુપ્તિના અજ્ઞાનથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે સર્વ પ્રપંચથી તેમજ સર્વ પરમાર્થથી પણ ચેતનપ્રભા અલગ છે બદ્ધ, અસુશુ. સાધક અને સિદ્ધના દેહથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. શવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી તેમજ સમાધિસુખથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. જેમ એક પિંડના તાદાત્મ્યથી અલગ છે, તેમ બ્રહ્મણી ક્રીડી સુધીના સર્વ પિંડ-તાદાત્મ્યથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે પૃથ્વીના ધારણા આદિ ધર્મથી, પાણીના દ્રવત્વથી, તેજના દહનત્વથી અને વાયુના વિહરણ આદિ ધર્મથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે આકાશના શૂન્યત્વથી અને અવકાશાદિ ધર્મથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. જેમ ઘડાથી, જલથી અને જલાભાસથી આકાશ ભુલું છે, અથવા સર્પથી જેમ હોરી ભુદી છે, તે જ પ્રમાણે પિંડ, બ્રહ્માંડ, માયાસ્ફૂર્તિ, ઇત્યાદિ

સર્વથી આત્મા ભિન્ન છે. પહેલાં ઈશ્વરથી માંડીને તુલ્ય પર્યંત મર્વ રૂપાદિ વિકાર જાનથી આત્મા જુદો છે એમ કહ્યું અને અન્યારે તે જ વિકાર જાનના ગુણ-રૂપાદિ ધર્મથી આત્મા અલગ છે એમ સમજાવ્યું. ચેતન-ચેતિ સર્વ ધર્મ-ધર્મીઓથી અલગ છે એમ કહ્યું તેથી તે અન્યારે નવેસરથી અલગ થઈ નથી પણ પ્રથમથી જ અલગ છે ચેતન-ચેતિ અલગ છે એમ કહેવાથી આત્મા અલગ છે એમ સમજાવ્યું. ભેદ એ. કારણ કે ચેતન-ચેતિ એ આત્માનું એક લક્ષણ છે, ને તે સર્વથી અલગ છે, તેથી આત્મા સર્વથી અલગ છે એમ કહેવાની જરૂર રહેતી જ નથી.

‘હું’પણું’નું પુનઃ વર્ણન

સ્ફૂર્તિથી માંડીને દેહ પર્યંત મર્વ ન હોવા છતાં બન્યું હોય તે પ્રમાણે છે. તેમાં અવિદ્યા-ઉપાધિએ દેહ-ઉપાધિને ભેદ, અને એ દેહ હું હું એમ અભિ-માનથી મારું માની લીધું. એવા દેહ અનેક થાય છે. એક મૂકીને બીજો ધારણ કરે છે, પણ હુંપણું છટું નથી, મનુષ્ય સિવાયની બીજી યોનિમાં જ્ઞાન ન હોવાને લીધે તે મર્વ મૂર્ખ છે એમ સમજાવ્યું. ભેદ એ અને તેથી તે હુંપણું ન મૂકે તેમાં કાઈ નવાઈ જેવું નથી. પરંતુ દેવ, મનુષ્ય, ઋષિ, દૈત્ય એ મર્વ અર્થત જ્ઞાનના અધિકારી હોવા છતાં હુંપણું હોય નથી અને બ્રહ્મ તથા આત્માની એકતા જાણના નથી; પરંતુ આશ્ચર્યપૂર્વક હું જન્મેથી હું, હું સુંદર છું, હું શ્રી છું, હું પુરુષ છું, હું નરુપમ છું, હું કુરૂપ છું, હું જ વધુ છું, હું તરુણ છું, હું વૃદ્ધ છું, અને હું જ મરું છું એમ માને છે. શરીરમાં ધણી સમૃદ્ધિ છે. તે મનુષ્યને બાપાર કેવી રીતે થાય છે, એ તે જાણતો નથી જરા માંગ-મય દેહને તે ચેતન-આત્મા જેવો માને છે અને હું ચાહું છું, હું જોઈ છું, હું જોઈ છું, હું આપું છું, હું લેનાર છું, હું સહુ છું, હું ખાઈ છું, હું સ્પર્શ કરું છું, પૂર્વજન્મમાં સુકર્મથી હાલ હું સુખી છું, હું જ પાપ-પુન્યાત્મક કર્મ કરું છું; અને તેથી હું ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ યોનિમાં જન્મી એમ માને છે ને એ કારણથી તે જન્મ-મરણના પ્રવાહમાં પડે છે. આ તો જાણતું હુંપણું કહ્યું. તે પ્રમાણે

સ્વપ્નમાં પણ હુંપણું આવું છે. સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનનું હુંપણું લે છે. એ હું પણીને માથે લઈને સૂત્યોક મુખી જાય તો પણ બંધન તટનું નથી ત્યારે મરું બ્રહ્માત્મજ્ઞાન થયે ત્યારે જ દેહબુદ્ધિ નાશ થવાની. અને મૃગમાંથી દેહબુદ્ધિનો નાશ થાય છે ત્યારે જ બ્રહ્માત્માનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યારે મર્મબ્રાન્તિ નાશ થાય, ત્યારે જ રત્નરુ રત્નરૂપે મળે છે. અને સર્વબ્રહ્મ ત્યારે જ નાશ પામે છે, કે જ્યારે રત્નરૂપે યથાર્થ જ્ઞાન થાય. આ પ્રમાણે તે એકમેકને સહાયમૂલ છે. એક જાય ત્યારે બીજું ખડું થાય. બ્રહ્મબુદ્ધિથી દેહબુદ્ધિ ગમે છે દેહભાવ જાય ત્યારે આત્મા સમજાય એ માટે મુશુક્યે પોતાનું બ્રહ્મપણું દેહ રીતે ધારણ કરવું અને વિચારથી બળપૂર્વક દેહ-બુદ્ધિને ત્યાગ કરી દેવો.

શિષ્ય—અજ્ઞાની જીવને બ્રહ્માત્મપણું શી રીતે ?

ગુરુ—કોઈ એક રાજ પદાંગ પર પોતેજો છે. તે સ્વપ્નમાં ભંગી થયો ! અને ધણેધર ભટકતો થઈ, બીજાને રાજ માનવા લાગ્યો ! તેમ બ્રહ્માત્મા પોતે માયાથી દેહ ઉત્પન્ન કરીને તેમાં આભાસરૂપે પ્રવેશ કરી, બીજા આકારને દેવ માનવા લાગ્યો. સ્વપ્નમાં સભનું ભંગીપણું ખડું હોત તો સ્વપ્ન ગયા પછી તે રાજ થયો ન હોત, પણ ભંગી જ રહેત પરંતુ જાગ્યા પછી ભંગી જ્યો નહિ માટે તે સ્વપ્નનું ભંગીપણું જોઈ. પોતે રાજ હોવાથી સ્વપ્નમાં તેનું રાજાપણું મરી ગયું ન હતું પણ અવિદ્યા-નિદ્રાથી વિપરીત ભાવ થયો હતો. એ પ્રમાણે અજ્ઞાનકાળમાં જીવપણું જરા પણ સાચું નથી. અજ્ઞાનથી માનેલું જીવપણું ગયું કે પછી પોતે દ્રાહ-સાક્ષી બને છે. તો પછી જીવ, બ્રહ્મ કેમ નહિ બને ?

વૃક્ષ પર બેઠેલો વૃક્ષ પર છે તેથી જ પાણીમાં પડેલું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, એ વિચાર થયો ત્યારે જે પડેલો દેખાય છે તે જ વૃક્ષ પર બેઠેલો છે, અને તે પ્રથમથી પડ્યો જ નથી એમ સમજાય છે અજ્ઞાનથી આ જીવ થયો છે. તેમ તેનું ચેતન જેવું પ્રતિબિંબ દેખાયું. અજ્ઞાન જતાં જ તે પ્રતિબિંબ નષ્ટ થયું ને ચેતનઆત્મામાં તેની એકતા થઈ માટે જીવ બ્રહ્મ છે. પડાતા પાણીમાં

આકાશનો પડછાયો પડયો, તે શું આકાશથી જુદો છે? ના, આકાશથી એ આભાસ જુદો નથી. તેમ જુદાને લીધે આત્મામાં જીવપણું આવ્યું છે, તે શું પોતાનું આત્મત્વ મૂકી દેશે? કોઈએ દોરીને ન જોળખીને તેને સર્પ માન્યો, તેથી શું દોરીનું દોરીપણું જતું રહેશે? નહિ. દોરીમાં કરો જ ફેરફાર થવાનો નહિ.

તેમ અંકુરને લીધે પ્રજામાં જીવપણુંનો આરોપ થયો; તેથી પ્રજાનું પ્રજાપણું શી રીતે જશે? છીપ રૂપું છે એમ અમસ્તુ કોઈ માને તેથી છીપનું છીપ-પણું એણું નથી થતું, તેમ પ્રજા પર જીવપણુંનો આરોપ કરવાથી પ્રજાનું પ્રજાપણું જરા પણ કમ થતું નથી. તરંગોનું નિજ રૂપ પાણી છે. મેઘ છે જ નહિ. આકાશ જ આકાશમાં છે તેમ જીવ છે જ નહિ! આત્મા જ આત્મામાં છે. ચિત્રનું અધિષ્ઠાન ભીંત છે ઘડાનું નિજ રૂપ માટી જ છે. તેમ શિદ્ધલાસનું નિજ રૂપ ચેતન-આત્મા જ છે. ભૂપણું નિજ રૂપ સુવર્ણ છે. ચોરના હેખાવમાં હુંડું પોતે જ છે, તેમ જીવ પરમાત્મા છે, એ બાબતમાં શંકા છે જ નહિ. પુષ્કળ દયાન્તથી સામ્યતા બતાવી, તેને યુક્તિ કહે છે. એ યુક્તિથી જીવ પ્રજા છે એમ એમ બતાવ્યું. કદાચ કોઈ એમ કહેશે કે એકલી યુક્તિ અપ્રમાણ છે, તો એકલી યુક્તિ જ જીવ પ્રજા છે એમ નથી કહેતી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે જીવ પ્રજા જ છે.

મહાવાક્ય-જીવનું અને પ્રજાનું એક લક્ષણ બતાવનાર જે વાક્ય, તે જ મહાવાક્ય. ચાર વેદોમાં ચાર મહાવાક્યો છે. તેમાંથી કોઈ તો ભાગત્યાગથી ઐક્ય ગ્રહણ કરે છે, અને કોઈ મુખ્યપણે ઐક્ય સ્વીકારે છે. (૧) તત્ત્વમસિ મહાવાક્યમાં વાચ્ય ભાગને ત્યાગ કરીને લક્ષ્ય અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. તેમજ (૨) અદ્વૈતપ્રજ્ઞાસ્મિ મહાવાક્યના અદ્વૈત્યાગથી ઐક્ય થાય છે. અદ્વૈત્યાગ કરવાનું કહ્યું, તો તે સર્વઅંશમાં ત્યાગ થતો નથી, પણ વિશેષ અદ્વૈત્યાગથી આમાન્ય ઘટ્ટપણારૂપ પ્રજા પોતે જ રહે છે. (૩) 'અયમ્માત્મા' આ મહાવાક્યમાં ભાગત્યાગ વિના પ્રત્યગાત્મા અને પૂર્ણ પ્રજાનું મુખ્ય રૂપ સદૃશ ઐક્ય છે. જેમ જલાકાશ મૂકીને આકાશ ગ્રહણ કર્યું તેમ જીવપણું

મૂકીને પ્રજાપણું બેતું. તેને ઐક્યપણુંનું ભાગત્યાગ-લક્ષણ કહે છે. ઘડાની અંદર અને બહારનું આકાશ એક જ છે; તેમ પ્રત્યગાત્મા અને પ્રજાનું ઐક્ય ભાગત્યાગ વિના મુખ્ય રૂપે જ છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ ઐક્ય બતાવે છે અને યુક્તિથી પણ ઐક્ય છે એમ પહેલાં ઠરાવેલ છે. હવે એ જ ઐક્ય અનુભવ-સિદ્ધ છે એમ બતાવું છું.

પ્રજાને જાણનાર પ્રજાવેત્તા પ્રજારૂપ થઈને ઉપરામ પારખ્યા છે. એ પ્રમાણે પૂર્વે પ્રજાવેત્તા થયા, ભવિષ્યમાં થશે અને વર્તમાનમાં એવા જ પ્રજાવેત્તા છે. ગુરૂના જ્ઞાનોપદેશથી સાધકનું અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે, અને પોતાનું પ્રજાત્વ જેમનું તેમ પ્રાપ્ત થાય છે; એવો પ્રજાવેત્તાઓના અનુભવ છે, અને સાધકને પણ એ જ અનુભવ આવે છે; માટે અનુભવથી પણ જીવ અને પ્રજાનું ઐક્ય છે. મુખ્ય આત્મા તે જ હું છું અને હું તે જ આત્માપ્રજા; એમ પ્રત્યગાત્મા તે જ પ્રજા છે; એ બાબતમાં જેને સંશય આવ્યો તે માયા-મુગ્ધલક્ષમાં દૂખ્યો એમ સમજવું. શુભદોષ અને રૂપાદિથી જે આત્મા અલગ છે, તે જ દૂરસ્થ આત્માનું પ્રજા સાથે ઐક્ય છે. તે સિવાય જે બીજીસ પ્રકાર, તે અનાત્મ ભૂત છે અને તે શ્રુતિ, યુક્તિ તથા અનુભવ-સિદ્ધ નથી માટે તેનું પ્રજામાં ઐક્ય નથી.

શિષ્ય-આપનું માનવું એમ છે કે જે શ્રાત, યુક્તિ અને અનુભવસિદ્ધ હોય તેને જ આત્મા માનવા ને બીજાને અનાત્મા માનવા, તો અનન્યમય આદિ પાંચ કોશ શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવમિદ્ધ આત્મા હોવા છતાં 'પાંચ કોશ અનાત્મા છે' એમ આપે કેમ કહ્યું?

શ્રુતિ પાંચ કોશને અન્નપ્રજા, પ્રાણપ્રજા, મનપ્રજા, વિજ્ઞાનપ્રજા અપાંદપ્રજા એમ કહે છે. એ શ્રુતિ પ્રમાણ છે.

યુક્તિ : સર્વ ભૂતો અન્નમાંથી થયાં. અન્નથી જ જીવે છે અને તેનો લય પણ અન્નમાં જ થાય છે. તેમ જ પ્રાણમાંથી સર્વ થયાં, પ્રાણથી જીવે છે, અને પછી મરે છે. એ રીતે મનથી ઉત્પત્તિ થઈ. મનને લીધે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ અને છેવટે લય પણ મનમાં જ

થયો. તેમજ વિજ્ઞાન અને આનંદથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે, એ ચુક્રિતનું પ્રમાણ થયું.

ખાંધને હું શરીર છું એમ લાગે છે. ક્ષુધાતુષા-ચુક્રા હું જ છું. સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક હું જ છું. હું જ નિશ્ચય કરું છું. સુખરૂપ હું જ છું. એવો અનુભવ સર્વને છે. માટે એ અનુભવપ્રમાણ થયું.

ચુરુ-શ્રુતિ અન્નમય આદિ પાંચ કોશને પ્રજ્ઞ કહે છે. તેનું કારણ શું છે તે મૂર્ખ લોકના મનજ-નામાં આવતું નથી. શાણા લોક જાણે છે. શ્રુતિએ એક સામાન્ય નિયમ આપેલો છે કે આ સર્વ જેમાંથી થયું છે, ઉત્પન્ન થઈને જેના પર રહેલું છે, અને આખર જેનામાં લય પામે છે તે જ પ્રજ્ઞ છે. તે સિવાય સર્વ ભૂત જાત મિથ્યા છે. ભૂત એટલે પેદા થયેલાં. ઇન્ધિયથી લઈને તણખલા સુધી પેદા થયેલાં છે. માટે સર્વ ભૂત જ છે. ભૂત સિવાયના એક માત્ર પરબ્રહ્મ છે તે પ્રજ્ઞ માધકના સમજવામાં આવે તે માટે શ્રુતિએ ઉપર કહેલો નિયમ અખત્યાર કર્યો. તેને લીધે ભૂતાથી પર જે પરબ્રહ્મ તે સ્વાનુભવથી સાધકના જાણવામાં આવે. એ જાણવાનું સ્થાન શ્રુતિએ ખતાવ્યું પરંતુ જીવ આ એક વચનથી પ્રજ્ઞને જાણતો નથી, તેથી શ્રુતિએ પુનઃ ઉપદેશક નિયમ કરીને તે દ્વારા પ્રજ્ઞ કયો છે, તેના વિચાર કર એમ કહ્યું છે. ત્યારે જીવે વિચાર કર્યો પછી તેને પ્રજ્ઞ કયો તે મનજાયું નહિ, તેથી શ્રુતિએ અન્નમયાદિ કોશ પ્રજ્ઞ છે એમ કહ્યું એવું કહેવાની મતલબ એ હતી કે જો જીવ વિચારવાન હશે તો જાણીને સુક્ત થશે અને નહિ જાણે તો એમજ ગૂચવાઈ રહેશે વળી તેમાં અધિકારી-અનધિકારીની પણ ખબર પડી આવે છે. શ્રુતિએ પોતાનો યથાર્થ હેતુ પ્રગટ ન કરતાં ઉપર કહેલો નિયમ, અન્નમયાદિ કોશ પર નિસાડ્યો. તે એવી રીતે કે, અન્નમય કોશથી આનંદમય કોશ સુધી પાંચ કોશમાંથી ભૂતો ઉત્પન્ન થયાં. તેનાથી જીવે છે અને તેમાં જ લય પામે છે તેથી એ પાંચ કોશ પ્રજ્ઞ છે; પણ તેમાં ખરો પ્રજ્ઞ કયો છે તેના વિચાર કરી ને.

શ્રુતિના કહેલા ઉપરથી પોતપોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે કોઈએ અન્નમય કોશને, કોઈએ પ્રાણમયને, કોઈએ

મનોમયને, એમ પોંચી કોશને લેકો પ્રજ્ઞ માનવા લાગ્યા. અન્નમય કોશથી લઈને આનંદમય કોશ પર્યંત; કોઈપણ કોશને પ્રજ્ઞ માને તો પણ તે સુક્ત નહિ થાં જિજ્ઞાસુ બદ થાય છે. પૂર્વે પ્રજ્ઞા-જીવે શ્રુતિના આધારથી ઇન્દ્ર તથા વિદેશનને પાંચ કોશ પ્રજ્ઞ છે એવો ઉપદેશ કર્યો હતો. તેમાં પ્રથમ અન્નમય કોશ પ્રજ્ઞ છે, એમ જાણીને કહ્યું; ત્યારે વિદેશને અન્નમય કોશ પ્રજ્ઞ છે એવો નિશ્ચય કરીને દેહને આત્મા માની લીધો. અને દેહને નાશ થાય ત્યારે મોક્ષ થયો એમ સમજવા લાગ્યો; પરંતુ દેહ પડ્યા પછી મોક્ષ થાય છે એવું જે માને છે તે સુક્ત થયા એમ સમજવું નહિ. અન્નમય કોશ પ્રજ્ઞ છે એમ માંભળ્યા પછી તે પ્રજ્ઞ શી રીતે છે તેનો ઇન્દ્ર વિચાર કર્યો ત્યારે તેને અન્નમય કોશ પ્રજ્ઞ નથી એમ લાગવાથી તે ફરી પાછો પ્રજ્ઞાજી પાસે ગયો અને પૂછ્યું. ત્યારે પ્રજ્ઞા-જીવે પ્રાણમયકોશ પ્રજ્ઞ છે એમ કહ્યું. ઇન્દ્રે તેનો પૂર્વ વિચાર કર્યો. એ રીતે પાંચ કોશનો વિચાર કરીને ખરો પ્રજ્ઞ કોણ છે તે સમજી લીધું અને સુક્ત થયો. એ જ પ્રમાણે બૃહુએ વડુણને પાંચ વખત પૂછીને ખરો પ્રજ્ઞ કોણ છે તેના નિશ્ચય કર્યો અને તે જીવ-સુક્ત થયો.

જીવનો અદ્ય અધિકાર છે એમ જાણીને જ શ્રુતિએ પાંચ કોશનું પ્રજ્ઞપણું વર્ણવેલ છે. જો તેનો એવો હેતુ ન હોત તો તે પાંચને પ્રજ્ઞ કેમ કહે! પાંચને પ્રજ્ઞ કહેવામાં તેનું મહત્ત્વ શું રહે? કારણ કે એક વખત એ જ શ્રુતિ, પ્રજ્ઞ એક અદ્વિતીય છે એમ કહે છે અને પુનઃ તે જ શ્રુતિ, પાંચ કોશમાં પ્રજ્ઞપણું સ્થાપે, તો શું તે દારૂ પીને આવી છે કે, એવાં વિશેષી વચન બોલે છે? એમ તો નથી; તો પછી તે એવું કેમ બોલી હશે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. મૂર્ખ લોક, શ્રુતિનો ખરો અભિપ્રાય જુદો તે ન જાણતાં તેને જ દોષ દે છે મૂર્ખ લોક ભલે દોષ દે, પરંતુ સાધકે શ્રુતિને દોષ દેવો નહિ. શ્રુતિ, પાંચ કોશમાં પ્રજ્ઞત્વ છે એમ જાણતી નથી, છતાં મૂર્ખ લોકો અનાત્મામાં પ્રજ્ઞત્વ સ્થાપે છે, તે એમનું સ્થાપનું શ્રુતિના નિષેધને લીધે સમજાણું નથી અને

યુક્તિથી પણ સપ્રમાણ નથી, તે હવે બતાવું છું.

સર્વ અન્નમાંથી થયું; અન્ન પૃથ્વીને કહે છે. તો પછી કેહને પ્રજા શા ઉપરથી માનવા? જો સર્વ શરીરમાંથી થયું છે એમ માનીએ તો તે એક જ શરીરમાંથી થયાં નથી અને એક જ શરીરથી જ વતાં નથી, તેમજ એક જ શરીરમાં બધાંનો લય થતો નથી. હવે જો સર્વ પૃથ્વીમાંથી થયાં છે એમ માનીએ તો તેમાં પણ પુષ્કળ વિશેષ આવે છે, અને તે એ રીતે કે, જે ઉત્પન્ન થયાં હોય તેને ભૌતિક કહે છે. સર્વ પૃથ્વીમાંથી થયાં એમ માનવાથી ઈશ્વર પણ પૃથ્વીમાંથી થવો જોઈએ. વાડુ, સર્વ પૃથ્વીમાંથી થયાં એમ માનીશું તો પૃથ્વી પ્રજા થશે; પણ તે પૃથ્વી, ખાણીમાંથી પેદા થઈ છે એવો શ્રુતિનો આધાર છે; તો પછી પૃથ્વી પ્રજા કેવી રીતે થશે? જો પૃથ્વી પ્રજા ધર્મ શકતી નથી તો અન્નમય કોશ પણ પ્રજા થતો નથી અને પ્રાણમય કોશ પણ પ્રજા થતો નથી.

એકના પ્રાણમાંથી સર્વ પેદા થઈને એકના પ્રાણથી જીવતાં નથી અને સર્વનો લય પણ એકના પ્રાણમાં થતો નથી માટે પ્રાણમય કોશ પ્રજા નથી. હવે કોઈ પ્રાણને જલમય કહે છે માટે જલમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય છે એમ માનશે, પણ સર્વની ઉત્પત્તિ જલમાંથી થતી નથી, માત્ર ખાણી ઉત્પન્ન થાય છે. વાડુ, ખાણી ધર્મ તોપણ સર્વની સ્થિતિ અને લય જલથી થાય તેમ નથી; માટે પ્રાણમય કોશ પ્રજા નથી હવે સર્વ મનમાંથી થયાં એમ માનીએ, તો મનને ભૂતોની રચના કરતાં આવડતી નથી. પહેલાં રૂપો જોઈને પછી મનને કલ્પના કરતાં આવડે છે માટે સર્વ મનોમય કોશમાંથી થયું એમ માન્યામાં આવતું નથી. તેમજ તે મનથી સર્વની સ્થિતિ અને લય થઈ શકતાં નથી. એ જ પ્રમાણે ભૂદિથી સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થતાં નથી. માટે મનોમય કોશ અને વિજ્ઞાનમય કોશ પ્રજા થઈ શકે નહિ હવે આનંદમય કોશ સર્વનું કારણ છે, પરંતુ એકના આનંદમય કોશમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તેમજ એકના મુખે સર્વ મુખી થતા નથી, અને અંતઃકાળે એકના મુખમાં લય થતાં નથી. પ્રજાથી માંડીને કીડી મુખીમાં કોઈ એકનું સંખ

જોવા જઈએ તો તે પ્રવેશ પછી છે; માટે તે આનંદમય કોશમાંથી સર્વનો વિસ્તાર થતો નથી. પ્રવેશ પહેલાં આનંદમય કોશનું સમર્પિત રૂપ હતું તેજ પ્રવેશ પછી વ્યગ્નિરૂપે થાય છે. ત્યારે આનંદમય કોશ સમર્પિતરૂપે હોય છે, ત્યારે તેમાંથી સર્વ ભૂતો પેદા થાય છે.

શિષ્ય—ઈશ્વરશક્તિ સર્વ આનંદમય કોશની વસતિ શરીરની અંદર હોય છે; તે બહાર રહેતી નથી, એમ પહેલાંનું આપતું કથન છે અને અત્યારે તમે પ્રવેશ થાય છે એમ કહ્યું; ત્યારે તો કેહ સિવાયનો કોઈ આનંદમય કોશ હોવો જોઈએ ને?

ગુરુ—કેહની બહાર સ્ફૂર્તિ વગેરે કોઈ નથી હોતું. પરંતુ ન્યાં મુખી ખાણી ઉત્પન્ન ધર્મ ન હતી અને તેમાં પ્રવેશ થયો ન હતો ત્યાં મુખી ભૂતો પશ્ચિકૃત અને અપશ્ચિકૃત ધર્મને પ્રથમથી રજાં હતાં. પહેલાં ભૂતસૃષ્ટિ ધર્મ, તેનું કારણ માયાસ્ફૂર્તિ છે. તે જ માયાસ્ફૂર્તિ વિદ્યા-અવિદ્યા અને જીવ ઈશ્વર સહિત આનંદમય કોશ છે. શરીર પહેલાં તે કેમ હોય? એવી શંકા જ કરવી નહિ. કારણકે માયાદેવીને એવો સ્વભાવ છે કે ન ધરતું હોય તે પણ ઘટાવી દે.

સમર્પિતરૂપ આનંદમય કોશમાંથી આ સર્વ ભૂત-કાર્ય થયાં, તેમાં અવિદ્યા ઉપાદાન કારણ અને વિદ્યા નિમિત્ત કારણ, એ રીતે આનંદમય કોશને જોકે કારણત્વ છે, તો પણ તેને શ્રુતિ પ્રજા માનતી નથી. તેનું સ્વરૂપ શું છે? એ વાતને વિચાર કરી શકો. ભરમા, વિદ્યા, અવિદ્યા, જીવ, અને ઈશ્વર એ પાંચ નામરૂપો, ‘પેદા થયેલાં ભૂતોમાં’ આવ્યાં. જે કેશો તે ઉત્પન્ન થયાં તે અધિષ્ઠાન પ્રજા છે. સર્વનું કારણ જો કે ઈશ્વર છે પણ તે અભિન્ન કારણ નથી! પણ ઉપાદાન વિના નિમિત્ત કારણ છે અને અવિદ્યા સર્વનું નિમિત્ત વિના ઉપાદાન કારણ છે આ પ્રમાણે ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ જે માયા અને ઈશ્વર, તેનું અભિન્ન કારણ એક પ્રજા છે. માટે જ શ્રુતિ કહે છે કે જેમાંથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે અને જેને તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લયનો ધર્મ સ્પર્શ કરતો નથી, તે જ એક પ્રજા છે. પ્રજા સિવાયનાં જે રૂપાદિ બગીચા અનાત્મ ભૂત અને તેના શુભકારમક ધર્મ, તેનાથી

ચેતન-વ્યયોતિ અલગ છે. તે જ બ્રહ્મ. તે જ આત્મા. બ્રહ્મ અને આત્માનું અકથ જાણે તે જ સાધક છે અને તે જ મુક્ત ધર્મે પાંચ કોશમાં બ્રહ્મપણું વિષે જે પ્રમાણુ માનેલાં હતાં તેનું ખંડન થયું. હવે અનુભવથી પણ પાંચ કોશ બ્રહ્મ નથી એ જાતાવું છું.

મૂળમાં નિજ રૂપના અજ્ઞાનને લીધે અનાત્માને આત્મા માનેલા; તે પ્રથમ એમ કહેલું છે. તેથી તે સત્ય શી રીતે થયે? જેમ મહીરા પીને ગેલાન બનેલાનું બોલવું અપ્રમાણુ, તેમ દેહબુદ્ધિ લઈને લોકોના અનુભવ અપ્રમાણુ છે. જો તે ખરો હોય તો તે દેહાત્મવાદીને પૂછવું કે, તું શરીરને આત્મા કહે છે, તો પછી પ્રાણુ, મન અને વિજ્ઞાનને આત્મા કેમ માને છે? તું એક આત્મા છે કે ચાર-પાંચ છે? કોઈ મહીરા પીને ભૂલ્યો હોય અથવા સ્વપ્નમાં અનેક પદાર્થો દેખતો હોય તે પણ પોતે પોતાને એક જ માને છે અનેક માનતો નથી. જો ઉન્નત કાળમાં અથવા સ્વપ્નમાં બ્રાન્ત પુરૂષ પણ પોતાને બીજા માનતો નથી, તો સુરં પુરૂષ, પોતે અનેક છે એમ શી રીતે માને?

હવે દેહાત્મવાદી કહેશે કે હું દેહ સિવાય પ્રાણુ-દિકને આત્મા કયાં માનું છું? લલા, જો તું દેહથી જુદા પ્રાણુદિકને આત્મા માનતો નથી તો દેહના કરતાં પ્રાણુ મિથ્ય, પ્રાણુના કરતા મન-બુદ્ધિ મિથ્ય, એ મિથ્યતાનું તાર્તમ્ય લક્ષણ પ્રથમ કહેલું છે, અને તે તારતમ્ય લક્ષણ સર્વાંશે સમાન છે છતાં પ્રીતિ કેમ કરે છે? જો દેહથી જુદા પ્રાણુ પર પ્રીતિ કરે છે તો પ્રાણુને આત્મા સમજવો જોઈએ. પ્રાણુને આત્મા માન્યો એટલે દેહ સહેજે અનાત્મા થઈ. કેમ કે પ્રાણુ પર પ્રીતિ ગેસવાથી દેહની ઉપેક્ષા થઈ. જેની ઉપેક્ષા થાય તે આત્મા શી રીતે હોય? તેમ દેહ, આત્મા શી રીતે થયે?

દેહના કરતાં પ્રાણુ પર અધિક પ્રીતિ છે તો દેહનું આત્મત્વ બળાત્કાળથી માનેલું સમજવું બળથી માનેલું આત્મત્વ આપોઆપ જીડી જાય છે દેહને આત્મા માનીને જો પ્રાણુ પર પ્રીતિ થાય તો પ્રાણુનું આત્મત્વ જાહે છે. તેમ જ પ્રાણુને આત્મા માનીને મન પર પ્રીતિ થાય તો પ્રાણુનું આત્મત્વ જાહે. તે જ પ્રમાણુ

મનને આત્મા માનીને વિજ્ઞાન પર પ્રીતિ થાય તો મનનું આત્મત્વ જીડી જાય છે. સુપુસિને વખતે બુદ્ધિના કરતાં આનંદ મિથ્ય હોય છે તેથી માની લીધેલું બુદ્ધિનું આત્મત્વ પણ જીડી જાય છે. એમ છતાં દેહાત્મવાદી દેહને આત્મા કેવી રીતે માને છે? તે માને તો લાંબે માને, પણ મુમુક્ષુએ સમજવું કે એ બ્રાન્તિથી માનેલું છે. જેમ પુત્રમાં આત્મત્વ કંપેલું છે, સ્ત્રીને અર્ધાંગ માનેલું છે તેમ દેહને આત્મત્વ માનેલું છે. પુત્રાદિકે ગૌણ આત્મા કહે છે. દેહાદિકેને મિથ્યાત્મા કહે છે. એમ એ બધું અજ્ઞાનનું કૃત્ય છે એમ મુમુક્ષુએ સમજવું જોઈએ.

મુખ્ય આત્માને, એટલે કે પોતાને ન જાણવું તે જ અજ્ઞાન. એ અજ્ઞાનને લીધે દેહને હું માનીને જન્મે છે અને મરે છે. આ પ્રમાણુ મિથ્યાત્માનો પ્રકાર છે. એ, જેમ થોડા હોવા છતાં તેને સિંહ માને, તેમ વિજ્ઞાતિ હોવા છતાં તેને હું એમ માનવું. તે જ પ્રમાણુ પુત્રાદિકે ગૌણત્માને આત્મારૂપે માને છે એ માનવું જોકે જોઈએ છે તો પણ તે માન્યતાને લોકો મૂકતા નથી, તો પછી દેહનું આત્મત્વ મૂંઝીને અલગ કેવી રીતે થયે? પરંતુ મુમુક્ષુએ તો આત્મા બ્રહ્મ છે અને તે સિવાય બીજા અનાત્મા છે એમ સમજવું. શ્રુતિ, સુક્તિ અને લોકોના અનુભવથી પાંચ કોશમાં જે બ્રહ્મત્વ સ્થાપેલું તે વિચારને અતે તુચ્છ થયું. વિચાર કરવાથી શ્રુતિને અર્થ સમજવું છે. અર્થ મગજનો એટલે કુતર્ક નષ્ટ થાય છે, અને લોકોના અનુભવ સમજવામાં આવે છે. આ પ્રમાણુ વિચારથી ત્રણે પ્રતીતિદ્વારા મુખ્ય આત્માનો નિશ્ચય કરવો, અને તે આત્મા સિવાય પાંચ કોશાદિક બીજા અનાત્માનત છે એમ સમજવું. મુખ્ય આત્મામાં જેમ શ્રુતિ, સુક્તિ અને અનુભવ પ્રમાણુ છે તેમ અનાત્મામાં નથી. આત્મા બ્રહ્મ છે અને પાંચ કોશ અનાત્મા છે એ નિર્ણય થયો. પરંતુ શ્રુતિનો સારાંશ ફરીથી કર્યું છે. તે સારાંશ એવો કર્યું કે જેના નિરૂપણથી સાધકને મુખ્યાત્માનો નિશ્ચય થયો અને આત્મા સિવાય જે ગત્રીસનો મંથ તે અનાત્મા છે એમ સમજવામાં આવશે.

પાંચ કોશરૂપી પક્ષીઓનું વિવેચન

પાંચ કોશને શ્રુતિએ પ્રજ્ઞ વર્ણવેલ છે, તેના સારાંશ સમજવામાં આવે તે માટે પાંચ કોશનું વિવેચન કરું છું. અક્ષમય કોશ જે માંસમય દેહ છે, તેને અજ્ઞાની લોક આત્મા માનીને તે અન્નમય કોશ જ પ્રજ્ઞ છે, એમ સમજી બેઠા. પરંતુ તેનું તાત્પર્ય જુદું છે. શ્રુતિએ પાંચ કોશની પક્ષીરૂપે કલ્પના કરીને તેનાં પાંચ-પાંચ અંગો ગતાવેલાં છે તેના વિચાર કરશે. એટલે તેનું અનાત્મપણું કેવું છે તે સમજશે. અન્નમય કોશનું (પક્ષીનું) એ જ શિર, એ જ જમણી પાંખ, એ જ ડાબી પાંખ, આ આત્મા, એ પુરુષ, એમ શ્રુતિએ કહેલું છે, તેના વિચાર કર. પ્રજ્ઞ સચ્ચિત્ ધન, નિર્વિકાર છે, અને અદૃશ્ય છે. તેને શ્રુતિએથી પણ નિર્દેશવચન વડે બતાવી શકાતું નથી અને સ્થળ દેહ તો સાકાર, દૃશ્ય છે. પ્રજ્ઞ નિરાકાર, અદૃશ્ય છે. સ્થળદેહને એ, આ, એમ નિર્દેશવચન લાગે છે. પ્રજ્ઞને વાણી-મન, નિર્દેશ કરી શકતાં નથી જે દેખાય તે નાશ પામે, જેને એ, આ કહેવામાં આવે છે તે દૃશ્ય છે, જે દૃશ્ય છે તે અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય પ્રજ્ઞ શી રીતે થશે ? પ્રજ્ઞ સત્ છે. દેહ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે, માટે તે અસત્ છે. પ્રજ્ઞ ચિદ્રૂપ છે. દેહ જડ છે તે પ્રાણને લીધે ચલિત દેખાય છે એ રીતે દેહ આત્મા ઠરતો નથી, માટે તેનાથી જુદો પ્રાણમય કોશ આત્મા છે એમ શ્રુતિ કહે છે. કારણકે પ્રાણને લીધે દેહનું પોષણ થાય છે.

શ્રુતિ, પ્રથમ તો સાધકની બુદ્ધિ શુદ્ધ છે કે નહિ તે જુએ છે. અને તે માટે જ ‘એ પ્રજ્ઞ છે કે નહિ તેના વિચાર કર’ એમ કહે છે. બે સાધકની બુદ્ધિ શુદ્ધ હશે તો તે વિચાર કરીને કહેશે કે દેહ આત્મા નથી. ત્યારે તેને ‘પ્રાણ આત્મા છે’ એમ શ્રુતિ કહે છે. બે શ્રુતિના જ નિશ્ચય ‘દેહ આત્મા છે’ એવો હોત તો “વિચાર કર” એમ શા માટે કહે ? તેના હેતુ એવો છે કે સાધક પોને પોતાની અકલતથી જ ખરેખર પ્રજ્ઞ કોણ છે એ બાબતે જાણે. બે સાધક, દેહ જ પ્રજ્ઞ છે એમ માનીને બેસે, તો તેને અનધિકારી સમજીને શ્રુતિ ત્રાસે છે. અને બે

સાધક દેહ, પ્રાણ, મન વગેરે પ્રજ્ઞ નથી, એમ વિચાર-પૂર્વક નક્કી કરે છે તો તેને શ્રુતિ ઉત્સાહથી વિજ્ઞાન, આનંદ ઇત્યાદિ પ્રજ્ઞ છે એમ કહે છે. હવે પ્રાણમય કોશ પ્રજ્ઞ કેવી રીતે તે જુએ.

પહેલાં જે નિયમ કહ્યો તે જ પાંચ કોશને લગાવીને પાંચ કોશ પ્રજ્ઞ છે એમ કશવેકું. તે આધારથી પ્રાણમય કોશ પ્રજ્ઞ છે. પ્રાણથી સર્વ પેદા થાય, સ્થિતિ કરે અને લય પામે તે પ્રાણમય કોશનું પ્રાણ એ મસ્તક, વ્યાન-વાયુ ડાબી પાંખ, સમાનવાયુ જમણી પાંખ છે, આકાશ આત્મા છે અને પૃથ્વી પુરુષ છે. આ પ્રમાણે પ્રાણમય પક્ષીનાં પાંચ અંગ કહીને ‘તેનો વિચાર કર’ એમ શ્રુતિ ફરમાવે છે. તો હવે તેના વિચાર કરીએ. દેહને લીધે વાયુ ઉત્પત્ત થયો. જેમ યંત્રને કળ ચક્રવે (ચાવી ચઢાવે) તેમ શિર દ્વારા વાયુ જાપમે છે. શિરની ખેંચાણશક્તિ લીલી પડે છે ત્યારે વાયુ નષ્ટ થાય છે. વ્યાન અને સમાન એ બે પાંખો અને પ્રાણ, એ શિર મળીને વ્યાપારણેથી પ્રાણ-વાયુના ત્રણ પ્રકાર થયા. પરંતુ તે વાયુનો પોલાણ વિના સંચાર થતો નથી અને કઠિનતાને ભેદી શકતો નથી, માટે પ્રાણમય પક્ષીનો આત્મા આકાશ છે એમ કહ્યું. પ્રજ્ઞ નિર્વિકાર છે પ્રાણ વિકારથી કુતકાર નાખે છે. પ્રજ્ઞ નિરાકાર છતાં સર્વનો આધાર છે. પ્રાણ, શરીર છે ત્યાં સુધી જ લાસે છે. પ્રજ્ઞ સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપ્ત છે પ્રાણ પોલાણમાં વ્યાપેલ છે. પ્રજ્ઞ સર્વન સમ છે પ્રાણ દમ અંશુલ ગતિ કરે છે પ્રજ્ઞ સદ્રૂપ છે પ્રાણ નાશ પામે છે માટે તે અસત્ છે. પ્રજ્ઞ ચિદ્રૂપ છે પ્રાણ જડ છે, પ્રાણ સુખદઃપદાયક છે. પ્રજ્ઞ આનંદરૂપ છે, માટે પ્રાણ પ્રજ્ઞ નથી. પ્રાણ અવિદ્યનું કાર્ય છે માટે તે અનાત્મા. કર્મેન્દ્રિયો પ્રાણની સહાયક છે તેની જરૂરે ક્રિયા થાય છે. તે પ્રાણ જ અનાત્મા છે તો કર્મેન્દ્રિયો સહેજે અનાત્મા આ પ્રમાણે પ્રાણમાં પ્રજ્ઞનાં લક્ષણો નથી માટે તે અનાત્મા છે, એવો નિશ્ચય કરીને જે પૂછે તેને શ્રુતિ આનંદથી કહે છે કે મનોમય કોશ પ્રજ્ઞ છે. કારણ કે મન વડે પ્રાણ વ્યાપ્ત છે. મનથી સર્વ ભૂતો થાય છે, રહે છે અને લય પામે છે. માટે મનનાં પ્રજ્ઞનું લક્ષણ છે. આ બાબત-

નો સાધકે વિચાર કરવો. મનોમય પક્ષીને પાંચ અંગ છે. તેનું મસ્તક ચતુર્વેદ છે, ઋગ્વેદ ડાબી પાંખ છે, સામવેદ જમણી પાંખ છે, અને આ મનનો આત્મા છે ઉપદેશ; તથા તેનું અથર્વઆંગિરસ પુચ્છ છે. એ પ્રમાણે પાંચ અંગો કેમ, અને શી શી રીતે, તેનો વિચાર કરો. મનનું રૂપ સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક છે. તે સંશયરૂપ તર્ક કરે છે. પરંતુ તેને 'ઈ' અથવા 'નથી' એ નિશ્ચય કરતાં આવડતું નથી. મન જે સંશય કરે છે, તેનું ચિંતન ચિત્ત કરે છે; માટે ચિત્ત, મનના પેટમાં છે. તે મનની અંતઃકૃતિનું નિર્ગમન પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા થાય છે. આકાશમાં જેવી રીતે વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે આત્મામાં સંકલ્પ ઉદ્ભવે છે. પછી શ્રોત્રાદિ દ્વારા સંશયાત્મક ચિંતન પ્રગટે છે. ચિંતન અને સંશય એવાં બે લક્ષણવાળું મન તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને છ પ્રકારનો મનોમય કોશ થાય છે. આ મનોમય કોશમાં વિદ્યા-અવિદ્યા રહે છે. માટે તેને લીધે બધ-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. કામાદિ વિષયાસક્તિને લીધે જીવને દૈવ બંધન પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ, અર્થ, કામની પ્રવૃત્તિમાં, કામના અભાવથી મોક્ષ થાય છે ધર્મ, અર્થ અથવા કામ એ મનનો મનોધર્મ છે, પરંતુ તે મનને કર્મ શું? અકર્મ શું? એ સમજાતું નથી, માટે વેદની આજ્ઞા જોઈએ તે વેદની આજ્ઞાથી ચારે પુરુષાર્થ થાય છે. પરંતુ ન્યાં સુધી વિષયાસક્તિ છે, ત્યાં સુધી મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી વળી વિદ્યા-અવિદ્યાને લીધે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ થાય છે પરંતુ વેદની આજ્ઞા વિના કશું જ સમભવ નહિ માટે મનનાં અંગવેદ છે મનનું શિર અને ડાબીજમણી પાંખ, એવાં બે ચતુર્વેદ, ઋગ્વેદ અને સામવેદ છે તે પ્રવૃત્તિરૂપ છે તેને લીધે ધર્મ, અર્થ, અને કામ સિદ્ધ થાય છે, અને અવિદ્યાત્મક વિષયાસક્તિ વધવા લાગે છે. વળી અધિક અભિમાન વધવાથી બંધન થાય છે, ને તેથી જીવ જન્મ-મરણ પામે છે પ્રવૃત્તિનો અથવા નિવૃત્તિનો ઉપદેશ મનોમય કોશમાં હોય છે, તેથી મનોમય કોશનો આત્મા, ઉપદેશ છે તેમાં વિદ્યા-અવિદ્યા રહે છે. જ્યારે પ્રવૃત્તિનો ઉપદેશ થાય

છે, ત્યારે ધર્મ, અર્થ, કામ સિદ્ધ થાય છે અને જ્યારે નિવૃત્તિનો બોધ થાય છે, અર્થાત્ આત્મા પ્રજ્ઞા એવો વિદ્યાત્મક ઉપદેશ થાય છે ત્યારે મોક્ષલાભ થાય છે. પછી જીવનસુક્તિનું મુખ પ્રાપ્ત થાય તે માટે અથર્વગિરસ પુચ્છરૂપે જતાવેલ છે. મોક્ષ-જીવનસુક્તિનો ઉપદેશ મનમાં થાય છે, પણ તેનો નિશ્ચય જુદિ વિના થતો નથી માટે મનોમય કોશથી જુદો આત્મા વિજ્ઞાનમય કોશ છે.

વિજ્ઞાન આત્મા છે તો મન આત્મા નથી. મન વિકારી છે. આત્મા-પ્રજ્ઞા નિર્વિકારી છે. મન સંકલ્પ-વિકલ્પ કરે છે. આત્મા નિર્વિકલ્પ છે. મન ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે, માટે તે અસત રૂપ, પ્રજ્ઞા સંદ્રૂપ છે. મન જડ છે. તે જીવના પ્રકાશથી વ્યાપાર કરે છે. પ્રજ્ઞા પોતાના પ્રકાશથી સુપુત્રિમાં પણ જાણે છે. મન સુખદુઃખથી ક્ષીણ થાય છે, પ્રજ્ઞા અનંદરૂપ છે. મન જો પ્રજ્ઞા હોય તો તેને લીધે જીવને બંધન કેમ થાય છે? તે જ મન નિર્વિપથી થાય છે ત્યારે સુક્ત કરે છે, એવો તે મનમાં વિકાર કેમ હોય? મનને પ્રજ્ઞા માનવાથી અનેક પ્રકારના વિરોધ આવે છે. મન પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનું સાધન છે. પ્રજ્ઞા અદૈત હોવાથી સાધ્યરૂપ છે આ પ્રમાણે મન આત્મા છે એમ જેને સમભવ, તેને શ્રુતિ, વિજ્ઞાનમય કોશ બીજો પ્રજ્ઞા છે એમ કહે છે.

વિજ્ઞાનથી સર્વ થાય છે, રહે છે અને મરે છે, માટે વિજ્ઞાન પ્રજ્ઞા છે તેનો વિચાર કરો. પ્રથમ કહેલો પ્રજ્ઞાનો નિયમ છે તે જ નિયમ જુદિને લાગે છે પરંતુ જુદિ સુપુત્રિમાં રહેલી નથી અને પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પન્ન થવાની સાથે જ મનને સંકલ્પ-વિકલ્પમાં સહાયતા કરે છે અને વિષયાસથી મિથ્યા દશ્યમાં સત્યનો નિશ્ચય કરે છે હું હેલ છું એમ દૈવ નિશ્ચયથી અભિમાન ધારણ કરે છે, માટે અહંતા એ જુદિનો ધર્મ છે એ જુદિ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોમાં વર્તે છે અને મનને 'એ શું હશે?' એવો ને સંશય થાય છે તે પદાર્થનો નિશ્ચય કરે છે મનને કામાદિકની ઇચ્છા થાય ત્યારે તે વેદની તેવી જ આજ્ઞાન પાલન કરે છે મન જે વચનનું પાલન કરે, તે જ વચનનું પાલન કરીને

બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ તરફ જાય છે. તેમજ મનને મોક્ષની ઈચ્છા થાય ત્યારે તે, તે પ્રમાણે વેદની આજ્ઞા પાળે છે, અને બુદ્ધિ પણ તે જ નિશ્ચય કરે છે. માટે વિજ્ઞાનનું શ્રદ્ધા, એ શિર છે, બુદ્ધિ જ્યારે પ્રવૃત્તિને ચાહે છે ત્યારે સ્વર્ગાદિકમાં સત્યતા સ્થાપે છે. તેમજ જ્યારે બુદ્ધિ નિવૃત્તિમાં પ્રીતિવાળી થાય છે ત્યારે તે બ્રહ્માં સત્યતા સ્થાપે છે. એવો બુદ્ધિનો સ્વભાવ જોઈને શ્રુતિએ વિજ્ઞાનપક્ષીની ઝૂત એ કાળી પાંખ અને સત્ય એ જમણી પાંખ એમ દર્શાવ્યું. બુદ્ધિએ જેને સત્ય માન્યું, ત્યાં જ તે દૃઢ અનુસંધાન કરે છે, એ જાતીને વિજ્ઞાનનો આત્મા યોગ છે, એમ શ્રુતિએ કહ્યું.

યોગ એટલે અખંડ ઉદ્યોગ. તે ઉદ્યોગથી અને ધ્યાનથી સત્ય વસ્તુનો સંયોગ થાય છે. કહી પણ વિયોગ થવા દેતી નથી. એ સંયોગથી જ અપ્રાપ્ત છે તેને બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લે છે, અને અભિમાનથી ચોતાને કૃતકૃત્ય માને છે; માટે વિજ્ઞાનનું મહાપુરુષ એ જ પુરુષ છે. અમુક વસ્તુ મેં પ્રાપ્ત કરી લીધી, એ મેં જોઈું કામ કર્યું, એમ બુદ્ધિએ મહત્ત્વ સ્વીકારીને ચોતાને ધન્ય માનેલી; માટે તેનું મહાપુરુષ ખરું છે. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાન-પક્ષીનાં પાંચ અંગ છે, તેનો સાધકે વિચાર કરવો વિજ્ઞાનમયકોશ, એ પાંચ ગુણેન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ મળીને છ પ્રકારનો છે. એ આનંદમય કોશને ઢાંકે છે. બુદ્ધિ-માંથી સર્વ થાય છે, રહે છે અને લય પામે છે પણ બુદ્ધિનો નાશ થાય છે માટે વિજ્ઞાનમય કોશ પ્રહ્મ નથી. વિષયોના ગ્રહણ માટે જોમ મન સહાયક છે તેમ બુદ્ધિ પણ સહાયક છે, માટે વિજ્ઞાન આત્મા નથી, પણ એ વિજ્ઞાનમય કોશ અનાત્મા છે વિજ્ઞાનનું જ શ્રદ્ધા શિર છે, તેનો આલોક-પરલોકની દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને ત્યાગ કરવો અને વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ જે એક પ્રહ્મ, તેને જ સુરુપે ગ્રહણ કરવો, અને તેમાં જ બુદ્ધિની શ્રદ્ધા લગાડવી. બાકી અનાત્મજાતનો ત્યાગ કરવો સત્ય અને ઝૂત એ શબ્દમાત્ર જ છે પરંતુ જન્મેનો અર્થ એક જ છે. પ્રહ્મ સત્ય અને અનાત્મ જાત મિથ્યા એમ માનવું. એ સત્ય-મિથ્યા સમજાય એટલે મિથ્યા ઉપરથી શ્રદ્ધા બિડી જાય છે અને સત્યને સત્યરૂપે ગ્રહણ

કરવામાં આવે છે. પક્ષી સત્યાપ્રહ્મની જ બુદ્ધિ થાય છે અને મિથ્યા દેહબુદ્ધિ હટી જાય છે. બાદ અહુર્નિશ ધ્યાનને લીધે બ્રહ્માત્મામાં અખંડ મિલન થાય છે. એવા દૃઢ અભ્યાસથી ધીરેધીરે દેહબુદ્ધિ છોડે અને ચોતાના પુરુષરૂપે સ્થાપેલા મહત્ત્વને યાદ કરે છે. સાધક, “અહુર્પ્રહ્લાસ્મિ” સ્મરે ત્યારે ત્રિપુટી રહે છે. એ જ મહત્ત્વ બુદ્ધિદ્વારા નિશ્ચયરૂપે કરાવવું. બુદ્ધિ સ્વાભાવિક બંધનકારક છે. પણ તે જ બુદ્ધિ વિવેક-વિચારથી મોક્ષ દેનારી થાય છે માટે સુસૂક્ષ્મે બુદ્ધિને શરણે જવું; એટલે પક્ષી તે દેહબુદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે, આત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે અને મન સંશય રહિત થાય છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ પરમાર્થમાં ઉપયોગી છે માટે પ્રહ્મ સાધવામાં વિજ્ઞાનમય કોશ સાધન છે, તેથી વિજ્ઞાનમય કોશ આત્મા નથી. પ્રહ્મ સત, બુદ્ધિ અસત છે. પ્રહ્મ ચેતન છે. વિજ્ઞાનમય કોશ જડ છે, અને તે ઉત્પન્ન થાય છે. વિજ્ઞાનમય સુખ-દુઃખથી હાય પામે છે. પ્રહ્મ આનંદરૂપ છે. આ પ્રમાણે વિરોધ આવે છે, માટે વિજ્ઞાનમય કોશ પ્રહ્મ નથી વિજ્ઞાન સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ છે, તો તે આનંદમય કોશનું કાર્ય છે. ત્યારે વિજ્ઞાનથી ભુલો આનંદમય બીજો પ્રહ્મ છે એમ શ્રુતિ કહે છે.

આનંદમય કોશમાંથી કાર્ય-કારણાદિ સર્વ પદાર્થ થાય છે, જીવે છે અને છેવટ તેમાં જ લય પામે છે. માટે આનંદમાં આત્મા છે. અનન્યમયથી લઈને વિજ્ઞાનમય પર્યંત અનુક્રમે એક કાર્ય, બીજું કારણ; એમ ચારેય કોશ કારણો હોય પરંતુ કારણપણાગત આનંદમય કોશની કોઈ બરોણરી કરનાર નથી. આનંદમય કોશ વિના અનેક પ્રકારનાં ભૂતો ઉત્પન્ન થાય નહિ અને આનંદ વિના ફાલગર પણ જીવે નહિ. સુષુપ્તિમાં વિજ્ઞાન સહિત ચારેય કોશ મૂકીને પ્રાણુ વિહાર કરે છે પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ નથી. એ પ્રમાણે ચાર કોશ વિના મર્ચ ભૂતો સુષુપ્તિમાં છે. તે આનંદમયમાં લીન થઈને સુષુપ્તિના મુળથી જીવે છે. એ સિવાય જીવે નહિ; માટે સર્વનું સુખ્ય કારણ આનંદમય કોશ છે. તે કોઈનું કાર્ય નથી. બીજામાં કારણોના આરોપ થાય છે, પરંતુ તે ચારેકોશ અનુક્રમે એકએકનું કાર્ય છે. આનંદમય કોઈનું કાર્ય ન હોઈ, સર્વનું કારણ હોવા છતાં પણ તેમાં ઊણપ હોવાને

લીધે 'વિચાર કર' એમ તિ કહે છે. તેથી તેમાં જીવુપ છે અને તેને 'કૌશ' એમ પણ ક્ષતિ કહે છે. એ ઉપરથી તેણે એને ઠાંકેલ છે તે, તેનાથી જુદા છે એ વાત ખુદસી થાય છે. માટે તેનો વિચાર કરીને જે દંકાયસો છે તેને અકલ્પ કરીને "કૌશ" નામના ગોટાળાનો ત્યાગ કરવો. ચાર કૌશનો નિરેધ કર્યો, પણ આ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી વિચારક વિના, આ કૌશમાંથી લોક મુક્ત થઈ શકતા નથી, પણ જીવણ બંધનમાં પડે છે. આ આનંદમય સર્વના ખીજરૂપ હોવાથી ચાર કૌશનો નાશ થાય પણ આ પાંચમાનોનાશ ન થવાને લીધે જીવ મુક્ત થતો નથી. ત્યાં સુધી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી સ્ફૂર્તિ હોય છે. અને એ જ સ્વ સ્વરૂપ પર લાગેલી માયા છે. તેના બે પ્રકાર: એક જ્ઞાન અને બીજું અજ્ઞાન. તે જ વિદ્યા અને અવિદ્યા. તે વિદ્યા-અવિદ્યામાં પડેલાં પ્રતિગિંબ તે જીવ અને ઈશ્વર છે. વિદ્યા-સહિત ઈશ્વર નિમિત્ત કારણ અને અવિદ્યા સહિત જીવ ઉપાદાન કારણ છે. બુદ્ધિથી માંડીને દેહ પર્યંત આ સર્વજગત કાર્યરૂપ છે. જીવ પણ કાર્યરૂપ જ છે, પરંતુ તે સુપુસિમાં અજ્ઞાનનું કારણ છે. ઈશ્વર કાર્યમાં આવતો નથી, માટે તે નિમિત્ત છે. જે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયમાં છે તે ઉપાદાન-કારણ આનંદમય કૌશમાં એ ઉપર કહેલા પાંચ પ્રકાર છે પરંતુ અંદર અજ્ઞાન હોવાને લીધે આ કૌશ બાધક છે.

સ્વ-સ્વરૂપના ન જાણવાને કૌશ કહે છે. અવિદ્યા, માયા, જીવ, શિવ એ વિકારી છે. અવિદ્યા આત્માને ઠાંકે છે અને વિદ્યા તેમાં જગત-કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. ઈશ્વર જગતને અલિપ્તપણે પ્રેરક છે, અને જીવ સુખ-દુઃખને ભાગીદાર છે માટે માયા સહિત એ પંચક બાધક છે. આ આનંદમય કૌશરૂપી પક્ષીનું શિર મિથ છે, અને મોઢ ટાળી પાંખ તથા પ્રગોઢ જમણી પાખ છે. આનંદ આત્મા છે, અને પ્રજા પુચ્છ છે. બુદ્ધિને બહારનો વ્યાપાર બંધ થાય છે અને તે વિશ્રાન્તિ લેવા માટે પાછી વળે છે ત્યારે પ્રથમ વાસનામાં સુખા-કારતા લાગે છે. તે આ આનંદમય કૌશનું શિર છે. બુદ્ધિ પાછી ફરે, ને તેના તરંગે બંધ પડવાથી સુખા-કારતા ઉત્પન્ન થાય છે તે જ સુપુસિ કાળનો મોઢ સમ-

જવો. જ્યારે ગાઢ સુપુસિ લાગે ત્યારે વૃત્તિ પ્રમોદાકારે થાય છે અને ઘન સુપુસિનો જે આનંદ, તે આનંદમય કૌશનો આગામી.

પ્રિય, મોઢ, પ્રમોદ અને આનંદ; એ ચારેય સુખનો સ્વાદ, અજ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનો છે. એક સુખ છે અને તે સુખ લેનાર કોઈ બીજો છે. એવી ત્રિપુટી છે. તે અદ્વિતીય સુખધન આત્મા નથી. દેમકે એ ત્રિપુટીરૂપ વૃત્તાનંદની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે. એ ચાર પણ જેમાંથી થયાં અને માયાદિ પંચક જેમાંથી થયું તે પ્રજા અનાદિ એક છે અને આ વૃત્તિજન્ય સુખો તેમજ માયાદિ પંચક, ઉત્પન્ન થયેલામાં આવે છે. માટે તેને દૃશ્ય પ્રમાણે જુલો (પેદા થયેલાં) સમજવાં. એ જેમાંથી થયાં તે પ્રજા પુચ્છ, એમ વર્ણવેલું છે. ક્ષુતિનો ભાવ અધિષ્ઠાન પર છે, તેથી સર્વ પ્રજામાંથી થયું એમ કહેવાયું છે; છતાં સર્વ આનંદમય કૌશમાંથી થયું એમ ક્ષુતિએ કહ્યું તે અમશ્વું છે. એવું વર્ણન કરવાનો હેતુ એ છે કે અધિકાર પ્રમાણે સાધક વિચાર કરીને ખડું થું છે તે ચોતે ચોતીની નતે સમજી લે. માટે જ પુચ્છરૂપે તાત્પર્ય રાખેલું છે. ચાર કૌશરૂપી પક્ષી-ગોનાં અંગે અને પુચ્છ જેમ મિથ્યા છે, તેમ પાંચમા આનંદમય કૌશરૂપી પક્ષીનાં અંગે પણ મિથ્યા છે. જ્યારે એ મિથ્યા છે, અર્થાત્તુ જે નહિ; તો પછી તે આનંદમયને પુચ્છ ક્યાંથી હોય ? પુચ્છ નથી, તો પુચ્છરૂપે વર્ણવેલ પ્રજા પુચ્છ શી રીતે થશે ?

પ્રજા કોઈનું કાર્ય નથી અને કારણ પણ નથી. તેમ નિમિત્ત કે ઉપાદાન પણ નથી. માત્ર માયા જમનું અધિષ્ઠાન છે. સત્ય પ્રજા વિના મિથ્યા બ્રાન્તિનું અધિષ્ઠાન બીજું કોણ થાય ? કોઈ જ નહિ. માટે ક્ષુતિએ કહ્યું કે જેમાંથી આ સર્વ થયાં તે અધિષ્ઠાન પ્રજા છે સર્વ કૌશનાં પાંચ-પાંચ અંગે મિથ્યા સમજીને તેનો ત્યાગ કર્યો. તેવો જ વૃત્તાનંદનો ત્યાગ કરવો અને આનંદમયના અંતમાં પુચ્છરૂપે સ્થાપિત કરેલ જે પ્રજા, તે જ આત્મા, એમ બીજા અનાત્માનો ત્યાગ કરીને અવ્યાસથી આ આત્માનો દંઢ નિર્દિધ્યાસ કરવો.

મનોમય કૌશમાં કેવળ ઉપદેશ, વિજ્ઞાનમયમાં

સાધન તથા અભ્યાસ અને આનંદમયમાં નિજ ધ્યાસ થાય છે. એ પ્રમાણે સર્વનો અભાવ થાય ત્યાં સુધી નિજ ધ્યાસ કરવો.

પ્રિય—અન્નમય કોશથી લઈને વિજ્ઞાનમય કોશ સુધીની પ્રીતિ ત્રિથ્યા છે અને સર્વની ખરી પ્રીતિ પોતાને માટે છે એવું જે સ્મરણ, તેને પ્રિય કહે છે.

મોહ—પ્રિય પદાર્થોમાં સર્વની પ્રીતિ મારા પર છે. તે સર્વ પ્રીતિ કરનારાં અહીં છે જ નહિ. કેવળ હું મારે એકલો જ છું. એવું જે સ્મરણ, તેને મોહ કહે છે.

પ્રમોહ—મોહમાં હું એકલો જ છું એવું સ્મરણ થાય છે અને ત્યાર પછી જે દુઃખતા લાગે છે, તેથી ઘણું સુખ થાય છે. તેને પ્રમોહ કહે છે.

આનંદ—પ્રિય, મોહ અને પ્રમોહ એ ત્રણે વૃત્ત્યાનંદ છે. અને વૃત્ત્યાનંદ સર્વ નષ્ટ થયા પછી નિવૃત્તિ-રૂપે, સુખરૂપ અધિષ્ઠાનમાં જે સ્થિરતા થાય છે તેને આનંદ કહે છે.

એ આનંદમાં એકમાત્ર સુખને અનુભવનાર સામાન્ય વૃત્તિ ત્રિપુટી સહિત છે. તે સ્ફુટિ-વૃત્તિનો ત્યારે લય થશે ત્યારે જ પ્રજ્ઞારૂપ જે પુનઃ છે તેમાં સ્થિતિ થશે, અર્થાત્ એક માત્ર અધિષ્ઠાન પ્રજ્ઞ, જેમનો તેમ ખાણી રહેશે.

હે રવિંદ્ર! આ શ્લોકમાં આત્મા કોણ અને આત્મા કોણ, તેનો ગોટાળો હતો; તે ગોટાળો કાઢીને આત્મા કોણ તે સ્પષ્ટ બતાવ્યું, અને પચકોશાત્મક ત્રણ દેહરૂપો જે બત્રીસ તત્ત્વોના આત્મા, તે પણ સ્પષ્ટ બતાવ્યો.

અન્નમય કોશ—પાંચ ભૂત અને પાંચ ખાણી એવાં દસ પ્રકારનાં જડરૂપો મળીને અન્નમય કોશ થાય છે. **આણુમય કોશ**—પાંચ આણુ અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને થયેલા દસ પ્રકારના સમુદાયને આણુમય કોશ કહે છે.

મનોમય કોશ—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન મળીને છ તત્ત્વોના થયેલા સમુદાયને મનોમય કોશ કહે છે.

વિજ્ઞાનમય કોશ—બુદ્ધિ અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; એમ છ તત્ત્વોના સમુદાયને વિજ્ઞાનમય કોશ કહે છે.

આનંદમય કોશ—સ્ફુર્તિ, વિદ્યા, અવિદ્યા, જીવ અને ઈશ્વર, એવા પાંચ પ્રકારના સમુદાયને આનંદમય કોશ કહે છે.

ઉપર કહેલા પાંચ કોશથી અર્થાત્ બત્રીસ તત્ત્વોથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. બત્રીસ તત્ત્વોરૂપ પાંચ કોશ રૂપાત્મક છે. તેથી તે બત્રીસથી, યાને રૂપથી ચેતન-જ્યોતિ જુદી છે.

બત્રીસ તત્ત્વોના પાંચ કોશ. તે પાંચ કોશના ત્રણ દેહ, અને તે ત્રણ દેહના જે અનેક પ્રકારના વ્યાપાર થાય છે, તે જ જીવને વિહાર કરવાની ભ્રમદાહિ ત્રણ અવસ્થા છે. સ્થળ અને સૂક્ષ્મ દેહને આધારે જીવની વિષયાકાર ક્રિયા થાય છે. તે પાંચ વ્યાપારને ભગૃતિ કહે છે. ખડું ભોતાં જડને વળી અવસ્થા શાની ? પણ જડ સ્પર્શદેહ, સૂક્ષ્મ દેહને લીધે ભાલતા-ચાલતા જેવો દેખાય છે, તેથી સ્થળ દેહની ભ્રમત-અવસ્થા કહી.

વિચાર કરીને ભેઈએ તો ભગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થા બુદ્ધિને થાય છે, પરંતુ સ્થળ દેહ ક્રિયા કરે છે, માટે ભગૃતિ કહે છે. બુદ્ધિ અને મન, પાંચ આણુને લીધે ચલન થાય છે; અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા પાંચ વિષય ચક્રણ કરે છે, તેમ જ કર્મેન્દ્રિયોના સહકારથી વચન, ગમન આદિ ક્રિયા થાય છે. આ પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો દસ પ્રકારનો યનાશ જે વ્યાપાર, તેને ભ્રમત અવસ્થા કહે છે. તેનું સ્થાન નેત્ર છે એમ કહે છે. પરંતુ તે ઉપલક્ષ્ય છે. ખરું ભોતાં દસ વ્યાપારનાં સ્થાન જે દસ ઇન્દ્રિયો તે જ ભગૃતિનાં સ્થાન સમજવાં. ભગૃતિના સ્થળ વ્યાપારમાં નેત્રનું વિશેષ કામ પડે છે, અને પાંચ કોશને રૂપાદિ કહેલ છે. તે રૂપ જોળખવા માટે નેત્રની જરૂર છે, માટે ભ્રમતનું નેત્ર સ્થાન છે એમ કહેલું છે. રૂપાદિ કહેવાથી સહજ પાંચ વિષયોનું ચક્રણ થાય છે, નેત્ર સ્થાન કહેવાથી દસ ઇન્દ્રિયોનાં સ્થાન છે એમ સમજવું.

પરાવાચા—પ્રથમ જ થનારું જે શુરણ, તેને પરાવાચા કહે છે.

પર્યતિવાચા—પ્રથમ સ્પુરણ થયા પછી આભાસ થાય તેને પર્યતિવાચા કહે છે.

મધ્યમાવાચા—આભાસ થયા પછી મનન થાય તેને મધ્યમાવાચા કહે છે.

ધૈખરીવાચા—સ્પષ્ટ શબ્દ જોલવામાં આવે તેને ધૈખરીવાચા કહે છે. નાશતના ખાદ્ય વ્યાપારનો ત્યાગ કર્યો જોત્રે સ્વપ્નાવસ્થા થઈ. આંખ બંધ કરીને કલ્પિત પદાર્થોના મનન કરે અથવા ઊંઘમાં ઊલટું દેખે, એ બે પ્રકારની કીડા અંદર ને અંદર થાય છે તેને સ્વપ્નાવસ્થા કહે છે. તે બે પ્રકારની કીડા મનનાત્મક છે. તે મનન કંઠમાંથી થાય છે માટે સૂક્ષ્મ દેહની સ્વપ્નાવસ્થાનું સ્થાન કંઠ છે.

સુપુષ્પિત અવસ્થા—મન અને બુદ્ધિ શ્રમ પામીને નિચ્છેદિત થઈ પડે છે અને હીન થાય છે તે વખતે જે અમથી સુખાકાર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને સુપુષ્પિત અવસ્થા કહે છે.

સુપુષ્પિત-અવસ્થાનાં બે લક્ષણ છે. એક ગાઢ નિદ્રા અને બીજું ઉદાસીનપણું. જે દેહ નષ્ટ થયા તો પણ અવિદ્યાસ્ફુર્તિ રહે છે. તેને અજ્ઞાન પણ કહે છે. અજ્ઞાનના ખાડા તે હૃદયસ્થાન છે તેથી કારણદેહનું અને સુપુષ્પિત-અવસ્થાનું સ્થાન હૃદય છે નાગૃત, સ્વપ્ન અને સુપુષ્પિત એ ત્રણે અવસ્થા બુદ્ધિની છે પરંતુ વ્યાપાર લેહથી ત્રણ દેહમાં ત્રણ અવસ્થા લગાવે છે. સ્થૂળ દેહ નાગૃત-અવસ્થા અને નેત્રસ્થાન અને એ સર્વ સાકાર દૃશ્ય છે. પ્રણવની અકાર માત્રા એ જ સ્થૂળ દેહમાં છે. સૂક્ષ્મદેહ, સ્વપ્નાવસ્થા અને કંઠસ્થાન, એ ભાસકરૂપે પ્રણવની ઉકારમાત્રા સૂક્ષ્મદેહમાં છે. કારણ દેહ, સુપુષ્પિત અવસ્થા અને હૃદયસ્થાન, એ અજ્ઞાન પ્રાપ્તિરૂપ પ્રણવની મકારમાત્રા કારણદેહમાં છે.

ત્રણે અવસ્થાનું અભિમાન એક હુંપણું છે. તેનાં ત્રણ જુદાં જુદાં લક્ષણ છે, તે અહીં કહું છું. હું પોતે અસંગ છું એ ન સમજીને અજ્ઞાનથી ‘અહંપ્રહાસિમં’ સ્પુરણ થયું, તેને લીધે દેહાદિકને દેખ્યા ત્યારે ‘હું દેહ’ એવી દૃઢ લાવના થઈ. પછી તે દેહના ધર્મ તે મારા જ છે, એવી કલ્પના કરી તે દેહબુદ્ધિ, અનંત કલ્પો ગયા તોપણ ફીણ થઈ નહિ જે બે વખતે જે

જે દેહ પ્રાપ્ત થાય તેને ‘હું’ એમ દૃઢપણે માનીને બેસે છે. એક દેહનો ત્યાગ થયો તોપણ હું પણુનો ત્યાગ કરતો નથી; પરંતુ તે દેહ છૂટે તે પહેલાં જ બીજા દેહનું અભિમાન ધરે છે અને પછી પુરાણ દેહનો ત્યાગ કરે છે. એ પ્રમાણે અનંત દેહ ગયા તો પણ હું-પણું ટળતું નથી.

એવું જે હુંપણું, તે એક દેહમાં ત્રણ અવસ્થાને અને ત્રણ દેહને લઈને બેઠું છે, નાશતમાં સ્થૂળદેહને દૃઢ ધરીને એ જ હું અને આ બીજાં બંધાં મારાં. એમ હુંપણું અને મારાપણુંનું અભિમાન છેડતો નથી. એ જ નાશત-અવસ્થાનો વિદ્યાભિમાની છે. સ્વપ્નાના કલ્પિત દેહને હું માનીને એ જ હુંપણું બેઠું છે. તેને તૈજસ અભિમાની કહે છે. અમરતા બેઠાં હોઈ એ ત્યારે મનમાં, ‘આ મેં કહ્યું’, અને બીજું પણ કાંઈ અફલુગ કરીશ પહેલા કરેલું તે હાલ લોગવું છું. હાલમાં જે કરીશ તે પછી લોગવીશ’ એવા કર્તાપણાના સસ્કાર, મનનમાં અને મનનમાંના સસ્કારસ્વપ્નમાં ગ્રહણ કરે તેને તૈજસ કહે છે. કર્તાપણું અને લોકતાપણુંનું અભિમાન લેનારો એ સૂક્ષ્મદેહની સ્વપ્નાવસ્થાનો અભિમાનીતૈજસ, ગાઢ સુપુષ્પિતમાં અથવા ઉદાસીનતામાં ‘હું’ નથી બાજુતો, એવું જે અભિમાન ધરે છે, તે જ કારણશરીરની સુપુષ્પિત-અવસ્થાનો પ્રાપ્ત અભિમાની છે. આ પ્રમાણે એક હુંપણાના વિષય, તૈજસ અને પ્રાપ્ત એવા ત્રણ પ્રકાર કદા, અને તે ત્રણ દેહના ત્રણે અભિમાની છે, એ પણ કહ્યું. હવે ત્રણ દેહના ત્રણ લોગ કહું છું.

સ્થૂળલોગ—સ્થૂળદેહને પ્રત્યક્ષ વિષય, દશધારથી ત્યારે લોચ્ય હોય ત્યારે જ લોગવવા, એવો અનુભવ આવે તે સ્થૂળલોગ.

પ્રવિવિક્ત લોગ—મનથી સંભારે ત્યારે ભાસે, ને તે પદાર્થ દ્વારા સુખદુઃખ ઉત્પન્ન થાય તેને પ્રવિવિક્ત લોગ કહે છે.

આનંદ લોગ—સર્વ વિકારભત નષ્ટ થવાથી જે સહજ સુખાકારતા થાય તેને આનંદલોગ કહે છે.

સ્થૂળદેહના સ્થૂળલોગ, સૂક્ષ્મદેહના પ્રવિવિક્ત લોગ, કારણ શરીરનો આનંદલોગ બ્રહ્મતિમાં સર્વ બાજુવાપણું છે, તેથી નાગૃતિનો સત્વશુષ્ણ છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં

કંઈક જ્ઞાન અને કંઈક અજ્ઞાન હોય છે, માટે સ્વ-ના-વસ્થાનો રજોગુણ છે. સુષુપ્તિમાં બધું જ અજ્ઞાન છે, માટે સુષુપ્તિનો તમોગુણ છે. આ પ્રમાણે અવસ્થાના આધારથી જુગોની વહેંચણી કહી. પરંતુ સ્થળશરીર રજોગુણમાંથી થયું છે માટે સ્થળદેહનો રજોગુણ સૂક્ષ્મ-દેહમાં મન-બુદ્ધિ, એ બાબુનારાં તત્ત્વો છે અને મનને વિષ્ણુની ઉપમા આપી છે. વિષ્ણુ સત્ત્વગુણી જ્ઞાની છે, માટે સૂક્ષ્મદેહનો સત્ત્વગુણ કારણશરીર એટલે અજ્ઞાન. અજ્ઞાન એ જ તમોગુણ, માટે કારણ શરીરનો તમોગુણ છે. દેહના સંબંધથી રજ, તત્ત્વ, તમ એમ ત્રણ ગુણ આવે છે અને તે દેહની જે અવસ્થા, તેના સંબંધથી સત્ત્વ, રજ, તમ, એ ગુણ આવે છે. આ વિશેષ દેખાશે; પરંતુ બન્ને પ્રકાર લેવામાં બાધ નથી. મિથ્યા પદાર્થ વિષે ગમે તે બોલીએ તોપણ હસ્કત નથી. જે વખતે જે પ્રસંગ આવે તે વખતે તેણે બોલવું.

જેટલાં સ્થળ શરીરો છે તે બધાં દ્રવ્યશક્તિનાં છે. અર્થાત્ સ્થળદેહ સાકાર છે માટે સ્થળદેહની દ્રવ્ય-શક્તિ. સૂક્ષ્મદેહનાં સત્તર તત્ત્વો ક્રિયા કરે છે માટે સૂક્ષ્મદેહની ક્રિયાશક્તિ. કારણ શરીરમાં વાસના ગુણ રહે છે, માટે કારણદેહની ધ્વજાશક્તિ. સ્થલ-દેહનો વ્યાપાર સ્થલ, તે ધોલ્યા વગર થતો નથી, માટે ભગૃતની વૈખરીવાચ્યા. સ્વ-ના-વસ્થામાં સંસ્કારથી-મનન થાય છે માટે સ્વ-ના-વસ્થાની મધ્યમાવાચ્યા. સુષુપ્તિ-અવસ્થાની પશ્યતિ વાચ્યા છે અને ત્યાં જ પરા-વાચ્યા પણ છે. કોઈ પરાવાચ્યાને ચોથા દેહમાં લગાવે છે. પરંતુ વેદાન્તમાં ચોથો દેહ નથી. સુષુપ્તિ-અવ-સ્થામાં અહ-સ્ફૂર્તિ છે, અને તે બાસે છે માટે જ સુષુપ્તિ-અવસ્થાની પરા અને પશ્યતિ વાચ્યા છે.

પરા દેહ કેટલા તેનો નિર્ણય

કોઈ મતવાદી ચાર, પાંચ, નવ, તેર દેહ છે, એમ દેહનો લોભ ધરીને વર્ણન કરે છે, પરંતુ તે વ્યર્થ સમજવું. ખરા વિચાર કરવાથી સમજાશે કે જે દેહ સિવાય ત્રીજો દેહ જ નથી અંતઃકરણ-સ્ફૂર્તિ તે જ માયા. તે જ મૂળ પ્રવૃત્તિ તેનું પ્રત્યગાત્મા (બ્રહ્મા) અધિષ્ઠાન છે. તેને ન બાણીને મૂર્ખ ચોથો દેહ માને

છે. પરંતુ સ્થળ અને સૂક્ષ્મ એ બે દેહ જ પરા છે. બે દેહ સિવાય કોઈ સમજાવતું નથી, માટે તે ન સમ-જવાને અર્થાત્ અજ્ઞાનને કારણશરીર કહે છે, અને જ્ઞાનને મહાકારણદેહ, મંદ બુદ્ધિવાળા લોક માને છે; તેને અમે પૃથ્વીએ છીએ કે જે જ્ઞાનને મહાકારણદેહ તમે માનો છે, તે જ્ઞાન સામાન્ય છે કે વિશેષ ? જો તે વિશેષ જ્ઞાન હશે, તો સૂક્ષ્મદેહને પણ વિશેષ જ્ઞાન છે. અને સૂક્ષ્મદેહને માનેલો હોવાથી ચોથો દેહ માનવાનું કંઈ કારણ નથી. હવે જો તે જ્ઞાન સામાન્ય હશે તો તે ચિદ્રૂપ બ્રહ્મ થશે. બ્રહ્મને 'દેહ' એમ કોણ બોલે ? બ્રહ્મને તૃતીયવસ્થા થતી હોત તો ત્રણ અવસ્થા પ્રમાણે તે અનુભવમાં આવત. એક અવસ્થાનો ઉદય થાય છે ત્યારે બે અવસ્થાનો લોપ થાય છે. એમ પ્રાણીમાત્રને ભગૃત, સ્વ-ના અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણ અવસ્થા સિવાય ચોથી અવસ્થાનો કોઈને અનુભવ નથી. ભગૃતમાં વિચાર સાથે જ્ઞાનદશા સ્ફુરે છે. તેવી રીતે સ્વ-ના અને સુષુપ્તિમાં પણ જ્ઞાન-ચેતન સ્ફુરે છે. તેનો લોપ કોઈપણ અવસ્થામાં થતો નથી. જે જ્ઞાન ત્રણે અવ-સ્થામાં કાયમ હોય, તે જ્ઞાનને 'અવસ્થા' કેમ કહે વાય ? ત્રણ અવસ્થા સિવાય ચોથી અવસ્થા કે જે અનુભવમાં આવતી નથી, તે તૃતીયવસ્થા (જ્ઞાન) અમે સમાધિકાળમાં અનુભવેલ છે એમ કોઈ કહે, તો તેને પૂછવું કે, તે જે તૃતીયવસ્થા અનુભવેલી, તે સ-વિકલ્પ છે કે નિર્વિકલ્પ ? જો સવિકલ્પ હોય તો તે વૃત્તિ હશે અર્થાત્ સામાન્ય રીતે સૂક્ષ્મદેહ હશે; અને જો નિર્વિકલ્પ હોય તો અંતઃકરણની નિવૃત્તિ થશે અંત-કરણ વિદ્યા-અવિદ્યાત્મક છે. તેને કારણશરીર કહે છે. પછી તૃતીય કોને કહેવાય ? તોપણ તમે તેને જ તૃતીયવસ્થા માન્યો તો તમને બ્રહ્મનો અનુભવ શી રીતે આવશે ? તમે ક્યારેક વૃત્તિ નાથે બ્રમણુ કરો છો. અને ક્યારેક શૂન્યમાં પડો છો, છતાં ચાટ બનીને ખાલી બહ-બહ કરો છો. તૃતીય, ઉન્મત્તી એ સર્વ પચી વૃત્તિની અપે-ક્ષાથી છે, તે ચિદ્રૂપ જ્ઞાન થાનું ? ત્રિપુરી મહિત જે બ્રહ્માનુભવ, તેને સવિકલ્પ કહે છે તેમાં કર્તાપણું લક્ષણ સ્વતઃ છે, પણ તેનું નિરૂપણ હું પછી કરીશ. મતવાદી પ્રીતિવી ઘણા દેહ માને છે. મહાકારણદેહની કલ્પના કરીને તેનો અભિમાની પ્રત્યગાત્મા છે એમ

કષ્ટે છે અને તૃપ્તિવસ્થાની કલ્પના કરીને તેનું મૂર્ધની-સ્થાન કષ્ટે છે તથા નિગલંબભોગ અને પ્રભુવની અર્ધમાત્રા કષ્ટે છે.

પ્રત્યગાત્મા ‘અક’ પ્રજ્ઞા એવી જે અભિમાનાત્મક સ્ફૂર્તિવૃત્તિ, તે વિદ્યાભાસ જીવની—એટલે સૂક્ષ્મ-હેકની જે એક જાત છે. ‘અક’ પ્રજ્ઞા’ અભિમાન પ્રજ્ઞા-ત્મામાં શી રીતે હોય ? છતાં, “તેમાં અભિમાન હોય છે” એમ મતવાદી માનતો હોય તો તેને ખરું સ્વ-રૂપજ્ઞાન થયું નથી એમ સમજવું. અર્ધમાત્રા, અને નિરાલંબભોગ, એ પ્રજ્ઞામાં શેનાં હોય ? નિર્વિકારી જે અદ્વય પ્રજ્ઞાત્મા, તે વિકારી જીવ શી રીતે થયો ? આત્મા વિકારી થઈ શકતો નથી, માટે સાધકે મત-વાદીઓના કુતર્કને મૂકીને ત્રણ હેક અને પાંચ કેશનો નિષેધ કરી ચોથો પોતે પ્રત્યગાત્મા પ્રજ્ઞા છે એમ જાણવું.

શિષ્ય-ચાર હેક છે એમ માંડુકય જીવિત કહે છે.

ગુરુ-ચાર નહિ પણ ત્રણ જ હેક કહે છે. તે ચતુર્થ પાદ કહે છે, પણ ચાર હેક છે એમ માનતી નથી. જો ચોથો હેક છે એમ માનતી હોય તો તેને ‘શાશ્વત’ કેમ કહે ? ચતુર્થ પાદને શાશ્વત કહે છે, તેથી તે હેક નથી તે અંતઃપ્રજ્ઞ નથી અને બાહ્ય પ્રજ્ઞ નથી તેમજ ઉભયપ્રજ્ઞ પણ નથી તે અદ્વય, અગ્રાહ્ય અલક્ષ્ય આત્મા છે. ત્રણ હેક એ જ ત્રિપાદ. તેના નિષેધ થયા પછી આત્માની પ્રાપ્તિ. માટે ત્રણ હેકના હિમાબથી તેને (આત્માને) ચોથો કહે છે પણ તે ચોથો નથી. કાળવૃત્તે જ્યાં એકપણ સ્પર્શ કરી શકતું નથી ત્યાં ‘ચોથો’ એ વિશેષણ શી રીતે લાગશે ? હે, રવિદત્ત ! તે જ આત્મા-પ્રજ્ઞા તું છે ! એ નિષેધ પ્રતીતિ મત્ત્ય છે સત્ય. અન્યથા નથી આ સ્થૂળ હેક પાંચ ભૂતનો, અસ્થિ માંસનો તેમજ અસત્ જડ દુઃખરૂપ છે. તું નિર્વિકારીને તેના વિકાર શાનો ? તું તો જેમનો તેમ જ છે. તે હેકના વ્યાપારને જાગૃત-અવસ્થા કહે છે તું નિર્વિકારી પ્રજ્ઞને અવસ્થા કેવી ? તે જાગૃતનું નેત્ર સ્થાન છે તું સદા જાગૃત પ્રજ્ઞને સ્થાન-માન દેખી કહી શકે ? એ પ્રભુવની અકાર માત્રા છે. તેનું અભિમાન લેવું, એ વિદ્યાભાસ જીવની ક્ષણી છે. તું તો નિરભિમાન સાક્ષી છે. સત્ત્વ ગુણમે,

દ્રવ્યશક્તિનો જે વૈખરીવાણીનો તને સ્પર્શ નથી થતો. એ રૂપગુણદોષથી જે અલગ છે તે જ પ્રજ્ઞાત્મા તું છે. સત્તર તરવોનો સૂક્ષ્મહેક, તે સ્ફલહેકને પોતાનું ધામ બનાવીને કીડા કરે છે. એ ત્રણ કેશનું અધિ-ધાન, સર્વાતિત આત્મા તું છે. સત્તર તરવોની કીડાનું નામ સ્વનાવસ્થા અને તું તો આત્મા સચ્ચિત્ ધન, અવસ્થાતીત છે. સ્વનાવસ્થાનું સ્થાન કંઠમાં. તને તો આંગળી ચીંધીને કેઈ બનાવી પણ ન શકે. ઉકાર માત્રા-ભાસ હેકમાં તું પ્રજ્ઞ ભાસાતિત છે. સુજ્ઞને હેકા-ધ્યાસ લઈને ઠતાપણનું અભિમાન કરનારો જે તૈજસ્ય, તે તારું મિથ્યા પ્રતિગિંબ છે. તું તો નિર-ભિમાન ગિંબાત્મા છે. યાદ કરીને સુખ-દુઃખ ભોગ-વવાં એ સૂક્ષ્મહેકનાં સૂક્ષ્મ સંકટ છે. તું કૃદસ્થ આત્મામાં કેઈ કાળે પણ ભોજનાપણું આવી શકતું નથી. રમેગુણ, ક્રિયાશક્તિ અને મધ્યમાવાણી આદિ વિકાર સૂક્ષ્મહેકમાં છે. તું નિર્વિકાર પ્રજ્ઞ પર-માત્મા, શુણ્યવિકારથી અતીત છે. વળી તું કારણ-શરીરરૂપી અજ્ઞાનનો પ્રકાશક છે. તેના તને અજ્ઞાન થતું ? શુદ્ધિ વ્યાપાર કરતી બંધ થાય તેનું નામ કારણ્ય સુપુત્રિત તે અવસ્થા તારે માટે નથી કહી. તું તો પ્રત્યગાત્મા પ્રજ્ઞા છે. સુપુત્રિત-અવસ્થાનું સ્થાન હૃદય તું અદ્વૈત સ્થાન-માનથી અતીત છે. અવિદ્યા-માં જે પ્રતિગિંબ પડયું, તેણે બળપૂર્વક અજ્ઞાનનું અભિમાન પોતાને માથે લીધું. તે અભિમાનનો તું પ્રજ્ઞાત્માને સ્પર્શ પણ થયો નથી. તું સર્વનું વિશ્રાન્તિ સ્થાન છે. સર્વ વિકારો તારામાં વિશ્રામ કરી સુખ પામે છે યાત્રી વૃક્ષછાયામાં સુખી થાય છે. તે વૃક્ષ તું જ અલેખાત્મા આત્મા છે. કારણહેકમાં તમે-શુણ્ય, ઇન્દ્રિયશક્તિ અને વિકારી વાણી પર્યંતિ છે; પણ તું તો શુણ્યવિકારથી અતીત પ્રજ્ઞાત્મા છે.

સ્ફૂર્તિથી લઈને હેક પર્યંત જેટલો સમુદાય છે તેનાથી આત્મા વિલક્ષણ છે. હે રવિદત્ત ! ને જ પ્રજ્ઞા તું છે. સર્વ સમુદાય મળીને પાંચ કેશ, અને પાંચ કેશના ત્રણ હેક, તેના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે, તે જ તું પ્રજ્ઞા છે. જેમ આકાશ ઘડાથી, જલથી અને જલકોશથી ભિન્ન છે, તેમ સ્થૂળ

આત્મા અને ત્રણ દેહની

દેહ	આકાર	અવસ્થા	સ્થાન	માત્રા	અભિમાની
સ્થૂળ દેહ પાંચ ભૂતનો	જડ, દુઃખરૂપ અસ્થિ માંસનો	આ દેહની ભગૃત અવસ્થા	ભગૃતિનું સ્થાન નેત્ર	પ્રણવની અકાર માત્રા	સ્થૂળ દેહનો અભિમાની વિશ્વ
તું આત્મા	નિરાકાર	અવસ્થાતીત	સદા ભગૃત	નિર્વિકાર	નિરભિમાન સાક્ષી
સૂક્ષ્મ દેહ	જડ, દુઃખરૂપ સંતર તત્વનો	આ દેહની સ્વપ્નાવસ્થા	કંઠસ્થાન	ઉકારમાત્રા	તૈજસ અભિમાન
તું આત્મા	સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ	અવસ્થાતીત	અનિર્દેશ્ય	સાસાતીત	નિરભિમાન
અજ્ઞાનરૂપી કારણ-શરીર	અજ્ઞાન	સુષુપ્તિ-અવસ્થા	હૃદયસ્થાન	અકાર માત્રા	માહાઅભિમાન
કારણતું પણ કારણ તું આત્મા	જ્ઞાનરૂપ	અવસ્થાતીત	સ્થાનાતીત	જ્ઞાનસ્વરૂપ	નિરભિમાન

સૂક્ષ્મ સહિત જીવ-ધિરથી તું ચિદ્રૂપ જિન્ન છે. જે ચિત્રૂપ સર્વના રૂપથી ભિન્ન છે તે શુણ્ઘ-દોષથી લેપાતો નથી, માટે જેને અવસ્થા સ્પર્શ કરતી નથી, તે પ્રજ્ઞ તું છે જેમ ઘડનો વ્યાપાર ઘડાકાશને સ્પર્શ કરતો નથી, તેમ જેને અભિમાન સ્પર્શ કરતું નથી તે પ્રજ્ઞ તું છે. સચ્ચિદાનંદ આત્મા ઉપર નામરૂપની કલ્પના છે. એ કલ્પનાતીત અધિષ્ઠાન આત્મા તું છે. તે તું પ્રજ્ઞ-આત્મા આજ નવો નથી થયો પણ પ્રથમથી જ છે, પરંતુ હું આત્મા નથી, હું તો જીવ છું, એવું જે બેપણું માનતો હતો, તે કલ્પનાનો ત્યાગ કરીશ એટલે તારો આત્મા તું જ છે.

૧૨૫૫-‘તું’ શબ્દમાંથી અપરોક્ષતા આવે છે અને

‘તે’ કહેવાથી પરોક્ષતા થાય છે, ત્યારે એ શી રીતે સમજવું ?

સુરુ-તું, તે, એ શબ્દો પર-અપર છે. એ ઉપાધિને લીધે ભાસમાત્ર છે. બાકી જનને એકરૂપ છે. જેમ તું રાત્ર, સુખ શર્યાપર સૂતેલો છતાં તે જ તું, સ્વપ્નમાં સમુદાય પેળવીને અત્યજને ઘેર લીધ માગતો હતો. સ્વપ્નમાં કંગાલપણાની ઉપાધિ હતી માટે તું અત્યજ જાનેલો હતો. જે સ્વપ્નમાં અત્યજ જાનીને લીધ માગતો હતો તે જ તું પહેલાંનો રાત્ર છે. પોતાને સ્વપ્નમાં ભિખારી માનતો હતો તે તું નથી. એ જ પ્રમાણે તે તું પ્રજ્ઞ છે એમ કહેવાનું છે. જેમ રાત્ર, તેમ સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞ તે જ તું છે આ બન્નીસ તરવોનો સમુદાય

અસાદૃશ્યતાનું ક્રોષ્ટક.

શુણ્ય	શક્તિ	લોગ	વાચ્ય
આ દેહનો શુણ્ય સત્ત્વ	આ દેહની દ્રવ્યશક્તિ	સ્વૂળ-લોગ	વૈખરી વાચ્ય
નિર્ગુણ્ય	શક્તિ રહિત	અભોક્તા.	આવાચ્ય
સ્નેશુણ્ય	ક્રિયાશક્તિ	પ્રવિવિક્ત લોગ	મધ્યમાવાચ્ય
નિર્ગુણ્ય	શક્તિ રહિત	અભોક્તા	અવાચ્યપદ
તમોશુણ્ય	ઇન્દ્રિયાશક્તિ	આનંદલોગ	પદ્યંતિ ને પરાવાચ્ય
શુણ્યાલીન	શક્તિ રહિત	અભોક્તા	અનિર્દેશ્ય

તું નથી એ જ સમુદાય નામરૂપાભક સ્વપ્નસ્થ ભ્રમ છે એમ ઓળખ. એ સમુદાય તું નથી. 'સમુદાય હું છું' એમ તને લાગેલું માટે એ તું નથી એવો અમે તને ઉપદેશ કર્યો. એ મિથ્યા સમુદાય અપરાધ જ થયો નથી તો તે પરાધ શી રીતે થયે ? એ છે જ નહિ. તું જ માત્ર છે. એમ કહેવામાં પરાધતા અને અપરાધતા શાની ? છતાં ખબર તું માને, તો એ ઉપાધિ છોડ. સ્વપ્નનું કંઠાલત્વ છોડ્યું તો સળનું સળપદ જેમનું તેમ કાયમ છે. ત્રણ દેહના પાંચ કોશરૂપો બનીશ તત્ત્વોના સમુદાયને મિથ્યા માનીને તેનો નિરાદર કર્યો એટલે તું બ્રહ્મમાં બ્રહ્મ જ બનોને રહીશ. સર્વજ્ઞ ઈશ્વરથી માંડીને સાકાર તુલ્ય પર્થત

એ સર્વ ઉપાધિ છે. તેનો અમે ધર્મ-ધર્મી સહિત પહેલાં જ નિરોધ કર્યો છે. એમાં વિરોધ શેનો છે ? એ સ્વપ્નભ્રમ થયો, ત્યારથી જ તે નથી. માટે સર્વજ્ઞ અને અદ્વૈતપણાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પછી જીવ અને ઈશ્વરનું એકય થયે. વાચ્યમાગના વિરોધને લીધે એકય થતું નથી. 'તે આ દેવદત્ત' એમ બોલીએ ત્યારે તે બોલવામાં વિરોધ આવે છે. તેથી એકીકરણ કરવા માટે ભાગત્યાગ-લક્ષણ કરવી જોઈએ. એ લક્ષણ કેવી રીતે કરવી તે હલુ છું. કાશીમાં તરુણ દેવદત્તને ઉનાળામાં, સહંત અને ક્યામ કેશ-વાળો દેખ્યાને ઘણા દિવસ થયા. કાશીદેશના એ દેવદત્તને આ દેશમાં વર્ષાઋતુમાં, પટેલા હાંત અને ધોળા થયેલા કેશવાળો વૃદ્ધ ધરેલો ભયો. કાશીદેશ અને આ દેશ, ઉષ્ણકાળ અને વર્ષાકાળ, સ્વેત અથવા ક્યામ કેશ, તરુણ અથવા વૃદ્ધ, સહંત અને અદંત એમાં મોટો વિરોધ હોવાય છે. માટે દેશ-કાળ અને અન્ય-સ્થિતિ મૂકીને 'તે જ આ દેવદત્ત પુરુષ' એટલું માત્ર શ્રદ્ધા કરવું. એ રીતે તત્ત્વજ્ઞથી ઈશ્વર અને ત્વં પદથી જીવ, એમ માનવું ખરું છે. પણ વિરોધ હોવાય છે. વિદ્યાઉપાધિને લીધે ઈશ્વર સર્વજ્ઞ અને અવિદ્યા-ઉપાધિને લીધે જીવ અદ્વૈત; એ એકમેકનાં લક્ષણ એકમેકથી વિરુદ્ધ છે તેથી તેનું એકય કદી પણ થવાનું નહિ. ઈશ્વર જગતનો કર્તા અને આ જીવ જન્મનારો તથા સુખ-દુઃખનો ભોક્તા. ઈશ્વર નિયંતા, જીવ નિયમ્ય; એ વિષમતા છે તે સમતા શી રીતે થાય ? એ થતું હુઈં. માટે અદ્વૈત, સર્વજ્ઞ, માયા, વિદ્યા, અવિદ્યા, કર્તા, ભોક્તા, નિયંતા, નિયમ્ય, એ લક્ષણો છોડ; એટલે પછી ઈશ્વર અને જીવની અપિષ્કાન-બ્રહ્મમાં એકતા જ છે, એમ માનવામાં શું કોઈ ખામતનો વિરોધ આવે છે ? જીવ-ઈશ્વરનો વાચ્યાર્થ ત્યાગવાથી લક્ષ્યમાં એકતા થાય છે. અહીં પરાધ-અપરાધ માનીને લક્ષણ કરવી જોઈએ, એમ નહિ. પણ વાચ્ય-ભાગ છે જ નહિ. એકરૂપ લક્ષ્ય જ છે. માટે તે તું છે એમ પ્રત્યક્ષ માનીએ તો આત્મા અને બ્રહ્મમાં વિરોધ નથી આત્મા અસ્તિ, માતિ, પ્રિયરૂપ છે. બ્રહ્મ સત્ચિદાનંદરૂપ છે. તેમાં રૂપને અથવા નામને કયો વિરોધ છે ? નો વિરોધ નથી, તો એકતાનું શું ? 'તે તું' કહેવાથી બુદ્ધિને વિરોધ હોવાયો; પરંતુ આ

સર્વ મિથ્યાનો ત્યાગ કર્યો એટલે 'તે' પણ સહજ નત્ય છે.

વૃક્ષ પર બેઠેલો અને નદીમાં વાલો જતો; એ બેમાં વલો જતો દેખાય છે, પણ તે માત્ર પરછાયો છે. પ્રત્યક્ષ નથી. આભાસનું 'ગરુ' અસ્તિત્વ નથી. માટે તે છે જ નહિ. જે છે તે વૃક્ષ પર બેઠેલો જ એકલો અસ્તિત્વરૂપે છે, અને તેને જ કહેવાનું છે કે, અરે ! જે તું વહેતો દેખાય છે તે તું નથી જતો પણ તું તો વૃક્ષ ઉપર છે. તે પ્રમાણે જે સર્વનું અધિષ્ઠાન છે તે જ તું છે. આ મિથ્યાસ્રધ તું નથી. માયાનો ત્યાગ કરીને ષાકી જે રહેલો છે, તે જ પ્રજ્ઞાત્મા તું છે.

માયા, અવિદ્યા, જીવ, ઇત્યાદિ બુદ્ધિથી લઈ ને દેહ પર્યાંત સર્વ અનાત્મા છે. તેનું સુખ્ય સ્વરૂપ જ મિથ્યા જ્ઞાસ છે. ત્યારે તેના ધર્મ સાચા કયાંથી હોય ? તે સત્ય નથી માટે સર્વ રૂપથી અને શુષ્ક-હોયથી ચેતનજ્યોતિ વિલક્ષણ છે. તે જ તું પ્રજ્ઞા, આત્મા, સત્ય છે. આ તત્ત્વમસી મહાવાક્યનો સારાંશ કાઢીને તને ઉપદેશ કર્યો. હવે મિથ્યા હું-પણું ત્યાગીને હું અવિનાશી આત્મા છું એમ દંઢ કરવામાં જો તને કાંઈ સંશય હોય, તો મને તું જે પૂછીશ તે હું તને કહીશ.

એ સાંભળીને શ્વેદત્તાના ચિત્તમાં અત્યંત હર્ષ થયો. પ્રશ્નિણુ કરીને ગુરુદેવને સાદાગ નમસ્કાર કર્યા બાદ, બે હાથ ભેડીને મંદ મધુર વાણીથી વિનંતિ કરવા લાગ્યો કે “હે સ્વામીજી ! આપે આ દીન શરણાગત પર મોટી કૃપા કરીને ઉપદેશ કરેલો છે કે, સ્ફુરણુમાંથી થયેલાં બીજીસ તત્ત્વોના ત્રણ દેહ તેમજ પાંચ કોશથી અલગ તું ચેતન-આત્મા છે, અને એ સર્વ અનાત્મા બ્રાન્તિથી ભાસે છે. હે મહારાજ, એ કથન સત્ય છે, સત્ય છે. સપ્રમાણ છે. એ અનાત્મ જાત હું નથી. હું તે જ સચ્ચિત્તત્ત્વન આત્મા પુદ્ગલ પ્રજ્ઞા છું. તેમા કાંઈ દૈરદાર નથી; કેમકે શ્રુતિ ડંકા જાનવીને કહે છે કે જ્ઞાનદીપ્તિથી આત્મા સત્ય છે, અને અનાત્મજાત મિથ્યા છે પરંતુ હે શુદ્ધ દેવ ! એ અનાત્મ પદાર્થ અનુભવમાં આવે છે તેમ આત્મા થોડો પણ અનુભવમાં આવતો નથી. તો તેનો નિશ્ચય શી રીતે કરવો ? નિશ્ચય કરવા માટે આત્મ-

સ્વરૂપ કેવડું અને કેટલું છે તે અનુભવમાં લાવી દો, પછી હું તેને જાણીને પુદ્ગલ પ્રજ્ઞા થઈશ.

સત્ શિષ્યની એવી પ્રાર્થના સાંભળીને ગુરુની વૃત્તિ તુલ થઈ અને તે જોડ્યા: “જે હમણું જ તને અનુભવ કરાવુ છું.” જોગ કહી શિષ્યને આલિંગન અને આશ્વાસન આપ્યું.

આત્મા કેટલો પ્રસિદ્ધ છે તેનું વર્ણન ગુરુ-આ, જે નામરૂપ પેદા થયેલાં દેખાય છે, તે યથાં જ નથી. કેવળ પ્રજ્ઞા જ છે. અન્નકારમાં સુવર્ણ અંદર-મહાર પરિપૂર્ણ ભરેલું છે. અન્નકાર થયો જ નથી. જે છે તે સુવર્ણ જ છે. તેમ મિથ્યા કલ્પિત નામરૂપ સ્વ-સત્તાથી દેખાવા યોગ્ય નથી. કારણકે તેનાથી કદી પણ અધિષ્ઠાનનો (ચિતાના અધિષ્ઠાતા આત્માની સત્તાનો) લોપ કરી શકાતો નથી. જે રીતે અધિષ્ઠાનનો લોપ કરાતો નથી, તે રીતે આત્માની પ્રસિદ્ધતા પુષ્કળ છે. હે શ્વેદત્ત ! જેટલું આત્માનું પુરુષાર્થનું છે તેટલું જીવ-ધર્મિયર અને પાંચ કોશનું પણ નથી. અને પ્રજ્ઞા-ત્માની જેટલી વ્યાપ્તિ છે તેટલી જીવ-ધર્મિયરની નથી; અને તે કેવી રીતે ? એ તને સ્વાનુભવ સહિત કહું છું. એકાગ્રતાથી શ્રવણ કરીશ, તો પછી આપોઆપ તને તારો (સ્વ-સ્વરૂપનો) અનુભવ પ્રગટ જણાશે માટે અત્યારે ત્રીતિપૂર્વક શ્રવણમા ચિત્ત એકાગ્ર કર.

રૂપ રસાદિનાં વિકલ્પને સાપચ અનુવર્તેતે !

ધર્મિયરથી આંદીને તણખક્કા સુધી સર્વ ધર્મિયર કલ્પ-રૂપોમાં અને રસાદિ જીવકૃત વિકલ્પોમાં આત્મા વ્યાપીને રહેલ છે. પ્રજ્ઞાત્મામાં પ્રથમ સ્ફુરણુ ઉત્પત્ત થયું. જે સ્ફુરણુ થયું તે જોડું અને બ્રાન્તિરૂપ છે કાર્ય ઉપરથી તેની કલ્પના કરેલ છે.

તે સ્ફુટિરૂપ મૂળભાવ, ન હોવા છતાં અમથી દેખાય છે. એક છીપ જ હોવા છતાં બ્રાન્તિથી રૂપું ભાસે છે. રૂપું નથી અને દેખાતું નથી, તેમ મૂળ માયા નથી અને દેખાતી નથી. છીપ છે અને દેખાય છે, તેમ ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞા છે અને તે જ દેખાય છે. રૂપું નથી અને દેખાતું નથી છતાં દેખાય છે એમ જે માને છે તે આરોપ છે. તેવી રીતે માયા નથી અને દેખાતી નથી, છતાં માયા છે એમ જે માને છે તે પ્રજ્ઞા પર આરોપ છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે માયાનું નિસ્તત્ત્વ અને અજ્ઞાન તથા પ્રજ્ઞા

અગ્નિ-વૃક્ષપદ્ધી ભાગમાન, એમ જાનેનો સ્વભાવ કહ્યો નુંગામા પ્રદ્ય-આત્મા જ છે સ્ફુર્તિરૂપ માયા તેમા નથી માટે પ્રદ્ય જ પ્રમિદ છે જેવી છીપ સુત્રી છે તેણુ રૂપ કયા છે ? તેમ પ્રદ્યભાત્મા મિદ છે, માયા નથી

માયાની વિદ્યા-અવિદ્યા એવી બે શક્તિ, સ્વત હેખાવા ચોગ ટે જ કયા ? કેમકે તે જેતુ કાર્ય છે તે કાણુ જ મિથ્યા છે, તો કાર્ય સત્ય કયાથી હાય ? જેમ એક છીપને ન બાણુવી અને ખીણુ રૂપાનું ઉત્પાદન, તેમ એક નિજ રૂપનુ વિમ્બરણુ અને ખીણુ જગતનુ રૂપજણુ, એ અવિદ્યા તથા વિદ્યાનુ લક્ષણુ છે પરતુ તે વિદ્યા-અવિદ્યામા અસ્તિ (સત) પણ કેનુ છે ? આત્માનુ જ કે અમત વિદ્યા-અવિદ્યાનુ અસ્તિત્વ જ નથી કેવળ પ્રદ્ય જ છે જેમ છીપ વિના રૂપ છે જ નહિ, છીપ જ છે તેમ જ-સ્વરૂપ વિના માયા અવિદ્યા છે જ નહિ -સ્વરૂપ જ કે સ્વરૂપ છે, અને અનુભવ પણ સ્વરૂપનો જ વાય છે માયા, અવિદ્યાનો અનુભવ થતો નથી, અને તે નથી માટે અનુભવ આવતો નથી એ તેની નિસ્તત્ત્વતા મિદ થઈ હુવે વિદ્યા-અવિદ્યા ક્ષવાણુ જેવી છે એમ ખતાવવા માટે તે હાજર રહી જ નહિ ! એવી ક્ષેત્ર વિદ્યા-અવિદ્યામા હવ-ઈધરના પ્રતિબિંબ પડેલા છે

મૃગજગતે હોવાથી જેમ મૃગજગતમા રહેનારા માછલાને રૂપ નથી, તેમ વિદ્યા-અવિદ્યા એમી હોવાથી તેમા પડેલા પ્રતિબિંબ—હવઈધરને પણ રૂપ નથી હવ અને ઈધર, એકે પ્રદ્યના પ્રતિબિંબ છે પરતુ વિદ્યા અવિદ્યા મિથ્યા, માટે તે (હવ-ઈધર)ને રૂપ નથી પ્રદ્યનુ મત્પણુ છે તેથી પ્રતિબિંબ હેખાય છે પ્રદ્યનુ ચિદ્રૂપણુ છે તેથી હવ અને ઈધર પ્રકાશક હેખાય છે તેવી જ રીતે પ્રદ્યની સુખરૂપતા હવ અને ઈધરમા ઉત્પન્ન થઈ છે, બાકી ખીણુ રીતે એ જાનેને રૂપ જ નથી, અને તે માટે એ જાનેને અસત છે રૂપ વિના ચેતના કેવી ? અને કે નામા આવશે ? ચેતના આવતી નથી, માટે હવ અને ઈધર પરપ્રકાશ અને જડ છે તે નિસ્તત્ત્વ જડમા સુખ યાથી ? એ તો કાયમ સુખ-દુઃખમા જ રહેવાના એ પ્રમાણે હવ અને ઈધર અસત, જડ અને દુઃખરૂપ છે, તેને સચ્ચિદાનંદનુ લક્ષણુ કયાથી ? મિથ્યા ભાસેલા એ આભાસનો સ્વરૂપ

પર માત્ર આરોપ છે દર્શણમા મુખ્ય સૂર્યનુ પ્રતિબિંબ પડ્યું તે ગોળ અને પ્રકાશિત હેખાય છે, પરતુ તે યોદ્ધ છે તેમ હવ અને ઈધર પણ મિથ્યા છે માયા, વિદ્યા, અવિદ્યા, હવ અને ઈધર, એ પાચ મળીને યથેલા આનંદમય કોથ, સમષ્ટિ આનુ કારણ છે, અને એ જ વ્યષ્ટિનુ પણ કારણ છે, પરતુ પ્રદ્ય વિના તે (જાગે)નો પ્રભાવ કયાથી હાય ? આનંદમય કોથ માથી ભૂત અને ભૌતિક યથા તેમા પ્રથમ દૃશ્યરૂપે આકાશ યથુ તે આકાશમા પ્રદ્યનુ છે (સત) પણ છે, તેથી ‘આકાશ છે’ એમ બોલવામા આવે છે જેમ છીપ વિના રૂપાનુ અસ્તિત્વ નથી, તેમ પ્રદ્ય વિના આકાશનુ અસ્તિત્વ નથી માટે પ્રદ્ય-આત્માનુ જ “આકાશ” એણુ નામ છે છીપના અસ્તિત્વપણુનો ત્યાગ કરીને જેમ રૂપ જેખી લેવામા આવતુ નથી, તેમ સદ્રૂપ પ્રદ્ય વિના દૃશ્ય-આકાશ રહેશે શી રીતે ? સદ્રૂપ પ્રદ્ય વિના આકાશ દૃશ્ય થઈશકતુ નથી માટે આકાશ એ નામ અમથુ કરાવેણુ છે તે નિસ્તત્ત્વ અને યોદ્ધ છે માટે તે હેખાય તો પણ સદ્રૂપ પ્રદ્ય જ છે એમ સમજણુ સદ્રૂપ પ્રદ્ય હોવા છતાં મૂર્ખાં લોકો “આકાશ ખરુ છે” એમ માને છે એ કેટલુ મોટુ અજ્ઞાન ! જ્ઞાની તો આકાશ નથી, પણ પ્રદ્ય જ છે એમ જાણે છે ઉપર ભૂમિ પર મૃગજગત પડે છે, તેને મૃગ ખરુ માને છે પરતુ જે વિચારવાન છે તે, હેખાવા છતાં મૃગજગતને ખરુ છે એમ કહી પણ માનતો નથી તેવી રીતે અજ્ઞાની લોકોએ જે ખરુ માનેણુ છે તેને જ્ઞાની કદી પણ ખરુ કમૂવ દરતા નથી નિસ્તત્ત્વપણુને લીધે જેમ આકાશ ખરુ નથી, તેમ સર્વ ભૂતના નામરૂપ અમથા કરાવેલા છે તેમા આત્મા-પ્રદ્ય-વિના ખીણુ કાઈ પણ ખરુ નથી

ભૂતોમાથી પાચ ખાણી થઈ તે પાચ ખાણી અને પાચ ભૂત મળીને યથેલા દસ પ્રકારનો જડ પદાર્થ આકાશ પ્રમાણે નિસ્તત્ત્વ છે અથવા તે છે જ નહિ એક નિર્વિકારી અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય આત્મા જ છે સૂક્ષ્મ દેહના સત્તર પ્રકાર તે પાચ ચચગ છે તેથી તે પહેલા વણુચેલા લક્ષણુ ઉપરથી નિસ્તત્ત્વ છે એ રીતે ખીસ તરુનો નિસ્તત્ત્વરૂપ છે તે અ પ સુકધા ભાસતા નથી તેના આદિ, અત અને મધ્યમા એક (રાખે) જ છે

શિષ્ય-ખત્રીસ તત્ત્વોમાં ત્રણ ગુણો આવ્યા નથી. તેથી તે તો સ્વતંત્ર હશે જ ને?

ગુરુ-સ્વતંત્ર નથી. તે પણ ગુણદોષમાં આવવાને લીધે નિસ્તત્ત્વ છે એમ સમજવું. ગુણ એ વૃત્તિના ધર્મ છે. વૃત્તિ નિસ્તત્ત્વ થઈ એટલે તેના ધર્મ સહજ નિસ્તત્ત્વ થયો. એમ નામ રૂપાત્મક ખત્રીસ તત્ત્વો અસત્, જડ, દુઃખાત્મક છે અને તે સર્વમાં પ્રજ્ઞાત્મા પરિપૂર્ણ વ્યાપક-અનુસ્યુત છે.

પ્રજ્ઞાત્મા વ્યાપક છે એમ કહેવાથી કોઈ એમ માનશે કે સર્વ પદાર્થ સત્ત્વરૂપ છે, તેથી જ તેમાં પ્રજ્ઞાત્મા અંદર-બહાર વ્યાપીને રહેલ છે; પણ એ માનવું ખરું નથી. જેમ સુવર્ણ દાગીનામાં અને માટી ઘડાની અંદરબહાર વ્યાપીને રહેલ છે તેમ સુવર્ણ-મા દાગીના નથી અને માટીમાં ઘડો નથી પરંતુ સર્વ સુવર્ણ જ છે અને સર્વ માટી જ છે. તેમ પ્રજ્ઞા સર્વ પદાર્થોમાં છે પણ પદાર્થ પ્રજ્ઞામાં તલભાર પણ નથી. રૂપ છે જ નહિ. સર્વ છીપ જ છે. તરંગ છે જ નહિ. સર્વ પાણી જ છે. આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞા પ્રગટ છે. તે સિવાય પદાર્થ આદિ કશું છે જ નહિ એમ છતાં જે ભાસે છે તે બ્રાન્તિથી ભાસે છે. તેને વિવર્તાત્મક કહે છે. જે બ્રાન્તિથી દેખાય છે તે સાચું નથી. વાસ્તવિક તેમાં અંદર-બહાર પ્રજ્ઞા જ છે.

બ્રાન્તિને હટાવવા માટે ખરા પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન થવું નેઈએ. તે જ્ઞાન થયું એટલે નામરૂપ મૂળમાંથી જશે. પછી આત્મા ઉઘાડો થઈ જશે. આ પ્રમાણે ખત્રીસના રૂપમાં આત્મા છે, તેમજ ગુણદોષના સંકેતોમાં અનુષ્ટરૂપે આત્મા અનુસ્યુત છે.

જે, જે યોનિમાં જનમ્યો તેટલા દેહ લોકતા થયો. તે સિવાયની યોનિને લોચ્ય કહે છે રૂપ-રસાદિ પાંચ વિષયને લોચ્ય કરીને ચોતે લોકતા થાય છે, એટલે એક દેહમાં જેટલા સમુદાય છે તેને એક સમજીને જીવ લોકતા બને છે. ખરું જોતાં આનંદમય કોશ લોકતા છે, પણ તેમાં નિર્વિકલ્પતા છે, માટે તે લોકતા નથી. પણ તેમાં સૂક્ષ્મદેહનાં સત્તર તત્ત્વો મળેલાં હોવાથી સૂક્ષ્મદેહ લોકતા થાય છે, એ સૂક્ષ્મદેહનો પણ સ્થૂળ-દેહ વિના વ્યાપાર થતો નથી, માટે સ્થૂળ દેહ સહિત સર્વ લોકતા બને છે. અતઃકરણીની વૃત્તિ

નેત્ર ઇન્દ્રિયદ્વારા બહાર નીકળીને પદાર્થ સમક્ષ આવે. છ ત્યારે સાડું-નરસું એ જીવ યોગળો છે. એ જ ગુણદોષાત્મક બગૃત અવસ્થા. તેવી જ કલ્પનારૂપ સ્વ-ભાવસ્થા અને કલ્પનાના અભાવે જે સુપૃષ્ઠિ-અવ-સ્થા થાય છે તે પણ ગુણદોષાત્મક છે. આ પ્રમાણે ત્રણ અવસ્થા અર્થાત્ ત્રણ કાળમાંના વિકલ્પરૂપ વ્યાપારથી ન સ્પર્શતાં પ્રજ્ઞાત્મા પ્રસિદ્ધપણે વ્યાપક છે. એટલી વ્યાપકતા ખત્રીસ તત્ત્વોમાંથી કોઈમાં પણ નથી.

વ્યાપકપણુ વિષે પ્રજ્ઞની અને ખત્રીસ તત્ત્વોની અસામ્યતા

માંસમય સ્થળદેહ એકદેશી છે; માટે તે પ્રજ્ઞા સમાન વ્યાપક નથી. માનસિક સહિત પાંચ ખાણી-જે જીદી જીદી યોનિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તે પ્રજ્ઞના એક લાગમાં છે; માટે તેની પ્રજ્ઞા સમાન વ્યાપકતા નથી સાત દ્વિપવતી અથવા ત્રિલોકાત્મક જે સર્વ પૃથ્વી, તેની સીમા પૂરી થાય એટલે તે બીજી બાહી રહેતી નથી માટે પૃથ્વી પ્રજ્ઞ જેટલી વ્યાપક નથી.

પાણી કયાંક છે, કયાંક નથી, એમ છે. હવે જેને સચુક્ર કહે છે, તે એ કે વિસ્તીર્ણુ તો છે પણ તેની આગળ-પાછળ નેઈએ તો સર્વ ઠેકાણે તે છે એમ નથી. માટે પાણી પ્રજ્ઞા સમાન વ્યાપક નથી. અગ્નિ પ્રગટ થાય છે અને યુગાય છે તેથી તે વ્યાપક નથી એ સહજ ઠરે છે. તેમાં આવરણરૂપી જે ભાસમાન અગ્નિ, તે કેટલો છે તેની ગણતરી આ રીતે:—આ આવરણરૂપી અગ્નિથી દસગણો વાયુ છે તેથી આ અગ્નિ વાયુથી દસગણો કમ છે. માટે જ અગ્નિ પ્રજ્ઞ જેટલો વ્યાપક નથી. વાયુ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે હોલ છે. બધે પડે ત્યારે નહીંવત્ થાય છે. માટે તે વ્યાપક નથી. તેમાં આવરણરૂપી વાયુ પુષ્કળ છે એમ લાગે છે, પણ તે આવરણને સીમા છે; માટે તે પ્રજ્ઞ જેટલો વ્યાપક નથી. આકાશ સ્વરૂપ સમાન છે પણ આકાશ એ ભાસી રહેલા પ્રજ્ઞનું નામ છે, તેથી તેનાથી પ્રજ્ઞા અધિક વ્યાપક છે. તેમાં જે શબ્દગુણી આકાશ છે, તે પણ પ્રજ્ઞા સમાન વ્યાપક નથી જ.

દેહમાં પાંચ પ્રકારથી વિભાગ પામેલા જે પ્રાણ,

તે અત્તન પામે છે પણ દેહની બહાર ગમન કરતા નથી, માટે તે વ્યાપક નથી. કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો ગોલકોમાં રહે છે. તેમાં કર્મેન્દ્રિયો પોતાની જગ્યામાં રહીને ક્રિયા કરે છે અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતાની જગ્યામાં રહીને વિષયો અકબળ કરે છે. માટે જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો વ્યાપક નથી. મન પ્રદાંઠમાં ફેડે છે, પણ તે ફેડીને પુનઃ નાશ પામે છે તેની આઠ દિશામાં પણ વ્યાપ્તિ નથી; તે પ્રથમ સમાન વ્યાપક શી રીતે થાય? મન સમાન બુદ્ધિનો નિશ્ચય છે. તેને લીધે એકદેશી જ અનુભવ થાય છે. બુદ્ધિ શબ્દો શબ્દો નહીં થાય છે અને ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે વ્યાપક નથી.

૬. બુદ્ધિમાં રહેલો જે જીવ, તે કંઈક પદાર્થનું સ્ફુરણ કરે છે. પણ તેનો તરન જ લય થાય છે. એ રીતે જીવનું પરપ્રકાશપણું અને તે પણ એકદેશી. માટે જીવ વ્યાપક નથી. માયા, વિદ્યા અને અવિદ્યાની એકદેશી ઉત્પત્તિ છે તેથી તેની સર્વસ્થાનમાં વ્યાપ્તિ શી રીતે હોય? વ્યાપ્તિ ન હોવાને લીધે માયા, વિદ્યા અને અવિદ્યા વ્યાપક નથી. ધૃતિર દેવળ પ્રેરણા કરે છે. પણ તે બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ પહેલાં હોતો નથી અને માયાના લય પછી પણ રહેલો નથી, માટે તે પણ અવ્યાપક છે. ધૃતિર સમાન કારણરૂપ જીવનો એકદેશી જ ઉલ્લસ થાય છે. માટે નામરૂપાત્મક બધાં બત્રીસ તત્ત્વો પણ સ્વરૂપના એક ભાગમાં છે. તેનો સ્વભાવ અમત, જડ, દુઃખાત્મક છે. અને એ પ્રકાર, ખાલી અમથા અનેક ભાસે છે તે પ્રથમ સમાન વ્યાપક શી રીતે થાય? પ્રથમ પોતાના અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપે માયાથી માંડીને તણખલા મુઠ્ઠી સર્વમાં વ્યાપીને રહ્યો છે અને ઉપરાંત અનંતગણે બાકી રહેલો છે. તે પ્રથમની મર્યાદા દેણ બતાવી શકે તેમ છે? વર્ણન કરવા મંડતાં વેદ પણ મોન થઈ ગયા. વર્ણન કરી શક્યા નહિ; તો પ્રથમ, એકદેશી વાણીનો વિષય શી રીતે થયે? ઈત્યાં યથાર્થતે તેનું વર્ણન કરવું જોઈએ; જેથી દેખપણ પ્રકારે તે સમજવા લાગશે.

હે સ્વિદત્ત! એટલો વખત જે પ્રથમનું વર્ણન કર્યું તે પ્રથમ તું જ છે. આ બત્રીસ તત્ત્વોનો સમુદાય તારા પર ભાર્યો જ નથી. તું એક જ નિર્વિકારી

સ્વતઃ સિદ્ધ પ્રથમ છે. મોનું સિદ્ધ કે અવકાર સિદ્ધ, એનો વિચાર કરીએ તો મોનું જ સિદ્ધ છે એમ સમજાશે. કારણ કે મોના વિના અવકારનું અસ્તિત્વ જ નથી; માટે અવકાર છે જ નહિ. જે છે તે મોનું જ છે. તેમ બત્રીસ તત્ત્વો છે જ નહિ. સર્વત્ર તું જ એક ભરેલો છે.

હે સ્વિદત્ત! પહેલાં તે પ્રથમ કરેલો હતો કે મને પોતાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો જોઈએ, તો આ અનુભવ કેમ થયો? તને થયો કે બત્રીસ તત્ત્વોને? બત્રીસમાંથી એકાદમાં પ્રથમને બાણવાની શક્તિ હશે તો શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવમાં પામી આવશે. વેદ-શ્રુતિ એવી છે કે જે પોતાના પ્રકાશથી સર્વને બાણ છે તે પ્રથમને એ જડ શી રીતે બાણી શકશે? એ શ્રુતિને બાધ આવશે. તેવી જ રીતે જ્ઞાની સ્વતઃ પ્રથમ હોઈને સર્વજ્ઞપણથી સર્વને બાણ છે, પણ ક્યાતાપણથી બાણી શકતો નથી; એ અનુભવને પણ બાધ આવશે. તેમજ ગર્ભમાં રહેલો બાળક જેમ માને બાણતો નથી, તેમ જેમાંથી બત્રીસ તત્ત્વો થયાં તે પ્રથમને શી રીતે બાણી શકશે? એ યુક્તિને પણ બાધ આવશે. માટે બત્રીસમાંથી એક પણ પ્રથમને બાણી શકતું નથી, એટલે આત્માનો અનુભવ બત્રીસને નથી થતો.

શિષ્ય-તો સ્વરૂપથી સ્વરૂપને બાણ?

ગુરુ-તેમાં તો વળી ઘણું જ બાધ આવે છે. દ્રષ્ટાના અનુભવમાં જે આવે તેને દ્રશ્ય કહે છે. તેથી પ્રથમ અનુભવમાં આવે તો તે સહજ દ્રશ્ય થયો! આ શ્રુતિના એટલો વિરોધ આવ્યો. તેમ જ પોતે પોતાને બાણતું બની શકતું નથી. એ યુક્તિનો વિરોધ આવ્યો. નેત્ર પદાર્થોનું રૂપ જુએ છે. જીવ રસ ચાખે છે. અહીં કર્તા-કર્મ જુદાં છે, માટે જ આદ્ય-આહુક બને થાય છે, પણ ચાખે આંખને જોઈ, જુએ જીભને ચાખી, એવું કોઈએ કદી પણ સાંભળ્યું નથી. તો પ્રથમ, પ્રથમને શી રીતે બાણી શકે? હવે પ્રથમથી જુદો બીજો પ્રથમ હોય, તો કદાચ તે પ્રથમ આ પ્રથમને બાણી શકે. પણ પ્રથમથી જુદો બીજો પ્રથમ, અથવા કોઈ જ નથી; તો કેમ, કેણે અનુભવ લેવો? એ

અનુભવ લેવો અનુચિત છે. માટે બાહ્યા વિના, સર્વનેા નિષેધ કરીને સાધકે પોતે પ્રજ્ઞ થયું.

જેમ આંખ પોતે પોતાના જોવામાં આવતી નથી, તેમ પ્રજ્ઞ પોતે પોતાનો અનુભવ લઈ શકે નહિ. કેમકે ત્યાં બીજું કંઈ છે જ નહિ ત્યાં બાહ્યું કેમ બને ? આંખ પોતે પોતાને જોતી નથી તેથી આંખનું જોવાપણું કંઈ મટી જતું નથી. અથવા પોતે નથી, એમ આંખને લાગતું નથી. જીભ જોકે જીભને- પોતાનો સ્વાદ લેતી નથી તેથી તે અરસણ નથી; તેમ પ્રજ્ઞ પોતે પોતાને જાણતો નથી તેથી પ્રજ્ઞનું પ્રજ્ઞાપણું મટી જતું નથી, પ્રજ્ઞ તો પોતે પોતાના જ સ્થાનમાં છે.

શિષ્ય-પ્રજ્ઞ પ્રજ્ઞમાં છે, પણ નિશ્ચય રાખવા જેવો, તેનો અનુભવ શી રીતે આવે ?

ગુરુ-તેનો અનુભવ કહું છું, સાંભળ આંખ પોતે પોતાને જોતી નથી. પણ તે સર્વ પદાર્થોને જુએ છે. જીભ જીભને આખતી નથી, પણ તે સર્વ રસ આપે છે. તે પ્રમાણે પ્રજ્ઞ પોતાને જાણતો નથી, પણ પોતાના પ્રકાશથી સર્વને જાણે છે ! જે બત્રીસ તર્યોને જાણે છે, તે જ તે પ્રજ્ઞની પ્રતીતિ (અનુભવ) છે એમ જાણવું. પદાર્થને જોનારી આંખ નથી એમ શી રીતે મનાય ? તેમ પ્રજ્ઞાત્મા સ્વતઃ સિદ્ધ દ્રષ્ટા છે તેનો લોપ શી રીતે થશે ? અધિકારમાં આંખને પ્રકાશની જરૂર છે, પ્રજ્ઞને કોઈ પ્રકાશની જરૂર નથી. તે તો લયકાળમાં પણ સ્વયં પ્રકાશ છે. ત્યારે તેનો લોપ થયો એમ કેમ કહેવાય ? ઘરમાં પદાર્થ ન હોય તો આંખ દીવાને જુએ છે. તેમ જાગૃતના સર્વ પદાર્થ ન હોય ત્યારે સુષુપ્તિમાં આત્મા સ્વયં, સ્ફૂર્તિનો અનુભવ લે છે. પદાર્થ અથવા દીવા, કંઈ જ ન હોય ત્યારે આંખ અધારાને જુએ છે; તેમ આત્મા, જાગૃતના પદાર્થ અને સ્ફૂર્તિ પણ ન હોય ત્યારે સ્ફૂર્તિના લયને જાણે છે. જે અધારાને જુએ છે તે જ આંખ, તેમ જે સ્ફૂર્તિને લય જાણે છે તે જ સ્વયં પ્રકાશ આત્મા !

આ પ્રમાણે જેની સુદૃઢ પ્રતીતિ છે, તેનો અનુભવ જે મંદ બુદ્ધિવાળાને આવે નહિ, તે પ્રજ્ઞજ્ઞાનનો અધિકારી નથી, પણ કેવળ પથ્થર છે. તેને ગુરુ અને

શાસ્ત્ર શું કરશે ? તે મંદ મતિએ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય તે માટે કર્મ અથવા ઉપાસના કરવી. તેથી કરીને પછી તેને અપરોક્ષ જ્ઞાનનો અધિકાર મળશે. અપરોક્ષ જ્ઞાન જાણવા માટે વિચારવંત જ જોઈએ. જે વિચારવંત હશે તે જ સ્વતઃ ન જાણીને જાણશે અને અનુભવ વગર જે અનુભવ્ય તે પ્રજ્ઞાત્મા પોતે સ્વયં થશે. એવું જાણીને શ્રુતિ યોદ્ધા કે, અવિજ્ઞાત તે વિજ્ઞાત થયા અને વિજ્ઞાત તે અવિજ્ઞાત. આ પરમાર્થમાં મંદ બુદ્ધિવાળાનો કાઈ ઉપયોગ નથી. પુખ્ત વિચારવંત જ જોઈએ. જે વિચારવંત અનુભવ વિના સ્વાનુભવને પામે તે જ ધન્ય થાય છે. ઉત્તમ અધિકારીને અધર્મવેદનું મહાવાક્ય કહે છે કે, આ અપરોક્ષ પ્રજ્ઞાત્મા પરપ્રકાશથી પરોક્ષ (લિન્ન) હોતો નથી. તેને, સાધકે પોતાના પ્રકાશથી પ્રત્યક્ષ જાણવો. સ્વપ્રકાશ અને પરપ્રકાશ, એ શ્રુતિના અર્થનું તાત્પર્ય શું છે તે કહું છું. ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થોને ન્યાયશાસ્ત્ર અપરોક્ષ માને છે અને જે ઇન્દ્રિય-ગોચર ન હોય તેને પરોક્ષ માને છે. એ પરોક્ષ-અપરોક્ષતા પરમાર્થમાં ઉપયોગી નથી. પણ પરમાર્થમાં ઉપયોગી જે પરોક્ષ-અપરોક્ષતા શ્રુતિ કહે છે તે જ અહીં કહું છું.

પરોક્ષ-ઇન્દ્રિય જે જે પદાર્થ જુએ છે, તે તે ઇન્દ્રિયથી જાણે છે. તે પદાર્થ જડ. તે જડને જોનાર આપણે તે જડથી જાણે છીએ. જોનાર જ અપરોક્ષ અને પદાર્થ પરોક્ષ.

આપણાથી જે જાણે તે આપણાથી પરોક્ષ. જેને કોઈ દેખે નહિ ને જે સર્વને દેખે તે જ આપણે-આત્મા. અને વિષય જડ છે, તેને જાણનારી ઇન્દ્રિયો, એ તેનાથી લિન્ન, માટે તે અપરોક્ષ કરી. પણ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપ એક વૃત્તિ, તેને પ્રકાશવા માટે મન અને બુદ્ધિની અપેક્ષા છે. તેથી ઇન્દ્રિયોથી લિન્ન મન અને બુદ્ધિ અપરોક્ષ કરે છે. મન અને બુદ્ધિને પ્રકાશવા માટે જીવની અપેક્ષા છે. માટે મન અને બુદ્ધિથી લિન્ન જીવ અપરોક્ષ કર્યો. જીવ જેવું પ્રતિગિળ છે તે સામાન્ય આત્મા જીવથી લિન્ન, માટે અપરોક્ષ છે. એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિય, વૃત્તિ, મન, બુદ્ધિ, જીવ અને સામાન્ય

આત્મા; તેમાં જે પરા પ્રકાશક તે જ અપરોક્ષ.

અંતરમાં ત્યારે મનોરાજ્ય થતું હોય છે, ત્યારે મર્વ ઇન્દ્રિયો મનમાં મળે છે, પણ તે ઇન્દ્રિયો પ્રત્યક્ષ નથી હોતાં. એ રીતે ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યક્ષ અભાવ થયો, પણ આપો કોઈ એક બાકી રહેલા તે જ અપરોક્ષ; અને તે સિવાય જે ઇન્દ્રિયો તે પરોક્ષ ધર્મ. પછી જીવમુક્તિ વૃત્તિ, સ્વપ્રકાશ અપરોક્ષ હોય છે અને તે સિવાય સર્વ ઇન્દ્રિયો પરપ્રકાશ અને જડ, માટે તે પરોક્ષ. હવે જીવ સહિત વૃત્તિ, જે અપરોક્ષ સ્વપ્રકાશમાન હોય છે તેનોયે વિચાર કરવો જોઈએ; તે આ રીતે:—એક વૃત્તિના બે પ્રકાર છે. એક સંકલ્પ અને બીજી ઉદાસપણું. (સ્તબ્ધતા) સંકલ્પરૂપ મન-બુદ્ધિ અને ઉદાસપણું તે સામાન્ય વૃત્તિ છે. સંકલ્પમાં વિશેષરૂપથી સ્ફુરણ કરનાર, તે કાર્ય-રૂપ જીવ છે. અને ઉદાસપણામાં કારણરૂપ જીવ છે, તે અસ્પષ્ટ છે. ઉદાસપણું ત્યારે પ્રગટ થાય છે ત્યારે સંકલ્પ (મનબુદ્ધિ) અને વિશેષત્વ (જીવ) નષ્ટ થાય છે; તે ઉદાસવૃત્તિ સાથે કારણરૂપી જીવ જાણે છે; માટે ઉદાસવૃત્તિ મહિત કારણરૂપી જીવ સ્વપ્રકાશ, અપરોક્ષ અને સંકલ્પવૃત્તિ સહિત કાર્યરૂપી જીવ પર-પ્રકાશ અને પરોક્ષ થયો. આ પ્રમાણે વિશેષ સ્ફુરણ કરનારો જીવ અને મન-બુદ્ધિ એ જડ કાર્ય. હવે કલ્પ સામાન્ય (ઉદાસ)વૃત્તિ સહિત જે કારણરૂપી જીવ, તે સ્વપ્રકાશ છે. માટે તે અપરોક્ષ પરંતુ તેનોયે વિચાર કરવો જોઈએ અને સમાધિ વખતે બેસીને એ સામાન્ય સ્ફુર્તિવૃત્તિના મૂળમાં, (જેમાંથી એ વૃત્તિ ઊઠે છે તે અધિષ્ઠાનમાં) દૃષ્ટિ લગાવવી જેણે ઉદાસપણામાં સ્થિતિ કરી હશે (સ્થિરતાનો લાંબા વખત સુધી અભ્યાસ કર્યો હશે) તે જ આ કાર્ય સાધી શકશે. સ્ફુર્તિ સહજ ઊઠે છે અને નષ્ટ થાય છે. તે ત્યારે ઊઠે છે ત્યારે અવકાશમાં પસરે છે. લીન થાય ત્યારે તદ્દન નાશ પામે છે અને પાછી ઉત્પન્ન પણ થાય છે. વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ એટલે તેમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. અને વૃત્તિ નષ્ટ થાય ત્યારે જીવ પણ નાશ પામે છે. જેમ પાણી સહજ ઊપર અને નાશ થાય છે તે સાથે તેમાં પડેલું પ્રતિબિંબ પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ

પામે છે. સ્ફુર્તિનો ઉદ્ભવ જે જીવે છે તે જ તેનો લય જીવે છે. તે જોનારો, સ્ફુર્તિના ઉદ્ભવ સમયે હોય એમ દેખાય છે, અને લયકાળે તે ન દેખાતાં ઊલટો તે નથી જ એમ લાગે છે. જેને ‘નથી’ એમ લાગ્યું તે જ લય માફી છે. એ પ્રમાણે લય સાક્ષીના મમયે સ્ફુર્તિ અને જીવના રૂપનો અભાવ થયો. એ અભાવનો જે જોનારો, તે જ શૂન્ય માફી, સ્વયંપ્રકાશ, દ્રષ્ટા, અપરોક્ષ આત્મા. એ આત્મથી જુદાં સ્ફુર્તિથી માંડીને ઇન્દ્રિય પર્યંત વૃત્તિ, જીવ આદિ સર્વ પરપ્રકાશ અને મિથ્યાભૂત છે. તે અપરોક્ષ શી રીતે થાય? પોતાના પ્રકાશથી જે પોતાની સમક્ષ સર્વ જડ તત્ત્વોને દેખે છે તે જોનારો પોતે જડ શી રીતે થશે? આત્મા, બીજીસ જેવો થતો નથી માટે બીજીસ તત્ત્વો પરોક્ષ. (ભિન્ન)

અપરોક્ષ-જે સર્વની અંદર રહેવા છતાં સર્વથી દેખાતો નથી તે જ ત્રિકાલમાધિત સ્વપ્રકાશ અપરોક્ષ આત્મા.

સ્વપ્રકાશ-જે જોવા માટે બીજાં સાધનોની અપેક્ષા નહિ સમ્પન્નાં પોતાના પ્રકાશથી જીવે છે તે જ સ્વપ્રકાશ.

ઇન્દ્રિયોને જોવા માટે મન-બુદ્ધિની અપેક્ષા છે. બુદ્ધિને જોવા માટે જીવની જરૂર છે. જીવને ઉત્પન્ન થવા માટે વૃત્તિની ગરજ છે. એમ જોવા માટે જેને બીજીની જરૂર પડે છે તે પદાર્થ સહજ જ પરપ્રકાશ છે. તેઓ સર્વ આત્માની સત્તાધી છે. આત્માના પ્રકાશથી પ્રગટે છે અને ક્રિયા કરે છે. તેમજ એ બીજીસ તત્ત્વો આત્માના પ્રિયપણાથી જીવે છે. તેની અલગ સત્તા નથી માટે જ તે પરપ્રકાશ અને જડ છે. તેમાં અપરોક્ષતા આવતી નથી પણ જે ઉત્પત્તિ તથા લયને દેખે છે તે જ સ્વપ્રકાશ અપરોક્ષ છે. આ અપરોક્ષને માટે શ્રુતિ નિશ્ચયપૂર્વક જોલી કે, આ આત્મા પ્રકાશ છે. સર્વની ઉત્પત્તિ, લય, અથવા અન્ય અવસ્થા હોય, તે સર્વનાં આદિ-અંત અને મધ્યમાં જીવની વૃત્તિને પોતાના પ્રકાશથી જીવે છે તે જ આ આત્મા પ્રકાશ છે. આ આત્મા પાંચ ભૂતોના વ્યાપારને તથા તે વ્યાપારમાં લાગનારાં તત્ત્વોને પ્રકાશે છે. તેમજ ત્રણ

દેહો ને તેની ત્રણ અવસ્થાને તથા તેના ત્રણ અભિ-
માનીઓને પ્રકાશે છે. સમાધિકાળમાં જ્ઞાની આત્મા-
નુભવમાં વિરક્ત છે, તેને આ આત્મા પ્રકાશે છે. એ
રીતે આ આત્મા રૂપાદિ સર્વમાં વ્યાપેલા હોવાથી
પોતાના પ્રકાશ વડે સર્વની ક્રિયાને પ્રકાશે છે. તે જ
આ આત્મા સમ્યક્દાનદંડરૂપે ભરપૂર-વ્યાપક છે અને
તે જ અપરોક્ષ આત્મા છે. અતિ ઉત્તમ અધિકારીને
તેનો પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ કરે છે કે આ આત્મા બ્રહ્મા છે.
એ શ્રુતિનું વચન, ઉત્તમ અધિકારીએ વિચારપૂર્વક
શુભમુખથી શ્રદ્ધા કરવું અને દૃઢ બુદ્ધિથી નિશ્ચય
કરીને જીવ-મુક્ત થવું. પછી મરણ પડે ત્યાં વિચરવું.
નિશ્ચય એવો, દૃઢ કરવો જોઈએ કે વિશ્વ-
તેજસ આપણને સ્પર્શ પણ ન કરી શકે.
તેમજ બીજી સત્ત્વોનો સમુદાય પોતપોતાના
ગમે તે વ્યાપારમાં વર્તે વ્યવહાર કરે, પણ
આપણે આત્મા તેનાથી જુદા-અસંગ
છીએ અને એ બીજી સમિથ્યાભૂત છે; એવો
અભિસંગ થયો એટલે પછી ફરીથી જડ અને
ચેતન એકઠાં મળવાનાં નહિ! એવું સમાધાન
પામવું કે જેનું કદી પણ ઉત્થાન થાય જ નહિ. એ
વિષે અર્ધા શ્લોકથી થોડું દ્વંદ્વમાં કથન કરું છું.

ક્ષણેક્ષણે અવ્યયમૂતા ધી વિકલ્પા ચિન્નિનૃ
ધૃત્વરથી માંડીને તણખટા સુધી બીજી સત્ત્વો
ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા બધા પરંતુ તે રીતે બ્રહ્મ-આત્મા
બદલાતો નથી.

શિષ્ય-મૂળ શ્લોકમાં બુદ્ધિના વિકલ્પો ક્ષણેક્ષણે
અન્યથા થાય છે એમ સંશયથી કહેવું છે, તો પછી
ધૃત્વરથી માંડીને તણખટા સુધીના વર્ણન આપે કેમ કર્યું?

ગુરુ-તેનો ઉત્તર શ્રવણ કર. બુદ્ધિથી માંડીને દેહ
પર્યંત સર્વ વિકલ્પમાંથી જ મળે છે અને જીવ પણ
તે વિકલ્પરૂપ વૃત્તિમાંથી મળે છે. એમ બધાં વિક-
લ્પમાં આવ્યા. વળી બુદ્ધિનું કાલ્પ જે આનંદમય કોશ,
તે બુદ્ધિ વગર ક્યાં જવાનો? ક્યાં જતો નથી માટે
કાર્ય, કારણને સાથે લઈને પોતાના વ્યાપારમાં વર્તે
છે. પ્રથમ માયાસ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારથી જ
બુદ્ધિનાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે પછી તેમાં વિદ્યા,

અવિદ્યા અને જીવ-ધૃતિ શું ન આવે? બધાંય આવે
છે. માટે ધૃત્વરથી માંડીને તણખટા પર્યંત બીજી સત્ત્વો વિકલ્પ-
રૂપતા જ છે જેમાં વિકલ્પ-રૂપતા છે તેનો જ ક્ષણે
ક્ષણે અન્યથા ભાસ થાય છે. અને તે જ વિકાર પામે
છે એમ સમજવું.

પાંચ ભૂતો જડ છે. એ પાંચે ભૂત એક ઠેકાણે થયેલાં
છે, છતાં ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે. માટે પંચભૂત વિકારી અને
ક્ષણક્ષણમાં અન્યથા ભૂત થાય છે. પાંચ ખાણી તો
મૂળમાંથી વિકારી છે. પછી જન્મથી મરણ પર્યંત
સર્વ વિકાર કરે છે અને સર્વ નાનામોટા દેહધારી
ક્ષણેક્ષણે પરિવર્તન પામે છે. શરીરમાં રહેનાર પ્રાણ તો
બુદ્ધી રીતે વિકારી છે, અને ક્ષણક્ષણમાં પલટાય
છે. તેવીજ દશ ધ્વનિદ્રવ્યો વિકારી છે. અને તે ક્ષણે ક્ષણે
પલટાય છે. મન અને બુદ્ધિમાં સર્વદા મંદ - વિકલ્પ
થાય છે. અને તેને શુણ તથા કામાદિનો વિકાર થાય
છે. વળી તે ક્ષણક્ષણમાં પલટાય છે તે જ પ્રમાણે
માયાસ્ફૂર્તિ ક્ષણે ક્ષણે બદલે છે અને નષ્ટ થાય છે.
માટે તે વિકારી અને ક્ષણ ક્ષણમાં પલટનારી છે. માયા-
સ્ફૂર્તિનો વિદ્યા-અવિદ્યારૂપી આવરણ-વિક્ષેપ છે. એ
વિકાર કરે છે અને તે પણ ક્ષણક્ષણમાં પલટાય છે.
જીવ માયાસ્ફૂર્તિથી વિષય પર્યંત બધાં છે-આવે છે;
માટે તે વિકારી, અને ક્ષણે ક્ષણે પલટનારી છે ધૃત્વર
પ્રતિગ્બંધરૂપે અન્યથા થયો અને તે પ્રેરણાનો વિકાર
કરે છે, માટે ધૃત્વર પણ વિકારી હોવાથી ક્ષણે ક્ષણે
પલટાય છે એ માટે જ ધૃત્વરથી માંડીને તણખટા
સુધી બીજી સત્ત્વો ક્ષણે ક્ષણે મિથ્યાભૂત છે કેમકે બધાં
માયામાંથી થયેલાં એટલે વિકારની આઠાઠ વિકારી
જ હોય.

શિષ્ય-શ્રુતિ, બુદ્ધિનો પ્રેરક બ્રહ્મ-આત્મા છે એમ
કહે છે અને તે અધિષ્ઠાન હોવાને લીધે સર્વનું વિ-
શ્રાન્તિસ્થાન છે જેમ લોખંડને ચુંબકની પાસે લાવ-
વાથી તે ચાલે થાય છે, માટે તે લોખંડનો ચાલક
ચુંબક છે એ ચુક્રિતના આધારથી બ્રહ્માત્મા પ્રેરક છે;
અને જ્ઞાની, સુર તથા વેદન્ટ પણ બ્રહ્મ પ્રેરક છે એમ
કહે છે. આ અનુભવ છે. એ પ્રમાણે શ્રુતિ, ચુક્રિત
અને અનુભવથી પ્રેરક બ્રહ્મ હોવા છતાં તમે જીવનો

પ્રેરક ધ્વિર છે એમ કહો છે તેમાં ખોટો વિરોધ આવે છે.

ગુરુ-પ્રજ્ઞાત્માને પ્રેરક કહ્યો તેનું કારણ જુદું છે. અને તે એ કે, ધ્વિરાદિ સર્વ ઉત્પન્ન થયાં, અને જે પેદા થયાં તે પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે વ્યાપાર કરવા લાગ્યાં, ત્યારે ધ્વિરાદિ તૃણ સર્વેત સર્વને પ્રેરણા કેણી કરી? એ શ્રુતિને પ્રશ્ન લક્યો. વિચાર કર્યો કે, આ પ્રેરણાનું આગ કોને માથે નાખવું? પ્રજ્ઞાત્માને પ્રેરક માનીએ તો તે અમંગ છે. અને જીવને પ્રેરક માનીએ તો એ પોતે પ્રેર્ય છે. પછી વિચારને અંતે શ્રુતિને લાગ્યું કે, કંઈ થયું જ નથી; તો તે તે મિથ્યાના પ્રેરક પ્રજ્ઞાત્માને માનવામાં કાંઈ વાધો નથી. માટે તેણે પ્રજ્ઞાત્માને પ્રેરક કહ્યો છે.

ચુંબક સ્વતઃ હાલતું નથી પણ તેની પાસે લાવવાથી લોખંડ સ્વતઃ હાલે છે. માટે ચુંબક, લોખંડનો ચાલક છે એમ માનવાથી કશો બાધ નથી. તેમ માયાથી લઈને તૃણ સર્વેત સર્વ મિથ્યા ભૂતના પ્રેરક પ્રજ્ઞાત્માને માનવામાં કાંઈ પણ વાધો નથી. પ્રજ્ઞ, એ બત્રીસને સ્વતઃ ચેષ્ટા કરાવતો નથી, અને નથી કરાવતો એમ પણ નથી પરંતુ એ બત્રીસ, પ્રજ્ઞ પર ઉત્પન્ન થઈને લય પામે છે પ્રજ્ઞાત્મા તેનું અધિષ્ઠાન માત્ર છે. જેમ સર્વવિકાર થવા માટે ઢોરી કારણ છે, તેમ સવ ને ઉત્પન્ન થવા માટે આધાર-અધિષ્ઠાન પ્રજ્ઞ છે તે પ્રેરણા કરે અથવા ન કરે, પરંતુ સર્વનો આધાર હોવાને લીધે પ્રજ્ઞાત્મા પ્રેરક છે એમ શ્રુતિ કહે છે બાકી બીજી રીતે પ્રજ્ઞમાં વાસ્તવિક પ્રેરણા જ નથી એમ હોવાં છતાં, 'પ્રેરણા છે' એ તો જેને જગત ખડું લાગે છે તેને જ શ્રુતિ કહે છે જે સાધકને જગત મિથ્યા છે, તે થયું જ નથી, એમ લાગે છે, તેને પ્રેરણા જ ખોટી લાગે છે પ્રેરણા ખોટી છે માટે પ્રજ્ઞને માથે પ્રેરણાનો આરોપ નાખવાથી બાધ નથી, એમ જાણીને જ શ્રુતિ પ્રજ્ઞને પ્રેરક કહે ॥ પણ વાસ્તવિક પ્રેરણાનો ધર્મ ધ્વિરનો છે. કારણ કે તેની પાસે દક્ષિણાદિ અને વિદ્યોપાદિ અનેક શક્તિ છે. ધ્વિર પ્રેરક છે તેમાં શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવ પ્રમાણ છે.

જેના લયથી વાયુ વાય છે, તે ધ્વિર પ્રેરક, એમ શ્રુતિનું પ્રમાણ છે બુદ્ધિનો પ્રેરક પ્રજ્ઞ પર-માત્મા છે એમ ગાયત્રી કહે છે, પણ તે અમથું કહે છે વાસ્તવિક ધ્વિરની બીતિ વડે વિકારરૂપ પ્રેરણા થાય છે. ગર્વમાં લય ઉત્પન્ન કરે છે તે સામાર્થ્ય વિના થાય નહિ જેનાથી સર્વ લય પામે તે જ વિકારી સામાર્થ્ય. એ વિકારી સામાર્થ્ય ધ્વિરના અંગમાં જ છે. પ્રજ્ઞમાં વિકાર નથી તો તેમાં સામાર્થ્ય કયાંથી હોય? સામાર્થ્ય નથી માટે પ્રજ્ઞ નિર્વિકારી છે અને ધ્વિરનું સામાર્થ્ય વિકારી છે, એ સ્પષ્ટ મનબંધ તે માટે દેહાન્ત દઈને કહ્યું છું.

જેકૂત લોકો રેંટમાળ કરે છે, તેને લીધે પાણી ઉપર આવે છે, અને તે અખંડ આવતું રહે, તે માટે પાણી લાવનારા લોટા નજીક નજીક બાંધેલા હોય છે એ પ્રમાણે કરેલી માળ, રેંટ પર નાખે છે અને તે રેંટને બળદ બેડે છે. તે બળદ ચાલવા લાગ્યો એટલે રેંટ ફરવાથી તે ઉપરની માળ પણ નીચેથી ઉપર જાય છે ને આવે છે બળદ ચોલી ગયો કે માળ સ્થિર રહે છે બળદને ચલાવવા માટે તેને હાંકનારો એક જાણુ હાથમાં ચાલુક લઈને જશે હોય છે તેણે ચાલુક માર્યો એટલે બળદ ચાલવા લાગે છે બીજી રીતે ચાલતો નથી રેંટમાળની સામગ્રી, બળદ અને તેને હાંકનાર જેમ એક જમીન ઉપર છે, તેમ હેઠ, પ્રાણ, બુદ્ધિ, સ્ફૂર્તિ, જીવ, અને ધ્વિર, એ સર્વનો આધાર એક પ્રજ્ઞ છે.

હેઠ, પ્રાણ, બુદ્ધિ સ્ફૂર્તિ, એ રેંટમાળના નજીક નજીક બાંધેલા લોટા છે. તે માળ સહિત રેંટને બેડેલો બળદ અભિમાનરૂપી ખાધથી રેંટ જેલો છે અને તેને લીધે સુખ-દુઃખરૂપી પાણી જોડે છે બળદને હાંકનાર ધ્વિર છે અને બળદ મનુષ્ય છે. તે મનુષ્ય-રૂપી બળદને ધ્વિર વિદ્યોપરૂપી ચાલુકથી હાંકે છે. અર્થાત્ મનુષ્યને ધ્વિર પ્રારબ્ધ પ્રમાણે ક્રિયા કરાવે છે, એ જ તે મનુષ્ય રૂપી બળદ પર વિદ્યોપ રૂપી ચાલુકનો માર અને બળાત્કાર છે ભૂમિ જેમ સર્વનો નિર્વિકારરૂપે આધાર છે તે જ રીતે પ્રજ્ઞ સર્વનો નિર્વિકારરૂપે આધાર છે માત્ર વિદ્યોપરૂપ ચાલુકથી હાંકનાર ધ્વિર જ એક પ્રેરક છે.

પાંચ ભૂતો, પાંચ યોગિનીનાં શરીરો, પાંચ પ્રાણ, દશ ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, માયાસ્ફૂર્તિ, વિદ્યા, અવિદ્યા અને જીવ-ઈશ્વર મળીને થયેલાં જડ-અચળ બની રાતરવો અન્યથા ભૂત થાય છે. પ્રેરક ઈશ્વર પણ વિકારી અને અન્યથા ભૂત છે, તો પછી જીવ અને ધીમા તરવોની કથા શું કહેવી? સર્વ તરવો વિકારી છે. પણ તેમાં ચેતન એક અતુલ્ય પરિપૂર્ણ છે, તે વિકારીઓ સાથે વિકાર પામતો નથી. જેમ આકાશ, ઘટમઠમાં વ્યાસ છે છતાં પણ કિંચિત્ વિકારી થતું નથી અને બદલાતું નથી, તેમ પ્રજા પ્રજાથી માંડીને કીડી પર્યંત, કયાંક અજ્ઞાન તો કયાંક જ્ઞાન એ રીતે સ્ફુરે છે, તેમાં કદી પણ અન્યાય થતો નથી જીવ અનેક દેહમાં રહેવાને લીધે સૂક્ષ્મ દેહના વર્તનનું અભિમાન ધરે છે પણ સૂક્ષ્મદેહ ઈશ્વરની પ્રેરણા સિવાય વર્તતો નથી: એમ હોવા છતાં જીવ, ઈશ્વરની પ્રેરણાનું અભિમાન પોતે એટલું બધું લે છે કે, 'દેહ જ હું છું' એમ પોતાને માને છે; અને હું પાપપુણ્ય કરું છું એમ કહે છે. તેને લીધે જીવે છે અને મરે છે. એ પ્રમાણે અનંત કદપ સુધી ઇચ્છનીય યોગિનાં શરીરો પ્રાપ્ત કરીને સ્વર્ગ-નરક ભોગવે છે. પ્રથમ જ સર્વ અજ્ઞાનથી થયેલાં અન્યથા (વિપરીત) છે, તેમાં વિપરીત રૂપથી જીવ લાભવા લાગ્યો. પછી કયાંક ઓટો, કયાંક નાનો, ખરાબ, સારો પરતુ ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન પામે છે, એમ સર્વ પરિવર્તન પામે છે, પણ સર્વમા વ્યાસ જે ચેતન તે આદ્ય, અંત અને મધ્યમાં બદલાતું નથી નિજ રૂપ, અજ્ઞાનકાળમાં અદ્વય સુધ્ધા પરિવર્તિત અને વિકારી થતું નથી તો પછી જે પોતાનું સ્વરૂપ બાજુએ તે અન્યથા શી રીતે થશે? કશું જ બન્યું નથી છતાં લોકો અમરતાં અન્યથા કહે છે તે એમ કે.—હું શરીર અને શરીરની જે અન્યથા વર્તણૂક થાય છે તે સર્વ મારાં હું પાપ-પુણ્ય કરું છું, તે સહજ મારે ભોગવવાં પડ્યો. આ પ્રમાણે જીવ અભિમાન લે છે તેથી તેને તે ભોગવવાં પડે છે, એમ અજ્ઞાનીઓનું માનવું છે એવું માનવું ત્યાં સુધી જ છે કે, જ્યાં સુધી સંવિધાનંદ પ્રજ્ઞાત્મા અપરોક્ષરૂપે બાજુએ નથી

પાપપુણ્ય ભોગવવાં, હું જીવ છું, મને

બધન છે, હું જન્યું છું, મરું છું એમ માનવું, મને છ વિકાર બાંધે છે એવી જ્ઞાન્તિ સર્વ ક્ષણે અન્યથા માનવાં, તું એક, હું એક એમ માનવું, મરું, તારું એમ બુદ્ધિપૂર્ણ માનવું, જગતને સત્ય માનવું, પ્રજ્ઞાથી લઈને કીડી પર્યંત નાનાં મોટાં માનવાં, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિ વિષય સંપાદન કરવા, ધર્મ, કર્મ, વર્ણ, આશ્રમ, વેદ તેમજ દેવાદિને આધીન થવું, એ બધી બધા ત્યાં સુધી જ છે, કે જ્યાં સુધી અભિજ્ઞ પ્રજ્ઞાત્મા અપરોક્ષ નથી સમજાયો. સ્વજનો મોહ પમાડીને જીવન-વ્યવહારમાં પરવત્ત કરે છે. સુખદુઃખથી શ્રમિત થવું, પાપપુણ્યરૂપી બાધાથી ભયશ્રંત થવું, ઉત્તમ-મધ્યમ ગતિ માનવી, ઉપર, નીચે, સ્વર્ગ અને નરકાદિ માનવાં, એ બધું ત્યાં સુધી જ છે કે જ્યાં સુધી પ્રજ્ઞા પરમાત્મા નિશ્ચય-પૂર્વક અપરોક્ષરૂપે નથી બાજુએ. સ્વામી-સેવક ભાવ માનવો, હું ભક્ત, તું દેવ એ ત્યાં સુધી માનવું રહે છે કે જ્યાં સુધી પ્રજ્ઞાત્મા સ્વાનુભવથી અપરોક્ષ ન સમજાય. દેવ, દાનવ, મનુષ્ય, ક્ષીરપુત્ર, નપુંસક માનવાં, શાસ્ત્રીય અને લૌકિક શળેહોની ખટપટ કરવી, કર્તા, લોકતા, ધ્યાતા, જ્ઞાતા, અનુભવિતા ઇત્યાદિ માનવા, જીવ અદ્વય અને ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ માનવા, જીવ શ્રમિત અને ઈશ્વર પ્રેરક છે એમ માનવું, સંવિત, ક્રિયાશીલ અને પ્રારબ્ધ એ ઈશ્વરના બદા-લકારનું પ્રેરણ માનવું; બધ, મોક્ષ સિદ્ધ, સાધક અને મુચ્છક માનવા; શુદ્ધ અને શિષ્ય બે માનવા, તેમજ જીવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ સર્વ ત્યાં સુધી જ છે, કે જ્યાં સુધી સંવિધાનંદ પ્રજ્ઞાત્મા અપરોક્ષ સમજવામાં આવ્યો નથી

ક્યાં સુધી કહેવું? જ્યાં સુધી દૈત છે ત્યાં સુધી સર્વ છે. જ્યારે સંવિધાનંદ આત્મા, અપરોક્ષ સમ-બોધે ત્યારે એ દૈતની બધા નષ્ટ થશે જે ઉત્તમ અધિકારી છે તે શુદ્ધશાસ્ત્રના વિષેયનથી અને વિચારથી ઉત્થાન રહિત સમાધિ દ્વારા સમાધાન પામે છે. પ્રજ્ઞાત્મા પહેલેથી જ અપરોક્ષ છે. તે આજ કાંઈ નવો અપરોક્ષ કરવો પડતો નથી માત્ર અજ્ઞાનને લીધે 'હું દેહ' એમ બુદ્ધિપૂર્ણનું ખાલી થવું લાગ્યું છે, તે જ્ઞાનથી મિટાવવાનું છે

ચિત્ જડ અધિ-અનેક પ્રકારથી દેહદ્વી ચેતન-
ન્યોતિ અને ઈશ્વરથી માંડીને દેહ પર્યંત જત્રીસ
તત્ત્વો જડ, એ સાથે મત્ત્યાં નથી, છતાં જનને એક જ
છે એમ માનવું તેને ચેતન અને જડની અધિ કહે છે.

દોરી અને સર્પનું એક હોવું, તેમ જડ જત્રીસ
તત્ત્વો અને ચેતન આત્માનું એક હોવું એ કેવળ
અજ્ઞાનને લીધે જ માનેલું છે, એમ સમજીને જે આ
અધિનું લેહન કરશે તે જ ઉત્તમ અધિકારી છે અને
તે ફરીથી અધિ પડવા દેશે નહિ.

અધિ-જડને ચેતન અને ચેતનને જડ માનવું
તે અધિ છે. ચિત્ એટલે ચેતનન્યોતિ અને જડ
એટલે જત્રીસ તત્ત્વો. તેનો એકીસ્થાનમાં મિલાપ
થવો તેને ચિત્ જડ અધિ કહે છે. આ અધિનું લેહન
કરવું; એટલે કે ચેતનનો ધર્મ ચેતન પાસે રાખીને
જડનો ધર્મ જડ પાસે રાખવો; અને એ જનને
એકત્ર મત્ત્યાં જ નથી એમ જાણવું, તેનું નામ ચિત્
જડ અધિનું લેહન. એ લેહન કરીને જડ, જે અલગ
કરેલાં જત્રીસ તત્ત્વો, તેનું હુંપણું આવવા હેતુ
નહિ. અને પોતે સ્વચ્છિદાનદ આત્મા ધર્મ રહેવું.
દેહ ઇન્દ્રિયાદિના અનેક પ્રકારનો વ્યાપાર થાય, પણ
હું અસંગ આત્મા છું, એવી પોતાની અચલ સ્થિતિ
થાય એ જ ઉત્થાન રોકત સહજ સમાધિ. તેમાં પોતે
અસંગ આત્મા, અને ઇન્દ્રિયાદિ જત્રીસ તત્ત્વો એ
પશેદ (લિપ્ત) અને મિથ્યા છે.

દેહ જનને છે, આત્મા જનમતો નથી. દેહ વધે
છે, આત્મા વધતો નથી. દેહ જેવો આત્મા નથી. દેહ
તકુણ ધર્મ વિષયભોગ કરે. આત્મા વિષયથી અસંગ.
દેહ ક્ષીણ થતાં આત્મા ક્ષીણ થતો નથી. દેહ મરતાં
આત્મા મરે નહિ. દેહ જેટલો તે નથી. વ્યાપક
આત્મા જડ આકારનો શી રીતે યશે? દેહ ચાલે
છે, આત્મા ચાલતો નથી. દેહ જાલે છે, આત્મા
જાલતો નથી. દેહ લેવ-દેવ કરે છે આત્મા લેતો-
દેતો નથી. દેહ સંતોષોગ કરે આત્મા અલોક્તા.
દેહ મલ વિસર્ગ કરે આત્મા તમામ ક્રિયામાં અસંગ.
કાન માંભળે છે, આત્મા સાંભળતો નથી. ત્વચા સ્પર્શ
ગ્રહણ કરે, આત્મા સ્પર્શે નહિ. આંખ દેખે છે,
આત્મા દેખતો નથી. જીભ રસજ્ઞ આત્માને જીભ નથી.

બ્રાણુ સુગંધ લે છે, આત્મા સર્વદા અસંગ અને
અગંધ. પ્રાણના વિકારથી દેહ પોષાય છે અને ભૂખ-
તરસ એ પ્રાણના ધર્મ છે. નિત્ય તૃપ્ત આત્માના,
એ ધર્મ શી રીતે હોય? ચિત્ ચિંતન કરે, આત્મા
અચિંત્ય. શુદ્ધિના નિશ્ચયમાં પણ જે પરિપૂર્ણ છે,
વ્યાપક આત્મા અડકારનું અડકપણું લેતો નથી. મન
જે સંકેપ કરે તો પણ પૂર્ણ નિશ્ચયરૂપ આત્મા
કદી પણ સંશયમાં પડતો નથી. જાગૃતમાં
દેહસંઘની સર્વ ક્રિયા થતી હોય, પણ આત્મા
નથી જાગતો કે નથી ક્રિયા કરતો. પ્રજ્ઞાથી
તે તણખલા સુધી સર્વને જુએ છે પણ લેશમાત્ર
તેને સત્ય માનતો નથી. સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ
પોતે આત્મા જેમનો તેમ જ છે. ત્યાં ઊંચ-નીચ કે
નાના-મોટાનો જરા જેટલો ઉચ્ચાર પણ નથી એવો.
એકરૂપ, અનંત-પરિપૂર્ણ આત્મા છે. જાગૃતમાં દેહ
કાર્ય કરે છે પણ આત્મા કર્તાપણું માથે લેતો નથી,
તો તેને સુખ-દુઃખનો ભોગ શી રીતે સ્પર્શ કરે?
મનના મિથ્યા મનન વખતે અને સ્વપ્ન-ભાસને
વખતે આત્મા, સર્વને પોતાથી જુદાં દેખે છે. ગાઢ
સુષુપ્તિમાં પણ અજ્ઞાનની તો વાત જ ક્યાં છે? સર્વ
સમયમાં એકમાત્ર દ્રષ્ટા આત્મા જ છે. તેવી જ રીતે
સમાધિ વખતે આત્મા ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેયની ત્રિપુટીને
આવવા દેતો નથી. ધ્યાતા વિના સ્વયં ધ્યેયરૂપ જ
તે છે. એ પ્રમાણે જાગૃતમાં હું અને માડું કહેનારા
વિશ્વાભિમાનીને આત્મા, સ્પર્શ પણ કરવા દેતો નથી.
સ્વપ્નમાં પણ કર્તાપણું ન આવે, ભોક્તાપણું પણ
ન લીકે અને તૈજસ ન્યાંને ત્યાં જ મરે છે, ત્યારે
સ્વયં ચિદ્રૂપ આત્મા જ રહે છે. સુષુપ્તિ અથવા
સમાધિમાં જુદાંપણની વાત પણ જાણતો નથી. ત્યાં
પ્રાત્ અભિમાનીનો ઘાત થાય છે, ને ચિદ્રૂપ આત્મા
એકલો રહે છે.

સારાંશ એ જ કે આત્મા, દેહના છ વિકારોથી
વિકાર પામતો નથી. દશ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર થતા
રહે તેથી આત્મા વ્યાપારી જનતો નથી. જાગૃત,
સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને સમાધિ, એ અવસ્થામાં થનારા
વ્યાપાર, આત્મા કરતો નથી, તેમજ તે તે અવસ્થાનો
અભિમાની પોતે જનતો નથી.

એ પ્રમાણે સંશય રહિત સાધક સ્વયં પ્રકાશ થયો. તે સ્ફુર્તિથી લઈને દેહ પર્યંત ધત્રીસને સ્વપ્રભાં પણ 'હું' એમ માનતો નથી. તેમજ પ્રજ્ઞાથી લઈને તુણ પર્યંત સર્વ પદાર્થ, તેને સત્ય લાગતા નથી. પણ સત્ય જે પ્રદા, તે હું પોતે છું એમ લાગે છે. દેહ સંઘાતમાં હુંપણું ઉત્પન્ન થતું નથી. પછી તે સંઘાત મુગજલ પ્રમાણે દેખાય તો પણ તેમાં સત્યતા શી રીતે આવે? નજ આવે. એ પ્રમાણે જે સત્ય છે તે મિથ્યા થતું નથી. એ જ સહજ સમાધિની સ્થિતિ છે. તેમાંથી કર્ણાંતે પણ ઉત્થાન થતું નથી અને સંશય સહજમાં નષ્ટ થવાથી સ્મરણ વિના પોતે પ્રકાશ થઈ રહે છે. પ્રજ્ઞા-આત્માનું સ્મરણ ન થવા કે તેને અવિદ્યા-અજ્ઞાન કહે છે. તે અવિદ્યા જ સાચી નથી તો છવ સાચો કયાંથી હોય? છવપણું જ નથી, તો અભિમાન કોણ લેશે? અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે, ત્યારે તે સાચે જ્ઞાન પણ નષ્ટ થાય છે પછી જ્ઞાન-અજ્ઞાનથી રહિત એકલા નિરુપાધિક શુદ્ધ આત્મારામ ખાકી રહે છે. તે વખતે વિદ્યા સહિત ઈશ્વર પણ પ્રેરણાનું કાર્ય છોડીને નષ્ટ થાય છે. એ પ્રમાણે કારણરૂપ છવ-ઈશ્વર ગયા, પણ તેનું કાર્ય જે દેહાદિક, તે પ્રારંભકર્મ પૂરાં ન થાય ત્યાં સુધી રહે છે. છવ તેને સ્ફુર્તિત કરે છે, પણ તેનું અભિમાન ગયું. અજ્ઞાન એ ધત્રીસ તત્ત્વોનું કારણ છે. તે કારણરૂપ અજ્ઞાન જવાથી એ ધત્રીસ તત્ત્વો મુગજલ સમાન મિથ્યા દેખાઈ રહ્યાં છે એમ સમજવું. એવા પૂર્ણ જ્ઞાનીની ત્રણે અવસ્થાની ક્રિયા પ્રારંભાતુચાર થાય છે. તેને કદી પણ હુંપણું ઉત્પન્ન થતું નથી. તેમજ પ્રજ્ઞાથી લઈને તુણ પર્યંત જગત, જ્ઞાન થયા પછી પણ દેખાયા કરે છે, પરંતુ તેમાં સત્યતા આવતી નથી અને પોતે અસંગ આત્મા છે એમ જાણે છે. આવો નિશ્ચય જેને થાય છે તે ત્રણ અવસ્થામાં પણ ઉત્થાન પામતો નથી. અને તેને જગતનું સત્યત્વ તથા દેહનું હુંપણું સ્પર્શ કરતું નથી જેનો નિશ્ચય અધૂરો નથી તેને સ્વતઃ ઉત્થાન નથી. તેને કોઈપણ અવસ્થામાં કદી પણ સંશય ઉત્પન્ન થતો નથી પછી તેને શાઓ કહા, કે પ્રવૃત્તિના લોકો લોકિક રીતી કહે; પરંતુ પુનઃ પ્રાપ્તિ પછીને ઉત્થાન, થતું નથી,

પણ પોતે અખંડ એકરસ પ્રજ્ઞાત્મા અને પોતાનાથી જુદાં સર્વ ધત્રીસ તત્ત્વો અનાત્મા. જેની દૃષ્ટિથી આ નામરૂપમાં સત્યતા આવતી નથી, તે જ પ્રજ્ઞાત્મા. આ પ્રમાણે જે અદિતીય નિશ્ચયથી શુદ્ધ પ્રજ્ઞાત્મા થયા, તે જ પૂર્ણ જ્ઞાની અને તેને જ પૂર્ણ સમાધાની કહે છે. એ જ કૈવલ્યમુક્તિ-એ જ સહજ સમાધિ; આ જ્ઞાનથી જ હરિહર તર્યા, સનકાદિક આ જ્ઞાનથી જ જ્ઞાની થયા અને આ જ્ઞાનથી જ લવિવ્યમાં પણ જ્ઞાની તૃપ્તિ પામશે. જે તીવ્ર ભુદ્ધિવાળો ઉત્તમ અધિકારી હોય છે, તે ચંદ્રશાખા ન્યાયથી ઉપદેશ થતાં જ અલેહ-સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. હે રવિદત્ત! તું સ્વતઃ વિચાર કરીને ભે, કે એવું પૂર્ણ સમાધાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તું અધિકારી છે કે નહિ? બહુ પ્રકારથી વિવેચન કરીને અને તને અર્થ કહ્યો. હાથમાં રાણેલાં આમળાંની જેમ સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત ઉપદેશ કર્યો; પરંતુ તને સમાધાન પ્રાપ્ત થયું નથી એવું મને સમજાયું, તેથી હવે તું પ્રત્યક્ષ મંદે ભુદ્ધિ-વાળો ભાસે છે. ખરેખર, તને નિશ્ચય-રૂપ જ્ઞાનને અધિકાર નથી; માટે જા, તું કર્મ અથવા ઉપાસના કર." એ શંકરાચાર્ય સ્વામીનું વચન સાંભળીને રવિદત્તને અપાર દુઃખ થયું. જાણે શિરના વજ્રના પ્રહારથી સો ટુકડા થઈ ગયા! છવું છું કે મર્યો છું તેની ખબર નથી. અંતઃકરણ મૂર્ચ્છિત થયું. શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળવા લાગ્યા. સર્વ હલનચલન બંધ. ઈન્દ્રિયે જ્યાંની ત્યાં સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. શ્વાસ જરા પણ ચાલે નહિ. ગાત્ર ઠંડાં પડ્યાં. એવી એ ઘડી વીત્યા પછી જરા પ્રાણનું ચલન થયું. દીર્ઘ શ્વાસ લેવા લાગ્યો. પછી લાંબા વખતે મન ઉત્પન્ન થયું ત્યારે ધીરે ધીરે આંખો ઉઘાડી પણ આંખથી કશું દેખાય નહિ. મન ભમવા લાગ્યું. પછી મનમાં યાદ આવ્યું કે સદ્ગુરુએ મારી ઉપેક્ષા કરી. જળચર છવોને જળ વિના જેમ ધીને કોઈ આશ્રય નથી તેમ મારે સદ્ગુરુ વિના ધીએ આશ્રય કયાં છે? તેને ચત્પટી યાચ છે કે, શું પૂછવું? તેણે વાસણમાં જેમ દાણાની ઘાણી ફૂટે તેમ અંતરમાં તડકડાટ થાય છે પણ પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ થતું નથી. આંખે અંધતા આવી. વાણી જોખડી થઈ ગઈ. આંખ

શરીર કંપવા લાગ્યું. મસ્તક પાછાડવા લાગ્યો. બળાહરે બોલવા બંધ તો પાગલની પેઠે એકબે એક શબ્દ બોલાતો હતો કે ‘હા, મર્યો! હા, મર્યો!’ કંઈ ગદગદ થઈ ગયો. નેત્રમાંથી ઉલ્લુ અશ્રુનાં પૂર ચાડ્યાં. એ દુઃખ સાંભળતાં સુચુલથી સહુ બંધ તેમ નથી. એવાં બે મહાદુર્ગ વીત્યાં પછી બળપૂર્વક અવસ્થા પર કાબૂ મેળવ્યો. ઊઠીને ગુરુનાં ચરણમાં પડ્યો. “મારી ઉપેક્ષા ન કરો. અહા! અહા! હે સફુરુ સ્વામી! હું અંદર-બહારથી બળું છું. વિશ્વામ પામવાની ઇચ્છાવાળા શરણાગતની ઉપેક્ષા ન કરો. આપના શીતળ કરવી મને શાન્ત અને નિર્ભય કરો. હું અન્યાયી-અપરાધી છું તો પણ હે સ્વામી! આપનો મંદ પ્રભુ અનધિકારી શરણાગત શિષ્ય છું. જેમ સમર્થ માતાનો પુત્ર, મૂર્ખ હોવા છતાં માતા તેની ઉપેક્ષા કરતી નથી એ માતા ઉપેક્ષા કરે તો, પુત્રને બીજો આશ્રય કોનો! આપ દયાળુએ ઉપેક્ષા કરી, તો હવે મારો તારણહાર ત્રિલોકીમાં બીજો કોઈપણ નથી. જો હરિ-હર કોપે તો સફુરુ ગયાવે છે પણ સફુરુ કોપે તો પુરારિ કે મુરારિ, કોઈપણ રક્ષા કરતા નથી. હવે હું કયું કર્મ કરું? અથવા કયાં જઈને કયા નિર્ભયનું ચરણ પકડું? બધી સ્વપ્ન જેવો પ્રકાર છે. ગંધર્વનગરમાં ચિત્રની સેના ચીતરેલી હોય તેમાં કોઈ નાતું તો કોઈ મોહું; તેવા હરિહરાદિની ઉપાસના કરવી હવે મને યોગ્ય નથી. જેમ માછલાંની ઇચ્છા રાખીને મુગજળની ગાંસડી ગાંધવી બ્યર્થ છે, તેમ સ્વર્ગાદિની અપેક્ષા રાખીને મારે યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાં બ્યર્થ છે. ન્યાં સુધી તેની બ્યર્થતાની ખબર ન હતી ત્યાં સુધી લોક-રીતી પ્રમાણે કયું તે કયું; પણ હવે આગળ કર્મ કે ઉપાસના કરવાનો મને અધિકાર નથી. કર્મ કરતાં કરતાં દીણ થઈ ગયો! કર્મક્રિયામાં કણ છોડીને થુસ્તી ઉઠાડી! એટલામાં અચાનક પારણધનો ઉદય થતાં આપનાં શ્રીચરણનાં દર્શન થયાં. મુગજલ દેખીને ઠોડતાં મુગોને જેમ અચાનક ખરું જલ મળી બંધ તેમ અનંત જ-ગોનાં પુરોયોથી આપનાં શ્રીચરણ મને પ્રાપ્ત થયાં છે. એવો મને અલબ્ધ લાભ થયો, તે મનથી ત્યાગ્યો બંધ શી રીતે? જે

દયાળુ ધકકો દઈને મને નાખી દે તો પણ હું ચરણ છોડવાનો નથી. ભૂખ્યાને અમૃતપાન મળે ત્યારે શા માટે મુખ ફેરવે? તૃપ્ત થયા પછી સહજ પોતે ત્યાં જ શયન કરે. તેવી રીતે સંસારસમુદ્રમાં સફુરુના ચરણરૂપી નૌકા પ્રાપ્ત થવાથી હું નિર્ભય થયો છું. ન્યાં અકસ્માત જિહ્વાએ પ્રહામૃતનો સ્પર્શ થાય, ત્યાંથી પૂર્ણ તૃપ્ત થયા વિના કોણ પાછો ફરે? તૃપ્તિ થયા પછી તો તે ન્યાંનો ત્યાં જ લીન થયો. વચમાં ઉપેક્ષા કરીને પાછો વાળવામાં આવશે તો તે શિષ્ય મરશે. ગરીબને પાછો કાઢવો એ સમર્થ, ઉદાર હાતાને માટે ઉચિત નથી. કામધેનુએ વાછડુંની કે મેથે અનન્ય ચાતકની અથવા ચંદ્રે ચંદ્રાર પક્ષીની ઉપેક્ષા કરી કદી દેખી નથી. જલચરો દુષ્ટ થયાં હોય તો પણ તેઓને પાણીએ બહાર નાખી દીધાં હોય એવી વાત પણ હલ્લુ સુધી કાન પર આવી નથી. તેવી રીતે સફુરુને શરણે આવેલાને તે દયાળુએ પીટી નાખ્યો એવું કોઈ કાળે પણ જોયું નથી ને સાંભળ્યું પણ નથી. છતાં મારે માટે આ છું થયું! કેવો સમય આવ્યો તે ખબર નથી પડતી. ભલે દયાળુ ઉપેક્ષા કરે તો પણ હું તો જવાનો નથી, એ નિશ્ચય છે. હું મરી મરીને સો જન્મ લઈશ પણ આપનાં ચરણ નહીં છોડું, એ સત્ય પ્રમાણ-જૂત મારી પ્રતિજ્ઞા અન્યથા થવાની નથી, ને નથી જ. એમ છતાં ઉપેક્ષા કરીને આ અનાથને ભગાડી દેવામાં આવે તો કોઈ રીતે બીજો કશો ઉપાય બની શકે તેમ નથી. માટે આપ દયાળુ આપના મિત્રની રક્ષા કરીને આ ગરીબનો સ્વીકાર કરો અને અભય-વચનથી શાન્ત કરો એ જ ઉચિત છે.”

એવી રીતે વારંવાર વિનંતિ કરતો, નેત્રમાંથી અક્ષુ વહાવતો રવિદંત, ગુરુચરણમાં લોટવા લાગ્યો. એણે ફરી બે હાથ ભેડી નમસ્કાર કર્યા. એવા અનન્ય શિષ્ય રવિદંતને દેખીને સ્વામી શંકરાચાર્યનું હૃદય આનંદથી ઊભરાઈ ગયું. રવિદંતને તુરત બેચક્રી લીધા અને આલિંગન આપી કહ્યું: “નિર્ભય થા. તને અમરતું એમ લાગ્યું કે ગુરુએ મારી ઉપેક્ષા કરી, પરંતુ હે વત્સ! તારો ત્યાગ કરવો, એવું અમારા મનમાં આગ્યું જ નથી. અરે, શિષ્યને

જેમ શુદ્ધ દુર્લભ છે તેમ શુદ્ધને સત્ શિષ્ય દુર્લભ છે. તો અમે તારી ઉપેક્ષા કેમ કરીએ? માત્ર તારા નિશ્ચય જોવો હોતો. સર્વનો ત્યાગ કરીને અનન્ય ભાવથી જે સદ્ગુરુને શરણ આપે, તે જ્ઞાન વિના પાછો નથી તો શુદ્ધ ગુરુ શી રીતે રહે? અનન્ય એટલે સદ્ગુરુ વિના જેને પીઠા દેવત જ નથી અને સદ્ગુરુ વિના અન્ય પદાર્થ પણ જેને દેખાતો નથી, તેમજ જગતમાં જે સર્વથા નિસ્પૃહ છે તે આંદ્ર મંદ બુદ્ધિવાળો હોય કે આંદ્ર તીવ્ર બુદ્ધિવાળો હોય, પણ શુદ્ધ તેને શ્રવણ અથવા અભ્યાસથી સંસારસાગરની પાર લઈ નહીં છે તીવ્ર બુદ્ધિનો ગૃહસ્થ, શ્રવણ કર્યા પછી વિચાર કરીને અપરોક્ષ સમાધાન પ્રાપ્ત કરે છે, તે રીતે મંદ બુદ્ધિવાળો પ્રાપ્ત કરતો નથી, પણ તે અભ્યાસથી ધીરે ધીરે અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. વિચારથી જે અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, તે જ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે અભ્યાસનું લક્ષણ જ ઉપાસના.

ઉપાસના—લઘુ પ્રધાનમાં અને ચોતાનું એક જ બાળીને તેનું નિદિધ્યાસનરૂપથી અનુસંધાન કરવું તેને ઉપાસના કહે છે.

અભ્યાસ—નિદિધ્યાસન એ જ ધ્યાતા, ધ્યાન એ જ કત્તિને આધીન નિર્ણય ઉપાસના છે તેને જ અભ્યાસ કહે છે હે રવિદત્ત! એ નિદિધ્યાસનરૂપ ઉપાસના જો તારાથી ન બની શકે તો તું કર્મ કર, એમ કહેલું, તેમાં તારી ઉપેક્ષા કરી નથી, પણ અધિકાર જોઈને તે પ્રમાણે તને સાધન કહેલ છે.

કર્મ—શરીર, મન અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા ગુરુનાં ચરણમાં અર્પણ કરીને શુદ્ધભક્તિ કરવી તેને અહીં કર્મ કહેલું છે. ખરી રીતે કાયિક, વાચિક, માનસિક શુદ્ધિ એ જ કર્મ છે તે સિવાય યજ્ઞયાગાદિક કર્મ તો અવૃત્તિનાં છે એ સુઝાય ત્યારે જ સુસુક્ષ્મ પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે પાછી હવે તને અમે અવૃત્તિનાં કર્મ કર, એમ શી રીતે કહીએ? એવું કદી પણ કહેવાના નથી જે પ્રથમ અધિકારી ન હોય, તે પછીથી અધિકારી થાય અને ઉપાસના કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે એવું કર્મ, કે જેમાં સર્વ કર્મ-ધર્મ વિશ્રામ પામે છે તે શુદ્ધ-ભક્તિરૂપ કર્મ કર, એમ કહું છું તેથી જે પૂર્વજન્મનો સુસુક્ષ્મ હશે તે તો સહેજ ઉપાસનામાં લાગી જશે, પણ જે

પૂર્વનો સુસુક્ષ્મ નહિ હોય તે ઉપાસનામાં લાગ્યા પછી ઉપાસનાના બળથી શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેશે. માટે જેનાથી એવી શુદ્ધભક્તિ થઈ શકે, તેના હાથમાં જ સુક્તિ છે એમ સમજવું. એટલું ક્ષણ શુદ્ધભક્તિમાં છે. માટે જ અમે હે, રવિદત્ત! તને કર્મ કરવાનું કહેલ છે.”

એ સાંભળીને રવિદત્તને અપાર આનંદ થયો, કારણકે તેને પહેલેથી જ શુદ્ધિવામાં પ્રીતિ હતી. તેમાં હવે શુદ્ધિ, ‘શુદ્ધિવા કરવી’ એમ કહું તેથી તેને બહુ જ સાડું લાગ્યું ‘જા કર્મ કર’ તેમાં ‘જા’ એમ કહેવાથી ઉપેક્ષા થઈ, અને પછી ‘શુદ્ધિભક્તિ કર’ એમ કહેવાથી પુનઃ નદુક લેવા જેવું થયું, તે રવિદત્તને કેવું લાગ્યું તે વિષે એક દુષ્ટાન્ત કહેવામાં આવે છે.

કેઈ એક જાતે લોખંડના પૂતળાના મસ્તક પર ગ્રેમથી પારસ-પથ્થર માર્યો. તેથી લોખંડના એકસો ટુકડા થઈ ગયા। પરંતુ પારમમહિમા સ્પર્શથી લોખંડનું લોખંડપણ જતું રહ્યું, ને સુવર્ણ થઈ ગયું। તે પ્રમાણે રવિદત્તને ‘જા’ કહેવાથી જે અપાર દુઃખ થયું હતું, તે દુઃખ, ‘શુદ્ધિભક્તિ કર’ એમ કહેવાથી જતું રહ્યું અને મોટો લાભ થયો એવું લાગવાથી તેને અપાર આનંદ થયો. મને શુદ્ધભક્તિ પ્રાપ્ત થવાથી ઉપાસના અને જ્ઞાન સહેજમાં પ્રાપ્ત થઈ ગયાં એમ હું સમજું છું, માટે હું રાતરિવસ શુદ્ધભક્તિ કરીશ, અને ગુરુનાં ચરણ પર સુક્તિ આવારી નાખીશ. મારે શુદ્ધિવા વિના ત્રિલોકમાં કાયિક, વાચિક, માનસિક કંઈપણ કરવાનું નથી. માત્ર એક શુદ્ધભક્તિ પ્રાપ્ત કરી લેવાની છે, એવો રવિદત્તનો ભાવ જોઈને શંકરાચાર્ય વિચારે છે કે, આ અધિકારી નથી એમ કોણ કહેશે? તે અધિકારી છે જ; પણ થોડી મંદ બુદ્ધિ છે તે અભ્યાસથી તીવ્ર થશે. પછી તેને અપરોક્ષ જ્ઞાન સહેજે દેદ થશે. માટે તેને અભ્યાસ એટલે ઉપાસનારૂપ નિદિધ્યાસન કરવાનું કહેવું પરંતુ પ્રથમ જે મેં તેને કહેલું છે તે માટે તેને કેટલું યાદ છે અને શુ શું દેદ થયું છે તે જોઈ, ને ત્યારપછી અભ્યાસ કરવાનું કહું. એવું મનમાં લાવીને શકરાચાર્ય, રવિદત્તને પ્રથમ નિરૂપણ વિષે પૂછે છે કે, ‘સત્ય અને મિથ્યા એ બે પ્રકાર પર જેવું જેવું અને જે જે નિરૂપણ તથા વિવેચન

ધ્યુ તે પ્રથમથી જે તારા સમજવામાં આવ્યું હોય તે કહે ”

આવું સફળરત્ન વચન સાંભળતાં તેને આનંદ થયો. સાદાંગ નમસ્કાર કરીને સાવધાન થઈ, બે હાથ ભેડી બેઠો અને વિનિત બાવે બોલ્યો : “હા, સમર્થ શુરભકારાજ ! આપે કૃપા કરીને આ ગરીબને જે ઉપદેશ આપ્યો તે સર્વ હું શી રીતે કહી શકું ? પણ મારી બુદ્ધિમાં ઉપદેશની જે સ્મૃતિ છે તે યથામતિ કહું છું.”

“મુખ્ય પ્રત્યાગાત્મા પ્રશ્ન હું પોતે; તે મારામાં ન હોવા છતાં માયા ઉત્પન્ન થઈ. પછી તે ઈશ્વરથી માંડીને તુલ્ય પર્યંત બત્રીસ પ્રકારે વિભાગ પામી. તે બત્રીસના પણ ત્રણ પ્રકાર. ૧. જડ, ૨. ચંચળ, ૩. ચેતન (આભાસ). એ ત્રણેય મિથ્યા છે. સ્થાવર-જંગમભાત્મક પાંચ પાણી એ જડ, હવે ચંચળના ત્રણ પ્રકાર. પ્રાણ અને કર્મેન્દ્રિયો, એ ચંચળ છતાં જડ-મય છે. આ પહેલો પ્રકાર. બીજો જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મનબુદ્ધિ, એ ચંચળરૂપ જ્ઞાન. અને ત્રીજો પ્રકાર સ્ફૂર્તિવૃત્તિ, એ પણ બળે છે પરંતુ પરમકાચ છે, માટે જડ આ પ્રમાણે ચંચળના ત્રણ પ્રકાર થયા. હવે ચેતનરૂપ જે છવ્વ-ઈશ્વર, તે ચેતન જેવા લાગે છે પણ તે આત્માનાં પ્રતિબિંબ છે, તેથી આત્મા સમાન પ્રકાશક દેખાય છે પરંતુ તે ખરા પ્રકાશક નથી, પર-પ્રકાશ છે બત્રીસ તરવો થયાં તે પ્રકાશિત દેખાય છે, પરંતુ પ્રાન્તિને લીધે દેખાય છે; બીજી રીતે આત્મા વિના તેને જુદું રૂપ નથી, માટે તે અસત્ય તે ક્ષણભર પ્રિય લાગે છે તે ક્ષણમાં અપ્રિય થાય છે માટે પ્રિય નથી. કાયમ સુખદુઃખથી સિઝાયાં છે, માટે તે દુઃખરૂપ આ પ્રમાણે એ બત્રીસ તરવો અસત, જડ અને દુઃખરૂપ છે. તે સર્વમાં પ્રજ્ઞા-આત્મા અસ્તિ ભાતિ, પ્રિયરૂપે રહેલ છે. તેમજ શુભદોષમાં પણ હોવા છતાં તે નિર્વિકારી છે. ધર્મધર્મી જેવો થતો નથી. એવા અસંગ આત્માનું વિરુદ્ધરૂપ થવાથી અને વ્યર્થ દેહ-તાદાત્મ્યથી, અભિમાનને લીધે છવ્વ બંધનમાં પડે છે. હું અને મારું તથા હું કર્તા અને લોકતા, એ મક્તની અહંતા માથે ઉપાડી છે અને પોતે પાપી અથવા પુરુષવાન એવી કલ્પનાથી અનંત પોતેનીમાં

પ્રાન્તિથી જન્મે છે અને મરે છે. એમ અજ્ઞાનથી છવ્વ જન્મ-મરણ ભોગવે છે. પરંતુ સચ્ચિદાનંદ આત્મા તો સદા નિર્વિકાર રૂપે જ રહે છે. બંધન ન હોવા છતાં ખાલી અભિમાન લઈને બંધનમાં પડેલા છવ્વની એ અભિમાનરૂપી પ્રાન્તિ જ્યો ત્યારે જ મોહ થયો. આપની કૃપાથી એવા બંધ-મોહનો નિશ્ચિતાર્થ મને સમજાયો છે પણ હું મંદ બુદ્ધિવાળો છું તેથી સિદ્ધાન્તનો નિશ્ચય થતો નથી. સર્વથી વિલક્ષણ અસંગ પ્રજ્ઞાત્મા સ્ફૂર્તિના લય પછી કેવી રીતે રહે છે તેનો અનુભવ થયો નથી. સ્ફૂર્તિના લય પહેલાંનો જે જે અનુભવ થયો, ને જે કંઈ સમજવામાં આવ્યું તેનું યથામતિ શ્રી શુક્રનાં ચરણ સમક્ષ નિવેદન કરું છું. સર્વમાં પ્રજ્ઞનું અસ્તિ (છે)પણ છે. તેમજ સર્વમાં ચિદ્રૂપપણું છે. તેના વિના આ સર્વનું જુદું કોઈ રૂપ જ નથી. સર્વ નથી, અંદર-બહાર કોરી જ છે. તેમ સર્વમાં નિર્વિકારી પ્રજ્ઞ જ છે. આ સર્વ પ્રપચ છે જ નહિ બધું પ્રાન્તિથી વ્યર્થ ભાસે છે. જે છે તે અંદરબહાર સદ્રૂપ પ્રજ્ઞ છે. જે ભાસે છે, તે ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞ છે. ત્રણે અવસ્થામાં એકરૂપ છે, બેઠ પામતો નથી. શુદ્ધપાથી સદ્રૂપનો મને એવો નિશ્ચિત અનુભવ થયો છે. હવે ચિદ્રૂપનો જે અનુભવ થયો, તેનું યથામતિ શુચરણમાં નિવેદન કરું છું. બત્રીસના પાંચ વ્યાપાર અને શબ્દ-રૂપશબ્દી વિકારને દ્વર કરતાં એક જ્ઞાનરૂપ આત્મા શેષ રહે છે. એ જ જ્ઞાન સ્વપ્નના ભાસવિષયોમાં અવિચ્છિન્ન છે. તે જ્ઞાનરૂપ આત્માને વિકાર લેશમાત્ર પણ થતો નથી. તે જ જ્ઞાન, સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનનો અનુભવ કરે છે અને ઉત્થાન થયા પછી કહે છે. શુભવિકાર રહિત ઉદાસીન વૃત્તિમાં જ્ઞાનનો અનુભવ આવે છે, પણ સ્ફૂર્તિનો લય થતાં શૂન્ય દશા થાય છે. દશ્યમાં દશ્યનો જ દેખનારો, તે દ્રશ્ય દશ્યથી પર છે એવો અનુભવ થયો. ભાસમાં રહેનારો, જે ભાસને બત્રીસનારો તે સાક્ષી. આત્મા ભાસાતિત છે. એ પ્રમાણે ચિદ્રૂપ, સ્પુરણ બેઠે છે ત્યારે બત્રીસમાં આવે છે, પણ સ્પુરણનો બ્યારે લય થાય છે ત્યારે લયસાક્ષી બત્રીસમાં આવતો નથી. એ વાતની મને તાલાવેલી છે. અને બીજો મોટો સંશય એ છે કે સ્ફૂર્તિના વખતનું જ્ઞાન

અને જીવવિકાર એક ઠેકાણે મિશ્રિત થયેલાં હોય એમ લાગે છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોને ઝડપી કરનારી બુદ્ધ્યાદિ વૃત્તિ તથા નિર્વિકલ્પ સ્ફુર્તિ પરપ્રકાશ છે. વૃત્તિ રહિત જે વ્યાપક ચિદ્રૂપ છે તેને સાક્ષીરૂપે જાણું તો સ્પષ્ટ અનુભવ આવે પરંતુ જીવનું જાણવા-પણું મિથ્યા પ્રતિબિંબિત હોઈ, શુદ્ધ જ્ઞાનમાં મળેલું છે તે અલગ કરતાં આવડતું નથી. એ પ્રમાણે ચિદ્રૂપને જેવું જાણ્યું અને અનુભવ્યું, તે નિવેદિત કર્યું. હવે આનંદરૂપ જેવું સમજાયું તેવું નિવેદન કરું છું. દેહ, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય અથવા પ્રિય દેખ્યાદિ સર્વનાં કરતાં આત્માની પ્રિયતા અધિક અનુભવમાં આવે છે બીજાની પ્રીતિ ક્ષણક્ષણમાં ઊપજે અને નષ્ટ થાય છે માટે તે પ્રિય નથી, ખરે પ્રિયતમ આત્મા જ છે. સુષુપ્તિમાં સર્વનો લય થવાથી સુખ-દુઃખનો ક્ષય થાય છે એક સુખરૂપ અદ્વિતીય નિભરતા રહે છે. ઉદાસપણની સામાન્ય વૃત્તિમાં પણ કાંઈક સુખાકારતા લાગે છે, પરંતુ સર્વથી વિલક્ષણ એક અખંડ સુખરાશી અનુભવમાં આવતો નથી. એ પ્રમાણે પરિપૂર્ણ સન્નિવિદાનંદ આત્માનું જે જ્ઞાન થયું તેનું યથામતિ શુદ્ધચરણમાં નિવેદન કર્યું. અને બીજી એક વિનંતિ એ, કે આ સર્વ જતીસ તત્ત્વ અસત્ જડ, દુઃખરૂપ માયિક હોવાથી તે ઉત્પન્ન થયાં જ નથી, તો પછી તેના લય થાય એમ કોણ ધૃષ્ટે છે? દોરી ઉપર સર્વ આવ્યો જ નથી તો તેને હટાવવો કે મારવો શી રીતે? તે જેવાં છે તેવાં પ્રથમની પેઠે ભલેને હોય! જતીસ તત્ત્વો પોતપોતાના વ્યાપારમાં વર્તે છે તેમાં સંશય થતો નથી, પરંતુ આપણું જે અસંગપણું, તેનું ક્ષણેકણે વિસ્મરણ થાય છે અને જતીસ મિથ્યા તત્ત્વો આપણે નથી છતાં તેનું હું-પણું ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે દેહ-ઇન્દ્રિયાદિનું હુંપણું હોય છે ત્યારે આત્માનું વિસ્મરણ થાય છે. અને આત્માનું વિસ્મરણ હોય છે ત્યારે દેહને ‘હું’ ગાને છે એ જાતનો આ વિદ્વેષ જાય એવું કરવું જોઈએ.”

આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરીને રવિદત્તે સાઘાગ નમસ્કાર કરી પ્રદક્ષિણા કરી ત્યારે તુરત આવ્યાર્થે તેને બંધકી આલિંગન આપ્યું, અને બોલ્યા: “વાત! વારો સર્વ આશય સમજાયો કયો કયો સંશય છે તે, તથા જે

જે અનુભવ થયો તે પણ જાણી લીધો. તને જે જે સંશય થાય છે, તે તે બ્રાહ્મિ અનુક્રમે હટાવીશ અને તારી સ્વાત્મ પ્રતીતિ તને યથાર્થ કરાવીશ. હવે નિરૂપણમાં ચિત્ત એકાગ્ર કર. અને હું જેવો કરું તેવો અભ્યાસ કર, એટલે તને તારા અંતરમાં નિઃસંશય સમાધાન દૃઢ થઈ જશે. હે રવિદત્ત! પ્રથમ તને આત્મા અને જીવનો એક જ સ્વભાવ છે એમ લાગેલું તેમજ જીવની વૃત્તિ અને ચિદ્રૂપતા એક જ ઠેકાણે મળેલી છે એમ લાગેલું, તો તેમાં સત્ય કોણ અને મિથ્યા કોણ તેનો નિવેદન કરું છું. માટે હવે માવધાન, માવજાન! જાહું તત્પરતાથી નિરૂપણ શ્રવણ કર.”

એવું સાંભળીને રવિદત્ત બે હાથ જોડીને બેઠો. અહીં રવિદત્તની પેઠે શ્રવણાર્થી શ્રોતાજનો સાવધાન થાય; કેમકે સુચક્ષુના મદ્ભાગ્યે કૃપામૂર્તિ આચાર્ય પ્રસન્નતાથી નિરૂપણ કરે છે.

મુક્તાસુ સૂત્રવત્ ચિદ્ધિ વિકલ્પેષુ ચિત્તિરતયા ॥

મુક્તામિતાવૃત્તં સ્વં મુક્તયોર્મય ईक्षતે ॥૧॥

તથાવૃત્તિ ચિકલ્પેષ્વિત્ત્વપ્પા મય્ય ચિકલ્પયો ॥૨॥

મોતીની માળામાં જેમ સૂત્ર પડાયેલું છે, તેમ બુદ્ધિના વિકલ્પોમાં સામાન્ય ચેતન-પ્રકાશ અનુસ્મૃત છે. મોતીઓથી જેવી રીતે સૂત્ર ઢંકાયેલું છે. તેવી રીતે વિકલ્પોમાં ચેતન-આત્મા શુભ છે. મોતીને અલગ કરવાથી જેમ સૂત્ર દેખાય છે તેમ બે વિકલ્પોની વચમાં (મધ્ય સધિમાં) ચિદ્રૂપ દેખાય છે. મોતી એક પછી એક ઠસોઠસ હોવાથી સૂત્ર દેખાતું નથી, પણ તે મોતી આગળ-પાછળ હટાવીએ તો વચમાં સૂત્ર દેખાય છે. તેમ વિકલ્પોનો પ્રવાહ અવિરામ ઊઠતો હોવાથી સામાન્ય રીતે દેખાતું નથી પણ તે વિકલ્પોને રોકવાનો અભ્યાસ થાય તો બે વિકલ્પોની વચમાં સામાન્ય ચેતનનો અનુભવ થાય છે. મોતી પુષ્કળ- અનેક પ્રકારનાં છે, પણ તેમાં સૂત્ર એક જ છે તેમ પ્રશ્ન-આત્મા સર્વમાં અનુસ્મૃત એક જ છે વિકલ્પ, બુદ્ધિવૃત્તિમાંથી ઉત્પન્ન થઈને તે ઇન્દ્રિયોના દ્વારેથી વિષયમાં આવે છે. બુદ્ધિવૃત્તિથી વિષય સુધી તે વિકલ્પની વ્યંચળ ગતિ છે, અને

તેની મમાસિ પણ તરત જ થાય છે એક વિકટપની સમાસિ થાય નહિ ત્યાં જ બીજો વિકટપ બેઠો છે. બીજાની મમાસિ થાય નહિ ત્યાં જ ત્રીજો ઉપન થાય છે જેમ મોતી એક પછી એક ઠસેલા દેખાય છે તેમ વિકટપ એક પછી એક બેઠો છે મોતીને હટાવવામા આવે છે, તેમ વિકટપોને રૂઢવામા આવે છે મોતી હટાવવાથી તેમ સૂત્ર દેખાય છે તેમ વિકટપ રૂઢવાથી ચિદ્રૂપ દેખાયે. ઘણાં મોતી મળીને સૂત્રને ઢાંકી દે છે, ઘણા વાદળા મળીને આકાશને ઢાંકી દે છે અને ઘણા તરંગો મળી પાણીને ઢાંકી દે છે, તેમ ઘણા વિકટપો મળી પ્રહારને ઢાંકી દે છે ખતું, જેમ હાથ વડે મોતીને આગળ-પાછળ કરવાથી ચૂન સ્પષ્ટ દેખાય છે, હાથ વડે તરંગોને નિવારતા જેમ ચિર પાણી માફ ભાને છે અને જેમ વાદળા વિખરાતા એ વાદળની વચ્ચે આકાશ દેખવામાં આવે છે તેમ વિકટપોને શકતા એ વિકટપોની વચ્ચે ચિદ્રૂપ સ્પષ્ટ જોવામા આવે છે વાત્રુ, હવે દુકામા વિકટપોનું રૂપ સ્પષ્ટ કરું છું પછી ચિદ્રૂપ આપોઆપ સમજાયે.

જાગૃતમા અંત કરણમાથી અર્થાત્ બુદ્ધિમાથી બેઠો છે, તે એવી રીતે કે, એકને લાય થયા પછી બીજો ક્યારે બેઠયો તે સમજાતું નથી અને બેઠો છે ત્યારે વચ્ચે અવકાશ પણ જાતો નથી. ને તેને લીધે સધિ દેખાતી નથી જેમ ચક્રના આસ બુદ્ધા બુદ્ધા અને પુષ્કળ હોવા છતાં પણ નક ફરવાને લીધે તે દેખાતા નથી તેમ સધિ દેખાતી નથી એ ચક્ર ફરવાથી આગ દેખાતા નથી, તે વિકટપોનું ચચળ પાતું તો ખૂબ જ છે. તેમા સધિ થી રીતે સમજાય ? વિકટપ ક્યારેક શબ્દાકાર, ક્યારેક અક્ષરોકાર ક્યારેક રૂપ, રસ, ગદ્યાકાર, અને ક્યારેક એક શબ્દથી બીજા શબ્દ તરફ દોડે છે ક્યારેક કર્મેન્દ્રિયોનું ચાલવું, ચાલવું વગરે સર્વ ક્રિયા બેઠને તુલ્ય જ્ઞાનેન્દ્રિયો તરફ દોડે છે એ રીતે શબ્દવાળા પણ વિમાનો ન હોતા વિકટપજા પગરતી રહે છે તે વિકટપોમા ચિદ્રૂપ બ્યાપી રહેલ છે જેમ આકાશ વાદળા વડે ઢાકાઈ જવાથી કેચેય કરતા દેખાતું નથી, તેમ સર્વત્ર વિકટપો જ ઠસેલા હોવાથી ચિદ્રૂપ આત્મા દેખાતા નથી

આ વિષયમાં વિચારવત એ જુએ છે કે, એ વાદળમાં આકાશ અને વિકટપોમાં ચિદ્રૂપ આત્માની વ્યાસિ ન હોત તો વાદળમાં અને વિકટપો રહેત રી રીતે ? તેઓ સ્વતંત્ર નથી માટે વાદળની અંદર-બહાર આકાશ અને વિકટપોની અંદર-બહાર ચિદ્રૂપ આત્મા વ્યાસ છે જ, એમ સમજવું બેઠને ખરું જોની બુદ્ધિ મદ છે અને જેનાં વિચારૂપી નેત્રમાં બાપ આવી છે, તેનાથી જલદી સમજી શકાતું નથી પણ સાધનરૂપ અભ્યાસ દ્વારા ધીરે ધીરે સમજવામા આવે છે માટે એ અભ્યાસ આગળ પર કહેવાને છું જ, અત્યારે તો માત્ર અહીં વિકટપો કયા અને કેવી રીતે જાગૃતમા થાય છે તે જાણવું, એ રીતે સ્વપ્નમાં પણ વિકટપો બેઠો છે તે વિકટપો બહારના વિષયોમા જતા નથી પણ અંદર ને અંદર ઘૂસાય છે. તે વખતે ત્યાં દેહ, વિષય, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મ, ક્રિયા તેમજ કર્મેન્દ્રિયોનું, વાસનામય લિંગાદિ સ્મરણ કરે છે એક પદાર્થનું સ્મરણ કરું કે તુરત તે પદાર્થ દેખાય છે તે ગયો, ને બીજા પદાર્થને વિકટપ થયો કે તે દેખાવા લાગે છે. તે વિકટપ દેખાઈને લીન થાય એટલામાં ત્રીજો વિકટપ બેઠીને દેખાવા લાગે છે આ પ્રમાણે સ્વપ્નમા પણ વિકટપનાં જાગા બેઠો છે. જાગૃત અને સ્વપ્ન, એ એ અવસ્થામા તે વિકટપો બેઠો છે જ, પણ નિર્વિકટપ ને સુષુપ્તિ, તેમાં પણ વિકટપો બેઠો છે તે આ રીતે-સુષુપ્તિમા ભરેલી અજ્ઞાનરૂપ ને વામના છે તેમાં સ્ફૂર્તિ બેઠો છે અને લીન થાય છે, એ જ એક પછી એક વિકટપ બેઠો છે.

બ્રહ્માત્મા પ્રથમથી જ પરિપૂર્ણ છે તેના પર વિકટપરૂપ ચેતનાલા સમાન ત્રણ અવસ્થા બેઠો છે પ્રથમ અજ્ઞાનરૂપ નિર્વિકટપ સ્ફૂર્તિ બેઠો છે અને લીન થઈ જાય છે તે જ ઉદાસપણું અથવા સુષુપ્તિ તે સ્ફૂર્તિ મન, બુદ્ધિમા આવે છે ત્યારે તેને સ્વપ્નાસ્થા કહે છે અને તે જ સ્ફૂર્તિ ઇન્દ્રિયોના દારેથી વિષય પર્યંત આવે છે તેને જાગૃત અવસ્થા કહે છે એમ ત્રણ અવસ્થાના ત્રણ વ્યાપાર થાય છે, પણ ત્રણમાં એક વિકટપ છે તે કયાક સ્પષ્ટ કયાક અસ્પષ્ટ એમ ભરેલા છે એ વિકટપોથી અનુપમ ચેતન આત્મા ઢાંકાયેલો છે,

તેથી સાધકને તે પ્રજ્ઞાત્માનો જરા જેટલો પણ અનુભવ થતો નથી. અનુભવ ન આવવાનું બીજું કારણ એ છે કે, સ્ફૂર્તિ આદિ બીજીસ તત્ત્વો જડ હોવાથી તેઓ આત્માઓને જાણી શકતાં નથી. તેઓ પર-પ્રકાશથી બીજા પદાર્થોને જાણે છે, પણ સ્વયંપ્રકાશ આત્માને પરપ્રકાશ તત્ત્વો જાણી શકતાં નથી. તેને જાણનારા તેના જેવો બીજો છે જ ક્યાં ? આત્મા જેખાતો નથી માટે તે વિકલ્પોમાં ઢંકાયેલો છે એમ સાધકને લાગે છે પણ તે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય આત્માનો વિકલ્પોથી લોપ થતો જ નથી. એ તો હરદમ પ્રગટ જ છે. જો લોપ થઈ ગયો હોત તો સર્વની અંદર જે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપતા છે તે કોની છે ? જેની છે તે જ આત્મા. તે આત્માનો લોપ થયો એમ તો પ્રાન્ત જન માનશે સુઝ જન નહિ માને. વાદળોથી ઢંકાયેલું જે આકાશ, તે આકાશ છે જ નહિ એમ મૂર્ખ લોક કહે છે, પણ વાદળોની ઉપર-નીચે તે જ આકાશ છે. ત્યારે આકાશનો લોપ થયો એમ શી રીતે મનાય ? તે જ પ્રમાણે પ્રજ્ઞા પ્રગટ છે. તેને આ વિકલ્પોનો સંબંધ, મૂળમાંથી જ નથી. આ આત્મા સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનને પ્રકાશે છે ત્યાં તેને મનબુદ્ધિ આદિ કોઈની પણ સહાયતા ન હતી. એમ કોઈની સહાયતા કે અપેક્ષા વિના પ્રકાશનારા આત્માને ઢંકાયેલો કેમ કરીને માનવો ? જે સુષુપ્તિમાં ઢંકાતો નથી તે સ્વપ્નમાં શી રીતે ઢંકાશે ? સ્વપ્નમાં તો મન બુદ્ધિ પણ વિષયોનો છદ લઈને વ્યાપાર કરે છે. તે મન-બુદ્ધિને આત્માએ પ્રકાશિત ન કરી હોત તો તેનાથી વિષયોનો છદ લઈ શકત નહિ. માટે સ્વપ્નાવસ્થામાં આત્માનો લોપ નથી તે પ્રમાણે જાગૃતમાં પણ આત્માનો લોપ નથી કારણ કે જાગૃત અવસ્થામાં પણ આત્માએ પ્રકાશિત કર્યા વિના મન-બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો વિષય અહણ કરી શકતી નથી. એ રીતે સ્ફૂર્તિથી લઈને વિષય પર્યંત તમામ વિકલ્પોને આત્મા પોતાના પ્રકાશથી જાણે છે. તે ન જાણે એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. એવો આત્મા પ્રકાશમાન હોવા છતાં અજ્ઞાનને લીધે સાધક કહે છે કે મને આત્માનો અનુભવ થતો નથી. મન-બુદ્ધિ આદિ તત્ત્વો આત્માને જાણતાં નથી. તેથી સાધકને પ્રાન્ત પડી કે બીજીસ તત્ત્વો જ હું, તે

મને, આત્માનો પ્રકાશ કેવો છે તેની ખબર પડતી નથી ! એવા મંદ બુદ્ધિવાળા સાધકે રાત-દિવસ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પછી સહજ વિકલ્પ નાટ થવાથી આત્મા અનુભવમાં આવશે. જેમ વાદળોએ આકાશને ઢંકેલું હોવાથી તે છે, છતાં પણ જેખાતું તંથી; તે જ આકાશ, વાદળો વિખરાઈ જાય છે ત્યારે સ્વચ્છ જેખાવા લાગે છે તે જ પ્રમાણે વિકલ્પોથી ઢંકાયેલો પ્રજ્ઞા-આત્મા, વિકલ્પોનો લય થઈ ગયો કે તુરત જોખખાય છે. માટે સાધકે વિકલ્પોને હટાવવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તે અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો તે કહું છું. આ અભ્યાસમાં પ્રાણને નિરોધ કરવો પડતો નથી. આસન આદિ મૂળ બંધ લગાવવો પડતો નથી છતાં આયોઆપ વિકલ્પો હટી જાય છે.

શિષ્ય-આત્મા સર્વમાં વ્યાપ્ત છે. પછી અભ્યાસ શા માટે કરવો જોઈએ ?

ગુરુ-આત્મા સર્વદા સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપ્ત છે તો પછી વિવેચનની શી જરૂર છે ? તારા કથન અનુસાર કીડા પણ પ્રજ્ઞ જ છે, પરંતુ તે કલ્પાન્તે પણ મુક્ત થતો નથી. જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ હોવા છતાં તે મથન વિના પ્રગટ થતો નથી. તેમ પ્રજ્ઞાત્મા સર્વમાં વ્યાપ્ત છતાં જેણે તેને જાણ્યો નથી તે મુક્ત થતો નથી; તલમાં તેલ છે પણ તલને પીડ્યા વિના તેલ મળતુ નથી તેમ કીડા પ્રજ્ઞ જ છે પણ અભ્યાસ વિન તેને મુક્તિ શી રીતે મળશે ? નદીના પટમાં પાણી છે પણ તે ખેડીને કાઢ્યા વિના કેવી રીતે મળે ? તેવી રીતે પ્રજ્ઞાપણ સર્વને હોવા છતાં તે અભ્યાસ વિના પ્રાપ્ત થતું નથી દુષ્કર્મ થી છે, પણ કૃતિ કર્યા વિના થી નીકળતું નથી. તેમ અભ્યાસ વિના કૃતકૃત્યતા થતી નથી સર્વ પ્રજ્ઞ જ છે, એ વિષે જરાય સંશય ન હોય તો પછી અનેક યોગોમાં જન્મ લે છે અને મરે છે શા માટે ? અભ્યાસ વિના મુક્ત થઈ શકાતું નથી માટે હું કહું તેવો તું અભ્યાસ કર; એટલે અભ્યાસના બળથી તું ખરેખર તરીશ. કેવળ શબ્દજ્ઞાનથી દૃઢ થયેલી દેહબુદ્ધિ જવાની નહિ, ને દૃઢ અપરાધના પ્રાપ્ત થવાની નહિ. તે પ્રાપ્ત થાય તે માટે હે સવિદત ! અને કહીએ તેવો તું અભ્યાસ કર. ★

લઘુવાક્યવૃત્તિ: ભાગ બીજો

અમાધિઅભ્યાસ—આ અભ્યાસ માટે પ્રથમ તો નિર્ગત એકાંત સ્થાન હોવું જોઈએ. તે એકાન્ત સ્થાનમાં મુખ લાગે એવા સહજ આસન પર બેઠવું, અને પછી સફળરૂપે ધ્યાન ધરી તેને નમસ્કાર કરવા. પછી ઘટપટાદિ અનેક પદાર્થ જે આપણી સામે દેખાય તે જોવા. આગળ નિરૂપાધિક પાંચ પદાર્થો હોવા જોઈએ. કર્મોન્દ્રિયો ક્રિયા ન કરે એવી સ્થિતિ કરવી તેમજ કેવળ નેત્ર વિના આંકીની ચાર જાનેન્દ્રિયોને સ્થિતિ કરવી. મનને નવ ઇન્દ્રિયોમાંથી કાઢીને નેત્રમાં લાવવું, અને નેત્રથી મહજ જે દેખાય તે જોવું. એક પદાર્થ જોઈને તે છોડવો અને સામે બીજો દેખાય તે જોવો. તે જોવાનો કાઢીને ત્રીજો જોવો. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પદાર્થમાં દૃષ્ટિ ગયેલી હોવાથી વિકલ્પ (વૃત્તિ) તદ્દાકાર થાય છે. એ વૃત્તિનો સંકલ્પ કેવો હોય તે જોવું. વિકલ્પ પદાર્થ પર્યંત નય છે, તે કયાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પદાર્થ પર્યંત કેવી રીતે નય છે, તે ઉત્પત્તિસ્થાનથી માંડીને વિષય પર્યંતનું વિકલ્પનું રૂપ જોવું. વિકલ્પ નેત્રમાંથી બહાર પડે છે. પદાર્થ પર્યંત અચલપણથી નય છે. તે વખતે નેત્રમાંથી વિકલ્પ કેવી રીતે નય છે તે પ્રથમ જોવું. એક વાર જોવાથી સગળ્ય નહિ તો, કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને કેવી રીતે વિષય પર્યંત નય છે તે વારંવાર જોવું. એમ સંકલ્પ, બહાર કેવી રીતે આવ-નવ કરે છે, તેની ત્વરા કેવી છે, તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, કેવી રીતે લીન થાય છે તેનો અનુભવ લેવો. પછી નેત્રમાંથી નીકળે તો તે વિકલ્પ કયાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે અંતર્યુષ દૃષ્ટિ કરીને ઘણી વાર સુધી જોવું. જોતાંજોતાં એવી ખબર પડી આવે છે કે આ વિકલ્પ અંતરમાંથી પ્રાણ સાથે જોડે છે એકી વખતે ન સમજાય તો અનુભવ આવે ત્યાં સુધી અભ્યાસ નહીં છોડતા રાત-દિવસ જોવું. વિકલ્પ જોતાં જ જે ખબર પડી આવી. તો બહુવું કે આપણને તેના મૂળની શોધ લાગી. પછી ત્યાંથી જરાક દોડ્યો કે તુરત આપોઆપ સમજવામાં આવશે. ત્યાર બાદ ત્યાંથી સંકલ્પ ઊઠ્યો, ત્યાંથી તે

પદાર્થ પર જઈ પડે, ત્યાં સુધી તેને જોવો. પ્રથમ સંકલ્પ જોડે કે તુરત તેને જોવો. પછી તે કેવી રીતે પદાર્થ પર જઈ પડ્યો, ને કેવી રીતે નાશ પામ્યો તે જોવું. આજસ ન રાખતાં એ પ્રમાણે દૃઢ અભ્યાસ કરવો અભ્યાસ કરતાંકરતાં ક્યારેક આજસ આવે તો ઊડીને ફરવું અને આજસ ગયા પછી પુનઃ અભ્યાસમાં બેસવું. લાંબો વખત બેસવું નહિ પણ એક દિવસમાં ત્રણ વખત અભ્યાસમાં બેસવું. જે વખતે અભ્યાસ ન કરતાં ઘરનાં કે વ્યાપારનાં કામ કરના હો તે વખતે અભ્યાસમાં જે અનુભવ લીધો હોય તે વિકલ્પોનો અનુભવ—આલવું, મોલવું, એ વ્યાપારના જોવો, તેની લગનીથી અભ્યાસ મુલત્ત થાય કે અથવા અભ્યાસમાં બેસીએ ત્યારે એવો અનુભવ લેવો કે તે વ્યાપારમાં સહજ જોવામાં આવે. આ પ્રમાણે બન્ને વખત એકમેકને સહાયક થાય, એવો અભ્યાસ, આજસ છોડીને કરવો.

આજ જે અનુભવેલું હોય તે બીજો દિવસે મુગમ થાય છે માટે હે રવિવંત ! ખીરે ખીરે શેઝ અભ્યાસ કરવો અભ્યાસમાં બેઠા પછી વિકલ્પ જોવાનો અને તેનો લોપ થવાનો જે અનુભવ આવે તો હોય તેનું તથા વિકલ્પ ત્યાંથી જોયો અને પદાર્થ પર જઈ પડ્યો તે અનુભવેલા વિકલ્પોનું હોતું, દશ્ય પ્રમાણે દૃઢ કરવું. એ દૃઢ થયા પછી તેનો પણ વિચાર કરીએ તો સમજાયે કે, સંકલ્પ જોતાંની માથે જે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે તે મન છે. એ મનનું સ્વરૂપ સાધકે જોળખવું. પછી સંશયનું ચિંતન થતું દેખાય ત્યારે તે ચિંત ઉત્પન્ન થતું એમ સમજવું, પછી જોળખીને જે નિશ્ચય કરે છે તેને જુદી કહે છે. એ જુદીનું રૂપ જોળખવું. નિશ્ચયનું અસ્થિમાન ધરનાર તે જ અકરકાર એમ સમજવું. આ પ્રમાણે વિકલ્પોના ચાર પ્રકાર થાય છે. તે બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકારે તેનાં રૂપ સહિત બહુવા. એ ચાર પ્રકારનું સવિકલ્પ-સ્પુરણ જોડે છે, તેવી જ રીતે નિર્વિકલ્પ-સ્પુરણ પણ જોડે છે, તેને અંતઃકરણ કહે છે; તે પણ જોળખવું.

મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર ગિલકુલ ઉત્પન્ન ન થયાં હોય તે વખતે અંતઃકરણની નિર્વિકલ્પવૃત્તિ સહજ સામાન્ય પદાર્થ ઉપર જઈને પસરે છે. એક વૃત્તિ બીજીને પસરે અને લીન થાય ત્યાં જ ખીલુ બેઠે છે. તે લીન થઈ બંધ છે ત્યાં ત્રીલુ બેઠે છે. એમ અનેક પ્રકારે સામાન્ય સ્ફુર્તિ બેઠે છે પણ તેને સંશયમાં અથવા નિશ્ચયમાં આવવા દેવી નહિ. જો તે સંશય યા નિશ્ચયમાં નહિ આવે તો તે સહજ બેઠે અને ઘટ આદિ પદાર્થ પર જઈને પસરશે. એ રીતે ખેપ કરનારી સામાન્ય વૃત્તિને સાધકે ઓળખવી. તે બેઠે અને નષ્ટ થાય તે પણ સાધકે સહજ ઓળખવું જો આપણે તે સામાન્ય વૃત્તિને બાણીએ, તો તે જ સંકલ્પ થયો. તે સંકલ્પ થતાંની સાથે જ મન-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને મન-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ નિર્વિકલ્પતા ખૂટે છે. માટે મન-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય નહિ તે રીતે સામાન્ય વૃત્તિને ઘણીવાર સુધી અનુભવ કરવો. તે બીજીને પસરવા છતાં જ્યાં સુધી મન-બુદ્ધિના આકારમાં આવે નહિ ત્યાં સુધી ‘એ અચુક છે’ એમ ન ઓળખતાં માત્ર જોયા કરવું અને મનબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયા પછી અનુમાનથી અંદાજ કરવો કે, અચુક આટલો વખત સામાન્ય નિર્વિકલ્પતા ખરી થઈ હતી. જ્યારે નિર્વિકલ્પતા થાય ત્યારે ‘તે અચુક છે’ એવી કલ્પના કરવી ઠીક નથી. જો કલ્પના કરીશ તો તે સંકલ્પ થશે તે પછી નિર્વિકલ્પતા સહજ નષ્ટ થશે. માટે તે નષ્ટ ન થાય તેમ અભ્યાસથી સિદ્ધ કરી, નેત્ર ઉઘાડાં હોવા છતાં અને પદાર્થ દેખાવા છતાં સામાન્ય વૃત્તિ સાધકે અભ્યાસથી સાધવી. તે સાધવા છતાં કોઈકોઈ વાર મન-બુદ્ધિ ક્ષણ ક્ષણમાં બેઠે છે. તે નષ્ટ થાય એટલે પાછી સામાન્ય વૃત્તિ જ રહેશે. વિકલ્પો ક્ષીણ કરવા માટે એ સામાન્યતા વધારવી, ને એવી અભ્યાસયુક્તિ બાગૃતિમાં સાધવી.

બાગૃત અને સ્વપ્નાવસ્થામાં અભ્યાસ

બાગૃતમાં નેત્ર ઉઘાડાં રાખીને સામાન્યવૃત્તિ સાધ્યા પછી નેત્ર બંધ કરીને ઊંઘવું. પદાર્થને જોવાનું છોડ્યું એટલે પછી અંતરમાં ચકલ્પ બેઠે તે સર્વ જોયા કરવું. પ્રથમ સંકલ્પ બેઠે તે ભાસ-

રૂપ પદાર્થ ઉત્પન્ન કરશે. પછી તે ઘટપટાદિ પદાર્થ દેખાશે. બાગૃતમાં નવ ઇન્દ્રિયો ન હતી. એક દશમી નેત્ર ઇન્દ્રિય ઉઘાડી હતી. તેનાથી પદાર્થ જોતો હતો; તે જ જોવાનું, નેત્ર બંધ કર્યા પછી અંતરમાં આવ્યું અને તે કલ્પિત ભાસ-પદાર્થોને જોવા લાગ્યું. આખ બંધ કર્યા પછી જે પદાર્થ ભાસ-રૂપે દેખાય છે તેને સ્વપ્નાવસ્થા કહે છે. આ અવસ્થામાં સાધકે વૃત્તિ બેઠે ત્યારે ચિત્તને સ્વસ્થ કરીને તે વૃત્તિ કેવી રીતે બેઠે છે અને કેવી રીતે પદાર્થ પર જઈ પડે છે, એ તેની અટકાયત નહિ કરતાં જોયા કરવું. તેમજ તે વૃત્તિ કયાથી, ને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તથા વિષય પાસે જઈને કેવી રીતે નષ્ટ થાય છે, એ જોવાનો અભ્યાસ કરવો. એવી રીતે બાગૃત પ્રમાણે સ્વપ્નાવસ્થામાં ઉત્પન્ન થનારા મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, એ ચાર પ્રકાર તથા તેના જુદાં જુદાં રૂપો ઓળખવાં. જેમ સંકલ્પરૂપ વિકલ્પ સ્પષ્ટ સમજવામાં આવ્યા પછી સામાન્ય નિર્વિકલ્પ વૃત્તિને સાધવી. જ્યાં સુધી મન-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતાં નથી, ને ભાસ-પદાર્થો દેખાતા નથી, ત્યાં સુધી કેવળ નિર્વિકલ્પ-વૃત્તિ બીજીને અંતરકાશમાં પસરતી લીન થાય છે. એ પ્રમાણે થતાં ઘણીવાર સુધી જો મન-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થાય તો તે સુખી અથવા ઉદાસપણું છે એમ સમજવું. આ ઉદાસપણું, સમાધિ-અભ્યાસ વિના સાધકને પ્રાપ્ત થતું નથી. મન-બુદ્ધિનો કેવળ નાશ નહિ કરતાં ‘વિકલ્પનું’ બેઠવું અને પટકવું માત્ર જોઈને અનુભવ કરવો.

વૃત્તિ સહજ બીડી, ભાસ-વિષય કલ્પીને હરી બંધ છે. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના સંકલ્પો હૃદયમાં બેઠે છે ને લીન થાય છે. તે અભ્યાસથી ઘણા વખત સુધી જોયા કરવું. નેત્ર ઉઘાડાં હોય ત્યારે પદાર્થ સુધી અને નેત્ર બંધ હોય ત્યારે કલ્પિત ભાસ પર્થત જઈને પટકનારો વિકલ્પ, ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અને લીન થાય ત્યારે અભ્યાસથી અવલોકન કરવું.

શિષ્ય-અભ્યાસ કરવાથી શું ફળ મળશે?

અભ્યાસના ફળ વિષે દૃષ્ટાન્ત

ગુરુ-મોતીઓએ સૂરને, તરંગોએ પાણીને અને વાહાણોએ જોમ આકાશને ઢાંડી દીધું છે તેમ

વિષ્ણુપત્નિઓએ ચેતનજ્યોતિને ઢાંકેલી છે, તે આ સમાધિના અભયાગથી ડેવી ગીતે જાણવામા આવે છે તે સુધી મોતીને આધા-પાછા હાવવાથી તેમા સૂત્ર છે એવો અનુભવ થાય છે તરંગોને હાથથી અપકાવના સ્થિતિ પાણી છે, એન અનુભવમા આવે છે, અને વાદળા વિખળતા એ વાદળાની વચમા આકાશ છે એમ માંદ અનુભવ થાય છે તેમ વિષ્ણુની અદર રહેલ શિષ્ટ સ્વપ્ન જાણી આવે છે અને તે માટે જ આ સમાધિ-અભયાગ રીતે છે વિષ્ણુ મહાજ્ઞાનેવાથી સધિ જાણવામા આવે છે મધિની ખગ્ગ પડ્યા પછી તે મધિની વચ્ચે જોવાથી સામાન્ય શિષ્ટપનો પ્રકાર જાણવા લાગે છે હવે સધિ આપો આપ ની રીતે વાચ છે તેનુ સ્વરૂપ કહું કે, અને તેમા બ્રહ્મા-આત્મા કેવી રીતે રહેત છે તે પણ કહું છું, તેથી જીને નિષ્ણોમા પ્રતિબિંબિત થયેલા જીવનો પણ અનુભવ થશે, માટે આગળ જે શ્લોક કહું છું તેના અર્થ તરફ સર્વ શ્રોતાઓએ લક્ષ આપવું

નજન પૂર્વ વિશ્વેષ્ટુ યાવદન્યસ્યનોદય
નિર્વિરલક વૈતન્ય સ્વપ્ન સાન્ન વિમાસત ॥

પ્રથમ વચેનો મધ્ય લીન થયા પછી ન્યા સુધી ખીજો સક્રમ ઉત્પન્ન થાય નહિ તેની વચમા-અધિમા નિર્વિક્રમ ચેતન્ય પ્રગટ રીતે સમજાય છે હે રવિદત્તા ! અમે જે તને અભયાસ હજા, તે અભયાસથી તું વિષ્ણુને દૃશ્ય-પદાર્થની પેઠે દેખે છે કે કેમ ? જો તું વિક્રમનુ જાણુ અને લીન થવુ સ્વપ્ન રીતે જોતો હોઈયો, તો મધિ તારા અનુભવમા આવશે સક્રમ પને જોવાનો અભયાસ પડેલા કહ્યો તે પ્રમાણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોયા કરવુ એક સક્રમ જોઈને ગયો અને ખીજો મધ્ય ન્યા સુધી જોઈ નહિ, ત્યા સુધી સામાન્ય રૂપે મધિ સમજાય છે સક્રમ જોઈને લીન થાય ત્યા સુધી જીવ પ્રતિબિંબિત રહે છે ન્યાએ મર્વ વિષ્ણુ નાથ થાય છે ત્યારે જીવનો પાપુ લોપ થાય છે અને સામાન્ય વૃત્તિ જોઈ છે તેમા સામાન્ય ચેતન પ્રકાશ છે તે જ પ્રકાશનુ સામાન્ય દૃષ્ટિથી નિરી શણુ કરવું

સામાન્ય અને વિશેષ તો નિવેરો

આકાશમા રહેલો સૂર્ય નાની - મોટી સર્વ

વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે તે સૂર્યના પ્રકાશમા પુષ્કળ અરીમા નાખેલા હોય તો તે અરીમાઓમા સૂર્યના જેટલા પ્રતિબિંબો પડ્યા, તેટલા જુદા જુદા બાબતની ભીત પર દેખાવા લાગ્યા તેને લીધે ભીત થોડી થોડી પ્રકાશિત દેખાય છે સૂર્ય સમાન આત્મા, સ્ફુર્તિથી લઈને દેહ પર્યંત સર્વને પ્રકાશિત કરે છે જેમ અરીસાઓમા સૂર્યના પ્રતિ બિંબો પડે છે, તેમ અરીસા બુદ્ધિમા આત્માનુ પ્રતિ બિંબ પડે છે તે જ જીવ અરીસામા પડેલુ પ્રતિ બિંબ જેમ ભીતને થોડી થોડી પ્રકાશિત કરે છે, તેમ જીવ, સર્વ વિક્રમરૂપી ભીતને પ્રકાશે છે પુરુષ વિક્રમો જોઈ છે ત્યારે જુદા જુદા પદાર્થો દેખાય છે બુદ્ધિમા પ્રતિબિંબ ખૂબ જળદે છે અને ભીત પર થોડુ થોડુ જગદે છે ભીત પર પ્રતિબિંબ પડે છે ત્યારે તે સૂર્યના સામાન્ય પ્રકાશનો લોપ કરીને પોતાના વિશેષ પ્રકાશ જતાવે છે, તેમ વિક્રમે 'આ અશુક' એમ સ્ફુરણુ કર્યું એટલે આત્માનો સામાન્ય પ્રકાશ લોપાયો એમ લાગે છે આત્માનો પ્રકાશ જીને લાગી દીધો એમ લાગ્યું, પણ સહજ રીતે જુદા-આત્માનો પ્રકાશ જીવથી લોપ્યો નથી તેમ નથી સૂર્ય પોતાના પ્રકાશથી આગળ, એસદી, મજલા વગેરેને અદર-અધારથી પ્રકાશિત કરે છે, તેમ આત્મા, સ્ફુરણથી લઈને પદાર્થ પર્યંત સર્વને પ્રકાશિત કરે છે પ્રતિબિંબનુ ભીત પર એકદેશી પ્રકાશનુ અને જીવનુ સ્ફુરણુ કરવું, જાનને સરખા સૂર્યના પ્રકાશમાથી અરીમા પાછા લઈ લીધા કે ત્યારે પ્રતિબિંબ નષ્ટ થાય છે, તેમ બુદ્ધિ નથી હોતી ત્યારે જીવ પણ મરે છે ! સૂર્યના પ્રકાશ જેમ કાયમી છે તેમ સામાન્ય ચેતન-પ્રકાશ પણ કાળમા કાયમ રહે છે સૂર્યના પ્રકાશ પાડવા માટે જેમ અરાસાની ગરજ નથી તેમ આત્માને બુદ્ધિની ગરજ નથી ભીત પર અગ્રકાંટ પાડવા માટે અરીસાની જરૂર છે તેમ જીવને વિષય પ્રકાશવા માટે બુદ્ધિની ગરજ છે બુદ્ધિરૂપ અરીમા ન હોય તો જીવરૂપ અગ્રકાંટ નાશ પામે છે

ગિબ્ય-શરીર અને બુદ્ધિ, બન્ને ભૌતિક છે, છતાં બુદ્ધિમા પ્રતિબિંબ પડે છે ને શરીરમા નથી પડતું એમ કેમ લાલ ?

ગુરુ-પૃથ્વીમાંથી માટી અને કાચ, બન્ને પદાર્થ પેદા થાય છે. તેમાં કાચમાં સૂર્ય દેખાય છે, પણ માટીમાં દેખાતો નથી. તેનું કારણ એ જ કે માટી અસ્વચ્છ છે અને કાચ સ્વચ્છ છે. સ્વચ્છ અરીસામાં સૂર્ય દેખાય છે. અસ્વચ્છ માટીમાં તે દેખાતો નથી તેમ દેહ અને બુદ્ધિ, બૃહર ભૌતિક છે પણ દેહ માટી સમાન જડ અને અસ્વચ્છ છે, માટે તેમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી અને બુદ્ધિ કાચ સમાન સ્વચ્છ, અર્થાત્ નિશ્ચયાત્મક છે માટે તેમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે. બુદ્ધિમાં પડેલું આત્માનું પ્રતિબિંબ તે જ જીવ બુદ્ધિ વિના જીવનું રૂપ નથી. જ્યારે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જ જીવ ઉત્પન્ન થઈને પોતાના વિશેષ પ્રકાશથી વિષયરૂપી ભીંતને પ્રકાશિત કરે છે.

શિષ્ય-સામાન્ય પ્રકાશને બુદ્ધિ સહાયક છે તે જ કેમ વિષયને પ્રકાશિત કરતા નથી? વિષય-સ્ફુરણ માટે બુદ્ધિ હોવા છતાં જીવ શા માટે ભેદીએ?

ગુરુ-બુદ્ધિ ન હોય ત્યારે પણ આત્મા તો સદાય પ્રકાશમાન છે. તેમ જ બુદ્ધિ હોય ત્યારે પણ પ્રકાશમાન છે. પણ વિશેષરૂપે વિષય પ્રકાશવાનું કામ, આત્માનું નથી. જેમ અરીસા ન હોય ત્યારે સૂર્ય, ભીંતને અંદરગહારથી પ્રકાશે છે, અને અરીસા હોય ત્યારે પણ પ્રકાશે છે; પરંતુ ભીંત પર ઝળઝળી (પ્રતિભાસ) ઉઠાડવાનું કામ સૂર્યનું નથી. તે કામ માટે અરીસામાં પ્રતિબિંબ જ ભેદીએ તેમ પદાર્થનું જ્ઞાન કરવા માટે બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબનારે જીવ જ ભેદીએ. અરીસા ન હોય તો પ્રતિબિંબ પડે નહિ અને તેની ઝળઝળી (પ્રતિભાસ) ભીંત પર પડે નહિ, તેમ બુદ્ધિ ન હોય તો જીવ ઉત્પન્ન થાય નહિ અને તે ઉત્પન્ન ન થાય તો પદાર્થનું જ્ઞાન પણ ન થાય આત્મા પોતે વિષય સ્પુરિત કરતો નથી અને તે બુદ્ધિને પણ વ્યાપારમાં લગાડતો નથી. બુદ્ધિ જડ હોવાથી તે સ્વતઃ વસ્તુનું જ્ઞાન કરી શકતી નથી, તો પછી જીવ વિના પદાર્થને જાણવાનું કામ બીજું કોણ કરે? અરીસા પ્રતિબિંબ વિના જેમ ભીંત પર ઝળઝળી (પ્રતિભાસ) પાડી શકતો નથી, તેમ બુદ્ધિ, જીવ વિના પદાર્થને જાણી શકતી નથી.

શિષ્ય-જીવ પદાર્થનું જ્ઞાન કરે છે તો પછી બુદ્ધિ શા માટે ભેદીએ?

ગુરુ-વસ્તુને જાણવા માટે બુદ્ધિનું કામ પડે છે. કેમકે જો બુદ્ધિ જ નહિ હોય તો પદાર્થનો જ્ઞાતા, જીવ શી રીતે ઉત્પન્ન થશે? અને તે ઉત્પન્ન નહિ થાય તો પદાર્થનું જ્ઞાન કોણ કરશે? માટે તે કામ સાદુ જીવત્વની બૃહર છે, અને જીવની ઉત્પત્તિ માટે બુદ્ધિ ભેદીએ. બુદ્ધિ અને જીવ બન્ને હોય છે ત્યારે જ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. બુદ્ધિ વડે જીવ ઉત્પન્ન થાય અને તે જીવ, બુદ્ધિને સંકલ્પ કરવાની શક્તિ દે, ત્યારે જ પદાર્થ જાણવામાં આવે છે વસ્તુ જાણવા માટે બુદ્ધિ અને જીવ ભેદીએ, તેમ આત્મા પણ ભેદીએ. આત્મા ન હોય તો બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબ કેનું પડે? અને પ્રતિબિંબ નહિ, તો જીવ કેને માનવો? તે માનવાને કંઈ જ આધાર નથી; માટે આત્માની ગરજ છે. આત્મા, જીવ અને બુદ્ધિ ત્રણે હોય ત્યારે જ વસ્તુ જાણવામાં આવે છે. એ સિવાય જાણી શકાય નહિ માટે વસ્તુ-જ્ઞાન સાદુ એ ત્રણ હોવાં ભેદીએ. સાધકે આ ત્રણેનાં રૂપ અભ્યાસથી સૂક્ષ્મદષ્ટિ દ્વારા, એકાંતમાં બેસીને પૃથક્ કરવાં, એટલે તે ધીરે ધીરે થોડા દિવસમાં જણાવા લાગશે તે માટે સાધકે સ્થિર બેસીને વિકલ્પનું રૂપ, લાંબા વખત સુધી અભ્યાસથી ભેતા ભેતાં બેસી રહેવું. એથી ત્રણેનાં રૂપ સાફ અને સ્પષ્ટ સમજવામાં આવે છે. પ્રથમ જડરૂપ બુદ્ધિ-વૃત્તિ કેવી છે? તેમાં જીવ કેવી રીતે પ્રકાશે છે? એ જીવનું વિશેષ રૂપે પ્રકાશનું ભેદું એટલે પછી સામાન્ય સમજશે.

બુદ્ધિવૃત્તિનું અંચળપણું વસ્તુનો આકાર પકડે છે, પણ તેને “એ અમુક” એમ સમજતું નથી. અને જીવ વિશેષ જ્ઞાનના પ્રકાશથી આ અમુક પદાર્થ એમ ખતાવી દે છે, પણ તેની પાસે જ્ઞાન-અજ્ઞાનરૂપ કલ્પના નથી; બુદ્ધિવૃત્તિ નામરૂપની કલ્પના કરે અને જીવ, તે અમુક એમ પ્રકાશ કરે ત્યારે જ પદાર્થ જાણવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વિકલ્પોની ચૂંચો ઉઠેલીને ભેદું. પ્રથમ નિર્વિકલ્પવૃત્તિ આગા-પરૂપે પવન છે. પછી તેના બે પ્રકાર થાય છે. પહેલાં નેત્ર દ્વારા પદાર્થ ભેદીએ છીએ ત્યારે અને જીવ, આ અમુક એમ

પદાર્થને પ્રકાશે છે ત્યારે “આ શું છે?” એવો સંશયાત્મક વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે, એ જ મનનું સ્વરૂપ. મનને પોતાનો પ્રકાશ નથી અને જીવને “એ શું છે?” એવો સંશય ઉત્પન્ન થતો નથી; પણ મન અને જીવ બન્ને હોય છે ત્યારે સંશયાત્મક પદાર્થ ભાસે છે. જેમ સ્ત્રીસાનું સ્વચ્છપણું અને પ્રતિબિંબનું ભાગકપણું, એ બન્ને સાધનથી સ્ત્રીનો અને પ્રતિબિંબ, ભીંત ઉપર ઝગઝગી (પ્રતિભાસ) હોય છે, તેવી રીતે મન અને જીવ મળીને “આ શું છે?” એમ પદાર્થ ભેદને સંશય કરે છે. તે સંશયનો ખરો નિશ્ચય બુદ્ધિ કરે છે કે આ અમુક પદાર્થ છે, જીવના પ્રકાશ વિના બુદ્ધિને એ નિશ્ચય કરતાં આપકડો નથી, કેમકે તે જડ છે. તે અમથી કલ્પના કરે છે પણ જીવ બ્યારે તે પદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે ત્યારે જ આ અમુક પદાર્થ એમ તે ઠરાવે છે. જીવના પ્રકાશ વડે બુદ્ધિને જ્ઞાન થવાથી આ અમુક પદાર્થ એમ તેને સમજાય છે. આ ઘડો જ છે, એવો બ્યારે તે પૂર્ણ નિશ્ચય કરે છે, ત્યારે મનનો સંશય વ્તય છે. આ પ્રમાણે વૃત્તિના બે પ્રકાર; મન અને બુદ્ધિ. તેને જીવ પ્રકાશે છે તેને જ પહેલાં વિકલ્પ કહી હંતો. જીવ અને વૃત્તિ, એ બન્નેના જુદા સ્વભાવ, સાધકે સ્વયં અધ્યાત્મથી પૃથક્ કરવા એટલે જીવનું રૂપ અદ્વય અને બુદ્ધિનું રૂપ જડ સંકલ્પ છે, એમ પ્રત્યેકનું અલગ અલગ સ્વરૂપ જણાઈ આવશે બન્નેનાં રૂપ સ્પષ્ટ મનજ્ઞાનાં પછી મધ્ય મંધિ જોવાની. તે જોતાં જોતા સામાન્ય ચેતન-આત્મા સ્પષ્ટ અનુભવમાં આવશે

પુષ્કળ અગ્નિમાને લીધે પુષ્કળ ઝગઝગી ભીંત પર ઉત્પન્ન થાય છે તે વિશેષ પ્રકાશરૂપ ઝગઝગીથી, એ ઝગઝગી એટલે જ સામાન્ય પ્રકાશ આસ્વાદિત થઈ જાય છે. તેમ અમુક વસ્તુ, એમ બુદ્ધિનો ઠરાવ થાય છે, ત્યારે તે વસ્તુ જેટલો સામાન્ય ચેતન-પ્રકાશ આસ્વાદિત થઈ જાય છે અને બાકીનો પ્રકાશ તે વસ્તુની આગળપાછળ અને સર્વત્ર સ્પષ્ટ વ્યાપી રહેલ હોય છે જુદા જુદા સ્ત્રીમાત્રોમા સ્પર્શનું પ્રતિબિંબ પડે છે. તે પ્રતિબિંબની ઝગઝગી ભીંત ઉપર ઉડે છે. તેમાંની પ્રત્યેક બે ઝગઝગીની વચમાં

જે પ્રકાશ આપણને દેખાય છે, તે સુખ્ય સ નો પ્રકાશ છે, પ્રતિબિંબનો નથી. તેમ જ ને બુદ્ધિના બે વિકલ્પોની મધ્યે સંધિ વ જે પ્રકાશ છે તે સુખ્ય આત્માનો પ્રકાશ છે, વનો નહિ તેવી જ રીતે એક સંકલ્પને વખતે જ વસ્તુ ભાસી હોય, તેને છેડ્યા બાદ પહેલાં અજ્ઞાતતા અને પછી જ્ઞાતતા થાય છે તેને સામાન્ય આત્મા જ પ્રકાશે છે જીવ પ્રકાશતો નથી

બે વિકલ્પની સંધિને અને જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાને પ્રકાશનાર જે સુખ્ય આત્મા, તે જીવના વિકલ્પથી અને જ્ઞાન-અજ્ઞાનથી અલગ છે, એમ જાગૃત અને સ્વપ્ન, એ બે પ્રકારના અધ્યાસબળથી જાણી લેવું. તેમાં પ્રથમ જાગૃતમાં ખુલ્લાં નેત્રે ઘેસતી વખતે અને ઘટપટાઈ પદાર્થ જોતી વખતે વિશેષ વિકલ્પથી સામાન્ય ચિદ્રૂપ સ્પષ્ટ અલગ છે એમ જાણવું. એ પ્રમાણે જાગૃતમાં વિકલ્પની મંધિ અને તેને પ્રકાશનાર ચિદ્રૂપને જાણી લીધા પછી જ્ઞાતતા અને અજ્ઞાતતા શેનાથી પ્રકાશે છે તે સમજાશે. નેત્રથી ઘડો ભેરો. તે જોવાનું છોડીને વસ્તુ જોવા જાય, અથવા એક વસ્તુ જોવાની છોડીને બીજી જોવા લાગે ત્યારે તે બિની વચ્ચે કંઈક અવકાશ જાય છે તેને સંધિ કહે છે એ સંધિની સીમા, યાને સંધિનું રૂપ, વસ્તુ જોવાનું છેડ્યા પછી ઘડો જોવાનું થાય નહિ તેટલા સમય સુધીના અવકાશને સંધિ અથવા સંધિની સીમા સમજવી. ભીંત ઉપર દેખાતી ઝગઝગીને ન જોતાં તે વચ્ચેની જગ્યા સૂર્યથી પ્રકાશિત છે, એ જો જોવાનું, તેમજ બે વિકલ્પની વચ્ચેની સંધિ આત્માના પ્રકાશથી પ્રકાશિત છે એમ જોવાનું છે. ઘટ જોવાનું છોડીને પટ જોવા માટે જવું, પણ તે જલદી જોવું નહિ. એમ ઘટનું જોવું છૂટકા પછી પટનું જોવાનું અને નહિ ત્યાં સુધીનો જે અવધિ અનુભવમાં આવ્યો તેને સંધિ માનવી સંધિ જોતી વખતે “આ સંધિ” એવો નિશ્ચય કર્યો કે તુરત તે વિકલ્પ બનશે. અને વિકલ્પ થયો કે સંધિની સીમા ગઈ એમ સમજવું. અને સંધિની સીમા યાને સંધિ ગયા પછી તેમાં પ્રકાશનાર ચિદ્રૂપ આત્મા શી રીતે સમજાશે ? જો તેને સમજવાની ઇચ્છા હોય તો સાધકે

તે સંધિમાં લેશમાત્ર સંકેદ્ય નહિ કરતાં સ્થિરતાથી સંધિ ભેટા રહેવું. કેટલીક વાર સુધી સંધિનો સ્થિર ભાવ ભેદને પછી અંદાજ કરવો કે અસુક આટલો વખત વિકેદ્ય ન બેઠતાં સંધિનો સ્થિર ભાવ એ જોયો.

સંધિની સ્થિરતા ભેટી વખતે સંકેદ્ય ન હોવાને લીધે કેટલો વખત સ્થિરતા રહી, તે એ વખતે કહેવાય નહિ. પણ તે જ સ્થિરતામાંથી ઉત્થાન થયા બાદ અનુભાનથી સમજાય છે કે અસુક સમય ઉત્થાન નહિ થતાં સ્થિરતા રહી હતી. કેટલોક વખત જે સ્થિરતા થયેલી તે જ વિકેદ્યનું ઉત્થાન થયા પછી અત્યારે સમજવામાં આવી. એ ઉપરથી સ્થિરતાનો અનુભવ જેના પ્રકાશથી જાણવામાં આવ્યો તે જ સામાન્ય ચિદ્રૂપ. જે સ્થિરતાને વખતે સામાન્ય ચિદ્રૂપ આત્મા ન હોત તો ત્યાંનો અનુભવ કોણ કહેતો? અને ત્યાં જો કાંઈ અનુભવનું ન હોત તો સ્થિરતાની સ્મૃતિ શી રીતે થાત? પણ સ્થિરતા યાદ આવે છે, માટે તેનો અનુભવ લીધો છે એમ સમજવું; અને એ સિદ્ધાંત છે કે જે જાળતો અનુભવ ન કર્યો હોય તે વિષે કશું કહી શકાતું નથી. જે જે અનુભવમાં આવ્યું હોય તે જ કહી શકાય છે.

સમજે કે, એક ગૃહસ્થ સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર કરતો બેઠેલો છે. તેની પાસે ધર્મને બીજો કોઈ એક ગૃહસ્થ ગયો. કેટલાક વખત પછી પહેલા ગૃહસ્થ પાસે ત્રીજાએ આવીને પૂછ્યું કે અસુક ગૃહસ્થ, ભલા અહીં ધર્મને ગયા કે? તે ઉપરથી પહેલાએ ઉત્તર દીધો કે, મારું તે તરફ લક્ષ ન હોવાથી અસુક જ માણસ ગયો એમ નિશ્ચયપૂર્વક હું કહી શકતો નથી, પણ કોઈ માણસ જેવું અહીંથી ગયું ખરું. આ પહેલા ગૃહસ્થના કહેવા ઉપરથી કોઈક પણ ગૃહસ્થ ગયો એ સિદ્ધ છે. અને તેણે તે ગૃહસ્થને જોયેલો છે તેથી જ ત્રીજાને કહ્યું. કે કોઈ ગૃહસ્થ ગયો ખરો. જો તેણે મૂળથી જોયો જ ન હોત. તો “કોઈક પણ ગયો ખરો” એમ જવાબ આપવામાં આવ્યો ન હોત. પરંતુ કોઈક ગયો એમ કહે છે તેથી તેણે તે ગૃહસ્થને જોયો, એ વાત સિદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે મધ્ય સંધિને વખતે જેમાં

સામાન્ય ચેતનનો અનુભવ આવ્યો, તે સમય, અથવા તે સમયની સ્થિરતા, તે વખતે અનુભવેલી હતી, તેથી જ ઉત્થાન થયા પછી તે યાદ કરી. એ રીતે સ્થિરતાનો અનુભવ ન્યારે કૃતસ્થ આત્માએ પ્રકાશિત કર્યો ત્યારે ત્યાં વિકેદ્યરૂપ વિશેષપણથી પ્રકાશનારો જીવ ન હતો. જીવ ન હોવાથી જીવના પ્રકાશ વિના જે જાણવામાં આવ્યું તે સામાન્ય ચિદ્રૂપ આત્માથી જ પ્રકાશિત થયેલ છે એમ સમજવું.

શિષ્ય—સ્થિરતાનો અનુભવ પણ જીવના પ્રકાશથી જ જાણવામાં આવે છે ને?

ગુરુ—ના; એમ નથી. કારણકે જો ઝગઝગી વચ્ચેની જગાને સૂર્ય જ પ્રકાશિત કરે છે. પ્રતિબિંબ પ્રકાશિત નથી કરતું. તેમ વિકેદ્યની મધ્ય સંધિને ચિદ્રૂપ આત્મા પ્રકાશિત કરે છે, જીવ પ્રકાશિત નથી કરતો. તે ચિદ્રૂપ કૃતસ્થ આત્માને સાધક, જીવે છે.

લીંટ ઉપર ન્યાં ઝગઝગી (પ્રતિભાસ) બેઠે છે ત્યાં પ્રતિબિંબ વિશેષપણે પ્રકાશે છે એમ સમજવાનું. તેમજ જેટલા વિકેદ્ય સ્ફુરે છે તેટલાને જીવ, વિશેષરૂપે પ્રકાશે છે એમ જાણવું. ન્યાં ઝગઝગી બેઠી, તેટલું સ્થળ પ્રતિબિંબે લાંકી દીધું એમ સમજવું. તેમ જીવ-પણું જેટલું સ્ફુરે તેટલું તેણે સામાન્ય ચેતનને આસ્થાદિત કર્યું એમ જાણવું. ઝગઝગી વિનાની જે જગ્યા રહી, તે સૂર્યથી જ પ્રકાશિત છે; તેમ વિકેદ્યની આગળ-પાછળ રહેલી સંધિને કૃતસ્થ આત્માએ જ પ્રકાશિત કરેલ છે. આ પ્રમાણે ન્યાં વિકેદ્યરૂપ જીવ નથી, ત્યાં સંધિમાં ચિદ્રૂપ આત્મા છે, એ અભ્યાસથી સહેજમાં ભોવું. મધ્ય સંધિનો ચિરકાળ અભ્યાસ કરવો, અને સામાન્ય રૂપે રહેવું. એમ કરતાં કરતાં સંધિ તદ્દન સ્પષ્ટ થશે અને તે ફાવે તે અવસ્થામાં, ફાવે ત્યારે ભેદને તોપણ ન્યાંત્યાં ભાસે છે અને તેને પ્રકાશનાર કૃતસ્થ આત્મા અનુભવમાં આવે છે; માટે હે સ્વિદત્ત! તું ઉત્સાહપૂર્વક અભ્યાસ કર.

અનુભવતા—હવારી આંગે પદાર્થ ભેવાનો હોય ત્યારે કોઈ નવીન પદાર્થ એકદમ ભેવામાં આવતાં એવો વૃત્તિભાવ થાય છે કે પહેલાં નિર્વિકેદ્ય-સામાન્ય

વૃત્તિ અંતરમાંથી ઊછળીને પદાર્થ પર જઈ સહજ તદાકાર થાય છે. અર્થાત્ અંતઃકરણથી લઈને પદાર્થના આકારની થાય ત્યાં સુધી વૃત્તિ પસરે છે, પણ પદાર્થ જલણનામાં આવતો નથી ને તે વિષે સંશય પણ ઉત્પન્ન થતો નથી; એવી ન જલણનાની સ્થિતિને અજ્ઞાતતા કહે છે.

અજ્ઞાતતા પછી સંકેતરૂપ મન ઉત્પન્ન થયું. તેને પૂરેપૂરા પદાર્થ સમજતો નથી ને “આ શું છે?” એવો તેને સંશય થાય છે પણ નિશ્ચય થતો નથી પછી નિરીક્ષણ કરીને જ્યારે જુએ છે અને નાના ઝોંવાળો તથા મોટા પેટવાળો આ ઘડો જ છે એવો યુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે ત્યારે મનનો સંશય જાય છે. મનનો સંશય અને યુદ્ધિનો નિશ્ચય; એ બે ભાવને જ જીવ પ્રકાશે છે અને તેથી કરીને ઘડાનો નિશ્ચય થાય છે.

જ્ઞાતતા—ઘડા વિષે સંશય અને નિશ્ચય કરીને મન, યુદ્ધિ તથા જીવ, ત્રણે હ્રસ્વ થઈ ગયા પછી એકલી નિર્વિકલ્પ-સામાન્ય વૃત્તિ ઘટાકાર પર સ્થિર થાય છે. તે સ્થિરતાને જ્ઞાતતા કહે છે.

“આ ઘડો” એવો નિશ્ચય થયો ત્યારે સંશય ગયો. સંશય ગયા પછી “આ ઘડો છે” એમ યુદ્ધિને પ્રકાશ આપીને જીવ પણ તે જ ક્ષણે હ્રસ્વ થયો. એ રીતે મન, યુદ્ધિ અને જીવ; એ ત્રણે વિશેષરૂપે સ્ફુરનારાં છે. એ ત્રણેનો લોપ થયા પછી વૃત્તિને સામાન્ય જ્ઞાન રહે છે. અને સામાન્ય ઘટાકારતા થાય છે તેને જ્ઞાતતા કહે છે.

ઘટ જોવા માંડતાં જ્યાં સુધી મંથન કરનારું મન ઉત્પન્ન થાય નહિ ત્યાં સુધીનું જે ન જલણનું તે જ અજ્ઞાન. એ અજ્ઞાનને યાને અજ્ઞાતતાને સામાન્ય ચેતન પ્રકાશે છે. તેમજ જીવના પ્રકાશથી યુદ્ધિને જ્ઞાન થયા બાદ ઘડાને નિશ્ચય થયો ને વિશેષ રૂપે પ્રકાશનારો જીવ પણ ગયો તે પછી વૃત્તિની સામાન્ય જ્ઞાનરૂપી જ્ઞાતતાને પ્રકાશનાર સામાન્ય ચેતન જ છે. પ્રથમ અજ્ઞાતતા ને પછી જ્ઞાતતા, સામાન્ય ચેતનથી પ્રકાશે છે તેમાં જે ઘડો જલણવાનો વિકલ્પ થયો, તે જીવના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે. જીવનું પ્રકાશનું પતંગિયાની ચમક જેવું કિચિત્ છે. અને

પતંગિયું જેમ ચમકીને તુરત હ્રસ્વ થાય છે. મનને સંશય ઊઠે ને યુદ્ધિ નિશ્ચય કરે એટલો જ વખત જીવ વિશેષ રૂપે પ્રકાશે છે અને પછી અદૃશ્ય થઈ જાય છે. તે પછી જે બાકી રહે છે તે અજ્ઞાતતા અને જ્ઞાતતાને ત્રિરૂપ પ્રકાશે છે. માટે હે, સ્વિકૃત! તું જ્ઞાતતા અને અજ્ઞાતતાનો અભ્યાસ કર. જ્ઞાતતાનો અનુભવ કરતી વખતે જે પદાર્થ આપણે જોતા હોઈએ તે છોડીને બીજો પદાર્થ જોવાની ઉતાવળ કરવી નહિ. કારણ કે તેથી જ્ઞાતતાની સ્થિરતાનો વધારે વખત અનુભવ થઈ શકતો નથી. જ્ઞાતતાની સ્થિરતા અનુભવમાં આવે તે માટે જ બીજો પદાર્થ જલદી જોવા માંડવો નહિ અને એક છોડી બીજો પદાર્થ જોવા માંડીએ ત્યારે પણ એમજ કરવું. તેથી કરીને જ્ઞાતતા અને અજ્ઞાતતા ક્ષણે ક્ષણે વધતી જશે. પછી સહજ વિકલ્પ ક્ષણે ક્ષણે ક્ષીણ થશે જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાની પેઠે સધિ પણ ક્ષણે ક્ષણે વધારવાની. એ પ્રમાણે જે જાગૃતમાં-અકારના વ્યાપારમાં જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા અને સધિ વધારવાની છે તેવી જ રીતે બ્રહ્માંડમાં પણ વધારવી. બ્રહ્માંડમાં આ ત્રણેનો એવો અનુભવ લેવો કે તેનું વ્યાપારમાં સહજ સ્મરણ થાય. એમ વૃત્તિને તાલીમ (અભ્યાસ) મળવાથી તેને સમાધિમુખમાં અધિક પ્રીતિ ઉત્પન્ન થશે.

સ્વપ્નમાં સંધિનું વિવેચન

હવે આંગણ બાંધ કરીને અંતરમાં જે અનેક પ્રકારના વિકલ્પ ઊઠે છે ત્યાં પણ બે વિકલ્પની વચ્ચે સંધિ સાધવી. અને જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાને સામાન્ય ચેતન પ્રકાશે છે તે પણ અભ્યાસના બળથી જાણી લેવું. આંખ બંધ કરીને સ્થિરપણે દષ્ટિ મૂળ સ્ફુરણ તરફ લગાડવી. અને સંકેત કયાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થાન જોવું. પ્રથમ સહજ વિકલ્પ ઊઠે છે. તેમાં વિષયોના સંસ્કારથી પદાર્થનું સ્મરણ થાય છે અને પ્રત્યક્ષની જેમ પદાર્થ જાણે છે, તે અંતર્દષ્ટિથી જોવું. પ્રથમ વિકલ્પ ઊડીને પદાર્થ કલ્પે છે અને “આ અમુક” એવો નિશ્ચય કરે છે, તે જ યુદ્ધિ સમજવી તે યુદ્ધિને જે પ્રકાશનાર તે જીવ સમજવો. તે જીવ વિકલ્પની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે અને વિકલ્પ નષ્ટ થાય છે ત્યારે તે પણ નાશ પામે છે;

અને પુનઃ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થયો કે જીવ પણ પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે. જે વખતે જીવ, વિશેષ પ્રકાશથી વિકલ્પને પ્રકાશિત કરતો નથી, તે વખતે સામાન્ય ચિદ્રૂપ પ્રકાશ કરે છે. એ સામાન્ય ચેતન-આત્મા, વિકલ્પના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં સર્વદ્વ પ્રકાશિત હોય છે, પણ ત્યારે વિકલ્પ હોય ત્યારે જીવ વિશેષ-રૂપથી પ્રકાશિત હોવાથી સામાન્ય પ્રકાશ ઢંકાઈ ગયા જેવો લાગે છે, ને તેથી જ સાધકને સામાન્ય પ્રકાશનો અનુભવ આવતો નથી. તે અનુભવ આવે તે માટે સાધકે સંધિ ભેવી અને તેમાં સામાન્ય ચેતન છે, તેનો અનુભવ લેવો. એક વિકલ્પ ઊઠીને દીન થયો અને ખીંતે ત્યાં સુધી ઉત્પન્ન થયો નથી ત્યાં સુધી સંધિ અનુભવવાથી સમજાય છે કે વિકલ્પના અભાવે અમુક વખત સ્થિરતા થઈ હતી. એ વિકલ્પ ઊઠેલા પછી અનુમાન કરવામાં આવે છે. અને જે કારણથી તે વખતનું અનુમાન અત્યારે કરવામાં આવે છે તે કારણ પ્રમાણે ત્યાં સ્થિરતા જાણનારું ચેતન હતું; ને તે જ સામાન્ય નિર્વિકલ્પ પ્રકાશ છે. તે પ્રકાશનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો તે કહું છું. હે રવિદત્ત! વન, ઉપવન, ગામ, શહેર વગેરે જે જે ભૂમિ ઉપર અનેક સ્થાનો જાગૃતમાં ભેયેલાં અને સાંભળેલાં તેની, તથા અનેક પ્રકારના પદાર્થો ભેયેલા અને સાંભળેલા તેની ભાસરૂપ કલ્પના કરીને યુદ્ધિ તે ઉત્પન્ન કરે છે. સામે પદાર્થો ભેઈને “એ શું?” એમ સંશય જે કરે છે તે જ મન. તે મનને સંશય નષ્ટ કરીને “એ અમુક છે” એવો નિશ્ચય જે કરે છે, તે જ યુદ્ધિ. તે મન-યુદ્ધિને જીવ પ્રકાશે છે. અને મન-યુદ્ધિના વિકલ્પ વિનાનું જે કંઈ હોય છે, તેને સામાન્ય ચેતન પ્રકાશે છે. એમ વિકલ્પના આદિ-અંતમાં સામાન્ય ચેતન પ્રકાશે છે અને વિકલ્પને વખતે જીવ પ્રકાશે છે. તેમાં જીવ વિશેષ પ્રકાશથી વિકલ્પને વખતે કિંચિત્ પ્રકાશે છે ત્યારે અનેક ભાસ-વિષયો ઊઠે છે. તે એવી રીતે, જ્યાં સ્થિર થતાં અકસ્માત એક ગામ દેખાય છે! તે ગામને નીર-ખીને જુએ તે દરમિયાન એક ગામ દેખાવા લાગે છે. પછી ગામ દેખાતો ખંધ થઈ નદી અથવા પર્વત દેખાવા લાગે છે. અથવા જાગર, સેના વગેરે દેખાવા

લાગે છે. પ્રથમ ગામ દેખાતું હતું તે દેખાતું ખંધ થઈને ગામ ત્યાં સુધી દેખાય નહિ, ત્યાં સુધીના અવકાશને સંધિ કહે છે. તેમજ ગામ દેખાતું ખંધ થઈને ખીજ કોઈ વસ્તુ દેખાય નહિ, ત્યાં સુધીના અવકાશને સંધિ કહે છે! તે સંધિમાં સામાન્ય ચેતન-આત્મા કેવી રીતે છે તેનો અનુભવ પહેલાં કહેવો છે; તે પ્રમાણે જ ભેવું. ભાસ-પદાર્થો સહજ ઊઠે છે અને ભાસીને આધોઆપ હુપ્ત થઈ જાય છે. એના આદિ-અંતમાં સામાન્ય ચેતનનો પ્રકાશ છે. મધ્યમાં જે મિથ્યા ભાસ ઊઠે છે તેથી માત્ર સામાન્ય પ્રકાશ આજ્ઞાદિત થાય છે માટે જે ભાસે છે તે મિથ્યા સમજીને તેનો અભાવ થયા પછી ચિદ્રૂપ આત્મા જ બાકી રહે છે એમ સમજવું.

આંગે ખંધ કરીને અમથાં બેઠાં હોઈ એ ત્યારે ભાસ-વિષયો ન દેખાતાં મનનાત્મક કલ્પના ઊઠે છે અને લોપે છે. તે આ રીતે:—પહેલાં જે કંઈ થયેલું હોય અથવા કોઈ જાણેલું કે સાંભળેલું હોય તેનું મનન, મધ્યમાં વાણીથી થવા લાગે છે અથવા આગળ જતાં અમુક કરીશ, અમુક જણને અમુક કહીશ એમ વિકલ્પરૂપે મનન થવા લાગે છે. તે મનન સતત એકરૂપ છે એમ લાગે છે. પણ તે તો જુદું જુદું છે. એક સંકલ્પ ઊઠીને ગયો નથી તેટલી વારમાં ખીંતે ઊઠે છે, તેનો લોપ થાય નહિ ત્યાં ત્રીજી ઊઠે છે. એ પ્રમાણે સંકલ્પનું ઊઠવું અને લોપવું અંતર્દૃષ્ટિથી ભેવું.

વિકલ્પો ઘણા જલદી ઊઠે છે તે સાધારણ રીતે ભેવા જઈએ તો સમજવું નથી, માટે તેને પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી ભેવું. એમ લાંગે વખત ભેવાનો અભ્યાસ કરીએ તો વિકલ્પોમાં સંધિ સમજવામાં આવે છે. એ ન જ સમજાય તો સંકલ્પનો નિરોધ કરવો. સંકલ્પનો રોધ કરવા જતાં પૂર્વસંસ્કારથી ખીંતે સંકલ્પ ઊઠ્યો જ. તે ઊઠીને લોપે ત્યાં ત્રીજી સંકલ્પ ઊઠ્યો. એમ એકસરખા સંકલ્પો ઊઠતા જ રહે છે. તે કદીપણ ચેકાવાના નહિ. પણ નિરોધ કરવાથી એટલું જ થયે કે તેની ગતિ મંદ થતી જાય. પછી વિકલ્પની સધિ અંતર્દૃષ્ટિથી જણાઈ આવશે. તે જાણ્યા પછી તેનો વિચાર કરવો એટલે સામાન્ય

ચિદ્રૂપ જણાશે. એ ચિદ્રૂપ ત્રિકાલાભાધિત પ્રકાશમાન છે. સંકલ્પને વખતે તેનો લોપ થયા જેવું દેખાય છે પણ તે મિથ્યા. કારણ કે વિકલ્પમાં પ્રકાશનાર જે છવ, તે ચિદ્રૂપનું પ્રતિબિંબ છે. તે સામાન્ય ચેતનનો લોપ શી રીતે કરી શકે? તેનો લોપ છવ કરી શકે તેમ નથી અને વિકલ્પ સિવાય જે આગળ પાછળ થનારી સંધિ તેને છવ પ્રકાશી શકતો નથી સંધિને પ્રકાશતો નથી, માટે વિકલ્પની આગળ પાછળ તેનો પ્રકાશ નથી. જો જે કાળમાં તેનો પ્રકાશ નથી, તો ત્રીજા વર્તમાન કાળમાં, એટલે કે વિકલ્પને વખતે તે સામાન્ય પ્રકાશનો શી રીતે લોપ કરશે? હવે, વિશેષ પ્રકાશની દૃષ્ટિથી કોઈ સામાન્યનો લોપ થયો એમ માને, તો તે ભલે માને, પણ વિશેષ પ્રકાશ, એ ખરો પ્રકાશ નથી. એ તો આભાસ છે. મિથ્યા આભાસથી ખરાનો લોપ કેવી રીતે થશે?

વિકલ્પ જે ઊઠે તેનો ઉપર ને ઉપર ત્યાગ કરવો જોઈએ. પછી બીજો ન ઊઠે ત્યાં સુધી વચમાં જોડું એટલે પછી મધ્ય સંધિ સમભય છે સંધિ સમજવા માટે સંકલ્પના મૂળમાં દૃષ્ટિ લગાવીને બેસવું. ત્યાંથી હાલવું જ નહિ. એમ કરવાથી સંકલ્પ જલદી ઊઠવાનો નહિ. તે ઊઠે નહિ તો સહજમાં સંધિ સમભય છે. એ પ્રમાણે લાંબા વખત સુધી અભ્યાસ કરવો એટલે વિકલ્પો સહજ હીણ થશે, અને સંધિના મધ્યમાં ચિદ્રૂપનો અનુભવ થવાથી પ્રતિદિન પ્રતીતિ દૃઢ થશે. હવે સ્વભાવસ્થાની જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાને અનંત ચિદ્રૂપ શી રીતે પ્રકાશિત કરે છે તે કહું છું. સ્વભનમાંની જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાનું વિવેચન

નગૃતની જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાથી સ્વભનની જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા જુદી છે. કારણકે નગૃતમાં પ્રત્યક્ષ પદાર્થ છે, તેવું સ્વભનમાં નથી સ્વભનમાં જ્યારે વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે સંસ્કારને લીધે પદાર્થનો ભાસ કરાવે છે. વિકલ્પ નષ્ટ થાય ત્યારે સ્વભનનો ભાસ-વિષય પણ દેખાતો બંધ થાય છે.

હવે મનનરૂપ જે બીજો વિકલ્પ, તેમાં પણ સંકલ્પ વિના મનનાત્મક પદાર્થ ઉત્પન્ન થતો નથી. જોવા માટે પદાર્થ ન હોય તો જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા બની શકતી નથી. જ્ઞાતતા અને અજ્ઞાતતા માટે

પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ, પણ તે વિકલ્પ વિના ઉત્પન્ન થતો નથી. વિકલ્પ થતાં પદાર્થ ઊપજે એટલે ત્યાં સામાન્ય ચેતનનો લોપ થાય છે. પરંતુ જો ચિદ્રૂપ લોપાય તો પછી જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાને કોણ પ્રકાશે? જો તે પ્રકાશે નહિ, તો પછી તેનું અસ્તિત્વ શી રીતે માનવું? આ રીતે નગૃત અને સ્વભનની જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતામાં વિરોધ આવે છે. માટે સ્વભનની જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા, નગૃતની જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાથી વિલક્ષણ છે, અને તે કેવી રીતે છે તે જ હવે અભ્યાસ કરવા માટે કહું છું. સાવધાન થઈ શ્રવણ કર.

નગૃતમાંનો એકાદ અપ્રાપ્ત પદાર્થ, કે જેની મહાપ્રયત્નથી પણ કદી પ્રાપ્તિ થવાની નથી, તેનું મનમાં સ્મરણ થતાં ચિત્ત વ્યાકુળ થાય છે અને પ્રયત્ન ન ચાલવાને લીધે બેહોશ બને છે. એ બેહોશી-ને લીધે અપ્રાપ્ત વસ્તુની જે સ્મૃતિ થઈ, તે સ્મૃતિ નાશ પામે છે ને અનાયાસે વિકલ્પનું ભાન જનું રહે છે. તે ભાન ગયા પછી વિકલ્પ ન હોવાને લીધે સહજ અજ્ઞાનથી સ્તબ્ધતા આવે છે, અને તે જ સ્વભના-વસ્થાની અજ્ઞાતતા સમજાવી. આ અજ્ઞાતતાને સામાન્ય ચેતન પ્રકાશે છે. ત્યાં વિકલ્પ ન હોવાથી વિશેષ પ્રકાશ માટે છવ ઉત્પન્ન થતો નથી. કોઈપણ પ્રકારે સહજ બેહોશી-અસાવધતા આવે છે ત્યારે વિકલ્પ હટી જાય છે ને સહજ સામાન્ય ચેતન રહે છે.

નગૃતમાં પરમાર્થરૂપ અથવા પ્રપંચદાયક જે અપ્રાપ્ત વસ્તુનો લાભ થયેલો, તેની મનમાં સ્મૃતિ થાય છે અને પછી ધન્યતા લાગે છે. તેથી શ્રુત્યાત્મક થયેલું ચિત્ત મહાદર્શને આનંદથી સુખી થાય છે. એમ વિકલ્પનું સ્ફુરણ બંધ થવાથી સુખાકારતા રહે છે અર્થાત્ સુખરૂપ જ અર્થને સહજ સ્થિર રહે છે. એ રીતે વિપયાનંદથી વાસના તુલ્ય થતાં જે સ્થિરતા આવે છે, તેને સ્વભનકાળની જ્ઞાતતા કહે છે. ત્યાં વિકલ્પ ન હોવાથી છવ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેથી તેમાં સામાન્ય ચેતન જ પ્રકાશે છે વિકલ્પ સિવાયનું બધું ચિદ્રૂપના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે. માત્ર વિકલ્પમાં છવ પ્રકાશે છે, તેથી સામાન્ય ચેતન-આત્મા સ્પષ્ટ બાણવામા આવતો નથી. તે બાણવામાં આવે અને વિકલ્પ હીણ થાય તે માટે સંધિમાં, જ્ઞાતતામાં

અને અજ્ઞાતતામાં આમાન્ય ચેતન-આત્માનો અનુભવ લેવો. કોઈપણ ઉપાયથી વિકલ્પ નહીં થવા જોઈએ. પછી સદૃશ આત્માને પ્રકાશ થશે.

શિષ્ય-ગુરુમહારાજ! મને આ જાણતામાં એક વિરોધ લાગે છે. પહેલાં શ્લોકમાં આપે કહ્યું કે વિકલ્પ ત્રણે અવસ્થામાં છે. જાગૃત, સ્વપ્નમાં વિકલ્પ દેખાય છે અને સુષુપ્તિમાં પણ સ્ફૂર્તિરૂપે વિકલ્પ છે. છતાં અત્યારના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે જાગૃત સ્વપ્નમાં વિકલ્પ નાશ પામે છે. અર્થાત્ સંધિમાં અને જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતામાં વિકલ્પ લોપાય છે એમ જણાયું; પણ એકલી સ્ફૂર્તિ તો સુષુપ્તિમાં રહે છે અને તે વિકલ્પરૂપ છે એવું વર્ણન કર્યું છે. તેનો અવશ્યમથી લોપ થતો નથી, એટલે વિકલ્પ દૂર થતો નથી; તો પછી તેમાં આમાન્ય ચેતન-આત્મા શી રીતે પ્રકાશશે? કેવળ સ્ફૂર્તિને સામાન્ય ચેતન પ્રકાશે છે એમ તમારા દેહવામાં આ વિરોધ આવે છે. તેમજ સુષુપ્તિમાં પ્રાણ અભિમાન છે તે જ જીવ. આ જીવ પોતે વિકલ્પ સહિત સુષુપ્તિમાં છે, ત્યારે ત્યાં સામાન્ય ચેતન શી રીતે પ્રકાશે? આ વિરોધ છે તેમજ જાગૃતથી માંડીને સુષુપ્તિ પર્યંત વિકલ્પો વ્યાપેલા છે, છતાં જાગૃતમાં અને સ્વપ્નમાં વિકલ્પનો કેવી રીતે નાશ થયો, તે મને કહો!

ગુરુ-અમે સુષુપ્તિમાં વિકલ્પ છે એમ કહ્યું તેનું કારણ જુદું છે. સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિ સાથે વિકલ્પનો નાશ થાય છે ને તે સાથે જ વિશેષરૂપે પ્રકાશનાર જીવ પણ લય પામે છે પછી એકલી સ્ફૂર્તિ, સુષુપ્તિમાં જીકે છે અને નિદ્રે છે. સામાન્ય ચેતન-આત્મા, તેના સમજવામાં આવતો નથી. જાગૃત અને સ્વપ્નમાં દેહભાવ લઈને ઊઠેલા જીવની બ્રાન્તિ ન જતાં તે સુષુપ્તિમાં લય પામે છે, અને જાગૃત થયા પછી “હું દેહ છું” એમ માનીને વ્યવહાર કરવા માંડે છે. તેથી સુષુપ્તિમાં તે ગુપ્ત રહેલો છે એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે. અજ્ઞાનના અભિમાનીને પ્રાણ કહે છે સુષુપ્તિમાં હુંપણનું સ્ફુરણ અને સ્મરણ પણ નથી ત્યારે ત્યાં જીવ કેવા અને કયા રૂપે રહે છે? કોઈપણ રૂપથી નહિ. એ તો સુષુપ્તિ ગયા પછી ઉત્પન્ન થાય છે માટે છે, એમ માન્યું, પરંતુ

તે ત્યાં છે નહિ. સુષુપ્તિમાં નૃત્તિને બીજું કંઈ જ દેખાતું નથી, માટે ત્યાં અજ્ઞાન છે એવી કલ્પના કરી. બધાંનો લય થાય છે, પછી કોણ, કોને દેખે? ત્યાં તો સૂર્યના લયને જોનારો અસ્તિ, શાંતિ, પ્રિય એક આત્મા જ છે, અને તે જ પોતાના પ્રકાશથી અજ્ઞાનને જાગૃત છે. બુદ્ધિ આદિ સર્વ જડ હોવાથી આત્માને જાગૃત થકતાં નથી. જાગૃતમાં બુદ્ધિ, જીવ સહિત હોવા છતાં આત્માને જાગૃતી નથી, તો પછી તે બુદ્ધિ, સુષુપ્તિમાં લય પામ્યા પછી આત્માને શી રીતે જાગૃત?

સૂર્યના પ્રકાશમાં નાની દીવડી રાખેલી હોય તે સૂર્યને પ્રકાશ આપી શકતી નથી, તો તે દીવડી જુઓ જીવ ત્યારે જાગી રહેલ તેના ગુણ (માગર) સૂર્યને પ્રકાશ શી રીતે આપી શકશે? તે જ પ્રમાણે જાગૃતિમાં જીવ સહિત બુદ્ધિ આત્માને જાગૃતી નથી, તો સુષુપ્તિમાં એકલી સ્ફૂર્તિ આત્માને શી રીતે જાગૃત? તે જાગૃતી નથી. પણ સૂર્ય જેમ મશાલ, ગુણ અને બીજું જે કંઈ હોય તે સૂર્યને પ્રકાશે છે, તેમ આત્મા અંતઃકરણનાં સ્ફુરણ, મન, બુદ્ધિ, જીવ અને વિષયોને ઉદારતાથી પ્રકાશ આપે છે. જીવ-અંધિર આદિ જાગીસ તત્ત્વો હોવા છતાં આત્મા વિના તે કશું જાગી શકતાં નથી, તો પછી સુષુપ્તિમાં કોણ જાગી શકે? કોઈ જ જાગૃતું નથી માટે અજ્ઞાન છે, એવી બ્રાન્તિ કલ્પી. તે અજ્ઞાનરૂપ બ્રાન્તિને આત્મા જાગૃત છે, આત્મા અજ્ઞાનને જાગૃતો હોવા છતાં ‘હું કંઈ જાગૃતો નથી’ એવું અજ્ઞાનપણું પોતાને માથે લે છે, તે કલ્પિત પ્રાણ અભિમાની જીવ છે એમ સમજવું તે સિવાય વાસ્તવિક ખરે જીવ સુષુપ્તિમાં નથી અને અજ્ઞાન પણ નથી. પ્રાણ દેહ-ઉપાધિને લીધે સ્ફુરણ છે, ને તે પણ સ્પષ્ટ નથી. ગાદ નિદ્રામાં દેહ, પ્રેતની પેઠે પડે છે, અને તેમાં પ્રાણ પ્રાણ જડરૂપે અમરતો વિહાર કરે છે. તે પ્રાણની સાથે જ જડ અંતઃકરણ પણ જીકે છે અને લીન થાય છે પણ બુદ્ધિ અને જીવ હાજર ન હોવાથી જાગીસ તત્ત્વોના અમુદાય છે, એમ કલ્પના કોણ કરે? કલ્પના કરવા માટે કોઈ હાજર ન હોવાને લીધે દેહ, પ્રાણ અને સ્ફૂર્તિ પણ છે, છતાં નથી જ

એમ સમજવું. એ માટે જ હે, રવિદત્ત ! સુષુપ્તિમાં વિકલ્પનો અભાવ છે એમ અમે કહ્યું. હવે અજ્ઞાનાદિ છે એમ જે કહ્યું છે તેનો પ્રકાર બુદ્ધિ છે. જાગૃતિમાં આત્માનું જ્ઞાન નથી તેથી જ વિપરીત દેહાભિમાન લીધેલું; સુષુપ્તિમાં વિકલ્પો હટી ગયા છતાં પણ અજ્ઞાન હતું નથી. જાગૃત થયા પછી ‘મે’ એટલા વખત સુધી કાંઈ પણ જાણ્યું ન હતું’ એમ અજ્ઞાનપણાનો આરોપ બળપૂર્વક અને અભિમાનથી પોતાને માથે લે છે, તેનું કારણ એ છે, કે જાગૃતિમાં દૃશ્ય સર્વત્ર છે, એવી કલ્પના હતી; અને તેને હું જાણું છું એમ માનતો હતો. એ તાદાત્મ્યના સંસ્કારને લીધે સુષુપ્તિમાં હું કાંઈ જાણતો નથી, એવી અજ્ઞાનની કલ્પના કરી. વાસ્તવિક જીવ, જાગૃતમાં પરપ્રકાશથી વર્તે છે. તેને સ્વતઃ પ્રકાશવા માટે રૂપ જ નથી, અને પ્રકાશ પણ નથી; પછી તે આભાસ સ્વતઃ શી રીતે પ્રકાશે? તેને આત્માનો પ્રકાશ મળે છે, ત્યારે બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો જીવ, દર્પણમાં પડેલા પ્રતિભાસની પેઠે જરા પ્રકાશે છે, અને જળ જળીની જેમ પ્રકાશીને હું બધું જાણું છું’ એમ માને છે, તેથી આત્મા પ્રકાશે છે એ વાતનું વિસ્મરણ થયું. આત્માના પ્રકાશથી ત્યારે વિકલ્પોનો હોપ થયો ત્યારે તે વખતે સુષુપ્તિની કલ્પના કરે છે. પણ જે ખરા સાધક છે તે વિચારપૂર્વક જાગૃતિમાં જ જાણે છે કે આત્મા પોતાના પ્રકાશથી આદિ-અંતમાં સર્વને સામાન્યરૂપે પ્રકાશિત કરે છે. મધ્યમાં વિશેષરૂપે જીવ પ્રકાશે છે, ને તે જીવ પણ આ માના સામાન્ય પ્રકાશથી પ્રકાશે છે; માટે જીવ પાસે પોતાનો સ્વતંત્ર પ્રકાશ નથી, એમજ માનવું જોઈએ. એ રીતે યથાર્થ આત્મજ્ઞાન થાય છે ત્યારે અજ્ઞાન સાથે અભિમાન નાશ પામે છે. પછી તે સાધકને સુષુપ્તિમાં પણ અજ્ઞાન અથવા અભિમાન રહેતું નથી; કારણ કે તેને એક આત્મા જ પરિપૂર્ણ વ્યાપી રહેલ છે. તે સિવાય દેહ, પ્રાણ, અંતઃકરણ, અવિદ્યા, જીવ, વગેરે કોઈપણ નથી એવો અનુભવ છે. એ રીતે જેના અસ્તિત્વનો મૂળજલની ભરતી સમાન અનુભવ છે, તે જાગૃતિમાં હોવા છતાં નથી. હોતાં, ને સુષુપ્તિમાં તેનો નક્કી અભાવ જ છે. તે ત્યાં છે એવી

કલ્પના પછી કોણ કરે? મૂર્ખાને ત્યાં પડે છે ત્યાં તણખડું પણ લીંબતું નથી. પછી ત્યાં મૂળજલ પડતું નથી, ત્યાંનું તણખડું કોરું રહ્યું એમ કહેવાની જરૂર જ નથી. તે પ્રમાણે જાગૃતિમાં અથવા સ્વપ્નમાં વિકલ્પ હોવા છતાં પણ જે મિથ્યાભૂત છે, તેના અસ્તિત્વની સુષુપ્તિમાં કોણ કલ્પના કરે? કોઈપણ કરનાર નથી. માટે હે, રવિદત્ત ! સુષુપ્તિમાં અને સ્થિરતામાં વિકલ્પતા છે જ નહિ. વચમાં માત્ર વિકલ્પ જોટલા ઊંઠે તેટલો સામાન્ય પ્રકાશ દંકારી જાય છે. વિકલ્પ હટી ગયા પછી સર્વ સામાન્ય પ્રકાશ જ રહે છે. હવે એકલી સ્ફૂર્તિ ઊંઠે છે તે જ વિકલ્પરૂપ છે એમ કહ્યું, તો તેમાં જીવ ન હોવાને લીધે વિશેષ પ્રકાશથી વિકલ્પને કોણ પ્રકાશશે? જીવ, બુદ્ધિ વિના ઉત્પન્ન થતો નથી, અને કેવળ સ્ફૂર્તિમાં બુદ્ધિ છે નહિ, માટે દર્પણમાં પડેલા પ્રતિબિંબની ઝળઝળી પ્રમાણે સામાન્ય પ્રકાશને ઠોકવા માટે વિશેષ પ્રકાશથી પ્રકાશનારો જીવ નથી. અને એકલી સ્ફૂર્તિ વિકલ્પરૂપ નથી વિકલ્પ વિનાની નિર્વિકલ્પ સ્ફૂર્તિ, કે જે સ્થિરતામાં અને સુષુપ્તિમાં છે તે આત્મતેજથી પ્રકાશિત છે. કારણ કે ત્યાં બુદ્ધિનું વિશેષપણું નથી, ત્યાં આત્માનું સામાન્યપણું છે.

શિષ્ય-ત્યાં અરીસો છે ત્યાં પ્રતિબિંબ દેખાતું જ જોઈએ તેમ વિશેષ પ્રકાશથી ચક્રચકિત કરનારી બુદ્ધિ, જો નથી તો, સ્ફૂર્તિવૃત્તિરૂપ અરીસો છે તેમાં જીવત્વ ઉત્પન્ન થવું જોઈએ, તે કેમ થતું નથી? ગુરુ-અરીસામાં પ્રતિબિંબ પડવાનું જ, એ નિયમ છે, પણ આપણે જો અરીસા બે ઠેકાણે શરૂ થાય, એક તડકામાં અને એક છાંયામાં. તેમાંથી જે અરીસો તડકામાં રાખેલો હતો તેના પર સૂર્યનો પ્રકાશ હોવાને લીધે તે પ્રકાશમાં પડેલું પ્રતિબિંબ પ્રકાશમાં જ મળી ગયું. તે અલગ દેખાતું નથી. પણ છાંયકામાં જે અરીસો રાખેલો હતો ત્યાં છાંયો હોવાને લીધે તેમાંનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે સ્ફૂર્તિવૃત્તિમાં આત્માનો પ્રકાશ છે, તે પ્રકાશને લીધે તેમાં સામાન્યરૂપે પ્રકાશનારો જીવ, સ્પષ્ટ દેખાતો નથી; પણ તે જ વિશેષરૂપે યતારી વિકલ્પરૂપ બુદ્ધિમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સ્ફૂર્તિવૃત્તિને લીધે જીવત્વ છે ખરું, પણ તે જીવત્વ, સામાન્ય આત્મપ્રકાશમાં લેવાય છે અને ત્યાં વિકલ્પનો અભાવ હોવાથી જીવપણાનો અનુભવ ન આવતાં ચેતન-પ્રકાશનો જ અનુભવ આવે છે એ ચેતન-પ્રકાશને જાણવા માટે વૃત્તિની જ જરૂર છે, જીવની જરૂર નથી. વૃત્તિની જરૂર છે, માટે સંધિ સાધવાનો અભ્યાસ કહ્યો, અને જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાનો અભ્યાસ પણ કહ્યો. કારણ કે એ ત્રણ ઠેકાણે વિકલ્પનો અભાવ છે, તેથી જીવનો પણ અભાવ છે. ત્યાં જીવનો અભાવ છે ત્યાં આત્મા સ્પષ્ટ છે તે આત્માને સ્પષ્ટ જાણવા માટે જ જગૃતમાં અને સ્વપ્નમાં સંધિ, જ્ઞાતતા અને અજ્ઞાતતાનો અભ્યાસ કહ્યો તે અભ્યાસ કરીને, હે, સ્વિદત્ ! તું સામાન્ય ચેતન-પ્રકાશને સ્પષ્ટ રીતે જો.

શિષ્ય-તમે કહ્યો છે તે અભ્યાસ કરવાથી સાધકને શું પ્રાપ્ત થશે ?

ગુરુ-સાધક જો અમે કહીએ છીએ તે અભ્યાસ કરશે તો વિકલ્પની હીલુતા થતા તેને આત્મપ્રકાશનો અનુભવ આવશે. જેમ જેમ વિકલ્પ હીલુ થતા જશે તેમ તેમ આત્મપ્રકાશ વધારે દેખાશે, અને આત્મ-પ્રકાશ જેમ જેમ વધારે અનુભવમાં આવશે તેમ તેમ વિકલ્પ હીલુ થતા જશે એ પ્રમાણે અભ્યાસથી વિકલ્પ નિઃશય જશે એટલે પછી જે પહેલાં ઉદાસ-પણાણ સમાધિ કહેલી છે તે અકસ્માત થશે. જે રાજ્યોગી છે તેની સમાધિનું લક્ષણ આ છે કે વિકલ્પનું જાહવું બંધ થાય, ને એકલી સામાન્ય વૃત્તિનું સ્ફુરણ રહે એ રીતે તમામ વિકલ્પોનો ઘાત થશે ને લાંબા વખત સુધી સ્થિરતા રહેશે ત્યારે જ પ્રજ્ઞાનુભવ થશે અર્થાત્ અખંડ એકરસ આત્માના સ્થિતિ થશે. (ઉપરનું નિરૂપણ સાંભળીને શુકુલને નમસ્કાર કરી સ્વિદત્ પૂછ્યું)

શિષ્ય-મહારાજ ! વિકલ્પ અત્યંત અનિવાર્ય છે. તે હીલુ કેવી રીતે થશે ? તેને બળથી શકવા જતાં અધિક વધે છે. ઠીક રીતે તેનો દોષ કરવા લાગીએ તો તે બળતા જ પ્રકારથી બપોળે છે. જેમ પાણીની ગાંસડી બંધાતી નથી, તેમ આ વિકલ્પ શકવાનું દુષ્કર છે. તેને કેના નડે, કયાં હટા-

વવા અને કયા ઠેકાણે સ્થિર કરવા ? પવનની ઝપટને જેમ અટકાવી શકાતી નથી, તેમ આ વિકલ્પો પણ અનાવર છે; ત્યારે એ વિકલ્પો નાશ પામે શી રીતે ? અને સ્થિરતા કઈ રીતે થાય ? સુષુપ્તિમાં આપોઆપ વિકલ્પો લીન થાય છે પણ તે આત્માનુભવના ઉપયોગમાં આવતા નથી. માટે જાગૃતિમાં વિકલ્પ બંધ ને સ્થિરતા થાય એવી હે, મહારાજ ! તમે કૃપા કરીને યુક્ત બતાવો. (એ રીતે પ્રાર્થના કરી, અરણ્ય સ્પર્શને વારવાર પ્રદક્ષિણા કરી તે ભેઈને સ્વામીજીએ કૃપા કરી કહ્યું.)

ગુરુ-હે સ્વિદત્ ! શ્રવણ કર અમે જે અભ્યાસ કહ્યો છે તે કાંઈ દુષ્કર નથી. તેમાં જે બાધક છે તેનો ત્યાગ કરીને ખીરે ખીરે પ્રયત્ન કર. તેથી વિકલ્પ શકાશે ને સ્થિરતા સાધી શકાશે સ્થિરતા થવા માટે સાધકે કઈ રીતે અભ્યાસ કરવો તે જ આગળના શ્લોકમાં કહ્યું છું.

एक द्वित्रिक्षणेष्वेवं विकल्पस्य निरोधनं ॥

कस्तेनाभ्यस्य सांत्वनात् ब्रह्मानुभवाक्षिभिः ॥૧૨॥

જે સાધકને પ્રજ્ઞાનુભવની ખરી ઇચ્છા હોય તેણે ક્ષણે ક્ષણે વિકલ્પનો નિરોધ કરી સ્થિરતા સાધવી. તે એવી રીતે કે:—આજ એક ક્ષણ વિકલ્પ રહિત થયા તો કાલે-પરમ દિવસે બમણો વધારો થાય બે ક્ષણ સાધ્યા પછી ત્રણ ક્ષણ સાધવી. એ પ્રમાણે રજશેજ કરવું હવે અભ્યાસનો પ્રકાર કહ્યું છું, તે પ્રમાણે સાધકે એકાંતમાં બેસી આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરવો

पथं ब्रह्मानुभवराक्षिभिः

એ પ્રમાણે જેને પ્રજ્ઞાનુભવની અર્થાત્ સામાન્ય આત્માને અપરોક્ષ જાણવાની ઇચ્છા હોય તેણે પાછળ કહ્યા પ્રમાણે અભ્યાસ ખીરે ખીરે સિદ્ધ કરવો; જેથી સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થશે. પાછળના શ્લોકમાં નેત્ર ઉઘાડનાં અને બંધ કરતાં સંધિ કેવી રીતે સાધ-સાધે અનુભવમાં આવે છે તે બતાવ્યું. તેમ જ જ્ઞાતતા અને અજ્ઞાતતાનો પ્રકાર પણ કહી દીધો. એ ત્રણેમાં સામાન્ય આત્મપ્રકાશ જોવા. તે પ્રકાશ જાણવા માટે ત્રણમાંથી કોઈપણ એક પ્રકારમાં સ્થિરતા કરવી; જેથી

વિકલ્પ ન ઊઠતાં વૃત્તિ નિર્વિકલ્પમાં જૂડશે. સંકલ્પ ન્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે અધિષ્ઠાનને લક્ષમાં લેવું.

સૌથી પહેલાં નિર્વિકલ્પ સ્ફુર્તિ ઊઠે છે. પછી મન-બુદ્ધિ વગેરે વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ વૃત્તિનું મૂળ ભેદીએ છીએ ત્યારે તેનો વિકલ્પરૂપ ધર્મ ઉત્પન્ન થતો નથી. વિકલ્પ ઊઠે તો પણ વૃત્તિનું મૂળ છોડવું નહિ, ને અધિષ્ઠાનમાં એકતાનથી લક્ષ રાખવું. એવી રીતે સંકલ્પના મૂળમાં એકસરખું જ્ઞાન લક્ષમાં આવી જાય, પછી વિકલ્પ ઊઠશે તોપણ પોતાની મેળે લીન થઈ જશે. વારંવાર ઊઠશે ને તે જ ક્ષણે નષ્ટ થશે. પછી આકાશની પેઠે પરિપૂર્ણ જ્ઞાનધન આત્મા જ એકે અધિષ્ઠાનરૂપે સ્પષ્ટ થશે.

જ્ઞાનધનનું આકાશ પ્રમાણે ઓતપ્રોતપણું છે. તેમાં કિંચિત્ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે ને લોપાય છે. સામાન્ય વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ સ્વરૂપ-ચેતન તેમાં આગળ હોય એમ લાગે છે; પરંતુ તે સ્ફુર્તિવૃત્તિથી પર અનંત છે. માટે વૃત્તિ જટલું જ ચેતન છે એવો નિર્ણય કરવો નહિ. આકાશ જેમ વાયુમાં આવતું નથી, તેમ ચિદ્રૂપ વૃત્તિમાં સમાતો નથી. છતાં વૃત્તિ જેટલું જ ચેતન છે એમ લાગવાનું કારણ શું છે? કારણ એ જ કે વૃત્તિ વ્યાપતાં બાકી રહેતું ચેતન અનુભવમાં આવતું નથી, તેમ સ્ફુર્તિ ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ જેમ સ્ફુર્તિ જણાતી નથી, તેમ સ્ફુર્તિ ઉત્પન્ન થતાંની સાથે, સ્વરૂપ-ચેતન આકાશ પ્રમાણે પરિપૂર્ણ હોવા છતાં તે તેટલું જણાતું નથી, પણ જેટલી સ્ફુર્તિ તેમાં વ્યાપેલી છે તેટલું જ અર્થાત્ સ્ફુર્તિ જેટલું જ ચેતન છે એમ લાગે છે.

જેમ વિકલ્પને ત્યાગ કરીને સ્ફુર્તિ ઓળખવાની છે, તેમ સ્ફુર્તિને ત્યાગ કરીને ચેતન-પ્રકાશ જાણવાનો છે. વાયુનો ત્યાગ કર્યો એટલે જેમ આકાશ જણાય છે તેમ જ સ્ફુર્તિને ત્યાગ કરવાથી ચેતન-જ્યોતિ જણાય છે. પદાર્થને જોવા માંડીએ ત્યારે સર્વ પદાર્થ આંખ જ જુએ છે એમ લાગે છે. આંખને જોવા લાગતાં એવું લાગે છે કે તેને અંતરમાંથી વિકલ્પ જુએ છે. વિકલ્પને જોવા માંડતાં તેને સ્ફુર્તિ જુએ છે એમ લાગે છે અને સ્ફુર્તિને જોઈ એ છીએ ત્યારે તેને ચિદ્રૂપ આત્મા

જુએ છે એમ અનુભવમાં આવે છે. વાસ્તવિક તો જ્ઞાનધન આત્મા જ છે. તે આકાશવત્ પરિપૂર્ણ હોવાથી જેમ આકાશમાં વાયુનું સંચરણ એકદેશી છે, તેમ સ્ફુર્તિ પણ ચેતન આકાશના એક ભાગમાં છે. તેને ચિદ્રૂપ જાણે છે પણ એ બાળત સાધકના સમજવામાં આવતી નથી, કારણ કે તેની પ્રવૃત્તિ આજ પર્યંત વિશેષ ચેતન (જીવ) તરફ જ રહેલી છે. આ બ્રાન્તિ અનાદિકાળની છે. તે અભ્યાસથી હટશે અને સામાન્ય ચેતન-આત્મા સમજાઈ જશે. ન્યાં સુધી ચિદ્રૂપ સ્પષ્ટ જણાવા ન લાગે ત્યાં સુધી દષ્ટિ ઉપર-ઉપર જ છે એમ સમજવું.

આંખ પદાર્થને જોતી હતી તે જોવાનું બંધ કરીને આંખને જોવા લાગતાં તેને સંકલ્પ જુએ છે એમ દેખાશે. પછી તે બંધ કરીને સંકલ્પને જોવા લાગતાં તેને સ્ફુર્તિ જુએ છે એમ દેખાશે. બાદ તે પણ છોડીને સંકલ્પને જોનારી સ્ફુર્તિને જોવા લાગતાં તેને જોનારો ચિદ્રૂપ આત્મા, તે સ્ફુર્તિની ઉત્પત્તિ તથા લયકાળે છે એવો અનુભવ થાય છે. તે અનુભવ એક-ક્રમ થવાનો નથી. ધીરેધીરે અભ્યાસ હદ થશે ત્યારે શુદ્ધ આત્મા અનુભવમાં આવશે. પણ સ્ફુર્તિની સામાન્ય દષ્ટિથી સર્વત્ર ચેતન-આકાશનો અભ્યાસ કરવો ભેદીએ જેવડું ચેતન-આકાશ છે તેટલા વ્યાપકરૂપે સ્ફુર્તિને પસરાવવી તે પસરતાં-પસરતાં વિલીન થઈ અને બીજી બીડી તેને પણ વ્યાપકરૂપે પુનઃ ચેતન-આકાશમાં પસરાવવી, તેથી તે લીન થશે. જેમ વાયુની અપટ આકાશમાં ઉત્પન્ન થઈને આકાશમાં વ્યાપે છે અને આકાશભરમાં પસરી, લીન થઈને આરોગ્યાપ નાશ પામે છે. અથવા પાણી ઉપર જેમ ચક્રાકાર ધૂમરી (વમળ) ઉત્પન્ન થાય છે, અને પછી તે પાણી પર પસરતાં-પસરતાં વિખરાઈ જાય છે તેમ સ્ફુર્તિ ચેતન-આકાશમાં ઊડી, તેમાં વ્યાપી, તદાકાર થઈને સહજ જ વિખરાઈ જાય છે.

શિષ્ય-આત્માને આકાશની ઉપમા આપી, તો આકાશ જેમ આંખને પોકળ હોય એમ દેખાય છે તેવા જ આત્મા હશે એમ લાગવાનું?

ગુરુ-એમ નથી. આત્માનો અને આકાશનો ભેદ પ્રથમ નિર્વિકલ્પ નિમિત્તે બતાવેલો છે. અહીં અત્યારે

અભ્યાસને માટે જ આત્માને આકાશની ઉપમા આપીને ચિદ્રૂપ આત્માની ઝોળખાણ કરાવી છે. સ્ફુર્તિવૃત્તિ ન્યાંથી ઉત્પન્ન થાય અને ન્યાં સુધી જઈને નષ્ટ થાય ત્યાં સુધી એકાગ્રતાથી ચેતન-આકાશને જોવું અને તે જોવા વખતે વૃત્તિને વિકલ્પાકાર થવા દેવી નહિ. તેમજ મન-બુદ્ધિને ઉત્પન્ન થવા દેવાં નહિ. પૂર્વસંસ્કારથી જો મનબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તોપણ દૃઢતાપૂર્વક ચેતન-આકાશને જોવું. તે જોઈને ‘એ જ ચિદ્ગગન’ જોવો ન્યારે બુદ્ધિ નિર્લય કરશે ત્યારે વિષયાકારતા હટી જશે, વિકલ્પ નષ્ટ થશે અને જ્ઞાતતા રહેશે. પછી સહજ જ સામાન્ય વૃત્તિ પસંદીને સ્થિર થઈ રહેશે. એ પ્રમાણે ચિરકાળ અભ્યાસ થાય ત્યારે વિકલ્પનો ઘાત થાય છે અને એકલી સામાન્ય વૃત્તિ રહે છે. તે નિર્વિકલ્પ સ્ફુર્તિ રહે છે ત્યારે અંતઃકરણમાં જે સુખ થાય છે તે વાણીથી કહી શકાતું નથી વૃત્તિને જ તેની ખબર પડે છે. જોવા આત્મસુખનો અનુભવ જેને લેવો હોય તેણે વિકલ્પોનો ઘાત કરનારો, ઉપર કહેલો અભ્યાસ કરવો.

વિકલ્પ હટી જાય છે એમ કહ્યું તેથી તે જલદી હટી જતો હશે એમ લાગશે, પણ તેમ નથી. તે ધીરે ધીરે હીણ થતાં થતાં હટે છે. વિકલ્પ જેમ જેમ હીણ થતો જાય, તેમ તેમ સામાન્ય જ્ઞાન વધતું જાય છે. વિકલ્પ તુરત હટે નહિ તેથી કાંઈ અભ્યાસ કરવાનું ઇરાદા નહિ. દિવસે દિવસે એક, બે, ત્રણ કલા અભ્યાસ વધારવો અને નિરોધથી વિકલ્પોને હીણ કરવા. તે કમથી યત્ન સાધ્ય થશે. સામાન્ય વૃત્તિ ચિદ્ગગનકારે ક્ષણભર એકાગ્રતાથી સ્થિર થાય ત્યારે તેટલો વખત વિકલ્પ હટે છે. એ રીતે આજે એટલો અભ્યાસ થયો તેટલો કાંઈ સહજ થવાનો, પછી બીજી કલા વધારવી.

આજ બે કલા સામાન્ય જ્ઞાનમાં સ્થિતિ થઈ, તેટલો જ વિકલ્પ હટ્યો. તે કલા ત્રીજે દિવસે સહજ થાય છે. પછી ત્રણ કલા સાધવી. એમ પ્રતિદિન ક્ષણેક્ષણે સામાન્યમાં સ્થિરતા વધારવી. તેથી સહજ વિકલ્પનો નિરોધ થશે. માટે જેને આત્મસુખ સાધવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રતિદિન એકાંતમાં બેસી કલા કલા સામાન્યમાં મળવું. પ્રથમ વૃત્તિ, ક્ષણભર ચિદ્ગગનાકાર થઈ જાય તેટલો જ વખત વિકલ્પ-વિકાર હટીને-

પુનઃ ઊઠે છે તે વખતે પુનઃ વૃત્તિ, ચિદ્ગગનાકાર કરવી. એ પ્રમાણે ઠણે ઠણે સ્થિરતા સાધવી. પ્રથમ એક કલા, પછી બે કલા, પછી ત્રણ કલા ને તે પછી ચાર કલા, એમ ક્રમપૂર્વક ઉપાય કરીને અભ્યાસ સાધવો. એમ કરતા જ્યાંથી બળાકાર વિના સર્વ વિકલ્પો હીણ થાય છે અને આ ક્રમપૂર્વકતા અભ્યાસથી મનને અભ્યાસ કરવાની લાગણી લાગે છે, ને તેથી વિકલ્પ ઊઠે છે ત્યારે તુરત તેને હટાવીને મન સુખાકાર થઈ જાય છે. કલ્પનાનું એક કલાણુ સાડું છે કે તે ન્યાં સુખ દેખશે ત્યાં સ્થિર થશે. તેથી તે પ્રજ્ઞાનંદમાં તદાકાર થઈને વિકલ્પનો ત્યાગ કરે છે. એ પ્રમાણે તદાકારતાની ભરતી, વિકલ્પની ભરતીને હટાવશે. અતે ઘડી-બે ઘડી સ્થિરતા સધાશે ત્યારે જ અભ્યાસની સફલતા થશે અને પ્રજ્ઞાનુભવ પ્રાપ્ત થશે પણ એટલી સ્થિરતા થાય તે માટે નિયમિત અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એકવાર ક્ષણભર બેસીને બધા વખત વ્યવહારમાં રહેશે તો અભ્યાસ કરવા માટે એકાંતમાં બેસવા છતાં યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાની નહિ. માટે જ્ઞાન, પાન, ભોજનાદિ વ્યાપાર કરવા છતાં સાધકને સદા સમાધિના સ્મરણરૂપ અનુસંધાન રહેવું જોઈએ. તે એ રીતે કે—પદાર્થ જોતાંની સાથે જ સંધિ જોવી, અને જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા ઝોળખવી. તે જ પ્રમાણે મનન વખતે સમાધિની સ્થિતિ યાદ કરવી. ચિદ્ગગનમાં ચિદ્ગગન થવું (તટુપ થવું) અંદર-બહાર ચિદ્રૂપ આત્માને જોવો. એમ રાત-દિવસ વ્યાપારમાં અનુસંધાન થાય, તો તે અનુસંધાનના બળથી એકાંત સ્થાનમાં આપોઆપ યોગ સધાય છે. પરંતુ વ્યાપારમાં સમાધિનું વિસ્મરણ થશે તો હઠ કરવા છતાં પણ સમાધિયોગ સાધી શકાશે નહિ.

એકાંતમાં જે સુખ અનુભવેલું હોય, તેના સંસ્કારથી વ્યાપારમાં સ્મરણ થવું જોઈએ, અને વ્યાપારમાં જે સુખના સંસ્કાર હશે તે જ સમાધિ વખતે ઉત્પન્ન થશે માટે વ્યાપારના અનુસંધાનથી સમાધિનું સુખ દૃઢ થાય છે, અને સમાધિના સુખથી વ્યાપારમાં સુખ થાય છે, માટે સાધકે કાયમ અનુસંધાન રાખવું. નહિ તો સમાધિ વખતે વિધન થાય છે. જે વ્યાપારમાં મન નિર્લય હશે તો જ સમાધિ-

મુખ નિર્વિઘ્ને પામશે માટે માધદે કામકોષાદિ
છોડીને મદા અનુમધાનપરાયણ થવું

કૃષિ, વાણિજ્ય, રાજકારણ અને વિપરી જનો
સાથે સલામત, અથવા અન્ય ગાઓનો વિવાદ, એ
સર્વનો ત્યાગ કરવો જામદિકની સાથે મનોરાજ્યનો
પણ ત્યાગ કરવો ભેદિક્ષે કારણ કે મનોરાજ્યમાં
પણ ફેગટ વિપરીની કંપના થાય છે, ને તે પળ
વિનકારક ન છે, માટે મનોરાજ્યનો ત્યાગ કરવો
કામદિક, મનોરાજ્ય, અને કૃષિ આદિ વ્યાપાર
કરીએ ત્યાં તેના જ ચિત્તને છઠ્ઠ લાગે છે તે છઠ
લાગવાથી મમાધિમા વિન થાય છે તેમજ કાંચ,
તક અને ન્યાયગાત્ર લાગીએ છીએ ત્યારે જે જરૂરી
નિશ્ચય પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેની ઉપેક્ષા થાય છે માટે
કાંચ તદ્દાદિક પણ મમાધિમા વિન કરનારા કે
તેના જરૂર ત્યાગ કરવો, અને ભોજનાદિ જે દેહ-
નિર્વાહ છે તે કરવો દેહનિર્વાહનો પદાર્થ સપાઠન
કરીને જે ભોજનાદિ નહિ કરવામાં આવે તો મૃત્યુ
થશે અથવા દેહ ક્ષીણ થશે દેહ ક્ષીણ થવાથી
અથવા મૃત્યુ આવવાથી માધન અભ્યાસ ખૂટી, અને
તે અભ્યાસ ખૂટ્યા પછી ભોક્ષપ્રાપ્તિ શી રીતે થશે ?
ભોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ન આ બધી ખટપટ છે માટે
ભોજનાદિ અવશ્ય કર કાંચ કૃષ્યાદિના ત્યાગ કર
વાથી મૃત્યુ આવતું નથી અને દેહ ક્ષીણ થતો
નથી, માટે એ વિન-તાંનો ત્યાગ કર

શિષ્ય-નકાદિ રાજ્યોએ રાજ્ય શી રીતે
કર્ચું હશે ? તેને રાજ્યાદિક વિનરૂપ નહિ થયા હોય ?
શુરુ-તેને પણ વિન તો થાય, પરંતુ તે સ્વત
દેહ જ્ઞાનથી વર્તતા હતા અને કાચમ તેને સમાધાન
રહેતું, માટે ગત્યાદિકનું તેને વિન થયું નહિ તને
ન્યારે તેના જેવું દેહ અપરોક્ષ જ્ઞાન, સશય ગહિત
પ્રત્યક્ષ થય, અને દેહાધિકના સાત નરસા કર્યો ભિન્ન
રૂપે જોવાય ત્યારે તું પણ જનકાદિક પ્રમાણે કાંચ
તકાદિ ફાવે તે કર્યો પણ તને હવું સુધી જ્ઞાનાનુભવ
થયો નથી, અને અમગતાનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થયું
નથી, છતાં જે જનકાદિકની વ્યર્થ ગણચરી કરીશ, તો
તું પરીશ, માટે તું તેની ગણચરી ન કરતા ભોજનાદિ
સપાઠન કર, અને કૃષિ, કાંચ તકાદિકનો ત્યાગ કર

વિવેક, વૈરાગ્ય નજૂત રાખ રામદગાદિ સપાતિ
રાખ હું તે પરમ આનંદને ક્યારે પ્રાપ્ત કરીશ ?
મને તે ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ? ' એવી તાલાવેલી મનમા
આવાદે સમાધિનું આકાશ પ્રમાણે અવધાન કરીને
દેહ અનુમધાન રાખવા છતાં અર્થાત્ બળાત્કારથી
વિકંપનો નિરોધ કરવા છતાં ચાર વિનના થાય
છે તે પ્રથમ કહું છું

સમાધિમાં થતાં વિનનું નિરૂપણ

સમાધિનો અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે ચાર
વિનના થાય કે વિશ્લેષ, કપાય, લય અને ગમાસ્વાદ
આ ચારેના રૂપ ભુલ ભુલ કહું છું, અને કયા ઉપાય
થી તેનું નિવારણ થશે તે પણ કહું છું

વિશ્લેષ-અર્થાત્ વિકટપ જેને લીધે મનોરાજ્ય
કરવામાં આવે છે, તે જ સકટપ-વિકટપરૂપ વિશ્લેષ
આ સકટપરૂપ વિશ્લેષ, કાણુભર અવકાશ ન હોતા
એકસરખો બે છે તે જોયેલા પદાર્થનું અમરણ કરે
છે, ત્યારે તે પદાર્થ, પ્રત્યક્ષ અતરમા ઉત્પન્ન થાય
છે, ને દેખાવા લાગે છે પછી વૃત્તિ, ચિદ્રૂપ આત્મામાં
શી રીતે સ્થિર થાય ? તે સ્થિર થતી નથી, ત્યારે
બળાત્કારથી અનુસધાનના લગાડીએ તો તે લાગતા
પડેના જ સકટપ ઉત્પન્ન થાય છે એમ બારબાર
એકસરખો વિશ્લેષ જ બે છે

તેમા અનુસધાન રાખીને વૃત્તિ, તદાગર શી
રીતે થાય ? એ રીતે વિશ્લેષરૂપ વિકટપ પૂર્વ
સંકારને લીધે બે છે ત્યારે સમાધિમુખનો અનુ
ભવ, સમાધિ લગાવીને લાગે વખત બેસે તો પણ
આવતો નથી હવે આ વિરૂપ હટાવવા માટે મનમાં
સર્વદા અનુમધાન હોવું ભેદિક્ષે અને એ અનુસધાન
રહે તે માટે કૃષ્યાદિ વ્યાપાર અને કાંચ-તકને
છેડી દેવા ભેદિક્ષે તેમ વિચરી જનો સાથે જરા પણ
લાપજ કરવું નહિ અતરમાં સર્વની ત્યાગબુદ્ધિ
રાખવી, અને આત્મવરૂપનું અનુમધાન રાખીને
તે જ મનથી મનન કરવું અથવા જે ધ્યેય અનુ
ભવમાં આવ્યું તેનું એકતાન ચિંતન રાખવું એવો
સાધકને છદ લાગશે ત્યારે જ તેને નિરૂપ પ્રાપ્ત
થશે અન્ય પદાર્થના ત્યાગથી અભ્યાસ દ્વારા ખીરે

ધીરે વિશેષ હટશે. આ વિશેષ હટાવવાના ખાસ બે ઉપાય છે. એક તો સર્વ વ્યવહારનો ત્યાગ, તથા વૈરાગ્ય અને સ્વ-સ્વરૂપની પ્રીતિ. એ પ્રમાણે બે ઉપાય ભગવતમાં દેહ કરેલા હશે તો પછી સમાધિ સાધી શકાયે.

ભગવતિમાં એમ બે ઉપાય કહ્યા. તે જ પ્રમાણે સમાધિ વખતે વિષયાકારે વિશેષ ઊઠે છે તેને વિવેક-વૈરાગ્યથી સાધકે દૂર કરવો. તે એક વાર દૂર કરવાથી બાક નહિ તો, તે જેમ જેમ ઊઠે તેમ તેમ તેને દૂર કરવો. સમાધિ વખતે વિવેક કરવો કે, આ વિકલ્પ જે ઊઠે છે તે કોના પર ઊઠે છે? જેમ પાણી ઉપર તરંગ અને આકાશમાં વાદળ, તેમ ચેતન-આકાશમાં વિકલ્પ સાથે પદાર્થ ભાસે છે. પણ જેમ પાણી અને આકાશને ભેતમાં તરંગ અને વાદળ મિથ્યા છે એમ લાગે છે, તે જ પ્રમાણે સ્વાનુભવથી ચેતન આકાશને ભેતમાં પદાર્થમાં મિથ્યા-પણું આવે છે. જે રીતે સિદ્ધ ગગનને ભેવાથી વિષ-ચેત્તો ત્યાગ આપોઆપ થાય છે, તે જ રીતે કરતા જવાથી સ્વરૂપાનુસંધાન વિવેક દેહ થશે, અને આ સ્વરૂપાનુસંધાન વિવેક તથા વૈરાગ્ય બન્ને વધે છે ત્યારે વિશેષ ક્ષીણ થાય છે અને ક્ષણોક્ષણ સંધિ વધે છે. જ્યારે વિશેષ તદ્દન હટી જાય છે ત્યારે સ્વાનુભવસુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ નિજ સુખ કેવું છે તે સુખથી વર્ણવાતું નથી તેનો અનુભવ તો સાધકની વૃત્તિ જ લે છે. આ પ્રમાણે પહેલું વિધન-વિશેષ હટે છે તો બીજું વિધન-લય ઉત્પન્ન થવા લાગે છે, તેને હટાવવું ભેદ જોઈ.

લય બે પ્રકારનો છે. એક ભંધ અને બીજી શૂન્યાકારતા. શૂન્યાકારતા અને ભંધ પ્રાપ્ત થવાથી સમાધિ સધાતી નથી. માટે ન્યાં સુધી લય રહે ત્યાં સુધીનો વખત અર્થ ગયો એમ સમજવું. વિકલ્પ સહિત વિશેષ જાય ત્યારે જરૂર ભંધ આવે જ. અગર બે ભંધ ન આવે તો વૃત્તિને કાંઈપણ સમજવામાં ન આવે એવી શૂન્યાકારતા પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે ભંધ અથવા શૂન્યાકારતા પ્રાપ્ત થવાથી સાધકને આત્માનુભવ થતો નથી. માટે તેણે લયને હટાવવાનો ઉપાય કરવો. અને તે એ કે, માત્ર

ધ્યેય જણાય છે, બીજું કશું જણાતું નથી. એવી ચેતન આકાશની એકાકારતા રાખવી. તે એકાકારતાને ન ભૂતતાં હરદમ લક્ષમાં રાખવી. સ્વરૂપનું સર્વદા સ્મરણ કરવું. વિસ્મરણ કદી પણ પડવા દેવું નહિ. એમ થશે ત્યારે સામાન્ય વૃત્તિ ઊઠીને પોતે જ પસરશે અને તે પસરીને વિખરાઈ જતાં પુનઃ ઊઠીને પસરશે અને વિખરાશે. સ્વરૂપની લગની લાગે છે ત્યારે સ્મરણ રહે છે. તે સ્મરણ રહેવા માટે સ્વ-સ્વરૂપમાં કેવી પ્રીતિ હોવી જોઈ એ તે દદાન્તથી સ્પષ્ટ કરું છું. સાવધાનીથી જવળું કર.

ઉનાળાના દિવસમાં અપોરે મધ્યાહ્નના સૂર્ય પોતાના પ્રખર તેજથી પ્રકાશી રહ્યો છે, અને તે વખતમાં ચેતરફ વડવાસિ બહુ ભેરથી લાગેલો છે. તે દરમિયાન કોઈ હાથી મોટા તળાવમાં પ્રવેશે છે અને તેને શીતળતાનું જે સુખ થાય છે, તે છોડવા ચાહતો નથી. કોઈ તેને સુખ બહાર કાઢવાનું કહે તો પણ તેમ કરતો નથી. કેમકે બે સુખ પાણીની બહાર કાઢે તો કાઢે છે, તેથી બળવાની બીતિને લીધે પાણીની બહાર સુખ કાઢતો નથી. ઉષ્ણકાળ, મધ્યાહ્નના સૂર્યનો પ્રખર તડકો અને વડવાસિ, એ ત્રિવિધ તાપથી જેમ હાથી તપેલો હતો, તેમ આ સમાધિસુખ લેનારો સાધક ત્રિવિધ તાપથી તપેલો છે, અને વિશેષથી બહુ જ કંટાળેલો છે. તે સિદ્ધ ગગનમાં વિશ્રાન્તિ પામેલો હોવાથી વિશેષ તરફ આવતો જ નથી પણ તેને ક્ષણોક્ષણ આત્મસુખની જ રહે લાગે છે અને હું વિશ્રાન્તિ પામેલો એમ કહે છે. મારાં અનંત જન્મનાં દુઃખ ગયાં એમ માને છે. મારાં દુઃખ ગયાં ને હું સુખી થયો એવું સ્મરણ સાધકે કરવું નહિ. બે કહ્યું, તો તે સ્મરણરૂપી વિશેષ જ ઊઠ્યો એમ સમજવું. માટે તે સુખ ભિલકલ ચાલ કરવું નહિ. વિશેષનું ઉત્થાન થયા પછી આપોઆપ તેની સ્મૃતિ થશે. તે સમાધિસુખની સ્મૃતિ, લોજનાદિ વ્યાપાર વખતે પણ રાખવી. કદી પણ વિસ્મરણ કરવું નહિ. એ રીતે સ્વરૂપની સ્મૃતિ સહિત સમાધિમાં બેસે છે ત્યારે લાગલી જ તદા-કારતા થાય છે. અર્થાત વિશેષ ન થતાં સાવધાનીથી સિદ્ધ ગગનમાં લીન થાય છે. એવી કણે કણે ચઢતી

પ્રીતિ થાય ત્યારે જ આ લય હટે છે. ઊંઘ તો આવતી નથી અને શૂન્યાકારતા પણ થતી નથી. એવી સાવધાનપણથી જે એકાગ્રતા થાય તેને જ સમાધિ કહે છે. લય હટાવીને સમાધિ લગાવતાં “કથાય” નામનું ત્રીજું વિધન ઉત્પન્ન થાય છે.

કથાય—સમાધિકાળે સુખરૂપ થતાં ચેતન આકાશમાં એકાએક લીલા-પીળા રંગ ભાસે છે અને આગ લાગી હોય એવું ભાસે છે, અથવા વીજળી ચમકતી હોય એવો ભાસ થાય છે; અગર કાનમાં વાનિત્રના જેવો નાદ થતો હોય એમ લાગે છે. આ કથાય, સમાધિ વખતે સાધકને વિધનકર્તા છે. તેને લીધે વૃત્તિ તે તરફ જ લાગે છે. આ કથાય એકાએક ભેતો જ સાધક ઊડીને હોડવા લાગે છે. કોઈ સાધક ઊડીને ભાગ્યા પછી ફરી સમાધિમાં ભેસે છે ત્યારે તે જ પ્રમાણે થાય છે. એમ દરેકજ એકાગ્ર-તદાકાર ધર્મ નિજ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે તે વખતે નાદ-રંગ વગેરે ભાસવાથી સાધકે ભયથી ખૂમ મારીને ભાગે છે. એવી જો આદત પડે તો પ્રહા-કારતામાં તે પ્રવેશ કરી શકતો નથી, પણ ત્યાંથી દરેકજ પાછો ફરે છે, માટે એ કથાયનું વિધન સાધકને માટે હુધર છે. રંગ અને નાદ ભેદને કદાચ ભાગે નહિ તો વિશેષ તરફ આવે છે. વૃત્તિને વિશેષ તરફ આવવાની આદત પડશે તો એકાગ્રતાની પ્રીતિ ઊડીને તે પ્રતિદિન ઉત્થાન કરશે; માટે તેમ ન થવા સારુ સાધકે એવું કરવું કે, ચિદ્ ગગન જ્ઞાનધનને ઊડવું નહિ. અને સ્વરૂપસ્મૃતિમાં ભૂદા રૂપે ન રહેતાં તે સુખ્ય સ્વરૂપમાં જ સંલગ્ન (લીન) થવું. પછી રંગ-નાદ જો ભાસે તો તે મિથ્યા દૃશ્ય પ્રાપ્તિ છે એમ વિચારથી જાણીને તેનો ત્યાગ કરવો. વિચાર આ રીતે કરવો-પ્રહા શબ્દ રહિત છે ત્યાં નાદ ક્યાંથી હોય ? તેમજ પ્રહા અદૃશ્ય અગોચર હોવાને લીધે ત્યાં લીલા-પીળા રંગ પણ શાના ? પ્રકાશક જ્ઞાનધન આત્મા સૂર્ય મગાન છે એમ કેટલાક માને છે, પણ તે તેવોયે નથી.

કેટલાકે આંખો બંધ કરીને પ્રહાને ભુલ્યે છે અથવા ભદ્રા-સુદાદિ બીજી કૃતિ કરે છે તેથી પિત્ત પ્રકૃતિના વિકારરૂપ પ્રકાશ દેખાવા લાગે છે. તે મૂર્ખ તેને પ્રહા

કહે છે. કોઈ પ્રહાને, ન્યોતિ જેવો લાગે છે એમ માને છે. કોઈ અણુ-ચેતુ જેટલો પ્રહા સૂક્ષ્મ છે એમ માને છે. એમ કેટલાયે પ્રકારથી મૂર્ખાઓ પ્રહાની કલ્પના કરે છે. એવી માન્યતાથી તેઓને પ્રહા શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? જે સાધકને ખરેખર તરવું હોય તેણે એવા કુતર્કોમાં ગૂંચવાવું નહિ, પણ તેણે અંતરવિચારથી જાણવું કે જ્ઞાનધન આત્મા ભૌતિક પ્રકાશ જેવો નથી. તે અંતર્દૃષ્ટિથી પણ દેખાતો નથી. જો તે દેખાય તેવો (દૃશ્ય) હોત તો ક્યારેક પણ મળ્યો હોત; પણ મળતો નથી. તે પછી જ્ઞાનધન પ્રહાત્માને નાદ-રંગ અને વ્યક્તિ જેવો કેમ કહેવાય ? નાદ, વર્ણ, વ્યક્તિ, રંગ એ બધાં દૃષ્ટિના દૃશ્ય અને તરંગ છે, અને આત્મા અસંગ-અભંગ છે. તે આત્મા કલાણી જેવો છે એમ કહી રીતે કહી શકાય ? આત્મા દૃશ્યાભાસથી અતીત છે. તેમાં જ એકાગ્રભાવથી વૃત્તિને લીન કરવી. એવો નિશ્ચય કરીને સાધક ભેસે છે. ત્યારે કથાય ભાગી નાથ છે. કદાચિત્ કિચિત્ ભાસ થાય તો તે તરત નાશ પામે છે. નાદ-રંગ દેખાય કે ન દેખાય, પણ વૃત્તિ નિશ્ચય થવી ભેદભે, પછી આપોઆપ કથાયનું વિધન નાશ પામે છે. વૃત્તિ ચિદ્ ગગનમાં લીન થાય તે પછી, ઉત્થાન વખતે વિકલ્પ ઊઠે તો “હું પ્રહા અસંગ છું” એમ સંભારતાં જ તે વિકલ્પ પુનઃ લીન થઈ નાથ છે. લીનપણમાં “હું પ્રહા” એમ સ્કુરણ થાય તો પણ તે શબ્દાકાર સ્કુરણ હોતું નથી. કેવળ સામાન્ય વૃત્તિ જ જઈને પસરે છે અને પુનઃ લીન થઈ નાથ છે. ત્યાર પછી વિકલ્પ ઊઠે અથવા ન ઊઠે તો પણ “હું પ્રહા છું” એ પોતાની અસંગતારૂપ એકાકારતા, અભ્યાસના બળથી વૃત્તિમાં સ્કુરવા લાગે છે. એવી ખરેખર, સાધકની પ્રહાકારવૃત્તિ થશે ત્યારે તરત કથાયનો ઘાત થઈ જશે. કથાયનો નાશ થયા પછી સાધકની સમાધિમાં ચોથું વિધન રસાસ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે.

રસાસ્વાદ—નાદિ વિશેષ, નહિ લય, અને નહિ કથાય; પણ “હું પ્રહા” એમ જે અભિમાન ધરવું તેને રસાસ્વાદ કહે છે.

“હું પ્રહા છું” એવું જે વૃત્તિએ અભિમાન લીધું તે સમાધિનું લક્ષણ નથી. કારણકે અભિમાનને લીધે ધ્યેય અને ધ્યાતા ભૂદા રહે છે. મૂર્ખ, દેહબુદ્ધિ

લઈને બેસે છે, તે દેહબુદ્ધિ જેવી બાધક છે તેવી 'હું બ્રહ્મ છું' એ વૃત્તિ પણ અભિમાનને લીધે બંધન-કર્તા થાય છે. તેનું કારણ એ જ કે પોતાનું નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ કેવું છે તે ન સમજતાં “હું બ્રહ્મ” એમ કહે છે, તે અભિમાન દેહબુદ્ધિનું જ સમજવું જોઈએ.

શિષ્ય-જે વૃત્તિ, ત્રિદગ્ગનાકારે, નિશ્ચયપૂર્વક થઈ, ગઈ, તો પછી તે દેહબુદ્ધિ તરફ શી રીતે આવે?

ગુરુ-વૃત્તિ ઉક્તિમાંની સાથે જ અભિમાન સ્ફુરે છે. તે વખતે સ્વરૂપ યથાર્થ નહિ સમજતાં અભિમાન ઉત્પન્ન થયું, માટે તેને દેહબુદ્ધિ જ માનવી જોઈએ.

વૃત્તિ લીન થાય છે ત્યારે શૂન્યાકારતાનું અવલંબન કરે છે અને તે જ પોતાની ખરી સ્વરૂપ સ્થિતિ છે એમ માની બેસે છે. તે વૃત્તિ, સ્ફુર્તિથી માંડીને દેહપર્થ તથા મિથ્યાપણાનું અભિમાન લે છે એ અભિમાનને બ્રહ્મ માની બેસવું તે દેહબુદ્ધિ નથી શું? વૃત્તિએ વિવેચનથી મિથ્યા માનીને સર્વનો ત્યાગ કર્યો, તો શૂન્યને બ્રહ્મ કદપીને “તે જ હું” એમ માનીને બેસે છે. આત્માનુરૂપ આકાશ સમાન છે પણ વૃત્તિને જ્ઞાન-ધનરૂપ ચેતનઆકાશનો ખરો અનુભવ આવતો નથી, તેથી તે શૂન્યરૂપ આકાશને અંતરમાં બ્રહ્મ માનીને તે જ સુખથી નાચે છે. જેમ કોઈ હઠયોગી, માણ-વાયુનો શ્વેદ કરીને શૂન્યાકાર થઈ બેઠો, તેવો જ આ અભિમાની સાધક, આકાશને શૂન્યાકાર બ્રહ્મ માનીને બેઠો. વિચારવાન સાધકે વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને આકાશનો ભેદ સમજવો જોઈએ, અને વૃત્તિનું “હું બ્રહ્મ” એ અભિમાન મૂળમાંથી જવું જોઈએ. બસ, ત્યારે જ આ રસાર્ત્તવાદ નાશ પામશે અને બ્રહ્મ, બ્રહ્મપણાથી સ્વતઃ પ્રાપ્ત થશે. અગર તેમ નહિ થશે તો શૂન્યમાં અથવા દેહબુદ્ધિમાં સાધક જઈ પડશે.

હવે તે વિદ્યન શી રીતે હટાવવું તેનું નિરૂપણ સાધકે સાવધાનીથી ધ્યાન કરવું. પ્રથમ સ્વસ્વરૂપ અને આકાશનો ભેદ વિચારથી બાણવામાં આવે અને પછી અભિમાનનો ત્યાગ કરીને વૃત્તિને સ્થિર થાય તે વિગત સમજવું છું.

આકાશ અને સ્વ-સ્વરૂપમાં ભેદ

આકાશ એટલે કેવળ ભૂત. જેમાંથી શબ્દગુણ

ઉત્પન્ન થયો અને જે જ્ઞાનરહિત શૂન્યરૂપ છે. તે નેત્રને અવકાશરૂપ દેખાય છે. જેમાંથી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ભય એ પાંચ પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા. એવું એ આકાશ, પોકળ, દશ્ય, તમેશુણ્યનું કાર્ય છે અને ચાર ભૂતો પ્રમાણે જડ છે. એ ભૂતાકાશથી બિલકુલ જે ચેતન-આકાશ છે તેમાં શબ્દગુણ નથી. શૂન્યત્વ નથી. તે અદશ્ય-અગોચર હોવાને લીધે તેમાં અજ્ઞાન દેખાતું નથી. કામ ક્રોધ એ મનના ધર્મો છે. તે મન, ચિહ્ન જગતમાં ઉત્પન્ન થતું નથી, માટે તેનામાં મનના ધર્મ નથી. ભૂતાકાશની જેમ ચેતનઆકાશ પોકળ નથી. એ તો ચેતનધન છે. ભૂત એટલે પેદા થયેલું, તેને “આકાશ” એવું નામ મળ્યું. જ્ઞાનધન ચેતનઆકાશ તો આદિ, અંત અને મધ્યમાં પણ ભરપૂર છે. તે ચેતન આકાશ-માં રચણ સર્પની પ્રાન્તિ જેવી “અહં બ્રહ્માસ્મિ” સ્ફુર્તિરૂપ મયાની ઉત્પત્તિ નહોતી થઈ. અર્થાત્ તે ન હોવા છતાં તેની ઉત્પત્તિ માની, તે “અહં બ્રહ્મ” શબ્દને તથા શબ્દગુણને અખંડ એકરસમાં અવકાશ મળ્યો. તે છિદ્રરૂપ પોકળપણાનું “આકાશ” એવું નામ કરાવ્યું. પછી તેમાં બાકીનાં ચાર ભૂતોનો અને જગતનો વાસ થયો. તથા તેમાં અજ્ઞાન જડત્વ પણ આવ્યું. તેથી આકાશ તમેશુણ્યમાં થયું એમ મનાયું. કામક્રોધ એ અત્કરણરૂપી કાર્યમાં ઉત્પન્ન થયાં. એ વિકાર આકાશનો છે પણ એ સર્વ માયાસ્ફુર્તિનું કાર્ય છે, માટે વિચાર કરવાથી એ થયાં જ નહીં એમ કહે છે. માત્ર નામરૂપને લીધે અમરતી કલ્પના કરી કે, “એ છે.” વાસ્તવિક અખંડ એકરસ સ્વરૂપ જ છે.

શિષ્ય-ચેતનધનમાં માયા ઉત્પન્ન થઈ, તે દેહાણે છિદ્રરૂપ પોતાણને અવકાશ શી રીતે મળ્યો?

ગુરુ-જેમ અરીસામાં છિદ્ર ન હોવા છતાં તેમાં, સામે પડેલો પદાર્થ દેખાય છે, તેમ જ્ઞાનધન ગહન હોવા છતાં પ્રાન્તિથી તેમાં જગત થયું હોય એમ લાગે છે. સ્વરૂપ વિના એકાદ સ્થળ ખાલી હોત તો જ્ઞાનધનમાં અવકાશ જગત; પણ કયાંય ખાલી સ્થળ નથી, એટલે ત્યાં જગત ભરવા માટે અવકાશ જ નથી. તે અખંડ એકરસની અંદર બીજી માયા છે એવી કલ્પના કરી અને સહજ અજ્ઞાનની કલ્પના કરી તે જ આકાશ જ્ઞાનધન ચેતનઆકાશમાં અજ્ઞાનતા, પોકળતા,

જરૂરના, વગેરે, એ નામ ઉપાધિને લીધે આન્યા છે બાકી બીજી રીતે આગ્રહ થયું જ નથી

શિષ્ય-એમ સ્વરૂપ વિના ડોષી સ્વરૂપ ખાલી નથી, તેમ આગ્રહ વગી કયા ખરિન વધેયુ છે?

ગુરુ-અનત, નિશ્ચય પન્નપ્રકાર મુખ્યને લીધે 'ગગન' એ નામ ક પેતુ છે બુદ્ધિપ્રાપ્તિ જે પ્રકારને લુએ તેને માટે ગગન એ નામની કપના થઈ તે અભિનનપગે કોરમ ધાય ત્યારે તે જ ગગન "પ્રકાર" છે કાવિમા ત્યારે ન હો ત્યારે તે જ પિત્તગ કેવળ સુવર્ણ છે તેવી રીતે અગાન ન હો ત્યારે તે જ ગગન જ્ઞાનધન પ્રકાર છે પ્રકારમા અવગણ છે એવી વ્યર્થ કપના કરીને તેનું ગગન નામ ઠંતરું પણ તેમા અવગણ નથી, કેવળ પન્નપ્રકાર જ લખૂ છે

શિષ્ય-ત્યારે આ શનુ રૂપ કયુ?

ગુરુ-છિદ્રપણમાથી જેમા શબ્દનાદ ઉઠે છે તે ભૂતરૂપ આગ્રહ તે આગ્રહ શબ્દસહિત થયું, માટે ભૂત એ નામ પ્રાપ્ત થયું પ્રલયકાળમા તે નાશ પામે છે પછી જે હો છે તે જ પ્રકાર છે

શબ્દરૂપ આ ગ શ્રોત્રનો વિષય છે તે નિવાય જે ક્રોત્રગોત રહે છે તે ાનો વિષય છે? આકાશનું પોકળપણ આખને જણાય છે, તે પોકળપણ અર્થ કપેતુ છે આગ્રહને વાસ્તવિક રૂપ જ નથી શબ્દ આખને જેખાતો નથી, તો પછી ક્રોત્રગોત રહેતુ આગ્રહ, નેત્રને ગી રીતે જાણે? જે પોકળ છે એમ અનુમાન કર્યું તે જ સધન પન્નપ્રકાર છે પરપ્રકાર અનુમાનમા આગ્રહો તેથી તેનું આકાશ નામ રાખ્યું સાર એ જ કે જોનાર તે જ્ઞાન, અને જોયેતુ તે જડ અજ્ઞાન જોનારાનું વિશેષ જ્ઞાન તે જ વિષયીત પ્રમાણ છે પછી તેજો પોકળને જે અજ્ઞાન કલ્પી લાધુ તે ખડુ શાનુ? માટે જોનાર જ્ઞાનનો ત્યાગ કરવો અને પોકળનું જડપણ હોડીદેતુ પછી જે જ્ઞાન રહે તે જ પન્નપ્રકાર છે માટે જે ક્રોત્રગોત છે તે પ્રકાર અને જે શબ્દરૂપ છે તે બુનાકાશ એ જ મધ્યા ઉપાધિમા ઉત્પન્ન થયું અને તેમાથી જ પરા, પરચતિ, મધ્યમા અને વૈષ્ણવી એ ચાર વાગ્યા ઉત્પન્ન થઈ તેઓની શબ્દ રૂપતાને આકાશ એવું નામ આપ્યું ચાર ભૂતની ઉપા

ધિના ઘર્ષણથી શબ્દ ઉત્પન્ન થયો પશુપરી આદિ જીવોમા વનિરૂપે આકાશ છે ત્યા જ કામકોધની ઉત્પત્તિ અને શૂન્ય અજ્ઞાન જડ બાનિ છે અને તેનો જ ક પાતે નાશ થાય છે શબ્દરૂપ જે આગ્રહ છે તેનું જાણપણ કાનમા જ છે તે શબ્દરૂપ નિવાય જે ક્રોત્રગોત છે ત્યા શબ્દ નથી અને તેનું વેગપણ પણ નથી ત્યા કામકોધાદિક નથી જડપણ, શૂન્ય, અજ્ઞાન અને શબ્દરૂપ પણ નથી તે ઉત્પન્ન થયો નથી અને તેનો નાશ થતો નથી માટે જ તે પ્રકાર છે પ્રકારરૂપ વિષે, અજ્ઞાનથી એ ભૂત છે એવી ક પના કરી, અને તેનું આગ્રહ એ નામ ઠંતરું પણ તેને કરી જ રૂપ નથી, માટે તે જ પ્રકાર ખરો છે, પણ તે વિચારથી ચક્રણ કરવો જોઈએ

શિષ્ય-સ્વરૂપને જે ગગનની ઉપમા આપી તે ગગન કયું? વિશુ, વ્યાપક, નિરશ, એમ કહેલું છે તે ક્રોત્રગોત પ્રકાર છે શબ્દરૂપ આ શ તો એકદેશી છે તેમા વિશુલ, વ્યાપકતા, અને નિરશતા આવે નહિ, માટે સ્વરૂપને જેની ઉપમા આપી તે ક્રોત્રગોત ગગન છે ક્રોત્રગોત ગગનમા વિશુ, વ્યાપક, નિરશ આદિ લક્ષણો સ્વરૂપના લક્ષણ પ્રમાણે છે પ્રકારરૂપમા ક્રોત્રગોત ગગનના કરતા એક ચૈતન્યમાન અધિક છે તે પ્રકારમા ચૈતન્યની અધિકતા માનવાથી વ્યાપક પ્રકાર પણ અવશ્ય જડ થયો અને તે જ એક પ્રકાર એમ તમે ઉપદેશ કર્યો, તો તે મને અપ્રત સમજાય તેમ કહો

ગુરુ-હો સ્વિદત્ત! જે ક્રોત્રગોત ગગન, ગગન એ નામથી છે તેની જ સ્વરૂપને ઉપમા આપી છે અજ્ઞાનીઓએ પ્રાન્તિથી માનેતુ છે તે આકાશ વ્યાપક છે તેને સમજાવવા માટે શ્રુતિ અને જ્ઞાની કહે છે કે આકાશ જેવો પ્રકાર છે

શિષ્ય-સ્વરૂપને બાણીબૂનીને આકાશ જેવું કેમ કહે છે?

ગુરુ-તેનું કારણ એટલું જ છે, કે અજ્ઞાનીને જ્ઞાન થવા માટે સ્વરૂપને કોની ઉપમા આપવી? ઉપમા દેવા જેવો બીજો પદાર્થ જ નથી, ત્યારે તેને કઈ રીતે સમજાવવું? સમજાવવાનો બીજો માર્ગ નથી, માટે જેમની તેમ બીજા નામથી ઉપમા આપી અજ્ઞાનીને

આકાશના વ્યાપકપણાની અને મોટાપણાની ખબર છે. માટે જ આકાશની ઉપમા આપેલી હોવાથી તેને સ્વરૂપનો અનુભવ આવશે. કોઈએ શૂન્ય અજ્ઞાન માનેલું, તેથી પણ સ્વરૂપને આકાશની ઉપમા આપી, પણ તેમાં આકાશનું સ્વરૂપ શું છે, એ સાધકને અભ્યાસના બળથી સમજવા લાગશે અને પ્રથમ ચિદ્રૂપ જ્ઞાનરૂપ છે, તે વિશેષ જોવા અદ્ય નથી, પણ સામાન્ય સ્વરૂપપ્રકાશ અમૂલ્ય છે એમ જ્યારે યથાર્થ સમજશે ત્યારે એતપ્રોતમાં અજ્ઞાન કલ્પેલું હતું, તેના ત્યાગ કરીને સહજ સામાન્ય એકરૂપનું જ્ઞાન થતાં જ ગગનબુદ્ધિ જશે. વિલુ. વ્યાપક, એ સમાનતા પહેલેથી જ છે અને એકતા પણ સહજ છે. અજ્ઞાન માનીને જે ગગન નામ રાખેલું હતું તે માત્ર સ્વાનુભવથી મિથ્યા થાય છે, માટે હે રવિકંટા! વિચાર કરીને જો. વ્યાપક જ્ઞાનધન પ્રથમ જ છે. આ વ્યાપકને કશું રૂપ છે, કે તે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને સમજાય ? એવા વ્યાપક રૂપ માટે અજ્ઞાનીઓની “ગગન” એ કલ્પના છે તેનો જ હવે નિષેધ કરું છું. સાવધાન મનથી શ્રવણ કર.

વાયુ આદિ ચાર ભૂતો વ્યાપક આકાશમાં મિશ્રિત છે. તેને અલગ કાઢી લઈએ ત્યારે સ્વતઃસિદ્ધ પ્રથમ રહે છે. વ્યાપક આકાશમાં અજ્ઞાનરૂપ જે જડતા છે તે પૃથ્વીનો કઠિન સ્વભાવ છે. આકાશમાં મૃદુ-પણાનો જે ભાવ છે તે પાણીનો શુભ છે. આકાશ જે ભાસે છે તે તેજનો શુભ છે. એ શુભથી આકાશ પોષક છે એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે. આકાશમાં સ્તબ્ધતા, નિરોધતા છે તે વાયુતત્ત્વની છે. શબ્દરૂપ અંતઃકરણ સ્ફૂર્તિને લીધે સ્વરૂપમાં આકાશ નામ આવ્યું. વિચાર કરીને જોઈએ છીએ ત્યારે એ સ્ફૂર્તિ આકાશમાં મળતી જ નથી. જ્યાં એ માયાસ્ફૂર્તિ જ નથી ત્યાં સ્તબ્ધતા, નિરોધતા શાની હોય ? એ પ્રમાણે સ્તબ્ધતા-નિરોધતા નથી, એ માટે આકાશમાં વાયુ નથી. ભાસ્કરૂપે તે જ દેખાય છે તે જોઈ છે. કોઈ કહે કે મને પ્રથમનો અનુભવ થયો. તો જે થયા જેવું લાગે છે તે પ્રાપ્તિ છે. કારણ કે ચાપણે પ્રથમથી ભુલ્ય રહીને તેનો અનુભવ લેયે એ બની શકે એવું નથી અને અભિનન ધર્મરહીએ તે ભાસ નહ થાય

છે. માટે ત્યાં તે જ નથી. ત્યારે જ્યારે સ્પર્શ થાય ત્યારે ત્યાં મૃદુ-કઠિન એળખે છે. પણ પોતે એક જ હોય ત્યાં મૃદુ-કઠિન શાનું ? મૃદુપણું જ નથી તો ત્યાં જલ કયાંથી હોય ? કઠિનપણું, શૂન્ય અજ્ઞાન એ પૃથ્વીનો શુભ છે એમ કલ્પના કરી, પણ વિચાર કર્યો એટલે સામાન્ય જ્ઞાન સમજવામાં આવ્યું. પછી અજ્ઞાન કયાં રહ્યું ? આત્મા ચેતનઆકાશ એતપ્રોત અને અનંત છે એમ સમ્મતીય-વિનમ્મતીય લેઈ રહિત સ્વાનુભવથી સમજશે દેહાદિક જ હું હું એવું વિપરીત જ્ઞાન જે માનેલું કે હું મને જાણતો નથી, તેથી અજ્ઞાનની કલ્પના કરી છે. એ વિપરીત જ્ઞાન, વૃત્તિની ઘડિમુંખતાને લીધે કલ્પાયું છે. તેથી અજ્ઞાન વૃત્તિમાં આવ્યું. સ્વરૂપમાં અજ્ઞાન નથી. જે સ્વરૂપમાં અજ્ઞાન હોત તો વૃત્તિ ઊઠવાની સાથે તેને જાણત નહિ. પણ જાણે છે તેથી તેમાં અજ્ઞાન નથી. આત્માના પ્રકાશથી વિપરીત જ્ઞાનપણ પ્રકાશ છે. તેમ જ વૃત્તિને સ્વરૂપ સમજતું નથી, તે વૃત્તિનું અજ્ઞાન પણ આત્માના પ્રકાશથી પ્રકાશિત છે. પછી તે જ્ઞાનધન ચેતન આકાશમાં અજ્ઞાન કેવી રીતે હોય ?

આત્મામાં જડપણું નથી, શૂન્ય જ્ઞાન કલ્પેલું હતું તેનો વિચારથી નિષેધ કર્યો. છતાં પણ શૂન્યમંડળ બાકી રહ્યું છે તે આગલા શ્લોકમાં કહેલું છે. તેનો વિચાર સમજવામાં આવશે ત્યારે વાસ્તવિક અપરોક્ષ આત્મા જ પરિપૂર્ણ છે એમ જાણવામાં આવશે સ્વસ્વરૂપ જે ચિદ્રૂપ ગગન અનંત, અપાર, વ્યાપક છે તે માટે “આકાશ” એવી વ્યર્થ કલ્પના કરવામાં આવી છે. વાસ્તવિક તે જ સધને પ્રથમ છે. તે સ્વરૂપ અશબ્દ, અસ્પર્શ, અરૂપ, અરસ, અગંધ છે. ત્યાં ભાન, મૃદુ, નિરોધ અને અજ્ઞાન નથી. એ પ્રમાણે ભૂતોનો ધર્મ ત્યાગીને ગગનને અલગ કાઢી લીધું, અને એ અલગ કહેવું તે જ ચેતનઆકાશ. એ રીતે વિચાર કરવાથી ચિદ્રૂપ ગગન અનુભવ દ્વારા જાણવામાં આવ્યું: પણ તે વૃત્તિના સમજવામાં આવશે ત્યારે જ વૃત્તિમાં રહેતું અજ્ઞાન જશે. આત્મામાં અજ્ઞાન નથી. એ તો સામાન્ય જ્ઞાનધન છે; પરંતુ તે સ્વરૂપ, વૃત્તિના સમજવામાં આવતું નથી. માટે “અજ્ઞાન” છે એવી કલ્પના

તે કરે છે. સ્વસ્વરૂપ પરિચ્છેદ રહિત અનંત; અપાર છે એમ વૃત્તિ બાણ્યે ત્યારે જ તેનું અજ્ઞાન નષ્ટ થશે. જે વૃત્તિના અજ્ઞાનથી, આટલું બધું એકય હોવા છતાં જીદાપણું પેદા થયું અને દેહશુદ્ધિથી હું જાણું છું એવી વૃત્તિની મિથ્યા ભાવના થઈ, તે આત્માને બળ્યા વિના તેનું અજ્ઞાન કદી પણ શ્રીટવાનું નથી.

અભ્યાસથી વૃત્તિ ચિદ્રગનમાં વ્યાપે છે, પણ ચિદ્રગન કેવડું અને કેટલું છે તે બાણ્યતી નથી. બળી એ વૃત્તિ વ્યાપે છે ત્યારે સમન્વય ન સમન્વય એટલી વારમાં તો તેનો લોપ થઈ જાય છે. પછી તે અગોચર પ્રક્ષને પૂર્ણરૂપે શી રીતે બાણ્યે? પૂરેપૂરું બાણ્યતી નથી, પણ કિંચિત્ સમન્વયમાં આવે છે તેનું અભિમાન માથે લે છે અને “અહં પ્રક્ષાસ્મિ” કહે છે તે રસાસ્વાદ છે, અને તે વિદ્યનકારક છે.

શિષ્ય-તે રસાસ્વાદ શી રીતે બળે? અને વૃત્તિને યથાર્થ આત્મા શી રીતે સમન્વય તેમજ અભિમાન વિના સ્વાનુભવ કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય તે અને કૃપા કરીને કહો.

અહં પ્રક્ષાસ્મિનું અભિમાન ધરવામાં ન આવે તો શૂન્યપણું થાય છે, અને અભિમાન ધરે તો સમાધિમાં શૂન્યપણું થાય છે. તો હવે અહીં કેવી રીતે રહેવું તે સુક્તિ, હે મહારાજ! મને બતાવો (એમ કહીને રાવદત્તે શુદ્ધના ચરણને સ્પર્શ કર્યો પછી સતોપ પામી સદ્ગુરુએ કહ્યું. વૃત્તિને જ્ઞાન શી રીતે થાય છે તે સાવધાન થઈને એકાગ્રતાથી શ્રવણ કર.)

ગુરુ-વૃત્તિ ચેતનઆકાશમાં પસરી છે અને તદાકાર થઈ નાશ પામે છે. પછી જે બાકી રહે છે તે જ સ્વપ્રકાશ આત્મસ્વરૂપ વૃત્તિ હ્રમ થયા પછી લાગતી જ ઊઠે નહિ ત્યાં સુધી તે સધિમાં કેવળ સામાન્ય ચેતનઆત્મા હોય છે.

શિષ્ય-વૃત્તિને લય થયા પછી સામાન્ય ચેતન આત્મા, જે રહે છે તે વૃત્તિના સમન્વયમાં શી રીતે આવશે?

ગુરુ-વૃત્તિ ઊઠીને જ્યારે ચિદ્રગનમાં વ્યાપે

ત્યારે તેને ‘આ ચિદ્રગન’ એમ સમન્વય છે. વૃત્તિ કોઈ પદાર્થ એવા લાગે છે ત્યારે તેને ‘આ અમુક પદાર્થ’ છે’ એમ સમન્વય કે તુરત તે વૃત્તિનો નાશ થાય છે. બાણ્યનું અને લોપાણું એ વૃત્તિનો સ્વભાવ છે. ઘટપટનું અજ્ઞાન હટાવીને વૃત્તિ નષ્ટ થાય છે છતાં તેણે જે બળ્યું તે જ્ઞાન કાયમ રહે છે. તેવી રીતે વૃત્તિ ચેતનઆકાશમાં પસરી ત્યારે જ તેણે ‘આ સ્વસ્વરૂપ’ એમ બાણ્ય લીધું. પછી તુરત તે વિખરાઈ ગઈ. પણ જે બળ્યું તે કાયમ રહ્યું. એવું વૃત્તિને જ્ઞાન થયું અને અજ્ઞાન ગયું. (નષ્ટ થયું.)

શિષ્ય-વૃત્તિ વ્યાપતાં જ અજ્ઞાન બળે છે અને અમુક “આ પ્રક્ષ છે” એવો નિશ્ચય થાય છે, ને એ નિશ્ચયનું વૃત્તિ અભિમાન ધરે છે, તો એ પણ રસાસ્વાદ જ થયોને?

ગુરુ-હા, આ રસાસ્વાદ જ્યાં સુધી ત્રિપુટી છે ત્યાં સુધી મૂળમાંથી જતો નથી; પણ જ્યારે પોતે શુદ્ધ અપરોક્ષ થાય ત્યારે જ આ રસાસ્વાદ બળે છે. ત્યાં સુધી આ અભિમાન હશે તો જ અજ્ઞાનનું ખંડન થશે. માટે શુદ્ધ સ્વરૂપનું અખંડ અનુસંધાન એકતાન થવું જોઈએ. એ કથેય-ધ્યાનરૂપ, કતનિ અધીન ક્રિયા ચિરકાળ સ્થિર રહેશે ત્યારે તેના યોગથી જ ધીરેધીરે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અભિન્નતા થશે હું સ્વતઃ નિર્વિકલ્પ, નિર્વિકારી છું’ એવો દૃઢ અપરોક્ષ અનુભવ થયા પછી એ રસાસ્વાદનું વિદ્યન નાશ પામે છે ત્યાં સુધી પ્રક્ષને આનંદ દેનારો, આ રસાસ્વાદરૂપી વૃત્તિનો છંદ, બીજા વિદ્યોને રસાસ્વાદ હટાવવા માટે ઉપયોગી છે. વિક્ષેપ, લય, અને કષાય—એ ત્રણે વિદ્યોને રસાસ્વાદ હટાવે છે. તે આરંભમાં સુખદાયક છે અને બીજા વિદ્યોને હટાવી પ્રક્ષાનંદ વધારે છે. ત્રણ વિદ્યો મૂળથી ગયાં. વૃત્તિને દૃઢ જ્ઞાન થયું. પછી તે સુખમાં લીન નહિ થતાં લિનપણ્યથી રસાસ્વાદનું વિદ્યન દેખાય તોપણ તે અહિતકારક નથી. કારણ કે વૃત્તિને પ્રથમ પ્રક્ષનું જ્ઞાન પૂરેપૂરું થયું જોઈએ. પછી આપોઆપ રસાસ્વાદને નિર્વિકલ્પમાં ઘાત થાય છે.

રસાસ્વાદરૂપ વૃત્તિવ્યાપ્તિને જ્ઞાની અને વેદ

પ્રજ્ઞાવિદ્યા કહે છે. તે પ્રજ્ઞાવિદ્યા અપાર ચિદ્ ગગનમાં વ્યાપીને તદાકાર થઈ રહે છે ત્યારે તરત જ અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર નાશ પામે છે. સાધક સમાધિસાધનથી મન-બુદ્ધિને સ્થિર કરે તો પણ પ્રજ્ઞાવિદ્યાના અભ્યાસ વિના આ અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર નાશ થતો નથી.

પ્રજ્ઞાવિદ્યા વિશેષ, લય અને કથાય, એ પ્રમાણિતાં ત્રણે વિધોને હટાવીને વૃત્તિ પ્રજ્ઞાકાર થાય માને ચિદ્ ગગનાકારે એકરસ થાય તેને જ પ્રજ્ઞાવિદ્યા કહે છે. આ પ્રજ્ઞાવિદ્યા અજ્ઞાનનો નાશ કરીને પોતે પણ ખાકી રહેતી નથી. તે અખંડ એકરસ પૂર્ણ પ્રજ્ઞામાં લય પામે છે. એ રીતે અજ્ઞાનનો નાશ કરવા માટે આ પ્રજ્ઞાવિદ્યા જ સુમર્થ છે. વૃત્તિવ્યાપ્તિ-વૃત્તિ ચેતન-આકાશમાં વ્યાપીને નાશ પામે તેને વૃત્તિવ્યાપ્તિ કહે છે.

અજ્ઞાનનો નાશ કરવા માટે જ્ઞાની વૃત્તિઆસિની ધુન્ધા કરે છે. જીવ આસિનું પ્રયોજન નથી, માટે તેનો સ્વીકાર કરતા નથી. ઘટ આદિ બહારના પદાર્થો જેવા વખતે વૃત્તિ ઘટરૂપ થાય છે અને આ મોટા પેટવાળો, નાના મોંઢવાળો ઘટો છે એવું જ્ઞાન કરે છે અર્થાત્ જાણે છે ઘડાનું જ્ઞાન થયું એટલે તે સંખ્યાથી અજ્ઞાન હટી જાય. પણ ઘડાનું અજ્ઞાન નસાવી જ્ઞાન કરવા માટે જીવચેતનના સ્ફુરણવું કામ પડે છે કેમકે વૃત્તિ પરપ્રકાશ છે અને ઘટો જડ અપ્રકાશ છે માટે જાને સ્ફુરણરૂપ જીવ જોઈએ પરંતુ પ્રજ્ઞાકારતામાં જીવનું કામ નથી. આમાના પ્રકાશથી વૃત્તિ જ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. અંધારામાં પદાર્થો જેવા માટે નેત્ર અને દીપક; જાનેની જરૂર છે, તેમ ઘટાદિક જડ પદાર્થોને જેવા માટે જીવ અને વૃત્તિ એ જાને જોઈએ. એકસો દીવો જેવાનો હોય તો એકલા નેત્રથી જ જોઈ શકાયો. તેમ પ્રજ્ઞાતત્ત્વ જેવા માટે પેકિ તત્ત્વ રતી. પ્રજ્ઞા નેધરે. નહીં શાપ્ત જીવે તેને લીધે ચિત્તવૃત્તિ પ્રકાશમાન હોય છે. વૃત્તકવ છે સ્ફુરણની ગરજ નથી. એક વૃત્તિ માત્ર જોઈએ. તેવૃત્તિ પણ અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી જોઈએ. અજ્ઞાન ગયા પછી તુરત આમન્વરૂપમાં લયભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તે શિષ્ય-વૃત્તિ હોય ત્યાં સુધી જીવ પ્રતિભાસક-

રૂપે રહે છે. ત્યાં પાણી છે ત્યાં પ્રતિબિંબ છે જ; તેમ વૃત્તિ છે ત્યાં સુધી જીવત્ત્વ પણ છે જ ને ?

ગુરુ-પાણીમાં જે પ્રતિબિંબ પડે છે તે છાયામાં વિશેષ દેખાય છે, પણ તે જ પ્રતિબિંબ, તડકામાં એકરૂપ-સમરસ થઈ જાય છે. તેમ વૃત્તિને લીધે જીવ થયો છે તે પ્રકાશમાં લોપાઈ જાય છે. જે લોપાઈ ગયો તે પ્રજ્ઞાકારતાને કઈ રીતે પ્રકાશે ? તે પ્રકાશતો નથી માટે લોપ થઈ ગયો એમ કહ્યું. ખીજી પાણીમાં બિંબ ખૂટી જાય ત્યારે પ્રતિબિંબ પડતું નથી. ત્યાં સુધી બિંબ, પાણીથી દૂર છે ત્યાં સુધી પ્રતિબિંબ હોય એમ દેખાય છે. પણ સૂર્ય પાણીમાં મિશ્રિત થઈ ગયો, પછી પ્રતિબિંબ ક્યાં પડ્યો ? તેવી રીતે વૃત્તિ પ્રજ્ઞાસ્વરૂપથી જુદી પડીને મિથ્યા પદાર્થોને જીવે છે ત્યારે જ વૃત્તિમાં આભાસ જીવની ગળાગળી બેઠો છે. પણ તે જ વૃત્તિ પ્રજ્ઞાકાર થઈ અને બિંબાત્મામાં મળી ગઈ, પછી જીવની આભાસરૂપતા શેમાં બેઠો ? એ પ્રમાણે જીવનો અભાવ થઈ, વૃત્તિવ્યાપ્તિ માત્ર થાય છે. તે વૃત્તિ, અજ્ઞાનનો નાશ કરીને પોતે પણ નાશ પામે છે. ‘અસુક એ પ્રજ્ઞા’ એવું વૃત્તિને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે અજ્ઞાન નાસે છે અને પછી જ્ઞાનતા રહે છે. સામાન્ય વૃત્તિ ઘટાકાર થઈ પણ ત્યાં સુધી ઘટબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય નહિ ત્યાં સુધી તે ઘટને ન જાણવાને અજ્ઞાતતા કહે છે. પછી ‘આ ઘટો’ એમ જાણ્યું ત્યારે ન જાણવાનો ભાવ ગયો.

સ્વરૂપમાં વૃત્તિ ત્યારે ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે જ તે પ્રજ્ઞાસ્વરૂપને ભૂલી, અને ખીજા પદાર્થોને જેવા લાગી. એ જ અજ્ઞાન પછી અભ્યાસથી અંદર-બહાર સંધિ માધીને ત્રણે વિધોને હટાવીને પછી વૃત્તિ પ્રજ્ઞાપ્રકાશમાં વ્યાપી. તે વ્યાપતાં જ પ્રથમ અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું કે સ્વરૂપ દેશ જેવું છે; તે આકાશનો વિચાર ન કરવાને લીધે માર્યું. પછી શ્રવણ મનનથી શોધ કરી અને પ્રજ્ઞા તથા આકાશ ભિન્ન છે એમ જાણ્યું. પ્રજ્ઞાનું યથાર્થ લક્ષણ મનનત્વ છે ત્યારે જ સમાધિમાં તે સ્વરૂપને જીવે છે. આકાશમાં જે સૂક્ષ્મ ભૂતો હતાં તે જડ તત્ત્વોને ગણી નાખ્યાં. પછી જે ખાકી રહ્યું તે અવિનાશી પ્રજ્ઞા અભિન્નપણે

અનુભવમાં આવ્યું. ત્યારે તે વ્યાપક પરિપૂર્ણ ચિદ્ર-ગગન, ત્રિધા પરિચ્છેદ રહિત અને ત્રિવિધ લેહ-શૂન્ય છે એમ વૃત્તિના સમજવામાં આવ્યું. સ્વરૂપ એક નથી અને બે પણ નથી, એવું ચિદ્રૂપ નિર્વિકાર જ્ઞાનધન છે. તેને માટે દ્વાન્ત દેવા જેવો ખીજો પદાર્થ નથી. એવું તે નિરુપમ સહજ છે. તેને માટે પ્રથમ આકાશનું દ્વાન્ત આવ્યું હતું તે ચોધને અન્તે મિથ્યા હતું. અને બાકી જે રહ્યું તે એકરૂપ થઈ ગયું. હવે ઉપમા કોની આપવી? ચિદ્રૂપ ખીજો નથી; માટે સ્વતતીય લેહ લાગતો નથી, છવ અને ધ્વિર એ પ્રતિબિંબો ખરાં નથી, તો સદ્રૂપને ખીજો કયો પદાર્થ ઉપમા દેવા લાયક છે?

જરૂરે જગતની ભાવના કરી હતી અને શૂન્ય-રૂપે ગગનની દૃષ્ટના કરી હતી, તે વિચારથી નાશ પામી, ત્યારે વિજતીય લેહ કયાં રહ્યો? આત્માને કોઈ અવયવ નથી, માટે સ્વગતલેહ પણ લાગતો નથી. એમ ત્રણે લેહનું ખંડન થયું ત્યારે વૃત્તિને ચિદ્રગગન સમજવા લાગ્યું. તે ચિદ્રગગન અસુક દેશમાં છે અને તે સિવાય ખીજા દેશમાં નથી, એમ નથી. પણ તે તો દેસે દિશામાં વ્યાપક છે. તેથી દેશપરિચ્છેદનો લેહ માનેલો તે તૂટી ગયો અને અલેહ એકરસ પ્રહ્મ ભરપૂર જણાયો. તે પરપ્રહ્મ અત્યારે સમાધિમાં પ્રગટ થયો, તેની પહેલાં તેનો નાશ નહોતો થયો, પણ જે ભરપૂર હતો તે જ અત્યારે સામાન્ય વૃત્તિના બાળવામાં આવ્યો. અનંત યુગો, અનંત કલ્પો આપોઆપ થાય છે અને બંધ છે. તેના આદિ-અંતમાં એક સચ્ચિત્ રૂપ જ ભરપૂર છે. કોઈ તેને જુઓ કે ન જુઓ, તેને કાળપરિચ્છેદ નથી. જોનારા માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે. પણ તે તો જેમનો તેમ એકરૂપે રહેલો છે. અસુક એક વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ તેમાં ચિદ્રૂપ નથી એમ નથી. તે સર્વ વસ્તુઓમાં વ્યાપી રહેલ છે માટે પ્રહ્મમાં વસ્તુપરિચ્છેદ નથી. આ પ્રમાણે આત્મામાં દેશનો, કાળનો અને વસ્તુનો લેહ નથી એવું અખંડિત જ્ઞાન, વૃત્તિમાં કમાવવું. વૃત્તિ ભેદમાં જ પસંદીને વિખરાઈ બંધ છે પણ તેને સ્વરૂપ કેવડું મહાન છે તેનો અંત લાગતો નથી. આત્મ

‘એ પ્રહ્મ’, એટલું સમજે ને પછી વૃત્તિ હુપ્ત થાય. એ રીતે વારંવાર બોલે ને વારંવાર લોપાય છે. સ-જાતીય લેહ રહિત અને ત્રિધા પરિચ્છેદ રહિત, અનંત સચ્ચિદાનંદ આત્મસ્વરૂપ છે. એમ વૃત્તિને ત્યારે સમજાય છે અને એવી રીતે સ્વરૂપનું લક્ષણ, સામાન્ય વૃત્તિ બંધ છે ત્યારે અજ્ઞાન નાશ પામે છે.

સ્વજાતીય લેહ—એકસમાન ખીજા વસ્તુ હોય તો તે સ્વજાતીય લેહ.

વિજાતીય લેહ—એકઝી ભુદી, ખીજા જાતની વસ્તુ હોય તો તે વસ્તુની જાતમાં વિજાતીય લેહ છે, એમ કહેવાય છે.

સ્વગત લેહ—એક વસ્તુના અવયવો (ભાગો)ને સ્વગત લેહ કહે છે.

કાલપરિચ્છેદ—એક વસ્તુ સર્વ કાળમાં ટકતી નથી, એ કાળપરિચ્છેદ.

દેશપરિચ્છેદ—એક વસ્તુ અસુક દેશમાં હોય ને ખીજા દેશોમાં ન હોય તેને દેશપરિચ્છેદ સમજવો.

વસ્તુપરિચ્છેદ—એક વસ્તુ કોઈ વસ્તુમાં વ્યાપેલી હોય ને સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપેલી ન હોય તેને વસ્તુપરિચ્છેદ સમજવો.

વૃત્તિનો ત્યારે અધોમુખ પ્રવાહ હતો અને મનાઈ વિષયોમાં વિહરતી હતી ત્યારે તેને આત્મ-જ્ઞાન નહોતું. ને તેથી જ વૃત્તિને આ બત્રીસ તત્ત્વોનો સમુદાય સાથે લાગતો હતો. ત્યારે વિકલ્પાદિ સમુદાયનો અભ્યાસથી ત્યાગ કર્યો, ત્યારે એકલી રહેલી એ સામાન્યવૃત્તિ પ્રહ્મમાં તદાકાર-પ્રહ્મકાર થઈ. અધોમુખ વર્તતી હતી તે ઉર્ધ્વમુખ થઈ. અર્થાત્ વૃત્તિ, પ્રહ્મને જોવા માટે પ્રહ્મ તરફ વળી ત્યારે તેને જાણ્યો. વૃત્તિને જાણ્યો ન હતો ત્યારે પણ યોગ્યોત અખંડ પ્રહ્મ ભરેલો હતો. પ્રહ્મ કેવડો છે તે વૃત્તિને માલૂમ ન હતું. કેમકે તે વખતે માયા-અવિદ્યાનું ખંડ બંધાયું હતું. એ જ અજ્ઞાન. વૃત્તિનું એ અજ્ઞાન, ત્યારે વૃત્તિ અધોમુખ વહેવાનું છોડી ઉર્ધ્વમુખ વહેવા લાગી અને ચિદ્રગગનાકારે થઈ ત્યારે ગયું. એટલું જ છવના અભાવે એકલી વૃત્તિવ્યાપ્તિનું કામ છે વૃત્તિ તદાકાર થઈને લોપાય છે અને ફરી તદાકાર થાય છે, તેને પ્રહ્મ-

વિદ્યા કહે છે. એ પ્રમાણે તેણે પ્રજ્ઞાનુભવ લીધો તેથી વૃત્તિને અભિમાન આવે છે અને મોટા આશ્ચર્યથી કહે છે કે, એટલું મહાન સ્વસ્વરૂપ સઘન, તેને હું કેમ ભૂલી ગઈ! જે સ્વરૂપ ભુલાયું હતું તે જ અનંત જન્મોનાં પુણ્યથી અત્યારે જોતાંજોતાં ગગન સમજવામાં આવ્યું. એવો વૃત્તિને ગર્વ ઉત્પન્ન થવાથી વિકલ્પ પેદા થાય છે. વિકલ્પ ઊઠ્યો એટલે પછી વૃત્તિ ચિદ્ગુણનાકાર થાય તો પણ વિકલ્પ ઊઠ્યા વિના રહેતો નથી. હું પોતે પ્રજ્ઞાકાર થયો, એવું જે અભિમાન ઊઠે છે તે જ રસાસ્વાદ છે. આ રસાસ્વાદ ઊઠે છે ત્યારે સમાધિનો ભગ થાય છે. માટે સમાધિ વખતે આ રસાસ્વાદ વિધનકર્તા થાય છે.

રસાસ્વાદરૂપી વિધન ટાળવા માટે ઉપાય એ જ કે સાધકે તટાકારતાને છોડવી નહિ વૃત્તિ તટાકારતાથી ઉત્થાન પામે તો પુનઃ પુનઃ સ્થિર કરવી. તેને વિકલ્પ પામે આવવા દેવી નહિ વૃત્તિ ઊઠીને ચેતન-આકાશમાં પસરે છે ને તરત લોપાય છે તેના લોપના સાક્ષીરૂપે રહેતું વૃત્તિ ઊઠે કે પસરે તેની કાંઈ ગરજ નથી. પણ પોતે માત્ર પોતાનું સાક્ષીપદ છોડતું નહિ. વૃત્તિનું ઊઠવું, પસરવું અને લોપાવું એ જેના પ્રકાશથી જણાય છે તે જ પ્રકાશ (જ્ઞાન) સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ એક રૂપ લક્ષમાં રાખે, તો વૃત્તિ અભિમાનથી વિકલ્પ પ્રતિ આવે નહિ, પણ મારી રીતે લીન થઈ સાક્ષીમાં ઊઠે છે ને લોપાય છે. પછી તે તટાકાર થઈ ને રહે છે. એ તટાકારતા ચિદ્ગુણ-ગાથર છે. વૃત્તિ સામાન્ય રૂપમાં સ્થિર થઈ રહે છે ત્યારે તેના "અહંપ્રજ્ઞાસ્મિ" એ સૂક્ષ્મ ઉદ્દગાર ઊઠે છે, પણ તે વિકલ્પ તરફ આવતી નથી. માટે ત્રિપુટીરૂપ ધ્યાતા, ધ્યેય, ધ્યાન; કેવળ ધ્યેયમાં સમરસ થાય એ જરૂરનું છે. એ ધ્યાતા પોતે ઊઠે નહિ તો ધ્યેયાકારમાં વૃત્તિની સ્થિરતા થાય છે. વારવાર આ અભ્યાસ વધારવો અને ધીરે ધીરે ધ્યાતા, ધ્યાનનો ત્યાગ કરીને ધ્યેયમાં જ મળી જવું ધ્યાતા ધ્યેયાકાર થયો એટલે પછી અભિમાનનો ઉદ્દગાર જ થતો નથી; પણ સામાન્ય વૃત્તિ, મહજ ચિદ્ગુણનાકાર રહે છે. તે વૃત્તિ પ્રજ્ઞા-સુખ લે છે, પણ ત્યાં વિકલ્પ ઉત્પન્ન થયો નથી. વૃત્તિ પ્રજ્ઞાસુખ લે છે એ પણ રસાસ્વાદ જ છે,

પરંતુ તે તટાકાર થઈ ને રહે છે. રસાસ્વાદ બે પ્રકારના છે. એક સામાન્ય અને બીજો વિશેષ. સામાન્ય રસાસ્વાદ, સામાન્ય ચેતનમાં લીન રહે છે અને વિશેષ રસાસ્વાદ સમાધિમાંથી ઉત્થાન કરે છે. માટે પ્રજ્ઞાસુખ લેવું પણ વિકલ્પ તરફ આવવું નહિ. પોતે ધ્યાતા ન બનતાં ધ્યેયાકાર થઈ રહેવું. વૃત્તિ, એ ધ્યાતા તરફ આવશે તો અભિમાન ઉત્પન્ન થશે. અભિમાન ઉત્પન્ન થતાં વૃત્તિ વિકલ્પાકાર થશે, ને સુખાકારનાની સમાપ્તિ થશે. માટે ધ્યાતાનું અવલંબન કરવું નહિ. પછી સહજ ધ્યેયાકારતા રહેશે, ધ્યેયાકારતા રહેવાથી વિશેષરૂપે થનારા રસાસ્વાદનો વિકાર ઊઠવાનો નહિ. સામાન્ય રસાસ્વાદ પણ જ્યાં સુધી ત્રિપુટીનો ભેદ છે ત્યાં સુધી જ સામાન્યરૂપમાં રહે છે. જ્યારે સ્વતઃ પ્રજ્ઞા થઈ ને દૃઢ અપરોક્ષ સહજ રૂપે રહેશે ત્યારે ત્રિપુટીનો ભંગ થશે ત્રિપુટીનો ભંગ થતાં રસાસ્વાદનો ભંગ થાય છે. ત્રિપુટીભંગ પર્વત રસાસ્વાદ સામાન્ય રૂપે રહે છે. વિશેષાકારે રહેતો નથી. માટે તે વિધનકર્તા નથી. જે વિધનકર્તા, વિશેષાકારનો રસાસ્વાદ છે તેને હટાવવો. એમ થવા માટે સાધકે ધ્યાતા અને ધ્યાનનું અવલંબન ન કરતાં ધ્યેયાકારતામાં જ રચ્યા કરવું. એ વૃત્તિવ્યાપ્તિ જ પ્રજ્ઞાવિદ્યા છે. તે અગ્નિનો હટાવે છે અને જલદી દૃઢ અપરોક્ષ સમાધાનમાં મેળવે છે આ પ્રજ્ઞાવિદ્યાને સાધક, મુનિ, સંત સદાય સેવે છે, અને તેના વડે તરત સંસારથી છૂટે છે. માટે એ પ્રજ્ઞાવિદ્યા હે રવિવત્ ! મેં તને કહી આ વિદ્યાના અભ્યાસથી હું દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર

કેવળ ચિદ્ગુણનાકાર થઈ ને સુખરૂપ રહેનારી સામાન્ય વૃત્તિ, એ વાસનાનંદનો પ્રકાર છે. જાગૃતિ ગઈ, ને પૂરી ઊંધ લાગી નથી, એવા વખતમાં વૃત્તિને પ્રજ્ઞાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. મન-ચુદ્ધિનો કેવળ અભાવ થાય છે, અને વૃત્તિ પાછળ જોવા લાગે છે તે વખતે વૃત્તિમાં પ્રજ્ઞાનંદનું પ્રતિબિંબ પડે છે. પછી સહજ સુખની લહેર આવે છે, ને આનંદાકારની ઝલક અનુભવાય છે ત્યારે વાસનાવૃત્તિ સુખાકાર થઈ સુખી રહે છે, માટે તેને વાસનાનંદ કહે છે.

વાસનાનંદનો અનુભવ લીધા પછી જ્યારે ગાઢ

સુપુત્રિ લાગે છે ત્યારે કેવળ પ્રધાનનંદ રહે છે. તે આનંદ, વૃત્તિને અનુભવતાં આવડતો નથી. સુપુત્રિ-માંથી કોઈ ઉકાડે ત્યારે પૂરતી ઊંઘ ઊંડી ન હોય ને પૂરતી જાગૃતિ આવી ન હોય ત્યારે ત્યાં વાસનાનંદ પ્રગટે છે. એમ સુપુત્રિના આદિ-અંતમાં વાસનાનંદનો અનુભવ, સર્વ જગતને સાધન વિના જ થાય છે. તે જ વાસનાનંદ, જ્યાં ત્રણ ગુણોનો વિકાર નથી, એવી કિંદાસ વૃત્તિમાં પણ છે. તે જ અત્યારે સમાધિના અભ્યાસથી વિકલ્પોનું બંદ હટાવીને તદ્દાકારે વૃત્તિ-વ્યાપ્તિ થવાથી સાધકના અનુભવમાં આવે છે. અહીં પણ મનબુદ્ધિથી વિરુદ્ધ થઈને સામાન્ય વૃત્તિ પ્રધાનકાર થાય છે ત્યારે તે સામાન્ય વૃત્તિમાં પ્રધાનનંદનું પ્રતિબિંબ પડે છે. જ્યાં વૃત્તિ ઊંડીને પસારે છે ત્યારે જ વાસનાનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે, અને વૃત્તિ સામાન્ય સુખમાં સ્થિર રહે છે. તેથી વૃત્તિ સુખી થાય છે. 'તે સુખ છે' એવો ઉદ્ગાર ન થતાં કેવળ સ્તબ્ધપણે વૃત્તિ તદ્દાકાર થાય છે. તે જ પ્રધાનનંદનું પ્રતિબિંબ વાસનાનંદ છે.

શિષ્ય-અભ્યાસથી એટલી સ્થિતિ સાધી તો પણ પ્રધાનનંદની પ્રાપ્તિ ન થઈ. વાસનાનંદની જ પ્રાપ્તિ થઈ; તો પછી અભ્યાસ શા માટે કરવો? વિકલ્પો શા માટે હટાવવા? જો સુખ્ય આનંદની પ્રાપ્તિ થાય તહિ તો વાસનાનંદનો શા ઉપયોગ? તેનાથી શું થવાનું છે?

ગુરુ-અભ્યાસથી વાસનાનંદ દૃઢ થાય ત્યારે પ્રધાનનંદ નહક છે એમ સમજવું વૃત્તિ ઊંઘે, પસારે અને લીન થાય ત્યારે અને પુનઃ ઊંઘે ત્યારે તે દ્રશ્યની દૃષ્ટિમાં સ્પષ્ટ રીતે આવવું જોઈએ, અને કેળાવા લાગવું જોઈએ. હાથકંઠાને જોવા માટે જેમ ચરીસાની જરૂર નથી પડતી, તેમ એટલી ખુલ્લે-ખુલ્લી રીતે વૃત્તિની ઊંઘ-મેસનો અનુભવ આવવો જોઈએ. સહજ વૃત્તિ ઊંઘે કે દુરત તેને જોવી. તે પસરીને લોપાય તે પણ જોવું. અભ્યાસથી વૃત્તિને એટલી તાલીમ આપવામાં આવે ત્યારે જ અભ્યાસ સફળ થયો એમ સમજવું. જેમ દરવાજા વચ્ચેનો દીવો, કાંઈપણ પરિશ્રમ વિના અંદરથી અને બહારથી જોઈ શકાય છે તેમ અભ્યાસ દૃઢતર થાય અને તેને

લીધે વાસનાનંદ સ્પષ્ટ અનુભવમાં આવે, ત્યાર પછી પ્રધાનનંદ પ્રાપ્ત થવામાં વાર લાગતી નથી. સુપુત્રિના આરંભમાં જે વાસનાનંદ હોય છે તે જ અભ્યાસ વગર સુપુત્રિમાં પ્રધાનનંદ થાય છે. તે વખતે ત્યાં વૃત્તિ રહેતી નથી. અને વાસનાનંદ પણ અલગ રહેતો નથી પણ સંપૂર્ણ પ્રધાનનંદ જ હોય છે. એનો અનુભવ સર્વ જગતને છે. જ્યાં વાસનાનંદનો ખરો અનુભવ થયો હશે ત્યાં ધ્યાતા, ધ્યેય, ધ્યાન એ ત્રિપુત્રીનો વિકાર પણ રહેવાનો.

અંતઃકરણની વૃત્તિ અવચ્છિન્ન ચેતન-સાક્ષી, તે ધ્યાતા. એ ધ્યાતા યોતે યોતપ્રોત ચિદ્ગગન જુએ છે અને એ ધ્યેયનું સુખ લઈને ધ્યાતા સુખાકાર થાય છે. એવો ત્રિપુત્રીનો જુદાપણાથી જોવાનો જે આનંદ તે વાસનાનંદ. તે ધ્યાતા, ધ્યાનનો લોપ થાય અને ધ્યેય માત્ર ચિદ્ગગન, સ્વાનુભવ વિના ણાકી રહે તે જ પ્રધાનનંદ.

શિષ્ય-પ્રધાનનંદની પ્રાપ્તિ કરવાનું સાધન શું?

ગુરુ-સાધન છે વિચાર. વિના વિચારે કેવળ અભ્યાસથી પ્રધાનનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી. અભ્યાસથી એટલું જ કે વાસનાનંદની પ્રાપ્તિ થાય. પ્રધાનનંદ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થતો નથી. તે માટે વિચાર જ જોઈએ. પણ આ વિચારદ્વારા પ્રધાનનંદની પ્રાપ્તિ માટે અભ્યાસથી વાસનાનંદરૂપ વૃત્તિવ્યાપ્તિનો અનુભવ, પૂરેપૂરો આવવો જોઈએ. અભ્યાસના બળથી તે અનુભવ દૃઢ થયા પછી ચંદ્રશાખા ન્યાય પ્રમાણે સાધકે વૃત્તિવ્યાપ્તિરૂપી પ્રસવિધા નામક શાખાનો ત્યાગ કરીને પ્રધાનનંદરૂપ ચંદ્રને જોવો. શાખાને છોડીને જેમ ચંદ્ર જોવાનો, તેમ વિચારથી સાધકે ત્રિપુત્રીનો ત્યાગ કરીને પ્રધાનનંદ જોવાનો અને પ્રાપ્ત કરવાનો. પ્રધાનનંદનું આગમના શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલું છે, અને વિચાર કોને કહેવાય તેનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે. આ શ્લોકમાં અભ્યાસ સ્પષ્ટ બતાવ્યો અને સમાધિ-અભ્યાસમાં ચાર વિદ્યો આવે છે તેનો નિષેધ કર્યો. અભ્યાસ બે કદ્યો તે વૃત્તિવ્યાપ્તિનો અભ્યાસ કરી વિકલ્પો રોકવા. જેને પ્રધાનનંદની ધૃત્તિ હોય તેણે આ ઉપાયમાં પ્રવૃત્ત થવું. અને આ અભ્યાસ અતિ પ્રયત્નથી કેમવાર કરવો. અંદર-

ગઢાર સંધિ સાધીને, ચાર વિગ્રો હટાવી, સ્વાનુભવથી સ્ફુર્તિ સહિત ચિદ્ગગન જોવું. સામાન્ય વૃત્તિથી ચિદ્ગગન ગ્રહણ કરવું. ચિદ્ગગનમાં સ્ફુર્તિને જોવી. એ અનુસંધાન શણે શણે વધારવું.

વાયુ જેમ આકાશમાં વ્યાપે છે તેમ વૃત્તિ ચિદ્ગગનમાં વ્યાપે છે. વિષયોથી લઈને અહીં સુધી અભ્યાસથી પગદંડી કરવી. પછી ત્રિપુટી સહિત જે પરબ્રહ્મ, તેમાં અભિનિયત થવું. અને તેમ થવા માટે પછી અભ્યાસ છોડીને વિચાર દ્વારા અપરોક્ષ માદ્વારકાર પામ કરવો હવે આ નીચેના ૧૭ કોષમાં વિચારથી એકતા થાય તે માટે હવે અને પ્રશ્નનું રૂપ કહેવામાં આવે છે.

સવિકલ્પક જીવોયં પ્રજ્ઞસ્થાત નિર્વિકલ્પકં ॥

અર્થ પ્રજ્ઞેતિ વાચ્યેન સ્વોપમર્થોભીયતે ॥ ૧૩ ॥

જે માયાને લીધે બ્યર્થ બીજો ભાગ થયો તે હવે ખરે સવિકલ્પ છે અને માયાતીત અનંત પ્રજ્ઞાત્મા નિર્વિકલ્પ છે. એ જ અર્થ “અહંપ્રજ્ઞાસ્મિ” મહાવાક્ય કહે છે, માટે સાધકે જલદી વિચાર કરીને અભિનંતા વરવી. પ્રથમ હવનું રૂપ કહેવું છે અને ક્યાથી ક્યાં સુધી છે તે વિચારથી જાણીને તેનો ત્યાગ કરવો અને “હું પ્રજ્ઞ છું” એ નિશ્ચય કરવો. પહેલાં નિદ્રાપૂર્વક રૂપ કહેવું છે તે જ હવે સકલ્પ તે જોઈ છે અને પતંગિયાની પેઠે નાટ થાય છે. વૃત્તિ જોઈતાં જ મન-બુદ્ધિ જોઈ છે અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોમાં જાય છે. તે મનબુદ્ધિમાં ચ્યનનનું પ્રતિબિંબ કિંચિત્ પ્રકાશ કરે છે. મન, ‘એ કે નથી?’ એવો સંશય કરે છે. પછી બુદ્ધિ ‘એ અમુક વસ્તુ છે’ એમ કહેવે છે અનેના વ્યાપારનું ચિત્તન કરે તે ચિત્ત, અને હું-હું કરે છે, તે અહંકાર. અહીં વિચારથી જોઈએ તો પદાર્થ એ જ છે એક ચચ્ચળ અને બીજું ભાસ ચેતન. તે બે પદાર્થના વિભાગથી ચાર પ્રકાર થયા. મન બુદ્ધિ ચિત્ત અહંકાર, એ ચચ્ચળ પદાર્થ. જે ચચ્ચળ તે જ વૃત્તિનો વિકાર છે. એ વિકારને પ્રકાશ આપનાર હવ ચેતન્ય છે.

હવનું રૂપ

સવિકલ્પક જીવોયં ॥

વૃત્તિ-વિકાર અને હવ-ચેતન્ય બન્ને મળીને

એક સંકલ્પ એ જ વિકલ્પરૂપ હવ. ગગનમાં જેમ વીજ ચગકે, તેમ અલ્પ હવ ઉત્પત્ત થઈ ને લોપાય છે. વીજ જોતાં જ પદાર્થો જાણાય છે. અંધારમાં બધું ઉગમક થઈ બાય છે. વીજનો ચમકાર નિમિષ માત્રમાં સમાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી અધિક જ અંધારું ઢેળાવા લાગે છે. તેવી રીતે હવ, સંકલ્પ જોતાં જ “આ અમુક, આ અમુક” એમ પદાર્થ જુએ છે, અને લાગણી જ નિમિષમાત્રમાં તેનો લય થાય છે. હવના પ્રકાશથી ‘અમુક છે કે નથી?’ આ પ્રિય છે, દ્રેષ્ય છે કે ઉપેક્ષ્ય છે તેની મમજળ ન પડતાં ઘણીવાર જોઈ તો ય મંશયામાં પડે એ જ મન. બુદ્ધિ જ્યાં સુધી નિશ્ચય કરે નહિ ત્યાં સુધી મન ક્ષણેક્ષણે જોઈ છે અને લોપાય છે. હવ સ્ફુરણ હોવા છતાં પણ તેની મંશયાત્મકતા જતી નથી. પછી “આ અમુક પદાર્થ છે” એવો બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે ત્યારે મનની સંશયાત્મકતા નાશ પામે છે. આ બધું પ્રિય છે. તેનો અંગીકાર કરવો. એ દ્રેષ્યનો તદ્દન નાશ કરવો આ ઉપેક્ષ્ય બ્યર્થ છે, તેની ઉપેક્ષા કરવી. કેમકે તે પ્રિય નથી ને દ્રેષ્ય પણ નથી. આને અહંકાર સમજવો. એ બુદ્ધિનો બીજો પ્રકાર જ છે. આ રીતે હવના ચાર પ્રકારના વિકાર ક્ષણેક્ષણ થાય છે. આ પ્રિય પદાર્થ મારે છે. એ બીજો પદાર્થ તારે છે. એમ વિકલ્પરૂપ હવ અભિમાનથી જાણે ઉપાડે છે વાસ્તવિક આ માડું, આ માડું, એમ માનવાનું કારણ શું છે? સ્વસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. પોતે ક્રોધ છે એ ન બાણતાં શરીરને “હું” માને છે. અહંકારથી દેહ પર્યાંત સર્વ જુદાં જુદાં છે. હવ તે સર્વ પર્યાંત સર્વ સહિત સંઘાતને હું માનીને જોઈ છે. એ નિરૂપણ વિસ્તારથી પાછળ કરેલું છે. સર્વને હું માનીને જોઈ છે એ જ અહંકાર સંયુક્ત હવ છે.

હું-પણું-ભતિ, વર્ણ, આશ્રમ, સાડું, નરનું સર્વ હું જ છું એમ માને છે તેને હુંપણું કહે છે શરીર હું અને આ બધું સાડું એમ માનનારે તે જગતનો વિશ્વાભિમાની હવ. એ હવ સહિત મન-બુદ્ધિ ક્ષણેક્ષણે જોઈ છે અને લોપાય છે, પણ હુંપણાનો ઘાત ચતો નથી, અર્થાત્ હવપણું કદી પણ મરતું નથી વિકલ્પના અભાવ વખતે હુંપણું

હોય છે, તે જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી તેવું જ રહે છે. જાગૃતના સંસ્કારથી આવનારી સ્વપ્નાવસ્થાનો અભિમાની તેજસ આ સૂક્ષ્મદેહમાં વિકટપનો ઉભારો છે. સ્વપ્નમાં પણ સંકટપ ઊઠે છે અને લોપાય છે, પણ અભિમાન બદલાતું નથી. એ તો ઠીક, પરંતુ સુષુપ્તિમાંયે હુપલું વ્યાપી રહેલ છે. સુષુપ્તિ એટલે કારણ શરીરમાં મન-પ્રુદ્ધિ લીન થતાં જડતારૂપ અજ્ઞાન રહે છે તે. એ અજ્ઞાનની ત્રણ અવસ્થા છે: સુષુપ્તિ, મૂર્ચ્છા અને મરણ. આ ત્રણ અવસ્થામાં અજ્ઞાન રૂપથી હુપલું છે, તેને પ્રાણ કહે છે. એ વિકટપના અભાવમાં જીવનું રૂપ છે. સુષુપ્તિ વખતે તે આત્મસ્વરૂપમાં મળે છે પણ અજ્ઞાનપણું નષ્ટ નથી થતું. ઉત્થાન થતાં જ વિદ્યેપ ઊઠે છે ત્યારે અભિમાન ધરે તે જ વિશેષ પ્રાણ; પણ તે સુષુપ્તિમાં સામાન્ય રૂપે હોય છે.

તે જ પ્રમાણે મૂર્ચ્છાકાળે “હું મૂર્ચ્છિત પડ્યો હતો તે સાવધ થયો. અને દેહ મરણ પામે ત્યારે પણ અભિમાનનો ધાત થતો નથી. પ્રાણપ્રયાણ સમયે “હું મર્યો” એ ભાવ ધરીને અત્યંત મેહોશ થાય છે. તે પછી જન્મતાં જ પાદ કરવા લાગ્યો કે, પહેલાં હું મર્યો હતો તે અત્યારે જન્મ્યો ગર્ભમાંની અને તે પહેલાંની યમયાતનાથી લયલીત થયો હતો તે શ્રમથી અત્યારે મને બહુ ભૂખ લાગી છે એમ માનીને મુખ ખોલે છે. એથી સમજવાનું કે મરણ આવે તોપણ હુપણાનો અભાવ થતો નથી. સંવિકટપનો ત્યારે અભાવ થાય છે ત્યારે પણ તેનું કારણ (પ્રાણ) રહે છે. વિકટપના અભાવે ત્યારે આત્મસ્વરૂપ આત્મગીત અનંત રહે છે ત્યારે જીવત્વ જરાપણુ રહેતું નથી તોપણુ જીવનો હેતુ (પ્રાણજીવ) ત્યાં રહે છે. જાગૃતમાં જ્ઞાન થયું નહિ, મરણ થતા અજ્ઞાન ગર્ભમાં મળે, અજ્ઞાન પણ નષ્ટ થતાં કેવળ પ્રજ્ઞાતત્ત્વ રહે, તે જ ઉત્થાનકાળે જન્મતાં સાવધપણુમાં વિદ્યેપની ઉત્પત્તિ થઈ. તેથી જાણવું કે જે સામાન્ય હેતુ (પ્રાણ) હતો તે અત્યારે જન્મતા વિશેષરૂપે સ્ફુરવા લાગ્યો એ પ્રમાણે સુષુપ્તિ, મૂર્ચ્છા અને મરણ; આ ત્રણ ઠેકાણે પણ હુપણુ હોય છે. માટે જીવપણું, આત્માના સનાતન જ્ઞાનના અભાવે પ્રલયકાળમાં

પણ છે. એ વાત તો અજ્ઞાન સમયની થઈ પણ હે રવિદત્ત! જે સમાધિ-અભ્યાસનો ઉપાય કહ્યો; તેમાં પણ હુપણું પહેલાંની જેમ જ છે. કેમકે અહીં પણ હજી સુધી વિદ્યારથી અજ્ઞાનનો નાશ કર્યો નથી. અભ્યાસથી માત્ર સ્થિરપણું સાધ્યું તેને લીધે જે સુષુપ્તિ છે તે જ પ્રાણજીવ છે એમ સમજવું

જેને પ્રજ્ઞાજીવ કહે છે તે પ્રજ્ઞાવિદ્યાનું ગૌરવ છે પરંતુ તે પણ મુક્તાજ્ઞાનનું જ સ્થાન છે, એમ સમજ; અને તે જ હવે કહું છું. પ્રથમ સંધિનું જ્ઞાન થયું. તેનું વિદ્યેપથી “હું સમાધિસ્થ” એવું અભિમાન લે છે. “હું” એટલે દેહ-ધન્યથાદિક. આ એક વિશ્વાભિમાની જીવ છે. જે તેની સમાધિમાં પણ દેહપ્રુદ્ધિ જાય નહિ, તો તે સમાધિ શાની? કેમકે ‘સમાધિ સાધનારે તે હું જ’ એવા અભિમાનથી કર્તા થયો. અને ‘હું જ પ્રલયગુણ લઉં છું’ તે અહીં લોકતા થયો એ પ્રમાણે કર્તાપણું-લોકતાપણું બળપૂર્વકે માથે લે, એ જ બીજા તેજસ અભિમાની જીવનું લક્ષણ છે. એ લક્ષણો સમાધિમાં છે, એમ સાધકે વિચારથી જોવું.

શિષ્ય-એ લક્ષણો તો વિદ્યેપને લીધે છે ને? મન-પ્રુદ્ધિ છે તેથી અકટકૃતિ ઊઠે છે.

ગુરુ-વિદ્યો હટી જાય છે ત્યારે પણ પ્રાણ મરતો નથી. પહેલું વિદ્ય વિદ્યેપ. અભ્યાસથી એ વિદ્ય નષ્ટ થાય છે ત્યારે બન્ને દેહનો ક્ષય આપોઆપ થાય છે, અને તેના બે અભિમાની વિદ્ય-તૈજસનો પણ નાશ થાય છે પણ તેનો મૂળો નાશ થતો નથી સુષુપ્તિમાં જેમ લીન થઈ ને રહે છે તેમ અત્યારે લયરૂપ બીજા વિદ્યમાં તે લીન થઈ ને રહે છે. પ્રાણ મર્યો નથી તેથી સુષુપ્તિમાંથી જેમ બન્ને અભિમાની વિદ્ય-તૈજસનું ઉત્થાન થાય છે તેમજ સમાધિને વખતે પ્રાણ મર્યો નથી માટે વિદ્ય-તૈજસ ઉત્થાન પામે છે. શૂન્યમાં અને સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનનો અભિમાની પ્રાણ રહે છે તેથી જ વિદ્ય-તૈજસરૂપે વિદ્યેપનું ઉત્થાન થાય છે. લય જેવો જ કથાય છે. તેમાં પણ જ્ઞાનરૂપ ઉપાય નથી તેથી પ્રાણ અભિમાનીનું જલદી ઉત્થાન થાય છે. એ વાત જવા દો, પણ ચોક્કસ વિદ્ય જે રસાસ્વાદ, કે જેમાં વૃત્તિએ સ્વરૂપનો સ્વાદ લીધો

છે, ત્યાં પણ એ અભિમાની—વિશ્વ, તૈજસનો ખાપ જે પ્રાણ, તે હવતા છે. વૃત્તિ ઊઠીને ચિદ્ગગનમાં વ્યાપી, ત્યારે ‘ઐતપ્રોત અનંત એ જ પ્રજ્ઞ છે,’ એવું તેને જ્ઞાન થયું. વૃત્તિ ચિદ્ગગનમાં પવનની જેમ પસરે છે અને તેમાં વ્યાપી વિરમે છે. પણ તે વૃત્તિ, ચિદ્ગગનનું જ્ઞાન કરીને વિરમે છે અને પુનઃ તદાકાર રૂપે જ ઊઠે છે. એ રીતે સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે વૃત્તિનું અજ્ઞાન જાય છે. પણ તે જ વૃત્તિ અભિમાનથી કહે છે કે “મેં પ્રજ્ઞને જાણ્યો!” પછી એ અભિમાનથી ઊછળીને વૃત્તિ, વિદ્રોષ તરફ આવે છે. અને “અહંપ્રજ્ઞ” એવો વિદ્રોષ થાય છે. તેને જ વિશ્વ-તૈજસ સમજવા. પ્રથમ જે વૃત્તિ પ્રજ્ઞાકાર હતી તે જ ઊછળીને વિદ્રોષાકાર થઈ. તો પછી એ અહંકૃતિ, પ્રાણ અભિમાની હવની નથી તો ખીજ કેવી છે ?

વિશ્વતૈજસ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે પ્રાણમાંથી નીકળે છે માટે વિશેષ રસાસ્વાદમાં એ ત્રણ અભિમાની છે.

શિષ્ય-પણ જ્ઞાન જ અજ્ઞાન શી રીતે થયે ?

ગુરુ-કેન ઉપનિષદમાં વિજ્ઞાત તે અવિજ્ઞાત, એમ કહેલું છે. પ્રજ્ઞ પોતાના પ્રકાશથી વૃત્તિ સહિત સર્વને જાણે છે. તે પ્રજ્ઞને જાણવા માટે એમાંનું કાણુ સમર્થ છે ? કાંઈ જ નથી. વૃત્તિ જાણવા ગઈ ત્યારે તદાકાર થઈ, તે તેમાં મળી અને પાછી તે ઊઠી, તેથી જાણવાને કાંચો કરીને ખાલી અભિમાન ધરે છે. તેને વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણવામાં ન આવતાં જાણ્યા જેવું લાગ્યું તે જ અજ્ઞાન ખરું સ્વરૂપ જાણ્યું ન હોય ને જાણ્યાનું બ્યર્થ અભિમાન કરે તે જ પ્રાણ. વૃત્તિ અભિમાનથી કૂલીને વિદ્રોષાકાર થઈ અને તે જ પ્રાણરૂપ માતાએ વિશ્વ-તૈજસ નામનાં બે ખચ્ચાં પેદા કર્યાં ! એ માટે અહંપ્રજ્ઞાસ્થિતિના ઉત્લાસરૂપ વિશેષ રસાસ્વાદમાં પ્રાણરૂપ બેઠું ઉઘાડે છે, એ નક્કી સમજવું. સામાન્ય રસાસ્વાદ તો સ્વરૂપમાં તદાકાર થઈને જ સ્થિર રહે છે. તેને વૃત્તિ; ઊઠે, પસરે કે હીન થાય એ ન જાણતાં અને અહંકૃતિ ન લેતાં માત્ર તે પ્રજ્ઞાકાર થઈ રહે છે. ધ્યાતા એકતાન ધ્યેયરૂપ ચિદ્ગગનને

લક્ષ્ય બનાવે છે, ત્યારે તેને, હું ધ્યેયથી જુદો કોઈ ધ્યાતા હું એવો કિંચિત્ ઉદ્ભાર પણ કાઢતાં આવડતો નથી. ધ્યેયાકાર ચિદ્ગગનમાં વૃત્તિ, એકદેશી સહજ ઊઠે છે પણ તે ઊઠી, એવો સંકેપ સ્ફુરતો નથી. તેમજ વૃત્તિએ સ્વરૂપ જાણ્યું એમ પણ સ્ફૂર્તિમાં ઉત્પન્ન થતું નથી. અથવા સ્ફુરણ ઊઠીને વિપ્રસારી ગયું એ પણ સ્ફૂર્તિમાં ઉત્પન્ન થતું નથી. એ રીતે ધ્યાતાની ધ્યેયાકાર અનુવૃત્તિરૂપ ધ્યાનાસ્થિતિ થવાથી, ધ્યાતા-પણાની અહંકૃતિ, ધ્યાતા સામાન્યરૂપે પણ લેતો નથી. આ તદાકાર સ્થિતિનું નિર્વિઘ્નતા સમાધિ એવું નામ છે એ નિર્વિઘ્નતા સમાધિમાં સુખાકારતાનું જે અહંકૃતિ છે તેને વાસનાનંદ કહે છે.

વૃત્તિ સુખદ, ખને ભૂલી ગઈ અને એક સુખરૂપમાં સુખાકાર થઈને રહી તે જ દૈવ વાસના. એ વાસનામાં તદાકારપણું છે માટે તેના પર વાસનાનંદનો આરોપ કરાય છે. એ રીતે એકરૂપ પ્રજ્ઞાકાર થતું એ જ વૃત્તિવ્યાપ્તિનું મહત્ત્વ છે. એવી સમાધિની સ્થિતિમાં પણ પ્રાણ શ્વસ રીતે રહે છે. તે ત્યાં કઈ રીતે રહે છે તે કહું છું. ઉપર જે સમાધિની સ્થિતિ કહી, તેમાં પ્રાણ પ્રત્યક્ષ નથી. પણ તે છે, એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે, તે એમ કે:-ધ્યાતા જ્યારે સામાન્યરૂપે પણ અભિમાન લેતો નથી ત્યારે તે તદાકાર થઈ રહે છે. ધ્યાતાને વૃત્તિની જરૂર છે. તેનાથી તે ધ્યાન કરે છે માટે ધ્યેયથી ધ્યાતા અલગ છે એમ નક્કી થયું. તેમજ તે ધ્યેયરૂપ ચિદ્ગગનને જુએ છે, તેથી ધ્યાતા અલગ, ધ્યેય અલગ અને વચ્ચે રહેલું ધ્યાન, તે પણ અલગ; એમ એ ત્રિપુટી ભિન્ન રૂપથી રહે છે. નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ ગોચરવૃત્તિ ધ્યેયાકાર થાય છે ત્યારે તેને ‘હું ધ્યાન કરું છું’ એ ભુલઈ જાય છે અને અનુભાવ્યને અનુભવે છે ત્યારે તે ખીલું કાંઈ સલામતી જ નથી પણ કેવળ તદાકારપણું સ્થિર રહે છે. પરંતુ જ્યારે ઉત્થાન પામે છે ત્યારે સ્મરણ કરે છે કે, અમુક સમય હું વૃત્તિ વિના ધ્યેયાકારે સ્થિર થયો હતો. મને ધ્યાતાપણુનો જન્મ જેટલો પણ ઉદ્ભાર થયો ન હતો એમ સમાધિમાંથી ઉત્થાન થયા પછી યાદ કરે છે માટે ત્યાં ધ્યાતાપણું અસ્તિત્વ છે. એ જ ધ્યાતા, ધ્યાનને

લીધે ધ્યેયથી ભુદો થયો. વિચાર કરીને જોતાં એ વિસ્મરણરૂપ મૂલાજ્ઞાન જ છે. જ્યારે પોતે ધ્યાતા બન્યો ત્યારે પોતાના ધ્યેય સ્વરૂપને ભૂંડ્યો. એ વિસ્મરણરૂપ મૂલાજ્ઞાનને હે રવિદત્ત ! તું વિચારથી જો.

પોતે ખુદ ધ્યેય હોવા છતાં ધ્યાતાપણુનો સંબંધ લીધો, માટે તદાકાર ધ્યાનમાં એ મૂલાજ્ઞાન છે. હું ધ્યાતા, એ અભિમાનની જામીં લઈને તદાકાર થાય છે અને ઉત્થાન કાળે 'હું સુખી હતો' એમ કહે છે તે જ પ્રાણ અભિમાની જીવ. ધ્યેયકારથી તે સુખી થયો. કેવળ સુખમાં અભિન્ન થયો નહિ. એ માટે તેને વાસનાનંદ કહે છે. જેવો ભગવતિ અને સુપુત્રિની વચમાં વાસનાનંદ છે, તેવો જ આ વાસનાનંદ છે. સુપુત્રિમાં જેમ પ્રહ્લાનંદ, અનુભવ વિના સ્વાનંદ કંદ છે તેમ ત્રિપુટીના ત્યાગ પછી જ્યારે ખુદ અભિન્ન-અદ્વૈત થાય ત્યારે તેને અનુભવ રહિત પ્રહ્લાનંદ માનવો. એમ સ્વયં સુપ્રસિદ્ધ પ્રદ્ધ, વિચાર વગર નહિ થવાય. અભ્યાસથી એટલું જ સંધાય કે ચાર વિન્નોને હટાવીને તદાકારતા થાય. એમ લાગે વખત અભ્યાસ થાય ત્યારે સાધક વિચારને યોગ્ય બને છે. જ્યારે "હું ત્રિપુટીથી પર, આનંદનો ભંડાર છું" એવો શુદ્ધ વિચાર થશે ત્યારે અભ્યાસના સર્વ પ્રકાર આપોઆપ ગળશે. એ માટે વિચાર થાય ત્યાં સુધી અભ્યાસ યથાશુદ્ધ કરવો જ. જ્યારે વિચારથી અભિન્નતા પ્રાપ્ત થશે ત્યારે અભ્યાસ કૃતાર્થ થઈ ગળી જશે. જ્યાં સુધી અભ્યાસ છે, ત્યાં સુધી ત્રિપુટી છે. અને ત્રિપુટી છે ત્યાં સુધી મૂલાજ્ઞાન છે. તેમજ મૂલાજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી તેની સાથે પ્રાણ છે. માટે મૂલાજ્ઞાન ભય ત્યાં સુધી જીવ કાયમ છે.

શિષ્ય-પહેલાં કહેવામાં આવ્યું કે વૃત્તિવ્યાપ્તિ વખતે ફલવ્યાપ્તિરૂપ જીવ નથી, ને અત્યારે ત્રિપુટીમાં જીવ છે, એમ તમારા કહેવામાં મોટો વિરોધ આવ્યો. ગુરુ-સમાધિમાં વિકલ્પરૂપ જીવ નથી, તે અત્યારે છે, એમ કોણ કહે છે ? તે પ્રત્યક્ષ નથી જ પણ વિકલ્પનો હેતુ છે. જેવો બે દેહના વ્યાપારમાં વિકારી જીવ વિકલ્પરૂપ છે તેવો વિકલ્પરૂપ સુપુત્રિમાં કયાં રહે છે ? નથી રહેતો. પણ તે હેતુરૂપે રહે છે. તમામ વિકલ્પ મૂળથી ગમ્યા, શુદ્ધિ સાથે આભાસ પણ હ્રાસ

થયો. તે પછી એકઠો પ્રહ્લાનંદ જ રહ્યો, પરંતુ જીવનો હેતુ મર્યો નહિ. એ હેતુ જ પ્રાણ અભિમાની. જીવ અજ્ઞાન લઈને લીન થાય છે પણ ઉત્થાન થતાં જ પાછો વિશ્વ-તૈજસરૂપે પ્રગટ થાય છે. સુપુત્રિમાં જીવ કિંચિત્ પણ ન હોવા છતાં ઉત્થાન થયું, તેથી જીવનો હેતુ હટો એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમ પ્રાણ અભિમાની તદાકારતામાં છે એવી પણ કલ્પના કરવી. તદાકાર મમાધિમાં જ્યાં સુધી ધ્યાતા, ધ્યેય ગોચર સ્થિર છે ત્યાં સુધી વિકલ્પરૂપ જીવ, વિશ્વ-તૈજસ હોવાય છે. પરંતુ એ વિકલ્પરૂપ વિશ્વ-તૈજસનો બાપ પ્રાણ, તે ધ્યાતામાં રહેલો છે. માટે પુનઃ વિશ્વ-તૈજસનો પ્રાણમાંથી પ્રસવ થાય છે. અજ્ઞાનથી આ સર્વ થયું અને પછી સર્વ તેમાં લય પામ્યું પરંતુ એ કારણરૂપ અજ્ઞાન, દૃઢ અભિન્ન જ્ઞાન વિના નાશ પામવાનું નથી. વૃત્તિને જે બાણવામાં આવ્યું તે ચિદ્રાગમન. તે ચિદ્રાગમન વૃત્તિનો લોપ થતાં જ લોપાઈ જાય છે. પછી વૃત્તિના અભાવે જે શૂન્ય અજ્ઞાન રહે છે તે પ્રીટું નથી જ્યારે વૃત્તિ સાથે, વૃત્તિનો લય દેખનારો અનુભવમાં આવશે અને જ્યારે ન બાણતો નિશ્ચયથી જણાશે ત્યાર જ મૂલાજ્ઞાન નષ્ટ થશે જ્યાં સુધી જીવ સંકલ્પનું મૂળ મૂલાજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી લેદ હટાવ્યો જતો નથી. વિકલ્પરૂપ જીવ ન હોય ત્યારે પણ તેનો હેતુ રહે છે. આ હેતુ, સવિકલ્પ અને નિવિકલ્પ બન્નેની સંધિમાં રહે છે. તેને સવિકલ્પત્વ નથી તે પણ તે સવિકલ્પમાં છે એવી કલ્પના કરવી. નિવિકલ્પમાં તે હેતુની વાત જ નથી. વાયુ અને વાયુનો નિરોધ વાયુ જ કરે છે એમ માનવાથી કંઈ બાધ આવતો નથી, પણ તેનો આકાશ પર આરોપ કરે, તે આકાશને તેનો સ્પર્શ થતો નથી. તેમ સવિકલ્પ જીવના હેતુનું મોટાપણું સવિકલ્પમાં જ છે શુદ્ધ નિવિકલ્પમાં હેતુ પણ નથી અને વિકલ્પ પણ નથી. માટે હેતુ સહિત સવિકલ્પ એ જ આભાસરૂપ જીવ તે નિવિકલ્પમાં કાર્ય-કારણરૂપથી અચતપણે રહે છે. શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતાં જ તે વિશ્વ-તૈજસરૂપથી ભગવત-સ્વપ્નમાં કીડા કરે છે. ભગવત-સ્વપ્નના બન્ને વ્યાપારમાં એ વિકલ્પની અંદર કાર્યરૂપ જીવપણું છે સુપુત્રિ, મૂર્છા, અને

મરણમાં અથવા જાગૃત-સુષુપ્તિની મધ્ય સંધિમાં વિકલ્પનો હેતુ રહે છે તેને કારણરૂપ પ્રાપ્ત કહે છે. તેમજ સમાધિકાળે વૃત્તિએ “અકલ્પાદ્યાસ્મિ” એ સુષુપ્તિ એ પ્રકારની ભિન્ન લીધી. તેમાં એક સામાન્ય અને એક વિશેષ. જે વિશેષ ભિન્ન જાગૃતિ તે વિશ્વ-તૈજસાકાર થઈ, અને તે જ કાર્વરૂપ સવિકલ્પ જીવની વિવૃત્તિ પેદા થઈ. સામાન્યરૂપે જે સ્વરૂપાકાર ધ્યાતા, ક્યેયમાં નિરંતર રહે છે તે જ વિકલ્પનો હેતુ પ્રાપ્ત અભિમાની, કારણરૂપ સમજવો. એ રીતે જાગૃતથી લઈને સમાધિ સુધી સવિકલ્પ જીવ છે, એ યથાચક્ત હે રવિદત્ત! તને કહી દીધું. તેમાં સંશય રહ્યો નથી તે પહેલાં પ્રશ્ન અને જીવનાં જીહાં રૂપ પૂછ્યાં હતાં તેમાં જીવ સવિકલ્પરૂપ છે એમ તેનું રૂપ સ્પષ્ટ રીતે કહી સમજાવ્યું.

જાગૃતથી લઈને મોક્ષ પર્યંત આ જીવ અને જીવનું કરેલું સર્વ શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવચક્ત સહેતું કહી દીધું. અધિક શું કહીએ? દેહથી માંડીને સ્ફુર્તિરૂપ માયા પર્યંત આ જે સર્વ સંધ તેને સવિકલ્પ જીવ ગાનવો. અને આ સવિકલ્પ જીવ સિવાય જે એકરૂપ, તે નિર્વિકલ્પ પ્રશ્ન હે રવિદત્ત! તેં એક શંકા કરી હતી કે સ્ફુર્તિથી પર જે પ્રજ્ઞાતમા, તે યથાર્થ અનુભવમાં આવતો નથી. સ્ફુર્તિમાં સાક્ષીરૂપથી માત્ર જણાય છે. તો એ તારી શંકા દૂર થાય તે માટે નિર્વિકલ્પનું સ્વરૂપ કહેવા નિમિત્તે સ્ફુર્તિ રહિત સદંજ જે એકરૂપ તે જ તું નિર્વિકલ્પ છે તે તારું જ્ઞાન દાદામાં યથાર્થ પ્રગટ કરીને આપેઆપની ભેટ કરાવું.

મદ્રહયાત્ નિર્વિકલ્પકાં ।

ત્યાં દૈતનો હેતુ પણ સહન થતો નથી એવો તે પ્રશ્ન નિર્વિકલ્પ છે. એ પ્રશ્ન આ જાગૃતરૂપ પ્રાપ્તિના આદિ, મધ્ય અંતમાં દાયમ છે. જાગૃત પ્રાપ્તિ એ સંપૂર્ણ જીવરૂપ વિકલ્પ છે. તેના આદિ-અંતમાં સ્વરૂપ નિર્વિકલ્પ પ્રશ્ન છે. નિર્વિકલ્પમાં સહેતું સવિકલ્પની વાન મળુ નથી અને ત્યાં જાગૃત પ્રમદરૂપી કાર્ય અને તેના કારણની ઉત્પત્તિ જ થઈ નથી. જે સવિકલ્પ નથી તે જ નિર્વિકલ્પ. ત્યાં હેતુ

નથી ને જીવત્વનો આરોપ પણ નથી. એવો પરિપૂર્ણ એકરૂપ પ્રશ્ન, આદિ, મધ્ય અંતમાં છે. નિર્વિકલ્પ કહેવાથી કોઈ કલ્પના કરશે કે અંતઃકરણ જેમ નિર્વિકલ્પ રહીને કેવળ સામાન્યપણાથી સ્ફુરે છે તેમ પ્રશ્ન પણ સ્ફુરતો હશે. પણ એ તેવો નથી. માટે જ સ્વોક્તા પહેલા પદમાં હેતુ વિકલ્પમાં છે એમ અતાવેલું અને પ્રશ્નમાં ક્યેયત્વ પણ સહન થતું નથી એમ ખતાવ્યું.

શિષ્ય-અવિનશી નિર્વિકલ્પ પ્રશ્ન સર્વથી પર છે. તે કયા દેશમાં હશે, અને ત્યાં તે હોય ત્યાં તેને જોવા માટે શી રીતે જવું?

ગુરુ-તે પ્રશ્ન ત્રણ પદિચ્છેદથી રહિત છે. માટે તે દૂર દેશમાં ન રહેતાં સર્વમાં અનુસ્યૂત છે તે વિકલ્પમાં રહેવા છતાં વિકલ્પ જેવો થતો નથી. આકાશ કોઈપણ દેકાણે ન હોય એવો પદાર્થ જ ક્યાંય નથી. તેમ નિર્વિકલ્પ સર્વમાં સર્વદા વ્યાપી રહેલ છે. તેના વિના એક આત્મ પણ ખાલી નથી. જેમ આકાશ સર્વમાં રહેવા છતાં સર્વથી અલગ છે, તેમ પ્રશ્ન સર્વમાં વ્યાપ્ત છતાં વિકલ્પથી અલગ છે. આકાશ જેમ વાયુના વેગથી ચલિત થતું નથી, તેમ પ્રશ્ન, વિકલ્પના યોગથી વિકલ્પવાન થતો નથી. ઉપર જે સહેતું સવિકલ્પ જીવ કહ્યો તે સર્વ સવિકલ્પમાં, નિર્વિકલ્પ નિર્વિકારી પ્રશ્ન રહેવા ઉપરાંત અનંતગણો ખાલી રહેલો છે. તે નિર્વિકલ્પને જીવ અથવા બીજો કોઈપણ પદાર્થ જાગૃત શકતો નથી. અને તેને જાણવા વિના કોઈ કંઠી પણ યુક્ત થનાર નથી. માટે તેને જાણવો ભેદ એ અને જાણીને તે જ થઈને રહેવું ભેદ એ. ત્યારે જ સાધકને મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે; નહિ તો દેહ બંધન રહેશે. પ્રશ્ન સમજવામાં આવે તે માટે અનેક પ્રકારનાં નિરૂપણ પ્રથમ કહેલાં છે, અને હવે પછી પણ કહેવામાં આવશે. વિચારવાન જે સાધક હોય તેને માટે એટલી મહેનત કરવી પડતી નથી. ધ્રુવણ થતાં જ તે સમજી બસ છે. પણ જે મંદ બુદ્ધિ છે તેને સમજાવવા માટે જ અભ્યાસ કહ્યો, અને તે અભ્યાસથી માંડીને વૃત્તિ-વ્યાપ્તિ પર્યંત ચય યુક્ત નજીકનો સ્ત્રોત ખતાવ્યો.

હવે નિર્વિકલ્પ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેને અનિર્વચનથી પ્રકટ કરું છું.

હે રવિદત્ત ! પાછળ તને તૃપ્તીલાભ કહ્યો તેમાં, તથા ભગૃત અને સુપુત્રિની મધ્ય સંધિમાં નિર્વિકલ્પ બતાવેલો હતો. તે ચિદ્રૂપ ત્રણે અવસ્થામાં અવ્યયથી એકરૂપે વ્યાપેલો છે. અવસ્થા થાય કે ભય પણ તે બંધાય અધિક-હિણો થતો નથી. ભગૃદાદિ ત્રણ અવસ્થા જીવને છે જ; તે ઉપરાંત આગંતુક મૂર્ચ્છા, સમાધિ અને મરણાદિ અવસ્થા આવે છે, તેમાં પણ તે ચિદ્રૂપ જ્ઞાન, ન્યૂનાધિક ચતુ નથી. તે નિર્વિકલ્પ પૂર્ણ પ્રજ્ઞ સામાન્ય રૂપે મર્મમાં ભરેલો છે. તેને આ સવિકલ્પ જ નીરખીને જોઈએ ત્યારે ભણવામાં આવે છે પણ મંદ બુદ્ધિને સ્ફૂર્તિથી પર નિર્વિકલ્પને અનુભવ લીધો વિના સવિકલ્પમાં રહેલો નિર્વિકલ્પ સત્તર ભણવામાં નથી આવતો. માટે હે રવિદત્ત ! હવે હું તને સ્ફુરણથી પર જે નિર્વિકલ્પ છે તે બતાવું છું. તું શાખાચંદ્ર ન્યાયથી સ્ફૂર્તિરૂપ શાખાનો ત્યાગ કરીને નિર્વિકલ્પરૂપ ચંદ્રને જો. પ્રથમ તું જે જે રીતે સમાધિ સાધી હોય તે વૃત્તિવ્યાપ્તિ પર્યંત અનુભવતો આવ એકાંતમાં નેત્ર ઉઘાડીને જે સંધિ સાધેલી તે સંધિમાં નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ હતો તેનો તે અનુભવ લીધો છે. સામાન્ય વૃત્તિ પસરતી હતી પણ તે જડ હોવાથી પ્રકાશતી ન હતી. ત્યાં નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ જ પ્રકાશતો હતો એ પ્રજ્ઞ ભણ્યાની પહેલી યુક્તિ. બીજી પ્રજ્ઞ ભણ્યાની યુક્તિ એ કે, નિર્વિકલ્પ વૃત્તિ ચિદ્રાગમનમાં વ્યાપતી અને તરત લોપાતી તે વૃત્તિને લોપ જેણે અર્થે તે જ પ્રજ્ઞાત્મા. ત્રીજી યુક્તિ એ, કે સામાન્ય વૃત્તિ પદાર્થ પર વ્યાપેલી હોવા છતાં બુદ્ધિનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન નહોતો થયો તે વખતે પદાર્થની અજ્ઞાતતા જેણે પ્રકાશી તે જ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ છે બુદ્ધિનો વિકલ્પ થઈને હતી ભય ને પછી સામાન્ય વૃત્તિ કેવળ પદાર્થમય થાય તે જ્ઞાતતાને જેણે પ્રકાશી તે જ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ પદાર્થ અને પદાર્થની સંધિને, સવિકલ્પ જીવ તથા બુદ્ધિને, પ્રથમ અજ્ઞાતતા અને પછી જ્ઞાતતા, તથા સામાન્ય વૃત્તિને એકીસાથ જેણે પ્રકાશી અને જે શૂન્ય વિકારને પ્રાપ્ત ન થયો

તે જ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ, વિકલ્પના આદિ-અંતમાં પરિપૂર્ણ છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાં નેત્ર બેસીને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે નિર્વિકલ્પતા અનુભવી, તે જ નિર્વિકલ્પતા નેત્ર બંધ કરીને અંતરમાં અનુભવી. કલ્પિત પદાર્થ, કલ્પિત પદાર્થની સંધિ, સ્વપ્નની અજ્ઞાતતા અને જ્ઞાતતા, બુદ્ધિ અને જીવ આદિ સર્વ સમુદાયને એકીસાથ જેણે પ્રકાશિત કર્યો તે જ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ ઉપર કહેલા વિકારી સમુદાયને પ્રકાશીને પ્રજ્ઞ, તેના જેવો વિકારી થતો નથી જેમ આકાશ વાયુમાં રહેલા છતાં જરા પણ બદલાતું નથી, તેમ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ, વિશેષકાળમાં વિશેષકાળ થતો નથી, પણ વિશેષનો લય થયા પછી શૂન્યાકારતા, સ્તબ્ધતા અને સુપુત્રિ આદિ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેમાં લીન રહેલા અજ્ઞાનના અભિમાની પ્રાણને પણ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ પ્રકાશે છે. સમાધિ કાળે ત્રીજી વિધન કથાય-માં રંગ દેખાવા લાગે ને વૃત્તિ જીછળે તથા તે વૃત્તિના જ્ઞાનમાં અને આત્મામાં પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન થાય તેને પણ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ પ્રકાશે છે. સર્વઆત્માથી જ પ્રકાશે છે. ત્રણ અવસ્થાના ત્રણ અભિમાનીઓને તે નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ પ્રકાશે છે “અહ પ્રજ્ઞામિ” રૂપ વિશેષ રસાસ્વાદને તથા તદ્દાકારતા રૂપ સામાન્ય રસાસ્વાદ કે જેમાં ધ્યેયાકાર પ્રજ્ઞ છે અને ધ્યાતા વિશેષસ્ફૂર્તિથી રહિત છે તેને પણ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ પ્રકાશે છે તે નિરૂપણ યુગ: કરું છું કારણકે સ્ફૂર્તિથી પર જે નિશ્ચલ પ્રજ્ઞ, તેનો અનુભવ થયો જોઈએ.

વૃત્તિ છીડીને ચિદ્રાગમનમાં પસરે છે ત્યારે ધ્યેયને અહંશુ કહે છે અને ધ્યાતાપણુ ભૂલી તદ્દાકારતાથી તદ્રૂપ થઈને રહે છે “હું ધ્યાન કરું છું” એવી સ્ફૂર્તિ જીકેતી નથી ત્યારે તે ધ્યેયને અવલોકે છે. અને ધ્યાતા વૃત્તિઅવચ્છિન્ન જીવચેતન હોય તો જ ધ્યાન બની શકે. ધ્યેય જ એક પ્રજ્ઞસુખ અને બીજો ધ્યેયને અવલંબનાર-પ્રજ્ઞસુખ અહંશુકર્તા; એમ બિન્નતલ હોવાને લીધે ધ્યેયથી ધ્યાતા ભુલો થયો ધ્યેય, ધ્યાતા, અને ત્રીજું ધ્યાન, એ ત્રિપૃષ્ઠી ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થઈ. તેણે બન્યારે પ્રજ્ઞાનો અનુભવ લીધો ત્યારે એક અનુભવિતા અને બીજો અનુભાવ્ય, એમ બે થયા. અને ત્રીજો અનુભવ,

એમ અનુભવને લીધે ત્રિપુટી ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાતાએ જ્ઞેયને જાણ્યું ત્યારે તે જ્ઞાતા, જ્ઞેયથી ભિન્ન થયો, અને ત્રીજું જ્ઞાન, એ ત્રિપુટી ઉત્પન્ન થઈ. એ જ પ્રમાણે માધ્ય, સાધક અને સાધન; એ ત્રિપુટી ઉત્પન્ન થયો. ત્રિપુટી ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કદી પણ એકથ થતું નથી. માટે જુદાપણાથી ધ્યેય અને ધ્યાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાતા, અનુભાવ્ય અને અનુભવિતા, સાધ્ય અને સાધક; એ રીતની ભિન્નતા (જુદાઈ) નો ભાવ રહે, ત્યાં સુધી આ અભ્યાસનું કંઈ જ ફળ નથી.

પ્રશ્ન કેઈ જુદો છે અને પોતે કેઈ એક જુદો છે, એ જ અનેકથ. માટે ત્યાં મૂલાજ્ઞાન છે એમ સમજવું. એ મૂલાજ્ઞાન રહ્યું હોય તો કંઈકો વર્ષો અને કંઈકો જન્મો તપ કરે, ધ્યાન કરે તો પણ કંઈપિ એકતા ભનવાની નહિ. માટે જ અભિન્નતા શી રીતે થાય તેનો વિચાર કરી, ઝોળખીને તેનો અમલ કરવો એક જ શિષ્ય-કથેય, ધ્યાતા અને ધ્યાન; એ ત્રિપુટી ઉત્પન્ન થઈ, માટે એકથ થતું નથી એમ કહેછે, પણ પંડિતો તમે જ “આ પ્રશ્નવિદ્યા અત્યંત પ્રશ્નપ્રાપ્તિ કરાવે છે” એમ કહ્યું હતું ને અત્યારે “એકથ થતું નથી” એમ કહેવાથી આપના મોત્તવામાં વિરોધ આવે છે.

ગુરુ-જે પ્રશ્નવિદ્યા તને કહી, તે પ્રશ્નવિદ્યા જ છે; અને તે સર્વ ઋષિ, મુનિ, સંત અને મનુષ્યને સેવવા પોતે જ છે. તેના યોગથી સર્વ નિર્વિકાર પ્રશ્નને પામ્યા છે. પણ એકલા અભ્યાસથી નહિ પરંતુ વિચાર દ્વારા પામ્યા છે. ત્યાં સુધી વિચાર ઉત્પન્ન થાય નહિ ત્યાં સુધી એકથ કદી પણ થવાનું નહિ; માટે વિચાર ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી પ્રયત્નપૂર્વક અનુસંધાન કરતા રહેવું પ્રશ્નવિદ્યાના યોગથી જ્ઞાનની એટલી રહતા થઈ તે કદીપણ વ્યર્થ જવાની નથી તેના યોગથી વિચાર ઉપજતા એકતા થયો; તેમાં સંશય નથી પ્રશ્નવિદ્યા મોટા દેનારી છે પણ વિચાર ઉત્પન્ન થાય નહિ ત્યાં સુધી જુદાપણું છે, એમ સમજવું જુદાઈ છે માટે ધ્યાતાને સુખ નથી થતું એમ નથી પણ તદાકાલિની તે સુખરૂપ જ થયેલો છે.

વૃત્તિ, નિઃ સ્વરૂપને ભૂલી જવાને લીધે પ્રશ્નસુખને છેડીને અનંત કેપોથી સુખદુઃખ સહતી હતી. દરેક વ્યવહારમાં હીતુ થતી હતી. સુખસિમાં તે પ્રશ્ન-સુખમાં મળતી હતી, પણ ત્યાં સુખ છે, એમ જ્ઞાન

વિના તેના સમજવામાં આવતું ન હતું; માટે તે સુખ તેને સુખસિમાં પ્રાપ્ત થતું ન હતું. માત્ર અનુભવે તે તેમાં મળતી.

વૃત્તિ અવ્યક્તા એ સુખમાં મળતી હતી, તે બદલા પછી કેમ ન મળે ? જરૂર મળશે. અરે, સુખસિ અને જાગૃતની સધિમાં મામાન્યવૃત્તિને જે સુખ થાય છે તે છેડીને પાછી વગવા ચાકતી નથી, તેના સર્વ લોકોને અનુભવ છે, પછી સુખસિમાં તો ત્રિપુટી સહિત કેવળ પ્રશ્નાનંદ છે. ત્યારે તદાકારતામાં પરમાનંદ નથી એમ કોણ કહેશે ? કોઈ પણ કહેનાર નથી.

શિષ્ય-એવા મહાન સુખાનુભવનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાની વ્યવહારમાં પાછો કેમ આવે છે ?

ગુરુ-સુખસિમાં એ પ્રશ્નસુખ હોવા છતાં જેમ સર્વ લોક તેને ત્યાગ કરીને જાગૃત થાય છે, તેમ જ્ઞાની પ્રારબ્ધલોભને લીધે તે સુખને છેડીને વ્યવહાર તરફ આવે છે. જોઈ લેનાર લોક જોઈમાંથી જાગૃત થાય છે પણ તે સમયનું સુખ નષ્ટ થતું નથી અને જોણું થતું નથી. તેમ સાધક સમાધિમાંથી ઉત્થાન પામે તેથી તે સમાધિમાંનું પ્રશ્નસુખ જોણું થતું નથી. જેમ પક્ષી પોતાનું ઘર છેડીને ચારા-પાણી લેવા માટે બહાર લાય છે અને ફરી ઘરમાં પાછું આવે છે તેથી તે પક્ષીને ઘર એ વિશ્રાન્તિસ્થાન નથી એમ શી રીતે માનવું ? તેમ સાધક વ્યવહારમાં હીલુ થતાં સમાધિમાં વિશ્રાન્તિ પામે છે અને પાછો પ્રારબ્ધના જેવાણથી પ્રવૃત્તિમાં આવે છે. પણ પ્રવૃત્તિમાં આવવાથી ત્યાંનું સુખ જોણું થતું નથી. પરંતુ ત્યાં જે અપાર સુખ છે તે તેમ જ છે વૃત્તિ સુખદુઃખથી હીલુ થઈ હતી, તેની જ્ઞાન્તિ જતાં તે પ્રશ્નસુખમાં મળીને પ્રશ્નાકાર થઈ તેને જ વૃત્તિ-આસિ માનવી. એમ વૃત્તિ, પ્રશ્નમાં વ્યાપે છે અને “એ જ હતું પ્રશ્ન” એવું સમને છે ત્યારે વૃત્તિનું અજ્ઞાનરૂપી આવરણ નાશ પામે છે. વૃત્તિનું અજ્ઞાન જાય છે ત્યારે તે પ્રશ્નમાં તદાકાર થાય છે. એ ત્રિપુટી સહિત પ્રશ્નવિદ્યાનું રૂપ છે.

વાસ્તાનાનંદ-વૃત્તિ સુખ દુઃખથી હીલુ થઈ હતી તે પ્રશ્નસુખમાં મળી તેથી તે વાસ્તાનવૃત્તિમાં બંદુ જ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ. માટે તેને વાસ્તાનાનંદ કહે છે. અન્ય સર્વ વિષયોની પ્રીતિના ત્યાગ થવાથી પ્રશ્નસુખમાં

રુચિ વધી અને ત્યાં જ વાસના દૃઢતર મળી તેથી પણ તેને વાસનાનંદ કહે છે. જેવી જાગૃત અને સુષુપ્તિની મધ્ય સંધિમાં આનંદથી બુદ્ધિ સુખી થાય છે, તેવી જ તદ્વાકારતામાં વાસના સુખરૂપ થાય છે, માટે તે વાસનાનંદ કહેવાય છે. જે વાસનાનંદ તે જ પ્રજ્ઞાવિદ્યા. તે જ વૃત્તિવ્યાપ્તિ. તે જ ત્રિપુટી સહિત પ્રજ્ઞાતુલ્ય, અને તે જ ધ્યેયાકારે ધ્યાન છે.

પ્રજ્ઞાનંદ-વિચારથી ત્રિપુટીનો ત્યાગ કરીને પ્રજ્ઞામાં અભિન્ન થવું તેને વાસ્તવિક શુદ્ધ અનુભવ-સુક્ત જ્ઞાન કહે છે, અને તે જ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞાનંદ છે. જેવો સુષુપ્તિમાં શુદ્ધ બુદ્ધિ આનંદ રહે છે તેવો જ વિચારથી સમાધિમાં આ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞાનંદ રહે છે.

સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનને લીધે પ્રાગ્ અભિમાન રહે છે. પરંતુ સમાધિમાં વિચારથી મૂલાજ્ઞાન નાશ થવાને લીધે અભિન્ન સમાધાનરૂપ પ્રજ્ઞાનંદ જ રહે છે.

પ્રથમ પ્રજ્ઞાવિદ્યાએ અજ્ઞાનને હટાવ્યું. અજ્ઞાનની સાથે પોતે જ્ઞાન પણ નાસી ગયું. પહેલાં જે વિશેષ જ્ઞાન હતું તે પ્રજ્ઞામાં હ્રાસ થયું, ને પછી જે રહ્યું તે જ શુદ્ધ સામાન્ય જ્ઞાન જેમ નિર્મળીનું બી, પાણીનો મેલ કાપીને પોતે પણ નાશ પામે છે ને પછી જેમ શુદ્ધ પાણી બાકી રહે છે, તેમ પ્રજ્ઞાજ્ઞાનથી અજ્ઞાન ગયું ને તેની સાથે વિશેષ જ્ઞાન પણ નાશ્યું એટલે છેવટે અવિનાશ નિર્વિકલ્પ ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞા રહી હવે જે ત્રિપુટી રહિત નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞા સુષુપ્તિમાં છે અને જે મન-વાણીથી અગ્રાહ્ય છે તે જ તું છે એવો અનુભવ તને દૃઢ કરાવું છું હે સ્વિકૃત ! તે પહેલાં પ્રશ્ન કર્યો હતો કે સ્ફૂર્તિથી પર જે પ્રજ્ઞા છે તે અનુભવમાં આવતો નથી, પણ ત્રિપુટી રહિત સુષુપ્તિનો પ્રજ્ઞાનંદ જાણ્યા પછી અનુમાનથી જણાય છે. એ તારું જોલવું વિરોધી છે સુષુપ્તિનો આનંદ જાણ્યા પછી અનુમાનથી સમજાય છે તો સમાધિનો સ્ફૂર્તિથી પર પ્રજ્ઞાનંદ, ઉત્થાન કાળે અનુમાનથી ન સમજાય એ કેમ ભલા ? જેમ સુષુપ્તિના અનંદનું જાણ્યા પછી અનુમાન કર્યું તેમ સ્ફૂર્તિથી પર સમાધિના પ્રજ્ઞાનંદનું અનુમાન, સમાધિમાંથી ઉત્થાન થયા પછી કેમ નથી સમજાતું ? જો સમજવામાં આવતું ન

હોય તો હજી તારો સંશય ગયો નથી. તે સંશય જાય તે માટે હું તને તારું ચેતનધન સ્વરૂપ ગાતાવું છું. વૃત્તિ દ્વારા ધ્યેયાકારનું ધ્યાન કરવું એવી જે તું સમાધિ સાધે છે તેનાથી જરા વિલક્ષણ અભ્યાસ તને કરવું છું, તે તરફ લક્ષ દે

શિષ્ય-વૃત્તિવ્યાપ્તિ પછી અભ્યાસની જરૂર નથી. એક માત્ર વિચાર જોઈએ. તે વિચારથી અભિન્નતા પ્રાપ્ત કરીને રહેવું એમ તમે પહેલાં કહ્યું, ને હવે શાનો અભ્યાસ કહેા છો ?

ગુરુ-જેનાથી વૃત્તિ રહિત પ્રજ્ઞા લેટે છે તે સૂક્ષ્મ અભ્યાસ, વિચારથી જુદો નથી પણ વિચારનું એક અંગ છે માટે હે સ્વિકૃત ! તું આ અભ્યાસ, સમાધિ વખતે કર. એ અભ્યાસ દૃઢ થયા પછી અનાયાસે અભિન્નપણાનો વિચાર થશે. પહેલાં તારી વૃત્તિદ્વારા ધ્યેયને જોવાની રીત હતી, માટે તું ધ્યાતા, ધ્યેયથી જુદો પડતા હતો, તેથી એ જોવાનું છોડીને હવે હું જેમ કહું છું તેમ કર.

સૂક્ષ્મ અભ્યાસ અથવા વિચારનું અંગ.

ઐતપ્રોત ચિદ્વાગનમાં વૃત્તિ જોડીને પસરે છે. તે વૃત્તિને ધ્યેયની દૃષ્ટિથી જો ધ્યેયરૂપ ઐતપ્રોત ચિદ્વાગન, તું પોતાને સમજ અને તારામાં સ્ફૂર્તિ કેવી રીતે જો છે અને શી રીતે પસરે છે તે જો. સ્ફૂર્તિ જો છે ને પસરે તે પોતે જાણે અને તે લય પામે ત્યારે તેના લયનો સાક્ષી પોતે જ એક બાકી રહે છે. વૃત્તિની દૃષ્ટિથી સાધક જોતો હતો ત્યારે વૃત્તિ વ્યાપે ત્યાં સુધી ધ્યેયનું જ્ઞાન રહેતું અને વૃત્તિનો લય થયા પછી અજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું, તેથી પ્રજ્ઞાને શૂન્ય બનીને સાધક સંશયમાં પડ્યો વૃત્તિના લોપ સાથે જ વ્યેય લોપાય છે, તેથી વૃત્તિ ન હોય ત્યારે જ્ઞાન નાશ પામે છે અને વૃત્તિનો લય થયા પછી તે પુનઃ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી ખાલી શૂન્યાકાર સ્થિતિ રહે છે. વૃત્તિ જોડ્યા પછી સર્વ પહેલાંની જેમ દેખાવા લાગે છે ને વૃત્તિનો લોપ થતાં નુરત જ શૂન્યાકાર થાય છે. એ રીતે એક-સરખો ક્રમ ચાલતો રહે છે

શૂન્ય એટલે કોઈ જ નહિ. પ્રજ્ઞા હોવા છતાં, જે

કશું નથી તે (શૂન્ય) જ પ્રકાશ છે એમ લાગે છે. આ નિશ્ચયથી સાધક વારંવાર સંશયમાં અને જન્મમરણના ધોખામાં પડે છે. વૃત્તિ ઊઠતાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, તે જ્ઞાનવૃત્તિનું છે એમ સાધક સમજે છે. વૃત્તિને લોપ થતાં તેનું જ્ઞાન પણ આપોઆપ નષ્ટ થાય છે, ને પછી શૂન્યરૂપ અજ્ઞાન રહે છે. વૃત્તિરૂપ ધ્યાતાની, વૃત્તિ છે ત્યાં સુધી ધ્યેયાકારતા થાય છે. તે ધ્યેય તથા વૃત્તિરૂપ ધ્યાતા બન્ને ભાવનો પણ વૃત્તિના લય સાથે લોપ થાય છે. ત્યાર પછી શૂન્ય રહ્યું હોય એમ લાગે છે. વૃત્તિરૂપ ધ્યાતા, ધ્યે-યાકાર થયા ત્યારે કાંઈક સુખ લાગ્યું, તે સુખ, વૃત્તિને લય થયો ત્યારે નાસી ગયું, ને પાછું શૂન્યપણું આપ્યું. એમ વાસનાનંદમાં શૂન્યપણું જ સુખરૂપ સમજાયું. વૃત્તિની દૃષ્ટિથી ધ્યેયને ભવાના અભ્યાસનું પરિણામ શૂન્ય જ આવે છે. તેનાથી વધારે કાંઈપણ પ્રાપ્ત થતું નથી.

પ્રક્રમનું અર્થસ્વરૂપ, વૃત્તિના સમજવામાં આપ્યું નહિ તેથી, જે છે જ નહિ, એવા શૂન્યમાં પ્રક્રમની ભાવના કરી. પ્રક્રમની ભાવના વૃત્તિ કરે છે તેથી જ્ઞાન પણ વૃત્તિમાં છે, એમ થયું, ત્યારે પ્રક્રમ સહજ જડ છે એમ ઠહ્યું. તેમજ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતાં ધ્યેયાકારથી જે સુખ થાય છે તે સુખ, વૃત્તિ રહે, ત્યાં સુધી રહે છે ને વૃત્તિને લય થયા પછી શૂન્ય અજ્ઞાન બાકી બચે છે તેથી પ્રક્રમ સુખરૂપ નથી એમ ઠહ્યું. એવી રીતે શૂન્યપણાથી અસત જડ, દુઃખરૂપ લક્ષણવાળો કોઈ એક પ્રક્રમ છે એમ ઠહ્યું, અને પ્રક્રમનાં સત્, ચિત્, આનંદ; લક્ષણ વૃત્તિમાં આવ્યાં. અર્થાત્ એ લક્ષણોને વૃત્તિ, પોતાના પર આરોપ કરીને બેઠી ખડું જોતાં એ લક્ષણો તેનાં નથી. એવા વૃત્તિરૂપ ધ્યાતાને ઉત્થાનકાળે સંકટપ બેઠો છે ત્યારે પાછું પડેલાંની જેમ દુઃખ થાય છે. એવી રીતે તે ધ્યાતાએ ભારે મહેનતથી અભ્યાસ કર્યો પણ તેને આખરે શૂન્ય પ્રક્રમ પ્રાપ્ત થયો. શૂન્ય એ જ પ્રક્રમ છે એવો જેને નિશ્ચય અને અનુભવ થયો તેનો અભ્યાસ વ્યર્થ ગયો, એમ કેમ ન માનવું? જે સાધક શૂન્યસદૃશમાં પડેલો છે, તે કટપ પર્યંત તે સ્થિતિમાં રહે તો પણ તે શૂન્યના નિશ્ચયથી કદીપણ મુક્ત થવાનો નહિ. હે સ્વિકૃત!

એ પ્રમાણે વૃત્તિના અભ્યાસથી ઘાત થાય છે, માટે એ અભ્યાસ છોડીને ધ્યેયની દૃષ્ટિથી વૃત્તિને ભવાનો અભ્યાસ કર. આ અભ્યાસ, વિચારમાં ઉપયોગી છે.

ધ્યેયરૂપ પૂર્ણપ્રક્રમમાં વૃત્તિનું એકદેશી ભાન થાય છે. તેના ઊઠવા-પસરવાનું અવલોકન થાય છે ત્યારે તેનો લય સહજ જણાવા લાગે છે. ધ્યેયના જ્ઞાનથી સાધક વૃત્તિને નાજી ક્રિ કે એ વૃત્તિ, હું જે ચિદ્-ગગન છું તે મારામાં બેઠી છે. પછી તે વૃત્તિ, ચિદ્-ગગનમાં લય પામે છે ત્યારે તેના લયને જે નાજી છે તે જ્ઞાનધન લયસાક્ષી, વૃત્તિના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં રહે છે, ને પોતાની દૃષ્ટિથી તે વૃત્તિની સર્વ સ્થિતિ ભુલ્યો છે. જે વૃત્તિની સ્થિતિ જોનારો જ્ઞાનધન સાક્ષી રહ્યો, તે નાજીયા વિના આપોઆપ અનુભવમાં આવ્યો. પછી સ્ફુર્તિ બેઠો છે ત્યારે તે મિથ્યા છે એવો અનુભવ થાય છે. એવી રીતે વૃત્તિમાં અસત રૂપતા આવે છે અને પ્રક્રમની સદ્રૂપતા પ્રક્રમમાં રહે છે. એવી પ્રતીતિ, વૃત્તિના અભાવ પછી થવા લાગી. વૃત્તિને અભાવ જેણે જોયો તે જ્ઞાનધન પ્રક્રમમાં પરિપૂર્ણ છે, એ ભાવ લઈને સાધક વૃત્તિનું જડપણું ભેવા લાગે છે, વૃત્તિ પસરીને જેના સુખથી સુખરૂપ થઈ હતી, તે પૂર્ણ સુખધન પોતેજ છે. વૃત્તિમાં સુખ છે જ ક્યાં? એ પ્રમાણે ધ્યેયની દૃષ્ટિથી વૃત્તિને નાજીવા લાગ્યો, ત્યારે વૃત્તિ અસત જડ દુઃખ રૂપ છે અને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ આવ્યો છે તેથી પોતે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય પ્રક્રમ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. વૃત્તિનો અભાવ નાજીવાનો પ્રક્રમ છે, માટે તે અભાવ જોનારો સાધક પોતે જ થયો. એ પ્રમાણે પોતાનું અસ્તિપણું સમજાયું, તેમ વૃત્તિના લયને નાજીવાથી પોતાનું ભાતિ (ચિદ્રૂપ) લક્ષણ પણ સમજવામાં આવ્યું. વૃત્તિને લય થાય છે ત્યારે વૃત્તિનું સુખ લોપાય છે. પછી જે નિઃસુખ રહે છે તે જ પ્રિય, તે જ આનંદ. તેને અનુભવનાર કોઈ રહેતું નથી. પોતે જેમને તેમ જ રહે છે. એ રીતે સચ્ચિદાનંદ, પોતે એક જ છે અને વૃત્તિ અસત, જડ, દુઃખાત્મક છે એવો વિચાર, આ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે.

જે વૃત્તિને અભાવ એકાએક સમજવામાં ન આવે તો વૃત્તિની સંધિનો પ્રકાર જોયો. એક વૃત્તિ

ઊઠી, ચિદ્રાગનનાં પસરી અને લય પામી. પછી બીજી ન્યાં સુધી ઊઠે નહિ ત્યાં સુધી સંધિ દેખાય છે. તે સંધિને જ વૃત્તિનો લય માનવો. જેટલો વખત સંધિ રહે તેટલો વખત તેના લયનો અનુભવ આવ્યો. લયનો અનુભવ, વૃત્તિ વિના જાણ્યો, માટે તે જાણવું પ્રશ્નનું ચિદ્રૂપ લક્ષણ છે. “જાણવું” એ પ્રશ્નનું ચિદ્રૂપ લક્ષણ છે, એમ કહેવાથી પ્રશ્ન તે લક્ષણથી જુદો હશે એમ કેઈને લાગશે પણ તેમ નથી. જે ચિદ્રૂપ તે જ પ્રશ્ન છે. કારણ કે અહીં લક્ષ્ય અને લક્ષણ એ નથી. પણ એક પ્રશ્ન જ લક્ષ્ય લક્ષણ છે. જેમ રાહુ અને રાહુનું માથું એ એ નથી. પણ જે માથું તે જ રાહુ અને જે રાહુ તે જ તેનું માથું છે. માથામાં અને રાહુમાં સિન્નતા નથી. તેમ ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞાત્મા લક્ષ્યલક્ષણ-રૂપ એક જ છે.

સંધિ પછી વૃત્તિ ચિદ્રાગનનાકારે થાય ત્યારે સાધકે જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા ભેદી. વૃત્તિ ઊઠ્યા પછી ન્યાં સુધી તેને પ્રશ્ન સમજવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અજ્ઞાતતા હોય છે. પછી ન્યારે તેને “એ જ પ્રશ્ન છે” એવું સમજાવું અને સમજીને સ્થિરતા થઈ તેને જ્ઞાતતા કહે છે.

એ રીતે વૃત્તિનું ઊઠવું, પસરવું અને લોપાવું, એ, જે જાણે છે તે જ ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞાત્મા અવિનાશી છે. અને તે જ નિર્વિકલ્પ પ્રશ્ન હું પોતે છું. નિર્વિકલ્પ પ્રશ્ન વિના વૃત્તિ, પોતે પોતાનો લય જાણતી નથી. પણ જેના પ્રકાશથી જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા સમજાય છે તે જ લય જોનારો પ્રશ્ન છે. વૃત્તિનું ઊઠવું-પસરવું ચિદ્રૂપ જોળખે છે. પણ વૃત્તિ છે ત્યાં સુધી સંશય રહે છે કે, એ જાણવું વૃત્તિનું છે કે પ્રશ્નનું છે? પરંતુ ન્યારે વૃત્તિનો લય થઈ જાય છે ત્યારે જાણવા માટે વૃત્તિ તો રહેતી નથી, પણ પ્રશ્ન જ રહે છે. તેથી વૃત્તિ ઊઠવા અને પસરવા વખતે પોતે પોતાને જાણતી નથી; કારણ કે તે જડ છે, અને પ્રશ્ન ચિદ્રૂપ છે. કેઈ પણ વખતે વૃત્તિ સ્વત. જાણતી નથી. તેનું ઊઠવું-પસરવું ઇત્યાદિ સર્વ વાર્તા નિર્વિકલ્પ ચિદ્રૂપ પ્રશ્ન જ જાણે છે. તે નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન ખડું છે એવો અનુભવ ન્યાં સુધી થાય નહિ ત્યાં સુધી

ખરેખર વૃત્તિ જ જાણતી હોય એવું લાગે છે. વૃત્તિનો લય વૃત્તિ દેખતી નથી તે વખતે દેખનારો નિર્વિકલ્પ જ રહે છે. માટે સર્વકાળ જોનારો તે જ ખરો જોનારો છે. તે સિવાય વૃત્તિ જોનારી છે એવું કેઈ વખતે લાગે છે, પણ તે સર્વકાળ જોવા માટે ટકતી નથી. એ ઉપરથી વૃત્તિનું જોવું ખડું નથી. હે રવિદત્ત! હું હવે તને પૂછું તેનો જવાબ દે. વૃત્તિનો લય તારા અનુભવમાં આવ્યો કે નહિ? જો તે વૃત્તિનો લય જોયો હોય તો પછી તને વિચાર કર્યું, અને તે લયનો અનુભવ આવ્યો ન હોય તો તું પુનઃ ધ્યેયની દૃષ્ટિથી જોવાનો અભ્યાસ કર.

શિષ્ય રવિદત્ત (નમસ્કાર કરીને)-મને વૃત્તિના લયનું જ્ઞાન થયું, પણ પ્રજ્ઞાત્મા કેવો છે તે સમજાતું નથી

ગુરુ-જે પ્રજ્ઞાત્મા, તે જ તારું નિઃશ્વાસ છે, તે ધામમાં તને હમણાં જ દાખલ કરું છું. હે રવિદત્ત! અજ્ઞાનરૂપી અમાસ પરમ દિવસે ગઈ. કાલનો દિવસ પડવાનો, જે સમાધિ અભ્યાસ તે પણ ગયો. આજ સ્વાનુભૂતિ બીજનો ઉદય થયો છે. એવી શુદ્ધ બીજના ઉદય વખતે વૃત્તિની સંધિનો સમય થયો છે અને એ જ વખતે જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા-રૂપી મંદ અધકારની સ્થિતિ પ્રગટ થઈ છે. એવા સમયમાં પ્રજ્ઞાત્મા ચંદ્ર, ચિદ્રાગનમાં પશ્ચિમ તરફ ઊગેલો છે. તું માત્ર ચિદ્રાગનમાં દૃષ્ટિ પ્રમદેલી હોવાથી તેને દેખતો નથી; પણ તે પ્રજ્ઞાત્મારૂપી ચંદ્ર, હું તને ખતાવું છું. જે સ્ફૂર્તિ પસરેલી છે તે જ વૃક્ષ. તે વૃક્ષમાંથી સૂક્ષ્મ શાખા નીકળી છે. તેનાથી અતિ સૂક્ષ્મ રેખા, પ્રજ્ઞાત્મા ચંદ્રની છે. એ રેખા, જે મારી વિચારરૂપ અંશુરીથી અનુભાવ્ય. અંતરાકાશમાં ખતાવી; પણ તું હવે વિચાર દૃષ્ટિથી તે રેખાને જો. આના કરતાં બીજી રીતે અમને ખતાવતાં આવડતું નથી અને વાણીથી બોલીને કહેતાં પણ આવડતું નથી. હે રવિદત્ત! હવે કર્યું છું કે, તારો ચંદ્ર તું જ છે. બસ, આથી વિશેષ અમારી પાસે શબ્દ નથી. અમારું કથન ખડું છે કે જોઈતું તે તું વિચારની આંખથી જો.

‘જો’ એમ કહ્યું તેથી તું, તારાથી જુદો ચંદ્ર

માનીને જોવા માટે જઈશ તો ફસાઈશ. કારણકે જોવા, જાણવા અને લક્ષ્યને લક્ષવા માટે તારે વૃત્તિનો આશ્રય લેવો પડશે. વૃત્તિના અવલગનથી ત્રિપુટી ઉત્પન્ન થશે, અને ત્રિપુટી ઉત્પન્ન થઈએટલે વિજ્ઞાત તે જ અવિજ્ઞાત થાય છે. વળી વૃત્તિનો લય થયા પછી શૂન્યસંદેહમાં પડીશ. માટે તું જોવા, જાણવા અને લક્ષવાના નાદે ચડીશ મા! કેમકે તે જીવંતપણું દેખાડનારા માર્ગ છે. માટે જો માર્ગ છોડીને તું અહીં ઉપયોગી જે વિચાર છે, તે વિચાર કરવાના નાદમાં લાગ. જો તું પ્રહસને જાણવાના નાદમાં લાગીશ, તો જેમ જેમ જાણીશ તેમ તેમ ભિન્નપણથી જીવે પડીશ; અને જાણવાના નાદમાં લાગવાથી તને કષ્ટપાતે પણ વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો નહિ માટે હે રવિદત્ત! તું વૃત્તિજ્ઞાનનો ત્યાગ કરીને વિચાર કરવામાં લાગી જા. હવે હું તને વિચાર કરું છું

પ્રહસ વિચાર

તે જે વૃત્તિનો લય જોયો, તે વૃત્તિનો લય વૃત્તિને તો સમજાયો નથી જ; કારણકે વૃત્તિ શૂન્ય થઈ ગઈ તે શૂન્યને પોતાનો અભાવ શી રીતે સમજાય? તે માટે તો તું અખંડ એકરસ અસંગ પરમાત્માની નિજ દૃષ્ટિની જ મહત્તા જોઈએ. વૃત્તિનો લય, વૃત્તિની મહત્તા વિના જે સ્વતઃ જોયું છે તે જ શૂન્યને જોનારો તું ચિદ્રૂપ છે

શિષ્ય-વૃત્તિના લયને જોયું છે તે પ્રજ્ઞાત્મા જાણવમાં કેમ આવતો નથી?

ગુરુ-તે જાણવામાં આવે, પણ તેને જાણનારો તેના જેવો ખીલે અવિનાશી હોય ત્યારે ને? વૃત્તિએ કશોડો વર્ષ સુધી શોધ કરી, પણ તેને તે સમજાયો નહિ વૃત્તિના અભાવને શૂન્ય માનવામાં આવે, તો તે શૂન્યને પ્રજ્ઞાત્મા સમજાય એમ કહેવું તે તો કેવળ નિર્ધર્ક છે વધ્યાનો પુત્ર આકાશનાં રજકણને તાકીતાકીને જુએ છે, એ જોલવું જેમ સંભવતું નથી, તેમ અજ્ઞાન જાણે છે, અજ્ઞાન છે એ જોલવું પણ અંભવતું નથી. જે ઉત્પન્ન જ થયું નથી તે અંધણું નથી અને દેખતું પણ નથી તે શૂન્ય અજ્ઞાન, અનત અધાર પરમાત્માને શી રીતે જાણી શકે? તે માટે શૂન્ય, શૂન્યપણને લીધે

જોઈ શકતું નથી અને વૃત્તિ, તે પ્રજ્ઞાત્માને જાણી શકતી નથી કારણકે વૃત્તિનું જાણવું કદીપણ સાચું હોતું નથી ત્યારે હવે આ પ્રજ્ઞાત્માને કોણ જાણી શકે, તેનો પૂરેપૂરો વિચાર કરીને મને કહે.

શિષ્ય-પ્રજ્ઞા પોતે પોતાને જાણે તો?

ગુરુ-એ વિરોધી વચન છે. પોતે પોતાને શી રીતે

જાણે? આંખ પોતાને દેખતી નથી જીભની રચિ જીભથી લેવાતી નથી; તેમ જાણુ મોટા કષ્ટથી પણ પોતાની ખાંધ પર પોતે ચડીને જોઈ શકતો નથી. નેત્ર, અરીસાના યોગથી નેત્રને જુએ છે, પણ તે તેનું ખડું જોવું નથી અરીસાને નેત્ર નથી, તેથી તે અરીસામાં જે નેત્ર જોયાં, તે જોવાનાં નેત્ર ખરાં નથી, પણ મિથ્યા છે મૂળ જોવાનાં નેત્ર, અરીસાને તથા તેમાં દેખાતા આકાશ-રૂપ નેત્રોને જોયાં પણ પોને પોતાને દેખ્યાં નહિ, ને દેખાવાનાં પણ નહિ તેમ પરિપૂર્ણ જે પ્રજ્ઞાત્મા, તે પોતાને “હું અમુક” એમ જાણી શકતો નથી. વૃત્તિ જોઈ છે ત્યારે જ્ઞાતા, ધ્યાતા અને સાધક શાસમાન થાય છે ત્યારે તે વૃત્તિને અને શાસમાનને આત્મા જાણે છે. ધ્યાતા, સાધક ઇત્યાદિ સર્વ પણ મિથ્યા જ છે. તેનું જાણવું ન જાણવા જેવું જ છે. તેમાં તેની મોટી બહાદુરી નથી મિથ્યા વસ્તુથી શિષ્ય જે આત્મા રહ્યો છે, તે તેના પોતાના જાણવામાં આવતો નથી. જેમ નેત્ર નેત્રના જોવામાં આવતાં નથી તેમ પ્રજ્ઞા પ્રજ્ઞાના જોવામાં આવતો નથી. પ્રજ્ઞાત્મા પોતે પોતાને જોતો નથી, પણ વૃત્તિને, વૃત્તિમાં રહેલા જીવને અને ધ્રિયરને જુએ છે. આખ પોતે પોતાને જોતી નથી પણ અરીસાને તથા આલસાને જુએ છે આંખ, પોતાને જોતી નથી તેથી તેનું જોવું વ્યર્થ છે એમ માનવામાં આવતું નથી; તેમ પ્રજ્ઞા, પ્રજ્ઞાને જોતો નથી તેથી તેનું ચિદ્રૂપ લક્ષણ વ્યર્થ નથી. સત્તે ત્યાં સુધી દીવો ન થાય ત્યાં સુધી આંખ અધારાને જુએ છે તેમ ત્યાં સુધી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રજ્ઞા તેના લયને જુએ છે. સત્તે દીવો કયાં પછી અધારાનો નાશ થાય છે ને વખતે આંખ પ્રકાશને જુએ છે. તેમ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે પ્રજ્ઞાના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે સત્તે દીવો થવાથી અંધારું નાસે છે. પછી

દીવા અને નેત્રના સહકારથી આમે રહેલી ઘરમાંની નાનીગોટી વસ્તુઓ દેખાવા લાગે છે; તેમ જુદીએ કદમેલા જે જે સ્વપ્નમય પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તે પ્રજ્ઞ અને વૃત્તિ, બન્ને મળીને જુએ છે. મંદ દૃષ્ટિને લીધે રાત્રે પુસ્તક વાંચવા માટે નેત્ર, ચરમા અને દીવો હોય ત્યારે પુસ્તક વાંચવાનું બની શકે છે. તેમ જાગૃતનો વ્યાપાર થાય ત્યારે પ્રજ્ઞાત્મા, વૃત્તિ, જુદિ અને ઇન્દ્રિયોનું કામ પડે છે, અને તો જ તે વ્યાપાર થાય છે.

રાત્રને વખતે જોવા માટે નેત્ર ચરમા અને દીવો જોઈએ. તેમાં દીવો અને ચરમા એ જ છે. માત્ર નેત્ર નથી, તેથી તે બન્ને સાધનો વ્યર્થ થયાં. કારણકે જેનાથી જોવાનું હોય છે, તે સુખ્ય નેત્ર જ નથી! પછી તે દીપક અને ચરમાનો શો ઉપયોગ? તેવી રીતે જુદિ, વૃત્તિ અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો સમુદાય છે, પણ તેને પ્રકાશનારો એક આત્મા ન હોય તો તે સમુદાયનો શો ઉપયોગ? પ્રજ્ઞાત્મા ન હોય તો એ સર્વ સમુદાય વ્યર્થ છે. એ પ્રજ્ઞાત્મા જાણનાર ખરો છે પણ આ સમુદાયને લીધે જ્ઞાન વિશેષાકારે ઉત્પન્ન થયું ત્યારે તેનાથી પ્રજ્ઞાનું સામાન્ય જ્ઞાન ઢંકાયું. તેથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો જાણે છે એમ સર્વને લાગવા માંડ્યું. મંદ દૃષ્ટિને લીધે આંખે કેપટ નહિ દેખાવાથી જે ચરમા લગાવવા પડ્યાં, તે ચરમા છે તેથી જ દેખાય છે; નહિ તો ન દેખાય, એમ મૂર્ખાઓ સમજે છે પણ સુજનન તો જાણે છે કે ચરમાથી દેખાતું હોય એમ લાગે છે પણ આંખ જોતી ન હોય તો એકલાં ચરમાં જોવાનું કામ કરી શકતાં નથી; માટે ચરમાથી દેખાતું નથી. તેમ વિચારવાનું જાણે છે કે જાણનાર એક પ્રજ્ઞાત્મા છે. વૃત્તિ, જુદિ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો એ સર્વ જોવા-જાણવાનું કામ કરે છે પણ તે સ્વતંત્ર રીતે જાણી શકતાં નથી, માટે તે ઉપકરણો-સાધનો છે.

રાત્રે દીવો અને નેત્ર હોય પણ એક ચરમા ન હોય તો સૂક્ષ્મ અક્ષર દેખાતા નથી. આંખ સૂક્ષ્મ અક્ષર દેખતી નથી, પણ બીજા તમ્બામ પદાર્થને દેખે છે. એ જોવું ચરમા વિના કેવળ આંખથી બને છે. તેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયો વિના જાગૃતનો વ્યાપાર થતો નથી, પણ વૃત્તિ દ્વારા પ્રજ્ઞાત્મા કલ્પિત પદાર્થને

જાણે છે. રાત્રને વખતે ઘરમાં કોઈ વસ્તુ ન હોય, પણ એક માત્ર દીવો હોય તો પ્રકાશ સહિત દીવાને જોનાર કેવળ નેત્ર જ છે. તેવી રીતે જુદિ સાથે આભાસ-જીવ લેખાયો, એક સામાન્ય વૃત્તિનું સ્ફુરણ માત્ર રહ્યું; તે વખતે વૃત્તિને અને વૃત્તિમાં રહેલ આભાસને એક પ્રજ્ઞ જ જાણે છે. ઘરમાં દીવો કારી નાખે ત્યારે જે અંધારું થાય તેને જ આંખ જોવા માટે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રજ્ઞ, સ્ફુર્તિની જે શૂન્ય દશા, તેને જોવા માટે છે. જેણે અંધારું જોયું તે આંખ જેમ અંધ નથી, તેમ વૃત્તિના લય જેણે જોયો તે ચિદ્રૂપ નથી એમ શી રીતે કહેવાય? હે રવિવંત! અંધારું જોવા માટે જેમ આંખને કોઈ સાહિત્યની જરૂર નથી તેમ વૃત્તિનો લય જોવા માટે પ્રજ્ઞને કોઈ સાધન-સાહિત્યની જરૂર પડતી નથી. જે સાધન વિના દેખનાર તે જ ખરાં નેત્ર છે, તેમ ઉપકરણ વિના જાણે તે જ ખરો જાણનાર છે. ખરા જાણનાર વિના સાહિત્યો અને ઉપકરણો ખાલી પસારાણૂ જ છે. ખરું જોવું અને જાણવું કેવળ નેત્રનું અને પ્રજ્ઞનું જ છે.

આંખમાત્ર પોતાને જોતી નથી, તેમ આત્મક પોતાને જાણખતો નથી તેથી કાંઈ તેનું જોવું અને જાણવું જોઈયું થતું નથી માટે હે રવિવંત! પ્રજ્ઞને જાણવાની ઇચ્છા કરવી એ વ્યર્થ છે! પ્રજ્ઞનું એ જ જ્ઞાન સમજવું કે કાંઈ ન હતું ત્યારે વૃત્તિના લય જેણે જોયો તે જ પ્રજ્ઞાત્મા છે અંધારાને જોનાર તે જ આ પ્રત્યક્ષ નેત્ર છે. તેમ વૃત્તિના લયને જાણનારો તે જ આ પ્રજ્ઞાત્મા છે. જેમ નેત્ર ન જોવા છતાં જોયા સમાન છે, તેમ આત્મા, ન જોવા છતાં જોયા પ્રમાણે જ છે. આ જ્ઞાનધન આત્મા વિચારથી પ્રત્યક્ષ અપરોક્ષ સમજવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે ન જાણીને જાણવું એ જ શ્રુતિ અને અનુભવથી ખરું જ્ઞાન કરે છે. તે સિવાયનું જે જ્ઞાન, તે અજ્ઞાન જ સમજવું; એમ જ્ઞુતિ અને જ્ઞાની કહે છે. જાણવામાં એક વૃત્તિનો લયમાત્ર જાણવો જોઈએ. એ જાણ્યા વિના મોક્ષરૂપ જ્ઞાનનો વિચાર કરે તોપણ તે ઠીક નથી.

હે રવિવંત! તને વૃત્તિના લયનો ખરો અનુભવ આવ્યો ન હોય તો પુનઃ લયપ્રતીતિનો

ઉપાય કહું છું, માંબળ. વૃત્તિ કયાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કયે દેહાણે લય પામે છે તે તારા પ્રશ્નરૂપથી બરાબર જો. વૃત્તિ ઊઠતાં જ વૃત્તિનું અધિષ્ઠાન જ્ઞાન-ધન થઈને બેસે. વૃત્તિ ઊઠીને પસરવા લાગે, ત્યારે પોતે તેની સાથે ઊડીને પસરવું નહિ. પાણીમાં ખૂંડવાનો અભ્યાસી માણસ ન્યારે પાણીને તળિયે બેસે છે ત્યારે શુભાવેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ વૃત્તિના અધિષ્ઠાનરૂપ થઈને પોતે બેસવું. વૃત્તિ ઊછળે ત્યારે તેની સાથે પોતે ઊછળવું નહિ. પાણીનો સ્વભાવ જ એવો છે કે જે ખૂંડવું હોય તેને ઉછાળીને ઉપર લાવે. તેમ વૃત્તિનો સ્વભાવ પણ એવો છે કે જે તળિયે ગયું હોય તેને ઉપર એચવું. પાણીમાં ખૂંડનારને તળિયે જવાનું હોય છે ત્યારે તે પાણીને ઉપર ફેંકે છે ને ત્યારે જ તેને પાણીનું તળિયું મળે છે. તેમ સૂઝકે વૃત્તિનું અધિષ્ઠાનપદ સંપાદન કરવા માટે તે વૃત્તિને ઉપર ફેંકવી અને અધિષ્ઠાન થઈ બેસવું. પાણીને જો નીચે દબાવવામાં આવે તો દબાવનારને ઉછાળીને તે ઉપર લાવે છે. તેમ વૃત્તિને જો બળથી શેકવા બંધ તો શેકનારને માથે લઈને તે ઉપર ઊછળે છે. માટે પાણીને દાબવું નહિ, પણ ઉપર ફેંકવું એટલે પછી સહજ તળિયું મળશે. તેમ વૃત્તિનું તિછળવું બધ થયા પછી સહજ વૃત્તિના અધિષ્ઠાનરૂપે આપણે જ બાકી રહેવાનું છે. વાસ્તવિક આપણે અધિષ્ઠાન જ છીએ. વૃત્તિ સાથે જરા પણ ઊછળતા નથી, પણ સાધકને ખાલી પ્રાપ્તિ થાય છે કે પોતે વૃત્તિની સાથે ઊછળી આગ્યો!

એ પ્રાપ્તિનો ત્યાગ થાય ત્યારે પોતે અધિષ્ઠાન ચિદ્ધનરૂપે રહે છે, અને વૃત્તિનું ઊઠવું તથા લોપાવું પોતાની સામે દેખે છે પોતે ન્યારે વૃત્તિમાં આવતો નથી ત્યારે વૃત્તિ ઊઠીને તુરત લોપાર્થ બંધ છે. પછી તેનો લય બાળનાર પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે. તે લયને જ નાજી છે તે જ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞાત્મા તેની દૃષ્ટિનો કદીપણ લોપ થતો નથી. જેમ અંધારું જોનારી આંખને અંધપણ્યની આપણ આવતી નથી પણ જોતું એ તેનું સ્વભાવલક્ષણ છે તેમ વૃત્તિના લયને જોવો એ ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞાનું સ્વાભાવિક લક્ષણ છે. જે સાધક એ લક્ષણ નાજી છે

તે જ ખરો જ્ઞાતા છે. તેને નિર્વિકલ્પ ચિદ્રૂપનું ચથાર્થ જ્ઞાન માનવું. એ જ જ્ઞાન, સાધકની સંસાર-ખેધને તોડશે. એ લય બાળનાર ચિદ્રૂપ સર્વદા સધન છે જરા પણ ઘટતો નથી. માટે તે જ ત્રિકાલાબાધિત મદ્રૂપ સર્વદા છે જ છે. તે પ્રમાણે ચિદ્રૂપ ત્રિકાલા-બાધિત હોવા છતાં મંદ બુદ્ધિના લોક, વૃત્તિના લય પછી ચિદ્રૂપ પણ નથી જ એમ કહે છે. અને તેને લય સમજતો નથી, માટે શૂન્યની કલ્પના કરે છે. મંદ મતિના લોકોએ પ્રજ્ઞાને શૂન્ય અને અજ્ઞાન માન્યો. તેથી તે શૂન્ય અને અજ્ઞાન બની જતો નથી. પણ જે પ્રયત્ન કરીને શૂન્યસંદેહમાં પડે છે તે માત્ર પોતાનું હિત હોય છે. તે મૂર્ખોને અમારે કશું કહેવાનું નથી પણ જે ખરે સાધક હોય તેને આજ એટલું જ કહું છું કે તારે શૂન્યસંદેહમાં પડવું નહિ, પણ જે જ્ઞાનધન છે તેને જ બાળવો. તે માટે શૂન્યનું ખંડન કરું છું. અહીં પ્રથમ શૂન્યવાદીની ચકા રજૂ કરું છું.

શૂન્યખંડન

શૂન્યવાદી-સદિ પહેલાં અસત જ હતું એમ શ્રુતિ જ કહે છે. વૃત્તિ વિના સમાધિમાં પણ એવો જ અનુભવ આવે છે. ન્યાં સુધી વૃત્તિ છે ત્યાં સુધી જ્ઞાન થાય છે વૃત્તિનો અભાવ થયા પછી ખાલી શૂન્યતા જ રહે છે. પ્રજ્ઞ છે, એમ જો માનીએ તો તે અનુભવમાં આવતો નથી. માટે પ્રજ્ઞ શૂન્યરૂપ જ છે.

સિદ્ધાન્તી-‘અસત્ એવ અમ’ એમ શ્રુતિએ જે કહ્યું છે તેનું તાત્પર્ય જુદું છે. સ્ફૂર્તિથી લઈને જેટલું દેહાદિક જગત છે તે સર્વ અસત્ રૂપ હોવાથી લોપાય છે. એ કોઈ થયાં જ નથી. સદિ પૂર્વે જે અસત્ (અદૃશ્ય) હતું તે સદિકાળે દેખાતું થયું માટે તેને ‘છે’ (સત્) માનવામાં આવ્યું. પૂર્વે આ સર્વ જગત ન હતું માટે શૂન્યપણું તેનું જ એમ શ્રુતિ ગોલી હતી, પણ પૂર્વે પ્રજ્ઞ જે સચ્ચિદાનંદ છે તેને શ્રુતિ શૂન્ય કહેતી નથી.

શ્રુતિનું એ તાત્પર્ય, આ મૂર્ખના સમજવામાં આવતું નથી. તે (જ) શૂન્યને પ્રજ્ઞ માની રહ્યો છે માટે કલ્પ પર્યંત તે જુદો જ રહેવાનો. અમે

કહીએ છીએ એવો જો શ્રુતિનો ભાવાર્થ ન હોત તો 'મતજ પૂર્વે હતું' એવો તે 'પૂર્વે' ઉચ્ચાર કેમ કરે? આ સર્વ જગત્ અસત્ હોવાથી પૂર્વે ન હતું. પણ પૂર્વે સત્ જે પ્રજ્ઞ તે જ હતો. એવું શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે.

અસત્ છે (સત્) એ જોલવું વિરોધી દેખાય છે. આંધળો દેખે છે. મૂંઝો જોલે છે એ જોલવું જેમ વિરોધી છે તેમ અસત્ અને તે છે (સત્) એ જોલવું પણ વિરોધી છે. કારણ કે જે સત્ છે તે કદી અસત્ થતું નથી અને જે અસત્ છે તે સત્ થતું, એવો અનુભવ પણ નથી. એમ છતાં એકને 'છે' અને 'નથી' એમ કહેવું ભારે વિરોધી છે. આ વિરોધને લીધે શૂન્ય 'છે' એમ સ્થાપિત થતું નથી.

શૂન્યવાદી-તો હવે તે બેમાંથી એક સ્પષ્ટ કરી કહેા.

સિદ્ધાન્તી-જો તમે શૂન્ય નથી જ એમ કહેા, તો શૂન્ય કદવાતો પણ નથી એ જ અમે માનીએ છીએ; અને શૂન્ય છે એમ જો કહેા, તો એ કહેવામાં વિરોધ આવે છે, એ ઉપર બતાવેલું જ છે તેથી શૂન્ય છે એમ માનવામાં આવતું નથી. તથાપિ સત્તાના યોગથી શૂન્ય છે એમ જોલો, તો તે અમારે માટે ઇષ્ટ જ છે. સત્ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જગત્ 'છે' એમ જોલવામાં આવ્યું, માટે અમારી સત્ વસ્તુ તમે કબૂલ કરી તેમજ સત્ની સત્તાથી 'શૂન્ય છે' એમ માનવાથી શૂન્યનું અધિષ્ઠાન અમારું સત્ છે એમ તમે કબૂલ કર્યું. રજીસ્ટ્ર હોવા છતાં તેને સર્પ કહે. પણ સર્પ રાખીને દોરીને ફર કરાવી નથી, તેમ સત્ની સત્તાથી શૂન્ય છે એમ માનવાથી શૂન્યનું સત્ અધિષ્ઠાન કાયમ રહે છે.

શૂન્યવાદી-તમે શૂન્યમાં સત્નો યોગ શું કામ કરો છો? અમારો પ્રજ્ઞ અસત્ છે, પછી તો વિરોધ આવવાનો નથી ને?

સિદ્ધાન્તી-સૂર્ય જ અધિકાર, એવું કદી પણ હોય ભલા? તે અધારું સૂર્યની સામે જીવું રહેશે કે? એ, જેમ બનતું નથી તેમ, જ્ઞાનસ્વરૂપ લય-સાક્ષી પ્રજ્ઞ શન્યરૂપ થતો નથી, અને શૂન્ય સત્

સંયોગી જરા પણ થતું નથી; પછી તે સદ્રૂપમાં શી રીતે રહે? એ પ્રમાણે શૂન્ય નથી તે નથી જ નથી. જે છે, તે સદા પ્રકાશમાન લય સાક્ષી જ છે. એ વિષયમાં કોઈની પણ શંકા સર્વથા ચાલવાની જ નથી. એમ શ્રુતિ, સુદ્ધિ બન્નેમાં શૂન્યનું સંભવતું બનતું નથી, એવું ઠરાવ્યું. હવે અનુભવથી પણ શૂન્ય સંભવતું નથી એમ ઠરાવું

શૂન્યવાદી-અનુભવ કયાં છે?

સિદ્ધાન્તી-વૃત્તિનો અભાવ થયો તે જ શૂન્ય, એવી કલ્પના કરી; તો તે શૂન્યનો અનુભવ આવ્યો કે નહિ? એ શૂન્યવાદીને અમે પૂછીએ છીએ.

શૂન્યવાદી-શૂન્યનો અનુભવ નથી. વૃત્તિ જોઈતાં અમથું માની લીધું, કારણ કે વૃત્તિનો લય થયો ત્યારે ત્યાં કંઈ જ ન હતું

સિદ્ધાન્તી-આ વિકલ્પથી શૂન્ય કદી પણ નથી જ નથી, એમ ઠર્યું તેથી વૃત્તિનું સતપણું જે બુદ્ધિએ ઠરાવ્યું હતું તે નષ્ટ થયું. અર્થાત્ એ તમામ નર્હાવત્ થયાં.

શૂન્યવાદી-શૂન્યનો અનુભવ આવ્યો. વૃત્તિના અભાવમાં શૂન્યપણું બદલ્યું.

સિદ્ધાન્તી-આ વિકલ્પમાં પણ શૂન્યને જાણનાર આત્મા જ છે. અર્થાત્ વૃત્તિનો લય જેણે બદલ્યો તે જ એક અદ્વિતીય લય સાક્ષી. જેને એ અનુભવ છે તે શૂન્ય શી રીતે થાય? એ રીતે આત્મા જ છે. માટે શ્રુતિસુદ્ધિ-અનુભવથી શૂન્ય સંભવતું નથી. એમ છતાં શૂન્યવાદી બાળપૂર્વક શૂન્ય છે એમ સ્થાપિત કરે તો ભલે કરે પણ હે રવિદાસ! તું વિચાર કરીને લયસાક્ષીપદ ખડું બાણુ જે બાણુ, તે કદી પણ શૂન્ય ન હોય, માટે જે છે, તે જ લયસાક્ષી ખરો બાણુ.

જે દીવો બુઝાવે છે તે દીવો બુઝાવનાર, દીવાના અભાવ વખતે રહે છે જો તે દીવાની સાથે જ મરે, તો અધારાને બુઝે કોણ? તેમ વૃત્તિનો લય થયો તે ચિદ્રૂપ માદીએ જોયો. તે સાક્ષીનું જ જો શૂન્યપણું થાય તો અભાવ કોણુ બુઝે? જેણે લય જોયો, તે જ ચિદ્રૂપ દ્રશ્ય સાક્ષી. તે જ નિર્વિકલ્પ-પ્રજ્ઞાત્મા

અને તે જ આનંદરૂપ છે વૃત્તિથી લઈને દેહ પર્યંત તમામ તત્ત્વોએ સુખદુઃખથી વ્યાપેલી છે. અદૈત અવિનાશ સ્વરૂપને ત્રણ કાળમાં પણ જે વૃત્તિ સાથે સંબંધ નથી, તે વૃત્તિનાં સુખદુઃખનો સ્પર્શ તેને શી રીતે થાય? સ્પર્શ થતો નથી, માટે સુખદુઃખ રહિત ત્રિકાલાબાધિત નિર્વિકલ્પ જે પ્રજ્ઞાનંદ તે જ ખરું નિઃસુખ છે. તે સુખને કોઈ અનુભવતું નથી. જે અનુભવે તેને વાસના સમજાવી. તે વાસનાનંદ પછી જ્યાં ધ્યાતાપણુ સહિત કશું રહેતું નથી ત્યાં કેવળ પ્રજ્ઞાનંદ ખાકી રહે છે.

જે સદૃષ તે જ ચિદ્રૂપ હોવા છતાં વૃત્તિના સમ-જવામાં આવતું નથી, અને આનંદ પણ તેને અનુભવતાં આવડતો નથી. સચ્ચિદાનંદ, એ ત્રણે લક્ષણોથી પ્રજ્ઞા નિર્વિકલ્પ છે તેને વૃત્તિ, જરા પણ જાણતી નથી, માટે તેને નિર્વિકલ્પ કહ્યો છે જો વૃત્તિ તેને અનુભવે તો “નિર્વિકલ્પ,” એમ કેમ કહેવામાં આવે? વૃત્તિના અનુભવમાં આવતો નથી, માટે તે ત્રિપુરી રહિત સચ્ચિદાનંદ સ્વતઃ સિદ્ધ છે તેને કોઈ જાણતું નથી, ને તે પોતે પણ પોતાને જાણતો નથી માટે જ મૂળ શ્લોકમાં તેને નિર્વિકલ્પ કહ્યો છે અને સ્વાત્ પદ મૂકેલું છે તેનો અર્થ, જે છે જ, છે, તે જ્ઞાતાતીત પ્રજ્ઞા સર્વના અભાવમાં શેષ રહે છે. હે રવિદત્ત ! એવો જે સચ્ચિદાનંદ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞા છે, તે ત્રણ પ્રતીતિથી તું આત્મા-શમ એકરૂપ છે.

આત્મપ્રતીતિ-હે રવિદત્ત ! તે નિર્વિકલ્પનો અનુભવ કર્યો, લયસાક્ષી પદ જાણ્યું અને તે જ નિશ્ચય સારી રીતે તને દેહ થયો, તેને આત્મપ્રતીતિ કહે છે.

શુરુપ્રતીતિ-હે રવિદત્ત ! પહેલેથી અમે વિવેચન અને અભ્યાસલક્ષણોનું જે જે અંગ સહિત નિરૂપણ કર્યું અને યથાયોગ્ય જે રીતથી કહ્યું તે તે રીતથી તે વિધાસપૂર્વક, સંશય છોડીને મનમાં દેહ ધારણ કર્યું તે જ શુરુપ્રતીતિ

શાસ્ત્રપ્રતીતિ-હે રવિદત્ત ! અમે જેટલું નિરૂપણ કર્યું, તેમાં એક પણ અપ્રમાણ કહેલું નથી, પણ શાસ્ત્રી રીતે અનુસાર યુક્તિદ્વારા પ્રકાશ કર્યો તેને શાસ્ત્ર-પ્રતીતિ કહે છે.

આત્મપ્રતીતિ, શુરુપ્રતીતિ અને શાસ્ત્રપ્રતીતિ; એ ત્રણ પ્રતીતિનો માર જે નિર્વિકલ્પ નિર્વિકાર પ્રજ્ઞા, તે વિચારથી અને અભ્યાસનાં પ્રકારથી વ્યતિરેક કરીને લેતાં થયો. ચાર વેદોનાં ચાર મહાવાક્ય પણ એ જ કહે છે. તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યથી ‘તે જ હું છે’ એમ અને ઉપદેશરીતિથી કહ્યું. જે અમે કહેતું છે તે તારે અનુભવથી અકુણ્ઠ કરવું જોઈએ; માટે યત્નવેદનું મહા-વાક્ય આ જ અર્થ પ્રગટ કરે છે.

અદ્વ પ્રભવિતિ વાચ્યેન સઃ અર્થ અર્થ અભિપ્રાયતે ॥ અને તે જ અર્થ; અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ, એ વાક્યથી વિવેચન કરીને કહું છું કે, જે નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞા, તે જ હું પોતે છે. જે બત્રીસ તત્ત્વોમાં પરિપૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત હોવા છતાં સવિકલ્પમાં આવ્યો નથી, અને તેને વૃત્તિ પણ જાણતી નથી, તે જ આ આત્મા. જે વૃત્તિના જાણવામાં આવતો નથી, પણ વૃત્તિના લયને જે જુએ તે જ હું આત્મા પ્રજ્ઞા છે

“તે જ હું” એવો અનુભવ લેવામાં આવે તો, અનુભવ એક વસ્તુ અને તેનો લેનારો જીવ બીજો વસ્તુ, એવી આદ્ય-આહકતા બીજી થાય છે. માટે અનુભવ લેવા જવું કામનું નથી; પણ કેવળ નિર્વિકલ્પતાની સ્થિતિ છે તે જ હું પ્રજ્ઞાત્મા, રૂટિથી લઈને જાગૃતિ પર્યંત વ્યાપકરૂપે નિર્વિકલ્પ વ્યાપ્ત છે, પણ તે તે વિકલ્પનો જેને સ્પર્શ થતો નથી તે જ હું પ્રજ્ઞાત્મા છે.

દીવો, પદાર્થ અને ચરમાથી જુદાં નેત્ર, પોતાના સ્થાનમાં હતા તેણે ‘પોતાને જોઈ’ એવું મનમાં લાવીને પાસે પડેલા પદાર્થને જોવાનું છોડીને પોતાને જ જોવા માટે નેત્ર પાછાં જ્યાં રાત્રે દીવો કર્યો એટલે તો, ઘરમાં રહેલા પદાર્થને, વાંચવા માટેલા પુસ્તકના અક્ષરોને અને આંખે લગાવેલાં ચરમાને પ્રકાશવા લાગ્યો નેત્ર, તે પ્રકાશ સહિત સર્વ પદાર્થ ને જુએ છે પણ એકે પદાર્થ નેત્રને જોઈ શકતા નથી એમ નેત્ર તદ્દન પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં અનુભવ આવતો નથી. અર્થાત્ નેત્ર પોતાને જોખતું નથી, તેથી તે પાગલ જેવું ચર્ચાગતું ત્યારે અનુભવ આવે તે માટે દીવો કાંરી નાખ્યો અને નેત્રને અંધારું દેખાડ્યું તે અંધારું જ્યારે નેત્રે જોયું ત્યારે તો વધારે પ્રાપ્ત અર્થ કહેવા લાગ્યું કે, ‘આ અંધકારને લીધે કાંઈપણ

દેખાતું નથી.' એમ તે કહે છે એટલામાં કોઈ એક જણે નેત્રને પૂછ્યું કે, "અરે! આ અંધારું દેખાયું તે કેને દેખાયું? જેને અંધારું પ્રત્યક્ષ દેખાયું તે જ દેખનાર નેત્ર તું છે. પછી જો તે નેત્ર પોતે પોતાને દેખે નહિ તો પણ જેને નેત્ર કહેવાય તે, તે પોતે જ છે." એવું ન્યારે ખીલતું વચન નેત્રે સાંભળ્યું ત્યારે તે વિચાર કરીને જીએ છે તો 'અંધારું' જોનાર તે જ નેત્ર. એવો અનુભવ, તે નેત્રને થયો. એ દૃષ્ટાન્ત પ્રમાણે સિદ્ધાન્તમાં સ્ફૂર્તિથી લઈને જાગૃતિ પર્યંત પ્રશ્ન પ્રગટ છે. દીવો, ચરમા અને પુસ્તક વાંચવા પ્રમાણે જાગૃતિનો પ્રકાર છે. એટલે કે વૃત્તિ, બુદ્ધિ અને ધન્દિયોનો વિષય અકલ્પ કરવાનો એ પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર છે. પુસ્તક જોયું તેવી જાગૃતિ, અને દીવાના પ્રકાશથી ઘરના પદાર્થો જોયા, તે પ્રમાણે સ્વપ્નાવસ્થા છે. વૃત્તિ, બુદ્ધિ, ધન્દિયો અને વિષયાદિ જાગૃતિને સમુદાય છે, એ સમુદાયને જાણનારે નિર્વિકલ્પ આત્મા, તું સહજ છે અને સ્વપ્રકાશથી સર્વને જાણે છે, છતાં મને શુરુ માનીને, 'હું' કોણ, એ હું જાણુ તો નથી માટે મને તે કહો' એમ પૂછવા માટે આવ્યો અને પણ તને વિસ્તારપૂર્વક, પુષ્કળ પ્રકારે વિવેચન કરી કહ્યું, પણ તું મંદ બુદ્ધિવાળો હોવાથી મથાર્થ જાણી શક્યો નથી એમ જોવામાં આવ્યું ત્યારે અને વિચાર સહિત સમાધિનો અભ્યાસ કહ્યો. તેમજ વૃત્તિ, બુદ્ધિ, ધન્દિયો અને વિષયોનું પ્રત્યક્ષપણું બતાવ્યું, એ સર્વ જડ, પરપ્રકાશ છે. તેનો ખરેખર જાણનારો તું એક જ છે. એમ જડ-ચેતનના જુદા સ્વભાવથી બતાવ્યું; પરંતુ ન્યારે તને સમજ ન પડી, ત્યારે પછી અંતરમાં પદાર્થોના સંસ્કારથી સ્વપ્નનુકૂળ કેવળ થાય છે તેનો જાણનાર પણ તું એક જ છે, એ પણ બતાવ્યું, છતાં સમજ પડી નહિ ત્યારે બુદ્ધિની કલ્પના હટાવીને મધ્ય સંધિ સહિત કેવળ સ્ફુરણને બતાવ્યાં ત્યારે વૃત્તિ, પોતાના જ સામર્થ્યથી પોતે જાણે છે એમ તને લાગ્યું; ત્યાર પછી આગળ વૃત્તિની શૂન્યાકાર સમાપ્તિ બતાવી, તે વખતે તો તને વધારે પ્રાપ્તિ પડી. વૃત્તિનું આક્ષીપણું પણ ગયું. લયજ્ઞાતા પ્રગટ હોવા છતાં શૂન્ય દશા જ્ઞાની હીપી; પછી લયનો નિશ્ચય થાય તે માટે અહીં વિચાર કહ્યો. જેમાં અજ્ઞાન છે જ નહિ પણ જે અજ્ઞાનને

જાણે છે તે જ જ્ઞાન છે. જે નેત્ર અંધારાને જીએ છે તે જ ખરાં નેત્ર છે, તેમ જ વૃત્તિનો લય જાણે છે તે જ નિર્વિકલ્પ પ્રશ્ન-આત્મા છે, એવો વિચાર ન્યારે સૂચવ્યો ત્યારે તને લયનો અનુભવ આવ્યો. જેને લયનો અનુભવ આવ્યો તે જ તું પ્રશ્નાત્મા.

હું રવિદત્ત! હું કહું છું તે ખરું છે કે ખોટું તેનો વિચાર કરીને જો. લયરૂપ જે શૂન્ય, તે તને ભેટ્યું કે શૂન્યને ભેટ્યું કે કોઈ ખીલને ભેટ્યું? પહેલાં વિવેચન પ્રશ્ન જે તને 'આ આત્મા' એમ પ્રત્યક્ષ સ્વપ્રકાશ અપરોક્ષ બતાવ્યો હતો, પરંતુ તે વખતે તારી બુદ્ધિવૃત્તિ અભ્યાસથી સૂક્ષ્મ તત્ત્વને જાણવામાં ચતુર ન હતી. તેથી તે વખતે તને નિઃશંક અનુભવ થયો નહિ વળી તું અજ્ઞાનપણાથી વૃત્તિ-જ્ઞાના સમુદાયમાં પડ્યો હતો અભ્યાસથી તને વૃત્તિના લયનો અનુભવ આવ્યો છે, માટે પાછળનું નિરૂપણ યાદ કરીને જો 'અયમાત્મા' આ સહવાકયનું સ્પષ્ટીકરણ નેત્રના દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કર્યું તે જ નિરૂપણ જો.

દીવો અને ચરમા, જાનેના ચોગથી પદાર્થ, પુસ્તકના અક્ષરો અને તેનો અર્થ સમજાય છે પણ જોવા માટે તો, એ સર્વથી પર, એક સ્વપ્રકાશ નેત્ર જ સમર્થ છે દીવો અને ચરમા, એ નેત્રના સહાયકારી સાધન છે, તેથી તે પરપ્રકાશ છે. એ સહાયકારી સાધન વિના પણ નેત્ર અંધારાને જીએ છે. માટે સાધન વિના જોનાર, તે જ સ્વપ્રકાશ નેત્ર. તેવી જ રીતે વૃત્તિનો લય જોનારો જે સાક્ષી, તે જ સ્વયંપ્રકાશ અપરોક્ષ છે. તે સિવાય વૃત્તિ આદિ જ્ઞાન કરનારા સમુદાયને આત્માના પ્રકાશની ગરજ પડે છે. વૃત્તિ ન્યારે ચિદ્ગુણમાં ભેડે છે ત્યારે પોતાના જડ સ્વભાવને લીધે વૃત્તિને આત્માનો અનુભવ લેતાં આવડતો નથી. પરંતુ ન્યારે આત્માનો પ્રકાશ મળ્યો, ત્યારે તે જ વૃત્તિ તદાકાર થઈ ને જાણે છે. અથવા મન-બુદ્ધિ ભેડીને સ્વપ્નમાં કલ્પિત પદાર્થો બતાવે છે. તે જાને મન-બુદ્ધિ પણ આત્માના પ્રકાશથી જાણે છે જેમ દીવાને લીધે ઘરની અંદરના પદાર્થ કેવળ નેત્ર જ જોવા માંડે છે, તેમ બુદ્ધિવૃત્તિને વખતે પણ આત્મા જીએ છે. જાગૃતના વ્યાપારમાં બુદ્ધિ-વૃત્તિ જીવ સાથે, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોદ્ધારા સર્વ વિષય અકલ્પ કરે છે. માટે પાંચ વિષય અકલ્પ કરવા સારું

બુદ્ધિવૃત્તિને, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને જીવ, સહાયતા કરવા લાગે છે. જેમ રાત્રે પુસ્તક વાંચવા માટે દીવો, ચશ્મા અને આંખ ભેંધીએ છે તેમ બુદ્ધિવૃત્તિ, જીવ અને ઇન્દ્રિયો મળે છે ત્યારે વિષયોના ભોગ ધની શકે છે. દીવો અને ચશ્મા પરપ્રકાશ છે અને માન એક નેત્ર સ્વપ્રકાશ છે. તે જ પ્રમાણે આ આત્મા એક માત્ર સ્વપ્રકાશ છે અને તે સિવાય બુદ્ધિવૃત્તિ અને ઇન્દ્રિયો પરપ્રકાશ છે. અંધારું ભેવા માટે આંખને ચશ્માની અને દીપકની ગરજ નથી; તેમ વૃત્તિનો લય ભેવા માટે આત્માને બુદ્ધિવૃત્તિની કે ઇન્દ્રિયોની જરૂર નથી. માટે તે આત્મા જ સ્વયંપ્રકાશ; અને તે સિવાય બુદ્ધિવૃત્તિ આદિ બાકીનાં સર્વ પરપ્રકાશ છે. જે પરપ્રકાશ છે તે જડ છે. અને આત્મા તે જડ સમુદાયને જાણે છે, માટે તે જડ સમુદાય આત્માથી લિન્ન છે. આત્મા, પોતાને જો કે જોળખતો નથી, પણ પોતાનાથી લિન્ન સર્વને જાણે છે. માટે બુદ્ધિવૃત્તિ સક્રિય સર્વ જડ, લિન્ન અને પરોક્ષ છે. માત્ર આત્મા-પ્રજ્ઞ પોતે એક સ્વયંપ્રકાશ અપરોક્ષ છે. આ જ અર્થ, પ્રથમ “અય-માત્મા,” એ મહાવાક્યથી સમજાવ્યો હતો. અને તે પુનઃ આ અભ્યાસને પ્રારંભે અહીં સ્પષ્ટ કર્યો છે અર્થ જ “અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ” મહાવાક્ય કહે છે માટે સાધકે જે નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ, તે હું પોતે છું. એમ અંતાઃકરણમાં દૃઢતાપૂર્વક કંસાવવું. “અય-માત્મા,” વાક્યનો જે અર્થ છે તે જ અર્થ “અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ” એ વાક્યનો છે. તે આ છે કે, જે સ્વયં-પ્રકાશ અપરોક્ષ પ્રજ્ઞ છે તે જ હું છું અને તે જ અર્થનો “તત્ત્વમસિ મહાવાક્યથી અમે વિવેચનને વખતે ઉપદેશ કર્યો. અભ્યાસથી લયરાશી જે પૂર્ણ પ્રજ્ઞ નિર્વિકલ્પ તે જ તું છે, એવી સમજૂતીથી તને તારી ભેટ કરાવી. હવે ચોણું મહાવાક્ય “પ્રજ્ઞાન પ્રજ્ઞ,” તે પણ આ જ અર્થ કહે છે માટે તે અર્થ પણ સાધકને માધ્યરૂપ સુખદાયક છે

શિષ્ય-આપે ચાર મહાવાક્યોના અર્થની એકતા બાળત વર્ણન કર્યું પણ તેમાં “અયમાત્મા પ્રજ્ઞ” એ મહાવાક્યથી તો વિશેષ વિના પૂર્ણ પ્રજ્ઞામાં પ્રત્યક્ષ એકતા થાય છે. તેવો અવિશેષ, બાકીનાં ત્રણ મહા-

વાક્યોમાં કયાં છે? વાચ્ય ભાગનો ત્યારે બાધ કરાય ત્યારે લક્ષ્યમાં એકતા થાય છે. માટે ચારે મહાવાક્યોની એકાર્થતા બનતી નથી, વળી “અહં” એ જ સવિકલ્પ છે, તેની સાથે નિર્વિકલ્પનું એક્ય શી રીતે થશે? અર્થાત્ સવિકલ્પ, નિર્વિકલ્પમાં એકતા કઈ રીતે કરશે?

ગુરુ-“અહં” શબ્દથી મૂળ સ્ફૂર્તિ લેવી નહિ, પણ સ્ફૂર્તિથી પર જ નિર્વિકલ્પ વસ્તુ, તે જ પ્રજ્ઞાત્મા હું પોતે છું. બુદ્ધિવૃત્તિથી લઈને ઇન્દ્રિયો સુધી જે જીવરૂપે પ્રતિબિંબ ભાસે છે અને જેનાથી દૃઢબુદ્ધિ દૃઢ થાય છે તે ત્રિવિધ અહંકાર હું નથી. એ બધાં ખોટાં છે માટે ત્યાગ કર્યો. ધ્યેયથી વેગળો પડેલો ધ્યાતા જે પ્રાણ, તે પણ હું નથી પરંતુ લયમાફી રૂપે રહેનાર પ્રજ્ઞાત્મા, તે જ હું પોતે છું અંહી વાચ્ય અને લક્ષ્ય કોણ છે? કોઈ જ નથી કેવળ ત્રિપુટી રહિત અખંડ એકરસ પ્રજ્ઞાત્મા હું જ પોતે વિદ્યમાન છું. સ્ફૂર્તિ જાઉં છે ત્યારે વિદ્યા-અવિદ્યા અને જીવ-ઈશ્વરનું તે કારણ છે એમ કહેવામાં આવે છે. અને તેમાં જીવ-ઈશ્વરનાં પ્રતિબિંબ પડે છે. ત્યારે એક સર્વજ્ઞ અને બીજો અકલ્પ, એક નિરભિમાન અને બીજો સાહિમાન, એ પ્રમાણે વાચ્ય ભાગમાં વિરોધ આવે છે. માટે તે વાચ્યનો બાધ કરવો ભેંધીએ, પરંતુ આ પક્ષમાં તો સ્ફૂર્તિના લયને જાણનાર સ્વયંજ્યોતિ હું અનુભાવ્ય મૂર્તિ છું. અનુભવનારનો મારામાં અભાવ છે. માયા સ્ફૂર્તિનો જ મારામાં અભાવ છે તો જીવ-ઈશ્વર મારામાં કયાંથી હોય? જો તે નથી, તો વાચ્ય ભાગના વિરોધનું ખંડન શાનું કરવું લક્ષ? વિદ્યા-અવિદ્યામાં “પડેલો પ્રતિબિંબ જીવ-ઈશ્વર, એ જેનાં પ્રતિબિંબ છે તે પ્રજ્ઞાત્મા હું પોતે છું” તેથી એ બધા મિથ્યા થયાં. પહેલેથી જ તેના નિષેધ કરીને એકલી ચેતન જ્યોતિ રહી, એમ કહેલું છે. માટે “અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ” એ વાક્યથી સ્વપ્રકાશ અપરોક્ષ લય સાક્ષી પ્રજ્ઞાત્મા જ હું છું, એમ દૃઢ કરવું. સાગી અને વેદ, એ ચાર મહાવાક્યોનો અર્થ એક જ છે એમ કહે છે માટે હવે તું કોઈપણ અવસ્થામાં હું નિર્વિકલ્પ છું, એ જીવ નહિ; પણ એ જ દૃઢ કર.

શિષ્ય-આરે વાક્ય, વાચ્ય લાગ વિના એકરૂપ અર્થ કહે છે. ત્યાં ત્રિપુરી પણ ઉપપન્ન થતી નથી અને વાચ્ય-લક્ષ્ય સુદ્ધાં નથી ત્યાં શ્રુતિ 'તે આ અર્થ', એવું વચન શા માટે બોલી ? 'તે આ' કહેવાથી તો પદોક્ષ અને અપરોક્ષ તથા વાચ્ય અને લક્ષ્ય થાય છે; તો તેનો ઉત્તર શેા છે ?

ગુરુ-જે ત્રિકાલાખાધિત સ્વયમ્પ્રકાશ સ્થિતિ પૂર્વે હતો તે લયસાક્ષી અત્યારે, ઉપાધિ હોવા છતાં નિત્યસ્થ પ્રગટ્યો. સ્થિતિ પૂર્વે જે અવિનાશી લયસાક્ષી હતો તેને, 'તે-આ' શબ્દ લાગ્યો માટે 'તે' શબ્દથી, તે સ્થિતિ પહેલાંનો અવિનાશી આત્મા ખતાવ્યો. અને 'આ' શબ્દ, તેને જે જાણનારો, તેને લાગે છે. માટે 'આ' શબ્દથી જે અત્યારે જાણે છે તે જ સ્થિતિ પહેલાંનો અવિનાશી આત્મા; એમ ખતાવ્યું. જે ઘટ-મઠ વિનાનું આકાશ છે, તે જ ધરાના પાણીમાં પ્રતિભાસિત છે; તે પ્રમાણે જે પૂર્ણપણથી વ્યાપેલો છે તે જ અત્યારે પ્રતિભાસિત છે. 'તે-આ' શબ્દ, તરંગ સ્થિતિ પાણીને લાગે છે. તે જ પાણી તરંગોમાં વિકાર વિના રહે છે. માટે તે-આ પાણી, એમ કહે છે. પહેલાંનો દુષ્ટાન્તવાળો દોષ એક ગૃહસ્થ, વૃક્ષ પર બેઠેલો છે. તે પાણીમાં ન પડતાં વૃક્ષ પર જ બેઠો છે, ને તે જ પ્રવાહમાં પડેલો જાણે છે. પરંતુ પછીથી સમજાયું કે ગૃહસ્થ તો જેમનો તેમ બેઠો છે. પડ્યો નથી. ત્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે, જે પૂર્વે પડ્યો ન હતો, તે જ આ, હાલ પ્રવાહમાં અગસ્તો પડેલો જાણે છે. સર્પ પૂર્વે દોરી હતી તે સર્પ જાણતાં જ, દોરી નથી એમ લાગવા માંડ્યું. પછી સર્પ જોયો છે. જે છે તે દોરી જ છે. એમ સમજાય છે ત્યારે કહે છે કે, જે સર્પ પહેલાં દોરી હતી, તે જ અત્યારે સર્પ-રૂપથી જાણે છે. માટે તે જ આ દોરી. આ પ્રમાણે ખત્રીસ તત્ત્વો પહેલાં જે આત્મા હતો, તે જ અત્યારે, એ નામરૂપ જતાં જ લયસાક્ષીરૂપે અનુભવમાં આવ્યો જે સાધન વિના સ્થિતિ પૂર્વે સ્થિતિ લયને જાણતો હતો, તે જ, આ વૃત્તિનો લય જાણે છે. માટે તે-આ પ્રજ્ઞાત્મા; એમ કહ્યું. અને પછી લયને અન્તે સર્વથી પર એકેલો રહે છે, તે જ-આ પ્રજ્ઞા

સમાધિમાં અત્યારે પ્રતીત થયો. પહેલાંના વળતમાં જે જે જ્ઞાની થયા તે સર્વ જેના જ્ઞાનથી અમાધાન પામ્યા તે જ આ પ્રજ્ઞાત્મા. પહેલાં જે જ્ઞાની થયા અને હવે પછી જે જ્ઞાની થયો, તે સર્વનો એક જ નિજ સ્માર છે. એ પ્રમાણે તે જ આ પ્રજ્ઞાત્મા હું પોતે, ખત્રીસ તત્ત્વોનું હું પણ છોડીને સ્ફુર્તિ સ્થિતિ પુદ્ગલ થયો છું. એ રીતે પ્રજ્ઞા ધવું એ જ અનુભવ છે. હે સ્વિદિત! તે જ પ્રજ્ઞા તું. ત્રિપુરી સ્થિતિ આત્માસમ છે. તે પ્રજ્ઞાને ન જાણીને જાણવું એ તારું ઉત્તમ વર્તન તને જ શોભે છે. તે જ અવિનાશી તું આ સર્વ જગતનું અધિક્ષાન છે. તે જ તું સર્વના લયને અન્તે સંવિધનનંદ પ્રજ્ઞાત્મા રહે છે. પ્રજ્ઞાથી લઈને કીડી સુધી, આ સર્વ જગતનું નિજરૂપ તે જ તું પ્રજ્ઞાત્મા અસંગ, ત્રણે કાળમાં એકરૂપ છે. દેવલકા, વામી સેવક, ગુરુશિષ્ય અને રાજારંક, આ, તે, ઈત્યાદિ નામરૂપના ત્યાગથી પરિપૂર્ણ તું જ પ્રજ્ઞાત્મા છે. એ સર્વ સંવિકરૂપ નામરૂપ ન હોવા છતાં અનેક થયાં હોય એવા લાગે છે. પણ એ સર્વ તું તું જ એક અધિક્ષાન છે. અન્તે યુગો થયા, અને ગયા, પણ તારી નિર્વિકરૂપતા જેવી ને તેવી કાયમ છે. ત્યાં બધું નથી ને જ્ઞાણ નથી, તે જ તું અસંગ પ્રજ્ઞાત્મા છે આજ અર્થે આરે મહાવાક્યોનો છે. આ જ વિષય વેદાંતનો છે. અને આ જ આશય ભૂત-ભવિષ્ય, વર્તમાનકાળના જ્ઞાનીઓનો છે. આ જ અર્થ જાણવા માટે ગુરુશિષ્ય અને સતશાસ્ત્રનો ઉદય છે. અને અન્તકોટિ શબ્દાર્થ રચના આ માટે જ છે. અધિક શું કરું ? જે જે કરવાનું હતું તે અહીં સમાપ્ત થયું. વેદ જોઈને ત્યાં સ્તબ્ધ થાય છે તે જ તું પ્રજ્ઞાત્મા છે. માટે હે સ્વિદિત! તું હવે સંકેદરૂપ છોડીને તે અસંગ આત્મા થઈને જ રહે અને ખત્રીસ તત્ત્વોનું હું પાણી છોડ. ખસ, પછી તું જગતમાં નિર્ભય થઈશ. હવે પીઠ થાળડીને નિચોડરૂપ નિર્વાણ વચન કહું છું કે, જે લયસાક્ષી પૂણ્ણ પ્રજ્ઞાત્મા, તે જ અદ્વિતીય તું છે. હવે બોલવું સર્વ પૂર્યું. તે સાથે સાંભળવું પણ સર્વ બધું થયું. પછી બાકી રહ્યો તે તું પ્રજ્ઞાત્મા છે.

એટલું બોલીને શંકરાચાર્ય સ્થિર રહ્યા અને

રવિદત્તાનું અંતઃકરણ પ્રહસાકાર થયું. સાક્ષીરૂપથી ચિદ્રૂપ ચિદ્રૂપમાં રહ્યો. વૃત્તિજ્ઞાન સર્વ હ્રસ્ત થયું. સ્ફૂર્તિ ઊઠી, પસરીને પુનઃ અભિન્ન થઈ લોપાય છે. કેવળ સ્થિરતા થઈ. તે સ્થિરતાનું જ્ઞાન જેને થયું તે જ ચેતનકળા છે પણ તેની પ્રતીતિ આવી નથી. અનુભવિતા અલ્પ પણ અલગ નહિ રહેતાં અનુભાવ્યરૂપ થઈ રહ્યો. જેમ આકાશ આકાશમાં રહે, તેમ સુખ, સુખાકારથી સુખરૂપ થઈ રહ્યું. વૃત્તિ ત્યાં નિમગ્ન થઈ, પછી અહીં જાગૃતમાં મન-યુદ્ધિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય? ઇન્દ્રિયેના ઠરવાળ બંધ થયા. દેહ સ્તબ્ધ થઈ રહ્યો. મંદપણથી પ્રાણ સ્થિર થયા. પ્રાણ હાલે, પણ તે છે કે નથી એ પણ સમજાય નહિ. રવિદત્તાની એવી સ્થિતિ સફળ શંકરાચાર્યે જોઈ, અને આનંદથી તાળી જાગવી કહ્યું કે, ઉપદેશની સફળતા થઈ. શિષ્યને પોતાની પૂર્વભૂમિ પરિપૂર્ણ પ્રાપ્ત થઈ. પુત્રને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે માતાપિતા અતિ સુખી થાય છે. તે પ્રમાણે રવિદત્તાની સ્વરૂપાકારતા જોઈને શુરૂને આનંદ થયો. રવિદત્ત, અખડ સુખમાં તદાકારપણે નિમગ્ન થયો. જેવો ઉગ્ર તાપથી ફરીને હાથી અક્ષોભ જલમાં ડૂબકી કરીને રહે છે, તેમ અવિદ્યારૂપ અરણ્યમાં સુખદુઃખરૂપી ત્રિવિધ તાપથી તપેલો છલ, લેદ છોડીને એકરૂપથી ચિદ્રૂપમાં લીન થયો. ત્યાંથી વૃત્તિ ઊઠે છે, ને પાછી તેની ત્યાં જ સમાપ્તિ થાય છે અને ધ્યાતાપણું ન જાપજતાં ધ્યેયાકાર જ્ઞાન જ રહે છે. જેમ પ્રલયના જલમાં વાડુ ઘોડાને છે તેમ વૃત્તિ, સ્વરૂપમાં મિશ્રિત થઈ જાય છે. પુનઃ ડાલતી આનંદથી ઊછળે છે અને તુરત નષ્ટ થાય છે. વળી તે જરા નિર્વિકલ્પમાં સ્થિર થાય છે, ને જરા સવિકલ્પાકાર થાય છે. ત્યારે સવિકલ્પાકાર થાય છે ત્યારે તેને ‘અક’ સ્ફુરણ થતું વધી. એક સુદૃઢ પછી આપોઆપ ઉત્થાન પામે છે. મનયુદ્ધિ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ને ફરી પાછી સુખાકારથી ડાલે છે. જે સ્ફૂર્તિ વૃત્તિ, નિર્વિકલ્પમાં સુખી થઈ તે જ વૃત્તિ, સુખસંહિત ઊછળી અને મનયુદ્ધિમાં વ્યાપી તથા દસ ગણી થઈ ઇન્દ્રિયેમાં સમાઈ ગઈ. તેથી ગાત્ર કંપવા લાગ્યાં, શરીરનાં રૂંવાડાં ઊભાં થયાં, આંખમાંથી

અશ્રુધારા વહેવા લાગી, ત્યાર પછી પુનઃ વૃત્તિ સ્વરૂપમાં મળી અને ડાલતી પાછી ઊઠી. તે વખતે અધિકાધિક વૃત્તાનંદનું મુખ જાપજવા લાગ્યું. રવિદત્ત, જાગૃત્વક આંખ ઉઘાડે છે, પરંતુ સ્વરૂપસુખમાં જ વૃત્તિ વ્યાપી રહી છે. તેને ચિદ્રૂપ વિના દિશા-વિદિશા વગેરે બીજું કશું પણ સમજાતું નથી. વૃત્તિ, જો કે અંતરમાં જતી હતી પણ તે ધ્યેયાકારમાં જ સમરસ થતી હતી, અને જહાર દૃશ્યાકાર થતી હતી ત્યારે ચિદ્રૂપગતરૂપ જ થઈને રહેતી હતી. તેને દેસેદિશામાં ચિદ્રૂપગત જ દેખાતું હતું. બીજું કંઈ સ્ફુરતું જ ન હતું. તેથી મનયુદ્ધિ પાગલ જેવી અને ઇન્દ્રિયે ગભરાયા જેવી લાગી. ઘોલવા જાય તો જખાનથી તોતડું ઘોલાય, અને કંઈ સ્મરણ પણ ન થાય. એવી રીતે ગભરાયેલા રવિદત્તને જોઈને સફળ શંકરાચાર્યે તેને આલિંગન આપ્યું અને પીઠ આબડીને કહ્યું, “ભલે, શાખાશ બેટા! તું હવે સાવધા, આ વૃત્તિના આનંદને ઊડ. એ નિર્વિકલ્પ નથી.”

જેમ સ્વામીજી ઘોલ્યા તો પણ રવિદત્તને કંઈ જ સંકલ્પ થતો ન હતો. આનંદથી તેમાં નેત્રમાં અશ્રુ આવતાં હતાં, અને તે થરથર કંપિતો હતો. સુખમાંથી શબ્દ પણ ફૂટતો ન હતો. ઘણી વાર પછી વૃત્તાનંદને છોડી, સાવધ થઈને તેણે શુરૂને નમસ્કાર કર્યાં, અને કહેવા લાગ્યો:—“હે, સફળ નાથ! તમે કૃપા કરીને મારા જેવા રંક, અનાથને સામાન્યપદ આપ્યું છે. હું અનંત કલ્પોથી દેહ બુદ્ધિની અને સુખદુઃખની દરિદ્ર નિપત્તિ, એકસરખી ભોગવતો હતો. તેને લીધે ફણવાર પણ વિશ્રાન્તિ મળતી ન હતી એવા અનાથને સ્વસુખ સંપત્તિની નિત્ય નવી રાજ્યપદવી, એક સફળરૂપ વિના બીજા દેવાદિક કોઈપણ આપી શકે તેમ નથી. હું ધન્ય છું હું ધન્ય છું આજ અમારા ભાગ્યને ઉદય થયો, તેનું વર્ણન, વાણીમાં પણ આવતું નથી સફળરૂપની કૃપા થતાંની સાથે જ સ્વસ્વરૂપમાં મિલન થયું. જો કે હું સગીપ હોવા છતાં પોતેપોતાને ભૂટી જવાને લીધે બહુ દેવસથી વિખૂટા પડ્યા હતાં, તે હું, હયાણું! કૃપા કરીને તમે, અને મારી ભેટ કરાવી છે.”

હવે હું તમને ઉત્તરાધમાં શું આપું? સ્તુતિ પણ ટેવી રીતે કરું? આપનાં ચરણમાં માટું મસ્તક સમર્પણ કરું, કે મારા શરીરની પાદુકા બનાવીને આપના પગમાં પહેરાવું! કરવું શું? તમે વૃત્તિમાંથી મને પાછો નિર્વિકલ્પ તરફ વાળી દીધો, અને શન્યનું સંકટ નાટ કરીને શિક્ષણને શિક્ષણમાં ભેડી દીધો. હું નિર્વિકલ્પને વૃત્તિ જરા પણ જાણતી નથી. અને હું નિર્વિકલ્પ બ્રહ્માત્માને શન્યની ખબર જ નથી; તો પછી તેનો અભાવ શાનો? માટું નિર્ગૂણ દ્રવ્ય ન હોવાને લીધે મેં મને પોતાને જાણેલો નહિ, પણ પોતાના જ્ઞાનથી મેં વૃત્તિના લયને જાણ્યો.”

લયસાક્ષીની સ્મૃતિ યતાંત્રી સાથે જ વૃત્તિ નિર્વિકલ્પમાં ખૂટી ગઈ. ત્યાંથી જ્યારે ઊછળી ત્યારે ભેરથી ખૂબ પાણી, અને રવિહત્તનો ટેક ઊડીને સહશુરના ચરણમાં પડ્યો! થરથર કાપે છે. નેત્રમાંથી અશ્રુનું પૂર જ ચાલ્યું! તે નેત્રજલથી, ગ્રેમપૂર્વક સહશુરનાં ચરણ પર અભિષેક કર્યો, અને વાણીથી જયજયકાર કર્યો. સહશ્રિયને ભેળેને સહશુરનાથે લાગણીપૂર્વક તેને ગાંઠ આલિંગન આપ્યું અને પંખાળીને કહેવા લાગ્યા: “હે વન્સ! અવસ્થાપર કાબૂ રાખ. વૃત્યાનંદની લહરીને સ્વીકાર ન કર. સ્વસ્વરૂપના અનુભવથી તે વૃત્યાનંદને દૂર કરીને સ્વસુખમાં રહે. આ વૃત્તિને પણ સ્થિર કર. અને નિર્વિકલ્પની વાત કહે. તને લયસાક્ષીને કેવો અનુભવ આગ્યો, તે બધું મને કહે.”

પછી રવિહત્ત, સહશુરનાં ચરણમાં વંદન કરી, વૃત્યાનંદને છોડી કહેવા લાગ્યો: “વૃત્તિના લય અને શન્યને ધાત હું જ્ઞાનધનને સ્પષ્ટ અનુભૂત છે. ભે કે હું ટાણ, એ મને સમજાતું નથી, પણ મને વૃત્તિને લય સ્પષ્ટ સમજાય છે. કંઈપણ સાધન વિના હું વૃત્તિનો લય સ્પષ્ટ જાણું છું” માટે તે જ હું નિર્વિકલ્પ પોતે, નથી લોપાયો કે નથી પ્રગટ થયો; એવો હું ખુલ્લો છું. જેવી રીતે અંધકારને ભોનારી આંખ, પોતેપોતાને નથી ભેટી છતાં પોતાના સ્થાન પર જ છે, એ ખુલ્લો અનુભવ છે; તેવી રીતે અનંત-પણાને લીધે હું લયસાક્ષીનું ભેલું સાધન વિના જ છે. અને એ જ મારી ખુલ્લી પ્રતીતિ છે. હવે કહે,

હું ક્યાં લોપાયો છું? આ મારો ખુલ્લો અનુભવ, ત્રિપુટી સંહત સ્વયમેવ છે. વૃત્તિનો ઉલ્લસ કે લય થાય, તે હું તુરત મારા પોતાના પ્રકાશથી જાણું છું.

એ જ નિર્વિકલ્પ શિક્ષણ જ્ઞાન. તે ત્રણે કાળમાં અધિક કે ઓછું થતું નથી. અને તે જ ત્રિકાલાભાષિત સદૃષ્ય જેમનું તેમ, સદાય દિગ્દિન છે. શિક્ષણમાં વૃત્તિ નાટ થઈ તે સાથે સુખદુઃખ પણ નાટ થયાં. હવે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતા વગર, કેવળ નિર્ગૂણ જ શાકી રહ્યો. એવો હું અનંત, અપાર પરિપૂર્ણ સત્યજ્ઞાનંદ ધન, પોતાને ન જાણવા છતાં અપરોક્ષ રીતે અનુભવમાં આવ્યો! વૃત્તિથી માંડીને લય સુધી જે જ બ્રાહ્મીયો થયાં છે, તે સર્વ હું જ્ઞાનધનને સાક્ષ-સાક્ષ દેખાય છે. જે જે મને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તે તે મારાથી ભિન્ન છે. તેના લયને જાણનારે અપરોક્ષ બ્રહ્માત્મા હું પોતે છું. એ મારી યથાર્થ પ્રતિતિ, મને શુરુ મહારાજે કરાવી. પણ મને જે સંશય છે તેનું આપનાં ચરણમાં નીવેદન કરું છું.”

શિષ્ય-નિર્વિકલ્પમાં સ્થિરતા એક નિમિષ-માત્ર થાય છે, ત્યાં જ, ઉપર વૃત્યાનંદનો વિકલ્પ ઊઠે છે. ફરી પાછી નિર્વિકલ્પમાં સ્થિરતા કરતાં પહેલાંની જેમ, પુનઃ વૃત્યાનંદનો વિકલ્પ ઊઠે છે, પણ નિરાંતે એક સરખી સમસ્તતા રહેતી નથી. વૃત્યાનંદ ઊછળતાં તે જ ક્ષણે મન ખુદિ આદિ સર્વ વિકાર પામે છે. તે વળતે મને એમ લાગે છે કે, હજી આ રસાસ્વાદ સમ્પ્રદિમાં વિશ્નુ કરે છે. માટે એ વૃત્યાનંદભક્ત તમામ સંવિકલ્પવિશ્નુ હટાવીને કેવળ નિશ્ચલ નિર્વિકલ્પ રૂપે રહેવાય તેમ કરે. હે, શુરુ મહારાજ! મારા પર એવી દૃષ્ટા કરો કે પુનઃ સંવિકલ્પની વાત સુદાં કાને આવે નહિ! પરંતુ નિર્વિકલ્પ અખંડ એકરસમાં કાયમને માટે સ્થિરતા થાય.

ગુરુ- (રવિહત્તનું કહેલું સાંભળીને સહશુર હસ્યા અને કહેવા લાગ્યા.) હે રવિહત્ત! તને જે જ્ઞાન થયું, તે તારું જ્ઞાન મેં જાણ્યું. તે એ, કે મારા કહેવા પ્રમાણે તને તારો યથાર્થ અનુભવ થયો છે. વૃક્ષ પર બેઠેલો કોઈ, સહજ સ્થિતિમાં વૃક્ષ પર બેઠો હોય ત્યારે પોતાને, પોતાની જ સ્થિતિની ખબર પડે કે, પાણીના

પ્રવાહમાં વહેતા જેવો દેખાય છે તે હું નથી; હું તો વૃક્ષ પર જ બેઠેલો છું.

આ પ્રમાણે અવિજ્ઞાત તે જ વિજ્ઞાત; એવો જે શ્રુતિનો ઇસારો તથા અનુભવનાર વિનાનો જ્ઞાનિએનો ત્રિપુટી રહિત જે અનુભવ છે, તે ઉભય પ્રમાણથી યુક્ત તને અનુભવ થયો છે. તે (પોતાને) ન બાણીને અપરિચિન્ન લયસાક્ષી બદલ્યો છે, પણ નિર્વિકલ્પ એકરૂપ ચિરકાળ રહે, સવિકલ્પ મૂળમાંથી બાક-તે ફરી ઉત્પન્ન જ ન થાય એમ તું કહે છે, તે તારું બોલવું કોના જેવું છે? જેમ વૃક્ષપર બેઠેલો એમ કહે કે હું વૃક્ષપર બેઠો છું પણ બાણીમાં પડેલો આભાસ દેખાય છે તે મને ન દેખાય તેમ થવું ભેદીએ! તે પ્રમાણે તું નિર્વિકલ્પને બાણીને વિકલ્પ ન થાય એમ કહે છે; અને જો આ તારો સંશય ખરો હોય, તો મારે તને પ્રશ્ન પૂછવા ભેદીએ. હવે હું તને પ્રશ્ન પૂછું તેનો ઉત્તર આપ. તારા નિર્વિકલ્પરૂપમાં જે વિકલ્પ દેખાયો તે વિકલ્પથી તારામાં સવિકલ્પતા આવી કે શું? અથવા તે સવિકલ્પે તું નિર્વિકલ્પને ખેંચીને આવ્યો કે શું? અથવા સવિકલ્પના ઉપજવા અને લોપાવાથી તું નિર્વિકલ્પને ખેપ થાય છે કે શું? આ જે ત્રણ પ્રશ્ન પૂછ્યા તેમાંનું તને શું લાગે છે તે કહે. નિર્વિકલ્પ, સવિકલ્પાકાર થયો એમ બોલવામાં જ બાણીની હાંમિ છે. કેમકે જે સુખથી 'નિર્વિકલ્પ કહે છે તેજ સુખથી સવિકલ્પ થયો' એમ કહેવાથી નિર્વિકલ્પ બોલવું જ વ્યર્થ થાય છે. જેને સવિકલ્પતા આવી તની નિર્વિકલ્પતા પછી ક્યાં રહી? અને એવી જ જો તને પ્રતિતિ હોય, તો તે નિર્વિકલ્પ બલ્યો તેમાં સાર્થક શું થયું? માટે હજી સુધી તને નિર્વિકલ્પનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું નથી એમ મને લાગે છે. જે વિકાર પામે છે તે સવિકલ્પનું રૂપ જ તને નિર્વિકલ્પ લાગ્યું છે.

“હવે તારો બીજો વિકલ્પ એવો છે કે-આ સવિકલ્પ ઊકતાં તે પોતે જ નિર્વિકલ્પને ખેંચી લાવે છે. વાયુ આકાશમાં ઉત્પન્ન થઈને તે પોતાના યગ્યથી આકાશને ઉડાડીને લઈ બાક અથવા નિશ્ચળ આકાશ હનું તેને વાયુએ ચંચળ કર્યું” એ જેમ

સંભવતું નથી, તેમ નિશ્ચળ જે નિર્વિકલ્પ, તેને ચંચળ સવિકલ્પ ઉત્પન્ન થઈને પ્રવાહમાં ખેંચી બાક તો પછી તે નિશ્ચળ શાનો? સવિકલ્પે નિર્વિકલ્પને પોતાના જેવો સવિકલ્પ કર્યો, તો પછી જેને વિકલ્પતા આવે, તે નિર્વિકલ્પ શાનો? તે તો સવિકલ્પ જ કહેવાય.

“હવે ત્રીજો વિકલ્પ, સવિકલ્પને લીધે નિર્વિકલ્પને ઉલ્ભવ-લયરૂપ ખેપો (ફેર) થાય છે, એમ તું કહેતો હોય તો શ્રવણ કર. તરંગ ઊપજતાં પાણી જન્મે છે, કે તરંગ રહેતાં પાણી રહે છે કે તરંગ લોપાતાં પાણી મરે છે? એ તું મને કહે. વાદળો ઉત્પન્ન થતાં આકાશ જન્મે છે, કે વાદળો હોય ત્યાં સુધી આકાશ રહે છે, કે વાદળ વિખરાતાં આકાશ નાશ પામે છે? એ વિચારી જો. તેમજ સવિકલ્પ ઊપજીને નિર્વિકલ્પને પહેલેથી જન્મ-મરણ દેતો હોય તો સાધકની સુધ્ધિ શી રીતે થાય? આ પ્રમાણે ત્રણ વિકલ્પમાં પુષ્કળ દોષ છે. તે માટે નિર્વિકલ્પ સ્થિર થાય એવી કલ્પના કરવી નહિ. એ ઉપરાંત તને બીજું પૂછું” કે, સ્થિરતા થવી ભેદીએ એમ તું કહે છે, તો સવિકલ્પ સ્થિર થાય કે નિર્વિકલ્પ સ્થિર થાય? તું કહીશ કે નિર્વિકલ્પે નિર્વિકલ્પ થવું તો તું મને જવાબ આપ કે, નિર્વિકલ્પનું આજ તું નવું નિર્વિકલ્પપણું સાધે છે કે શું?

તે તો પહેલેથી જ નિર્વિકલ્પ છે. તેને તું આજ નવો નિર્વિકલ્પ કેવી રીતે કરીશ! નિર્વિકલ્પ તો આદિ-મધ્ય અંતમાં નિર્વિકલ્પ જ છે. હવે જે નિર્વિકલ્પ છે, તેને સ્થિર કરું એમ તું કહીશ, તો તને ખરો નિર્વિકલ્પ સમજવામાં આવ્યો નથી, એમ કહેવું ભેદીએ. અરે, ખરો નિર્વિકલ્પને બલ્યો વિના જો એકસો વર્ષ સુધી પ્રાણવાયુ સેધીને બેસે તો પણ તેનો કયો ઉપયોગ નથી હવે તું એમ કહીશ કે સવિકલ્પને સ્થિર કરવો. તો જે સવિકલ્પ છે, તે ઉપાધિ છે ત્યાં સુધી નિર્વિકલ્પ થવાનો નહિ. ઉપરબુદ્ધિ અને મધ્યાનકાળ ત્યાં સુધી છે, ત્યાં સુધી મૃગગત દેખાવાનું જ. પછી તેને કોઈ મૂર્ખજન સત્ત્વ માને, કે કોઈ સુતરજન મિથ્યા માને. તેવી રીતે દેહ પ્રાણાદિક ઉપાધિ ન્યાં સુધી

છે, ત્યાં સુધી સવિકલ્પ ઊઠવાનો જ. પછી તેને કોઈ અજ્ઞાની સત્ય માને, કે કોઈ જ્ઞાની મિથ્યા માને. સવિકલ્પ ઊઠ્યા વિના રહેવાનો જ નહિ. તે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જે તેને સત્ય માનશે તે બંધનમાં પડશે અને જે મિથ્યા માનશે તે મુક્ત થશે. એ માટે હે, રવિદત્ત! 'પોતાનું' નિર્વિકલ્પપણું ખરું કયું, તે વિચારી બાબુવું. ને ખરે નિર્વિકલ્પ બાબી લીધા હોય તો પછી એ સવિકલ્પ ઊઠે કે મરે તેની આપણને કોઈ જ ભીતિ નથી એટલું કરવું જોઈએ કે, સવિકલ્પ ઊઠે, તો તેને સાચો માનવો નહિ. પછી તે ઊઠે કે લોપે તેવું કયું જ પ્રયોજન નહિ. હવે તું તે નષ્ટ જ થાય એમ માનીશ; તો તે તને સત્ય લાગ્યું એમ જ સમજવું જોઈએ. એ પ્રમાણે તેને સત્ય માનીને જે નિરોધ કરીશ તો કલ્પાન્તે પણ બદલાય નથી; અને તે સવિકલ્પ હોવાથી જે મિથ્યા સમજાશ તો તું અત્યારે જ મુક્ત છે. 'પોતાનું' નિર્વિકલ્પપણું, જે પ્રમાણે કહેલું છે તે પ્રમાણે સમજાય તો પછી એ સવિકલ્પ હોય, કે ન હોય, રહે કે ન રહે, તેની આપણને કોઈ પણ ગરજ નહિ.

તું કહે છે કે, હજી આ રસસ્વાદ, સમાધિમા ઊઠીને વિદ્યન કરે છે, તો તે વિષયમાં કહું છું તે સાંભળ ન્યાં સુધી નિર્વિકલ્પની યથાર્થ પ્રતીતિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી એ સવિકલ્પ બાધક છે એટલે તે જ્ઞાન થવા દેતો નથી. વૃત્તિ ઊછળતાં જ વૃત્તિના પ્રવાહમાં પડે છે, તેને લીધે નિર્વિકલ્પ કેવો છે, તે સમજતું નથી, અને તે પ્રાપ્ત થતો નથી તે માટે બધું એક બાબુ રાખીને પ્રથમ નિર્વિકલ્પ સાંધવો લયસાક્ષીના નેતરૂપ તે નિર્વિકલ્પ, એક વાર યથાર્થ સમજાય, તો પછી સવિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય કે લોપાઈ જાય, તો પણ તે વિદ્યનકર્તા થતો નથી. સ્ફૂર્તિથી માંડીને દેહ પર્યાંત સર્વ સવિકલ્પ મિથ્યા છે એમ હૃમેશાં જોવું. અને એ ઊઠે કે લોપે ત્યારે આપણને બાધા કરતો નથી એમ બાબુવું 'એ સવિકલ્પ હું', 'એમ માનીને મહણ કરીશ તો તે તને બાધક થશે માટે તેને હું પણથી ગ્રહણ કરવો નહિ. હું નિર્વિકલ્પ છું' એવી દલતા કર તું જે નિર્વિકલ્પ, તે તને તારી પ્રતીતિ થઈ તે અમે બાબુ, પરંતુ જરા અબાબુતાં આ વિકલ્પની તું અહંતા લે છે.

લયસાક્ષીની પ્રતીતિ થતાં જ વૃત્તિને સમજાયું કે, એ જ સ્વરૂપ હું છું. એ સુખથી તે ઉપર ઊછળી. આ જ વાસનાનંદ છે. જે મિથ્યા હતું તેનો ત્યાગ કરીને વૃત્તિએ બહુ દિવસે પોતાનું અધિષ્ઠાન શું છે તે બહુયું. તે સુખથી ભરાઈને ઊછળે એ જ વાસનાનંદ વૃત્તિનો એ સ્વભાવ છે કે, જે, તે સુખનો ઉલ્લાસ લેશે તો જ તેનો બદલાનો સંશય જશે, ને મુક્તતા કબૂલ કરશે. હે, રવિદત્ત! તું પ્રધાનંદરૂપ, જેવો છે તેવો જ છે. પરંતુ વૃત્તિ ઊછળતાં તેના સહવાસથી હું જ ઊછળ્યો એમ તને લાગે છે. હું જ નિમિષભર સ્થિર થયો હતો તે ઉત્થાન પામ્યો. એવો શુભપણથી હું પડતો હોત ત્યાં જ પ્રવાહમાં પડે છે. વાસ્તવિક તારું નિર્વિકલ્પત્વ તને સમજાયું, પણ તેવી સ્થિતિ થઈ નથી. કારણકે પૂર્વાધ્યાસથી વૃત્તિ સવિકલ્પાકાર થાય છે; માટે જ ઉત્થાન પામે છે. તે ન પામે, એવું જ નિરૂપણ હવે કહું છું. સવિકલ્પ કોને કહેવાય અને નિર્વિકલ્પ કોને કહેવાય એ સ્પષ્ટ સમજવા માટે તેવું રૂપ સ્પષ્ટ કહું છું. તે સાંભળ.

સવિકલ્પક ચિંતોઈ દ્રશ્ય નિર્વિકલ્પકમ્

સવે રૂપરૂપ એતન તે હું જ છું; પછી જે તે અહંપ્રજ્ઞ પ્રતીતિ હોય તો પણ ચિન્તા નહિ પ્રતીતિ—અપ્રતીતિથી વિલક્ષણ જે નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ તે એકરૂપ જ છે, શુદ્ધ, શાસ્ત્ર અને આત્મપ્રતીતિથી કહું છું કે એ જ સત્ય છે. અને તેથી એ સ્પષ્ટ સમજાય એવું જ નિરૂપણ હવે કરું છું.

સવિકલ્પક ચિત્તિઃઅર્થ

સવિકલ્પ, અહંતાને લીધે નિર્વિકલ્પત્વ છોડીને ઊછળે છે તે સવિકલ્પ, છે તેથી જ અચળ થાય છે. જે નિશ્ચળ છે તે અચળ થતો નથી, પણ નિશ્ચળ જ રહે છે લયસાક્ષી જે પ્રજ્ઞાત્મા, તે જ હું છું; એવું જે સ્વસ્થ, વૃત્તિને સમજાયું, અને વૃત્તિથી માંડીને દેહ પર્યાંત, સર્વ ધર્મધર્મી હું નથી, એવી જે પ્રતીતિ થઈ, યાને અનુભવનાર વિનાની અનુભાવ્યતા રહી તે પણ સવિકલ્પતા જ છે, એ સાધકને સમજવું જોઈએ.

પ્રથમ જે વળવે નિર્વિકલ્પી માયા-સ્ફૂર્તિની

અનહોતી ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે જ તેની દેહાદિક સંતતિ પણ પેદા થઈ; અને ત્યારે જ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થયું આ વિસ્મરણરૂપ અજ્ઞાનથી ‘હું જ દેહ છું’ એ અભિમાન ઊઠ્યું. એ સવિકલ્પ જીવનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ પહેલાંના શ્લોકમાં થયું. જે વૃત્તિમાં ન હોવા છતાં પ્રતિગિષ્ઠ રૂપે ઉત્પન્ન થયો તે જીવનું રૂપ પણ પહેલાં સ્પષ્ટ કહેલું છે. દેહની અડતા લેવાને લીધે જીવને બંધન થયું હતું, ને તે જ જીવ, ‘અહંબ્રહ્મ’ એ અભિમાનથી મુક્ત થયો ।

એ પણ તને પહેલાં કહેલું છે કે, જાગૃતથી લઈને શોષ પર્થત જેટલું છે, તે સર્વ જીવ-વિકલ્પમાં આબું, અને સુખ્ય નિર્વિકલ્પ તો તેનાથી જુદો જ છે. ફરીથી તે જ સ્પષ્ટ કરું છું, કે જેથી તને સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પનો નિર્ણય કરતાં આવડે.

સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પનું પુનઃસ્પષ્ટીકરણ

ત્રણ અવસ્થામાં ત્રણ પ્રકારનું દેહાભિમાન લઈને જે ઠેકા, અને જેના તે અભિમાનને લીધે વિશ્વ, તેજસ, પ્રાણ, એવાં ત્રણ નામ પડ્યાં, તે આ સવિકલ્પ જીવ છે. તેને જ અહંતાને લીધે અનંત કલ્પોથી જન્મ-મરણ સહન કરવાં પડે છે અને તેને જ અજ્ઞાનને લીધે સુખદુઃપ્રાત્મક અનેક યોનિનાં કષ્ટ લોગવવાં પડે છે કોઈ દસ જણા બીજે ગામ જતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં એક નદી આવી તેને આ કાંઠે પ્રથમ પોતે દસ જણા છે એમ ગણતરી કરીને સામે કાંઠે જવા માટે નદીમાં પેઠા, અને નિર્વિઘ્નતાથી સામે કાંઠે પહોંચી ગયા. પોતે દસ જણા હતા તેટલાજ છીએ કે નહિ, એ જોવા માટે ફરીથી ગણતરી કરવા લાગ્યા, ત્યારે જે ગણનારો છે, તે એકથી નવ પથંત ગણે, અને પોતે જે દસમે, તેને ગણતો ન હતો એ પ્રમાણે સર્વની ગણતરી કરી પણ, ‘દસમે છે’ એમ લાગ્યું નહિ તેથી તે વિચારમાં પડ્યા કે, આપણામાંનો જે દસમે હતો તે પાણીમાં ખૂડી ગયો! હવે શું કરવું!

તે જ પ્રમાણે સ્ફૂર્તિથી દેહ પર્થતનો જે સમુદાય, તે અધિષ્ઠાન સહિત, અવિદ્યારૂપી અરણ્યમાં બૂલ્યો. અધિષ્ઠાન સહિત કહેવાથી કોઈ આત્મા

બૂલ્યો નથી. તે તો આકાશની પેઠે અંચળમાં રહેવા છતાં અચળ છે. પેલા દસ જણા જેમ નદી કિતર્યા તેમ આ સમુદાય જન્મ-મરણરૂપ નદી, પુનઃ પુનઃ કિતરી જાય છે અને દસ જણ જેમ ગણતરી કરતા હતા તેમ આ સંઘ, પોતે કાણ, એ જોવા માટે જાય છે પરંતુ જે નિર્વિકલ્પ અગોચર આત્મા છે, તેને જે જડ સમુદાય શી રીતે જાણે? સર્કુપ અને ચિર્કુપ તો સદાય જેમ છે તેમ જ છે. છતાં એ જડ સમુક, અધિષ્ઠાનને જાણતો નથી. હું છું એવું જે લાગે છે તે દેહાદિકના ભાવથી લાગે છે, માટે જે છે તે દેહ જ છે એવો નિઃસંશય નિશ્ચય જ્યારે થયો ત્યારે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નિજાત્માનું વિસ્મરણ થયું જેમ દસ જણામાં દસમે પોતે હોવા છતાં પોતાને બૂલ્યો, તેમ પોતાને પોતાનું વિસ્મરણ થયું એ જ આ સંઘને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, તેથી મંથમાંનો જીવ કહેવા લાગ્યો કે: જીવરૂપથી હું જ છું. કેમકે હું અને દેખાઉ (ભાનું) છું. આત્મા એમ મારી માફક ભાસતો નથી, માટે તે કયાંય પણ છે જ નહિ. એમ આત્માનું નાસ્તિપણું અને બીજું અભાનપણું, અર્થાત ન અસ્તિ, ન ભાતિ એ બે પ્રકારનું આવરણ, અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયું

દસજણમાંનો દસમે નથી, માટે તે દેખાતો નથી એ જેમ બે પ્રકારની કલ્પના કરી, તેમ જીવને અસત્વાપાદક અને અભાનાપાદક એમ બે પ્રકારનું આવરણ પડ્યું. એ અજ્ઞાનનું આવરણ પડવાને લીધે જીવે ‘હું દેહ છું.’ એવું અભિમાન માથે લીધું, અને દેહાદિકની જે જે ક્રિયા થાય તે હું જ કરું છું. પાપ પુણ્ય હું જ કરું છું. માટે પાપપુણ્યથી પ્રાપ્ત થવાં સુખ દુઃખ મારે જ લોગવવાં પડે છે. મેં પહેલાં જે પાપપુણ્ય કરેલાં તે અત્યારે લોગવું છું. અને અત્યારે જે પાપપુણ્ય કરીશ તે પછીથી લોગવીશ, એમ કહે છે. આ વિશ્લેષ ઊઠ્યો તેને લીધે કહે છે કે, જન્મ-મરણ એ સર્વ મને જ શ્રવે તે ઉપાય કરે, પણ જન્મ-મરણ છૂટું નથી. પેલા દસ જણ, દસમા માટે માર્થ ફાડતા હતા અને રડતા હતા.

અનહોતી ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે જ તેની દેહાદિક સંતતિ પણ પેદા થઈ; અને ત્યારે જ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થયું આ વિસ્મરણરૂપ અજ્ઞાનથી ‘હું જ દેહ છું’ એ અભિમાન ઊઠ્યું. એ સવિકલ્પ જીવનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ પહેલાંના શ્લોકમાં થયું. જે વૃત્તિમાં ન હોવા છતાં પ્રતિબિંબ રૂપે ઉત્પન્ન થયે તે જીવનું રૂપ પણ પહેલાં સ્પષ્ટ કહેલું છે. દેહની અહંતા લેવાને લીધે જીવને ખંધન થયું હતું, ને તે જ જીવ, ‘અહંબ્રહ્મ’ એ અભિમાનથી મુક્ત થયો. !

એ પણ તને પહેલાં કહેલું છે કે, જાગૃતથી લઈને મોક્ષ પર્યંત જેટલું છે, તે સર્વ જીવ-વિકલ્પમાં આવ્યું, અને સુખ્ય નિર્વિકલ્પ તો તેનાથી જુદો જ છે. ફરીથી તે જ સ્પષ્ટ કરું છું, કે જેથી તને સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પનો નિર્ણય કરતાં આવડે.

સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પનું પુનઃસ્પષ્ટીકરણ

ત્રણે અવસ્થામાં ત્રણ પ્રકારનું દેહાભિમાન લઈને જે ઝેંઝો, અને જેના તે અભિમાનને લીધે વિશ્વ, તેજસ, પ્રાણ, એવાં ત્રણ નામ પડ્યાં, તે આ સવિકલ્પ જીવ છે. તેને જ અહંતાને લીધે અનંત કલ્પોથી જન્મ-મરણ સહન કરવાં પડે છે અને તેને જ અજ્ઞાનને લીધે સુખદુઃખાત્મક અનેક યોનિનાં કષ્ટ લોગવવાં પડે છે. કોઈ દસ જણા બીજે ગામ જતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં એક નદી આવી. તેને આ કાંઠે પ્રથમ પોતે દસ જણા છે એમ ગણતરી કરીને સામે કાંઠે જવા માટે નદીમાં પેઠા, અને નિર્વિઘ્નતાથી સામે કાંઠે પહોંચી ગયા. પોતે દસ જણા હતા તેટલાજ છીએ કે નહિ, એ ભેવા માટે ફરીથી ગણતરી કરવા લાગ્યા, ત્યારે જે ગણનારો છે, તે એકથી નવ પયંત ગણે, અને પોતે જે દસમે, તેને ગણતો ન હતો. એ પ્રમાણે સર્વની ગણતરી કરી પણ, ‘દસમે છે’ એમ લાગ્યું નહિ તેથી તે વિચારમાં પડ્યા કે, આપણામાંનો જે દસમે હતો તે પાણીમાં બૂડી ગયો! હવે શું કરવું!

તે જ પ્રમાણે સ્ફૂર્તિથી દેહ પર્યંતનો જે સમુદાય, તે અધિષ્ઠાન સહિત, અવિદ્યારૂપી અસ્વયમાં બૂલ્યો. અધિષ્ઠાન સહિત કહેવાથી કોઈ આત્મા

બૂલ્યો નથી. તે તો આકાશની પેઠે અંચળમાં રહેવા છતાં અચળ છે. પેલા દસ જણા જેમ નદી ઊતર્યા તેમ આ સમુદાય જન્મ-મરણરૂપ નદી, પુનઃ પુનઃ ઊતરી જાય છે અને દસ જણ જેમ ગણતરી કરતા હતા તેમ આ સંઘ, પોતે કોણ, એ ભેવા માટે જાય છે. પરંતુ જે નિર્વિકલ્પ અગોચર આત્મા છે, તેને એ જડ સમુદાય શી રીતે જાણે? સર્વપ અને શિરૂપ તો સદાય જેમ છે તેમ જ છે. છતાં એ જડ સમુદાય, અધિષ્ઠાનને જાણતો નથી. હું છું એવું જે લાગે છે તે દેહાદિકના ભાવથી લાગે છે, માટે જે છે તે દેહ જ છે એવો નિઃસંશય નિશ્ચય બ્યારે થયો ત્યારે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નિભાત્માનું વિસ્મરણ થયું. જેમ દસ જણમાં દસમો પોતે હોવા છતાં પોતાને બૂલ્યો, તેમ પોતાને પોતાનું વિસ્મરણ થયું એ જ આ સંઘને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, તેથી સંઘમાંનો જીવ કહેવા લાગ્યો કે: જીવરૂપથી હું જ છું. કેમકે હું મને ડેખાઉં (ભાનું) છું. આત્મા એમ મારી માફક ભાસતો નથી, માટે તે ક્યાંય પણ છે જ નહિ. એમ આત્માનું નાસ્તિપણ્ય અને ધીનું અભાનપણ્ય, અર્થાત ન અસ્તિ, ન ભાતિ એ બે પ્રકારનું આવરણ, અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયું.

દસજણમાંનો દસમે નથી, માટે તે ડેખાતો નથી એ જેમ બે પ્રકારની કલ્પના કરી, તેમ જીવને અસત્વાપાદક અને અભાનપાદક એમ બે પ્રકારનું આવરણ પડ્યું. એ અજ્ઞાનનું આવરણ પડવાને લીધે જીવે ‘હું દેહ છું.’ એવું અભિમાન માથે લીધું અને દેહાદિકની જે જે ક્રિયા થાય તે હું જ કરું છું. પાપ પુણ્ય હું જ કરું છું. માટે પાપપુણ્યથી પ્રાપ્ત થતાં સુખ દુઃખ મારે જ લોગવવાં પડે છે. મં પહેલાં જે પાપપુણ્ય કરેલાં તે અત્યારે લોગવું છું. અને અત્યારે જે પાપપુણ્ય કરીશ તે પછીથી લોગ નીશ, એમ કહે છે. આ વિશેષ ઊંચો તેને લીધે કહે છે કે, જન્મ-મરણ એ સર્વ મને જ છે. કવે તે ઉપાય કરે, પણ જન્મ-મરણ છૂટું નથી. પેલા દસ જણ, દસમા માટે આથાં ફેાડતા હતા અને (રસ્તા હતા.

માથા ફેડવાને લીધે લીમણ થવાથી જખમ પડ્યા અને તેમાથી લોહી વહેવા માડ્યું તે રીતે જીવ આ સચ્ચિત્તા પડેલો છે તે પુન પુન જન્મે છે અને મરે છે, તેમજ જીવનીચ યૌનિમા સુખ-દુઃખ ભોગવે છે એ પ્રમાણે સુખદુઃખાત્મક વિક્ષેપ, એ ત્રીજી અવસ્થા કહી આ ત્રણે અવ-સ્થા જીવ જ ભોગવે છે આત્માને તેનો અર્થ પાણુ થતો નથી

અજ્ઞાન, આચરણ અને વિક્ષેપ, એ ત્રણ અવસ્થા બધનરૂપ છે, જીવ, અભિમાનને લીધે એ બધનમા સુખવાયવો છે જેમ આ ત્રણ અવસ્થા જીવ ભોગવે છે તેમ તે મોક્ષપણ ભોગવે છે કારણકે જે બધાયેવો હશે તે જ મોક્ષણ થશે જેને રોગ હશે તે જ નીરોગી થશે જે બ્રાહ્મ હશે તે જ સમજશે તેમ જીવ બધન યાચ્યો છે માટે તે જ સુક્ત થશે જીવવિના સુક્ત ખીજ કોને છે? આત્મામા સુક્તપણની વાત જ નથી જીવને મોક્ષરૂપ ઉત્તર અવસ્થા છે સુખદાયક આર ઉત્તર અવસ્થા જીવ જ ભોગવે છે તે નિરૂપણ હવે કરું છું

મેક્ષરૂપ આર ઉત્તર અવસ્થાનું નિરૂપણ

બધનમા પડેલો જીવ, અનત જન્મ ભમે છે એમ જામણ કરતા કરતા અચાનક મનુષ્ય દેહ પ્રાપ્ત થયો. પરંતુ મનુષ્ય દેહમા આવે ના પ્રાણીઓમા કોઈક જ સમજે છે જે મનુષ્યની પાસે અનેક જન્મના પુણ્ય હોય છે તેને જ એ પુણ્યથી સંસારમા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે સર્વ કષેનો ત્યાગ કરીને સુસુખ બને છે પછી તે સુસુખ સદ્ગુણોના દાસ થઈને તેની સેવા કરે છે શ્રવણ-મનન વિચાર અને નિર્દિધ્યાસન કરે છે તેથી જો તે તીવ્ર છુદિવાળો હોય તો વિચારથી અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને મહ છુદિવાળો હોય તો અભ્યાસથી અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે આ પ્રમાણે જીવરૂપે જે સાધક સદ્ગુણને ચરણે બંધ છે તે જ મોક્ષનો અધિકારી થાય છે

પેલા દસ જણને જેમ અગિયારમા આસજન મળ્યો તેમ અનત પુણ્ય બાળી છેવટે સદ્ગુણાય લેટ્યા પછી તે સુસુખ શિષ્યને સદ્ગુણ બોધ કરે છે, જ્ઞાનરૂપ પ્રદાતમા, અલગ જ છે તે તું

વિચાર કરીને જો જેમ પેલા દસ જણને અગિયારમા આસજને કયું કે 'દસમો છે રે છે' તેમ સદ્ગુણ કહે છે કે, અવિનાશી આત્મા સર્વ વ્યાપી છે અગિયારમા આસજનના બોલવાપર દસ જણને વિશ્વાસ હોવાથી તેને જેમ દસમો હોય એમ લાગ્યું, તેમ સુતના વચનપર વિશ્વાસ હોવાને લીધે પ્રદાતમા હોય એમ પરોક્ષ રીતે લાગ્યું અસત્વાપદક આવરણનો લોપ થાય ત્યારે પરોક્ષજ્ઞાનપણ મોક્ષરૂપ છે પરોક્ષ જ્ઞાનથી એટલું જ થયું કે, આત્મા નથી એમ જ માનતો હતો તે, હવે આત્મા છે એમ માનવા લાગ્યો પેલા દસજણમાનો દસમો છે એમ જાણ્યું ત્યારે તેનો શોક ગયો ને હર્ષ થયો, તેમ પરોક્ષ જ્ઞાન, સાધકનું હું ખ હતાવીતે સુખદાયક થાય છે એ પરોક્ષ જ્ઞાન, કયાથી કયા સુધી છે તેનો વિચાર કરીને જો

દેહ, પ્રાણુદિ પચકોશ જડ અને પરમકાશ છે તેમા અવિનાશી આત્મા, અન્તિ, શાન્તિ પ્રિયરૂપે છે અન્તિ, શાન્તિ પ્રિય, એ લક્ષણો ત્રણેકાળમા પરિપૂર્ણ છે અને ચેતનભ્યોત્તિ સર્વથી અલગ છે, એ નિરૂપણ પહેલા થયેનું છે સચ્ચિદ્રૂપ તે જ આપડ પ્રિય અને તે જ સદા ઉદિત સદ્રૂપ એનાથી જુદા પાડીના જે, તે હું ખરૂં, અસત્ અને જડ છે, એમ મનભર્યું ખતીસ તરવો અસત્ જડ હું ખાત્મક છે અને તેને જાણનારો પરમાત્મા છે, એ પણ સમજવામા આવ્યું વિચારથી અને અભ્યાસથી દેહથી લઈને મૂર્તિ પર્યંત સર્વશિથિ છે, એ સર્વ માત્ર આત્મપ્રકાશથી જાણે છે, એણે અનુભવથી સમજવા લાગે છે પરોક્ષ જ્ઞાનથી લય સાક્ષીમા જ જાણે નથી, પણ દ્રષ્ટા-સાક્ષી અનુભવમા આવ્યો, તો એ પરોક્ષજ્ઞાન મોક્ષકર કમ નહિ? મોક્ષકર જ છે આ આત્મા, દૃશ્યનો જોનારો દ્રષ્ટા છે, ચિદા શાસનો ન હી છે, તો હવે તેનું નહીં પતું કયા વધુ? આત્માનું અન્તિત્વ જતાવતું હોવાથી પરોક્ષજ્ઞાન મોક્ષકર છે અને પરોક્ષજ્ઞાન જીવને સુખકર છે પરોક્ષજ્ઞાન વડે દેહથી આત્મા વિનક્ષણે છે એમ નમ-બાવાથી સુખદુઃખની દરિદ્રતા પણ ગઈ હવે આપ રોક્ષજ્ઞાનથી જીવને શો કાપેલો થાય છે તે કરું છું સદ્ગુણ કહે છે કે, શિષ્ય! ન્યારે વૃત્તિનો લય થયો ત્યારે વૃત્તિના લયનો જેને અનુભવ છે તે જ તું પ્રત્યક્ષ છે

જેમ પેલા દસ જણમાં નવને ગણનાર તે જ તું દસમે; તેમ લયને બાજુનાર, ગૂંચાતીત તે જ તું પ્રત્યક્ષ! વિચારથી જેમ દસમાને લાગ્યું કે હું જે નવને ગણનાર પોતે પોતાને ભૂંધ્યો હતો તે આ અગિયારમા આસન્નની કૃપાથી પોતે પોતાને ભેટ્યો. તેવી રીતે ખરો વિચારવંત સાધક વિચારથી નિશ્ચય કરીને જોશે કે, આ હું લયસાક્ષી સ્વયંપ્રકાશ ન બાણીને બાણ છું. જોવો જ્યારે ખરો અનુભવ થયો ત્યારે આ નંદી વૃત્તિની સાથે ઉત્પન્ન થઈને પોતે છોડ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, સફરગુના પ્રસાદથી આ હું પ્રત્યક્ષ બાણવામાં આગ્યો. હું પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં દેહાદિકને હું માનીને ઠેઠાં હતો. હવે હું કોણ, એ, મેં પોતાને ભણ્યો ત્યારે આ દેહાદિ સર્વસમુદાય મિથ્યા કયો અને એ સમુદાય હું નથી એમ અનુભવમાં આવ્યું; આ પ્રમાણે અપરોક્ષજ્ઞાનથી જીવનું અભાનાપાદક આવરણ ભાંગ્યું અને પોતે પોતાને ન બાણવાનું જે અજ્ઞાન હતું તે ગયું. જેમ પેલા દસજણમાંનો દસમે તે હું પોતે છું, પછી ન દેખાતું કયા રહ્યું? તેમ સ્વતાઃ સિદ્ધ લયસાક્ષીને બાણ પછી અજ્ઞાન કયાં રહે બલા? એ રીતે પરોક્ષજ્ઞાનથી અસત પશું ગયું અને અપરોક્ષજ્ઞાનથી અભાન નષ્ટ થયું. ખરે આવરણ ગયાં.

અપરોક્ષ જ્ઞાનથી પોતે પોતાને ભેટ્યો, એ અવસ્થા આત્માની છે એમ કદાચ તું માનીશ પણ આત્માની, એ અવસ્થા નથી. કારણ કે આત્માને અજ્ઞાનરૂપ વિસ્મરણ કદીપણ થયું નથી પણ તે જે જે ઉત્પન્ન થયાં તેને બાણ તો જ હતો. જે બાણ છે તે જ છે. જે છે, તે જ પોતે પોતાને પ્રિય છે. એ પ્રમાણે સચ્ચિદાનંદ પૂર્ણપ્રજ્ઞને સ્મરણ નથી અને વિસ્મરણ પણ નથી. આભાસરૂપથી જીવ જ ઉત્પન્ન થયો ને તે જ પ્રજ્ઞાત્માને મૂંઝ્યો. આ અજ્ઞાનથી અને અભિમાનથી અનેક યોનિમાં તે જન્મે છે અને મરે છે. જે જીવને વિસ્મરણ થયું તે જ જીવને અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું અને તે જ્ઞાનથી તેનું જન્મમરણ છૂટ્યું. એ રીતે અપરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી જીવ-સુક્ષિતને વખતે જીવની ઉત્તર અવસ્થા બે પ્રકારની છે. પોતે પોતાને ભેટ્યો તેથી, પાછળનું દુઃખ વિસારે પડ્યું. અને હું જન્મ્યું છું-મરું છું, આ જે વિશેષ લાગતો હતો તે હટી ગયો.

અજ્ઞાનથી હું જ દેહ એમ માનેલું હતું, તેથી પાપ-પુણ્ય મેં કર્યાં એવું અભિમાન લેતો હતો અને તે અભિમાનથી માથે લીધેલાં પુણ્ય પાપને લીધે થનારાં સુખ-દુઃખનો ભોગવનાર હું જ થયો અને મેં જ સુખ દુઃખ ભોગવ્યાં; જોવો જે શોક થયો હતો તે અપરોક્ષ જ્ઞાનથી ભાંગ્યો ત્યારે કહેવા લાગ્યો કે:- આ એટલાં બીચાર તરવો આભાસરૂપ મિથ્યા છે. તે મિથ્યાસમુદાય હું નથી, તો તેનાં સુખદુઃખ મને શી રીતે હોય?

હું સચ્ચિદ્રૂપ આત્મા પ્રજ્ઞા છું. હું એ, નામ કૃપાદિ બીચાર નથી. 'એ હું છું. એ હું છું' જોવો જે મિથ્યા જન્મ માન્યો હતો તે આ અપરોક્ષ જ્ઞાનથી ગયો. હવે મારું જન્મ-મરણ છૂટ્યું. ણંધને નિઃસંતાન થયાં. જોવા વિશેષરૂપ શોકનું ખંડન થયું. એ શોકમાત્ર અવસ્થા છે. જેમ પેલા દસ જણ દસમા માટે રડ્યા બરાડ્યા, પણ જ્યારે ગણતરી કરનારો દસમે હું છું એમ બાણ્ય ત્યારે તેનો શોક ભાંગ્યો. તેમ આ જીવ અજ્ઞાનથી જન્મ-મરણ સંહન કરતો હતો તે સર્વ આત્માનું જ્ઞાન થતાં જ ભાંગ્યું. એ રીતે ઉત્તર અવસ્થામાં શોકભંગરૂપ પહેલી અવસ્થા કહી. હવે બીજી નિરંકુશાવૃત્તિ કહું છું.

પ્રજ્ઞાત્મા જે અપનાઅપ અસંગ, અભંગ તે આ અપરોક્ષ જ્ઞાનથી પ્રજ્ઞાત્મા થયા ત્યારે જે સાધ્ય હતું તે સાધ્યું. પછી તેને પ્રાપ્ત કરવાનું શું બાકી રહ્યું? સાધ્ય પોતાનું સ્વરૂપ જ છે, તેથી તેને અસુક પામવાનું એવું કાંઈ રહ્યું જ નહિ. કરેલાં સર્વ સાધનોની સફળતા થઈ, ત્યારે કરવું પણ સમાપ્ત થયું. પછી તેને કશું કરવાનું રહ્યું જ નહિ. બસ, એ જ કૃતકૃત્યતા. જે કરવાનું હતું તે પૂરું થયું. જે પ્રાપ્ત કરવાનું હતું તે પ્રાપ્ત કર્યું અને જે સાધવાનું હતું તે સફરગુના પ્રસાદથી સિદ્ધ થયું. પેલા દસ જણમાં ગણતરી કરનારો દસમાનો સર્વને લાલ થયો ત્યારે તેઓની દસમાની શોધ વિષેની સર્વ ખટખટ છૂટી અને તેને દસમે જોઈતો હતો તે પ્રાપ્ત થયો તેથી પોતાને તે કૃતાર્થ માનવા લાગ્યો. તેમ પ્રજ્ઞાત્મા સાધવાનું જીવે મનમાં આવ્યું

ને પછી તે જ પ્રજ્ઞાત્મા થયો. પછી તેને કરવાનું કે પામવાનું શું રહ્યું ? સમને જોઈને રંકના મનમાં આનંદ કે પોતાને રાજના જેવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય; પછી તે જ રંક, રાજા થયો; તો તેને આગળ કઈ પદવી પામવાની રહી ? કોઈ જ નહિ. તેમ જીવનું કરવું પૂરું થયું. તેને પ્રાપ્ત કરવાનું કશું રહ્યું નહિ; એવું જે સમાધાન થયું એ જ નિરંકુશાત્મિ. આ તૃપ્તિ જેવી બીજી પૂર્ણ તૃપ્તિ નથી. આના કરતાં સર્વ નીચે છે, માટે એ નિરંકુશા તૃપ્તિ. એ પ્રમાણે શોકભંગ અને નિરંકુશા તૃપ્તિ, એ જે અવસ્થારૂપ જીવન્મુક્તિ, જીવને અપરે જ્ઞાન થયા પછી થાય છે. આત્માને શોક નથી, માટે તેને શોકભંગ અવસ્થા નથી. તેમ જ આત્માને આત્મા પ્રાપ્ત થયો નથી માટે તેને નિરંકુશા તૃપ્તિ નથી. શોકભંગ અને નિરંકુશા તૃપ્તિરૂપ જીવન્મુક્તિ આત્માને નથી, પણ જીવને છે. પહેલાં જીવ ધર્મને પછી છૂટે છે, માટે તેને જીવન્મુક્તિ કહે છે.

અજ્ઞાન, આવરણ અને વિશેષ, એ ત્રણ અવસ્થા બંધનકારક છે. અને એ જીવને જ મુખપદ્મ દાતા છે. તેમ જ પદારથ-અપદારથ, એ બે પ્રકારનું જ્ઞાન જીવને જ મોક્ષદાયક થાય છે. શોકભંગ, નિરંકુશા-તૃપ્તિ, એ ઉત્તર અવસ્થા જીવન્મુક્તિ સવિકલ્પ, જીવરૂપ ચિત્તિની અવસ્થા છે. નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞા અમુક, જેવો છે એમ કહેવાનું બની શકતું નથી. કેમકે તે અસંગ, અલંગ, અનિર્વાચ્ય છે.

બ્રહ્મ પર્વ નિર્વિકલ્પક

નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞા, કેવળ પૂર્ણપણે આત્મારામ છે. તેમાં કોઈ સંશય નથી. જે પ્રજ્ઞામાં માયાજ ઉત્પન્ન થતી નથી, ત્યાં જીવ-ધર્મિય ક્યાંથી હોય ? જીવ-ધર્મિય એ નામરૂપ, રજત્યુ-સર્પ પ્રમાણે મિથ્યા જ છે. રજત્યુ પર ભાસેલી સર્પનો વિકાર, અણુમાત્ર પણ રજત્યુને સ્પર્શતો નથી, તેમ એ અનેક પ્રકારના મિથ્યા જીવ-ધર્મ નિર્વિકલ્પમાં નથી. જ્યાં માયાજ ઉત્પન્ન થઈ નથી, ત્યાં વિદ્યા-અવિદ્યા ક્યાંથી હોય ? વિદ્યા અવિદ્યા જ્યાં નથી ત્યાં જીવ ધર્મિય ક્યાંથી હોય ? ધર્મિય જ નથી, પછી જગત

ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય ? ભૂત-ભૂતિક ક્યારે થયાં ? અને ચાર ખાલીમાં જીવ-ધર્મિય ક્યારે પ્રવેશ્યા ? એ ગોલબું જ મિથ્યા છે. પ્રવેશ જ થયો નથી. પછી વિસ્મરણરૂપ અજ્ઞાન કઈ રીતે પેદા થયું ? અને નાસ્તિ, ન ભાતિ, એ ઉભય લક્ષણનું આવરણ ક્યાંથી આવ્યું ? જીવ જ નથી. પછી વિશેષ કોને થયો ? દેહનું અભિમાન કોણે લીધું ? પાપ પુણ્ય કોણે કરવા લાગ્યો ? સંચિત ક્યાં સંચિલાં છે ? તે સંચિતનું પ્રારબ્ધ બનીને જીવને ભ્રમ-નીચ અને મધ્યમ યોનિમાં મુખપદ્મના ક્યારે લોભ દેવા લાગ્યું ? આ સર્વ મિથ્યા કલ્પિત ભ્રમ છે, સવિકલ્પ નામરૂપ ખરાં ક્યાં છે ? જો, તે ખરાં નથી તો તેના લય અથવા ઉપદ્રમ થયો એ ગોલબું પણ મિથ્યાજ છે. જે જે જ્ઞાન્તિથી થયું તે ખરું શાનું ? જે ખરું ઉત્પન્ન થયું નથી, તેણે અમુક કંઈ ક્યાં ? તે લોભાદ્યા વિના છૂટકો નથી, એ પણ ખરું શાનું ? વાદીનો સર્પ ક્યારે ખરા થયો ? તેણે કોને કંઈ કર્યો ? અને તે કંઈથી મરેલા ગૂઢસ્થને કોણે મંત્રથી ઉઠાડ્યો, કે, જે અત્યારે ગંધર્વ નગરમાં કીડા કરે છે ! એ ગંધર્વ ગોલબું જેમ મિથ્યા છે, તેમ જીવ-ખરું નિર્માણ જ થયું નથી, તો પછી અજ્ઞાન-આવરણ કોને થવાનું ? અને વિશેષ રૂપ અભિમાન કોને થવાનું ? કોણ જન્મે, ને કોણ મરે ? કોઈ જ જન્મ-મરણના બંધનમાં પડેલ નથી. પછી તેને શુરૂપી ગાડીએ આવીને અજ્ઞાનરૂપી રજત્યુ સર્પ ઉતારીને જન્મ મરણમાંથી ક્યારે છોડાવ્યો ? અને છોડાવ્યા પછી તે જીવન્મુક્ત થઈને જન સ્થાનરૂપી ગંધર્વ નગરીમાં ક્યારે વિચરવા લાગ્યો ! બંધ અને મોક્ષ એ ગોલબું જ નિર્કુળ છે. બંધ અને મોક્ષ જીવને નથી, તો પ્રજ્ઞાત્માને ક્યાંથી હોય ! સર્પમાં જ ગમનાદિ વિકૃતિ નથી તો તેના અધિષ્ઠાન રજત્યુમાં તે વિકાર ક્યાંથી હોય ? પ્રજ્ઞાત્માને વળી દેહ જેવો ? તેને અજ્ઞાન-આવરણ શાનું ? તેને મુખપદ્મ-આત્મક વિશેષ શાનો ? પ્રજ્ઞાત્મા શરૂને શરૂણે પણ આવ્યો નથી. તેનામાં સેવ્ય-સેવક ભાવનો જ અભાવ છે, તો શરૂશિષ્ય ભાવ ક્યાંથી ? સદ્ગુરૂએ ઉપદેશ કર્યો કે તું પહેલેથી જ પ્રજ્ઞાત્મા છે. એ પ્રજ્ઞાત્મામાં

વાણીની ગમ નથી 'બ્રહ્મ છે' એવું પરોક્ષ જ્ઞાન બ્રહ્માત્માને થયું નથી. અને તે બ્રહ્માત્માએ પાંચ કોશના વિવેક કર્યો નથી. તે બ્રહ્માત્મા મંદ બુદ્ધિ-વાળો પણ નથી. તેણે અભ્યાસ કે વિચાર કર્યું જ કર્યું નથી અને તેણે લયસાક્ષીના સાક્ષાત્કાર બંધાયેલ નથી. તે સમાધિમાં બેઠો નથી, અને તેણે અહં-બ્રહ્માસ્મિનું અભિમાન લીધું નથી.

તે સમાધાન પામ્યો નથી. તે 'સમાધિ-સુખથી સુખી થયો નથી, અને ત્યાંથી કદી પણ ઉત્થાન પામ્યો નથી પછી તે જીવન્-મુક્તિનું સુખ શી રીતે લોગવે ? તેને શાનો ચોક્ક થયો છે, કે તે અપરોક્ષ જ્ઞાનથી નાશ પામે ? કોણ, કયા સાધ્યને પામ્યો ? બે કોઈ જ સાધ્યને પામેલ નથી, તો તેને કૃતકૃત્યતા શાની ? જીવન્-મુક્તિ, વિદેહસ્થિતિ, અલિપ્તપણું, કેવલ્ય સુક્ષ્મ, સહજ સ્થિતિ અને નિત્યમુક્તિ, એ સર્વ નિર્વિકલ્પને શી રીતે હોય ? એકચલક્રિત, સમાધાન અને અસંગસ્થિતિ, એમાંનું અમૂક એક પણ નિર્વિકલ્પમાં છે એમ કોણ કહેશે ? જે આદિ મંથ, અંતમાં સન્નિધાનંદ મૂર્તિ છે, તે નિર્વિકલ્પમાં સવિકલ્પના ધર્મ કયાંથી આવે ? જે જે વાણીથી બોલાય તે બધું સવિકલ્પને જ ચોભે છે. એટલું સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પનું જે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું તેવું કારણ શું છે તે દ્વંકમાં કહું છું.

હે રવિદત્ત ! તને એમ લાગ્યું કે લયસાક્ષીનું અપરોક્ષજ્ઞાન થયા પછી સવિકલ્પનું ઉત્થાન ન થતાં નિર્વિકલ્પ જ રહે; તો જે પૂર્વ નિર્વિકલ્પ છે, તેને કોઈ નિર્વિકલ્પ કરતું નથી; અને તેનું સવિકલ્પરૂપે ઉત્થાન થયું એવું જે તને લાગે છે તે બ્રાન્તિ છે. જે નિર્વિકલ્પ લય સાક્ષી-તેજ તું છે પણ તે માન્યું કે હું તેનાથી બુદ્ધો આભાસરૂપ જીવ છું જે આભાસ રૂપ સવિકલ્પ જીવે બુદ્ધ-પણથી સુખદુઃખ ભોગવ્યાં છે તેણે જ અભ્યાસ કરીને વિચારથી લયસાક્ષી નિર્વિકલ્પને ઓળખ્યો. નિર્વિકલ્પ અખંડ એકરસમાં સવિકલ્પનું બહુ દિવસે મિલન થયું, એવા અનુભવ સવિકલ્પનો ત્યાગ કર્યા પછી આવ્યો. ઈશ્વરથી લઈને તૃષ્ટ પર્વત સર્વને સિથ્યા સમજીને જેણે ત્યાગ કર્યો, અને

નિઃશંકય એ મિથ્યા પદાર્થ હું નથી; પણ હું સ્વતઃનિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ છું. પુષ્કળ દિવસોથી સમન્વતું ન હતું, તે મને મારા ગુરુએ સમન્વત્યું. એવા આનંદથી જે જીછળે છે તે સવિકલ્પ જ છે. નિર્વિકલ્પ વિકાર પામ્યો જ નથી. પણ તે નિર્વિકલ્પ રૂપમાં જ છે. એમ છતાં તને નિર્વિકલ્પ, સવિકલ્પ-કાર થયો એવું લાગે છે તે બ્રાન્તિ જ છે. અરે, ત્યારે આ સવિકલ્પમાં બુદ્ધપણ્યનું અજ્ઞાન હતું ત્યારે પણ તું નિર્વિકલ્પમાં સવિકલ્પપણું લેશ માત્ર આવ્યું ન હતું તો હવે અપરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી નિર્વિકલ્પ, સવિકલ્પ થયો એમ કહે છે તે તારું બોલવું જ બર્થ છે. માટે એ બ્રમ કાલીને તું માની લીધેલી સવિકલ્પતા છોડ. તું જેવો આદિ-અંતમાં છે તેવો જ મધ્યમાં પણ છે. એ પ્રમાણે પોતાને ઓળખ. તને ઓળખવાની નવી રીત શા માટે બોઈએ ?

“ ઓળખ ” એમ કહેવાથી નિર્વિકલ્પ ઓળખતો હશે એમ તને લાગશે, પણ નિર્વિકલ્પ કંઈ પોતાને ઓળખતો નથી. સવિકલ્પે જ નિર્વિકલ્પને ઓળખ્યો ત્યારે સમાધાન થયું. સવિકલ્પને અજ્ઞાન હતું, ને તેને જ હું નિર્વિકલ્પ છું. એમ અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું. માટે તે સવિકલ્પને જ બાળવું બોઈએ. આ સવિકલ્પે અજ્ઞાનથી દેહાભિમાન લીધું હતું તેથી તેને બંધન પ્રાપ્ત થયું હતું તેણે જ 'હું બ્રહ્મ છું' એ અભિમાન લીધું ત્યારે તે જ સુક્રા થયો. અહં-બ્રહ્માસ્મિનું અભિમાન અંચળ સવિકલ્પ જ લે છે. જે નિર્વિકલ્પ, તે તો નિર્વિકલ્પ જ છે. તે રજમાત્ર પણ ચલિત થતો નથી. અંચળ જ અચંચળપણું લઈને બંધનમાંથી છૂટ્યો; તેથી નિર્વિકલ્પને કંઈ પણ હાનિ થઈ નથી. પોતાનું નિર્વિકલ્પ પણું જેમનું તેમ કાયમ રહે, ને સવિકલ્પને મોટો લાલ પ્રાપ્ત થતો હોય તો ભલેને થાય ? તારું શું ગયું ? તે અભ્યાસથી નિર્વિકલ્પને જરા પણ નિર્વિકલ્પ કર્યો નથી; પણ તેતો પ્રયમથી જ અસંભાવ્ય, અમૂપ, પરિપૂર્ણ, જેવો ને તેવો જ નિર્વિકલ્પ છે.

તું ચોટી સહિનત કરીને હવે અભ્યાસથી સવિ-

કલ્પને સ્થિર કરીને નિર્વિકલ્પને અનુભવમાં લાવ્યો કે, લયસાક્ષી પ્રજ્ઞા હું છું. તે જ સવિકલ્પે તુરત પોતાનો સંકલ્પ છોડીને ત્યાં હતો. તેજ નિર્વિકલ્પ ધર્મને લાવ્યા વિના લયસાક્ષી-જ્ઞાન અનુભવનું ન્યારે તે નિર્વિકલ્પ જ થયો ત્યારે તેને ત્રિપુટી રહિત અનુભવ મળ્યો. તે અનુભવનું સવિકલ્પનું છે. નિર્વિકલ્પનું નથી. આ હું લયસાક્ષી નિર્વિકલ્પ, એમ પૂરું ન લાગતાં અલ્પ માત્ર બાણે, ને ઉત્થાન કાળે અનુમાન કરે કે એટલે વખત હું નિર્વિકલ્પમાં એકલ્પ ધર્મ રહ્યો હતો; એ સવિકલ્પનું જ રૂપ છે. ઉત્થાન કાળે એવું અનુમાન થાય છે માટે તે વખતે અનુભવનાર કોઈ પણ હતો, અને તે સામાન્ય સવિકલ્પ હતો. જો તે વખતે ત્યાં સવિકલ્પ નહોત તો ત્યાંની સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થઈ, તે ન થત. સ્મૃતિ થાય છે માટે ત્યાં સવિકલ્પ હતો. તે સવિકલ્પ, લીનપણથી રહ્યો હતો, તેથી ‘આ જ સવિકલ્પ’ એમ કહેવામાં આવતું ન હતું. એવો એ જે લીનપણથી રહેનારો સામાન્ય સવિકલ્પ, કે જે, નિર્વિકલ્પનો અનુભવિતા છે, તે જ ઉત્થાનનું કારણ છે, અને તેનાથી ઉત્થાનકાળમાં વૃત્તિ બિછળે છે. વૃત્તિબિછળતાં જ મનશુદ્ધિ પણ ‘અહંપ્રજ્ઞા’ ની સુધ લઈને ઉઠી, અને પછી તે સર્વ પરમ આનંદમાં આનંદિત થઈ. તે પછી મનશુદ્ધિ આ દેહાદિકેનો પણ ‘હું’ એવો કુતર્ક ચઢવું કરવી નથી, પણ જે સુકૃતિનું કારણ છે. તે, ‘હું પ્રજ્ઞા જ છું’ એવો નિશ્ચય કરે છે.

દેહશુદ્ધિના અભિમાનથી જીવને બંધન થતું હતું તે બંધન, “અહંપ્રજ્ઞાસ્મિ” નું અભિમાન લેવાથી અકસ્માત વૃદ્ધ્યું. એ પ્રમાણે તારા જ્ઞાનસ્વરૂપ નિર્વિકલ્પના અભિમાનથી સવિકલ્પ સુકૃત થયો; તું પરિપૂર્ણ જેમનો તેમ જ છે. હાલ્યો-આલ્યો નથી. સવિકલ્પ જ શબ્દભર નિશ્ચય ધર્મને પુનઃ ચંચળ થાય છે. તું તો જેવાને તેવો જ પૂર્ણ-પણથી રહ્યો છે. પછી તે ચંચળ થયો તેમાં તારું શું ગયું? તારી એક શંકા છે કે, જે સવિકલ્પને બળપૂર્વક હકથી રાખીને નિર્વિકલ્પ કર્યો હતો, તે તેમજ સ્થિર કેમ રહેતો નથી? તેણે પ્રાપ્તિથી ધણું ડુંખ લોગળ્યો હતો. હવે તેને વિશ્રાન્તિસ્થળ મળ્યું છે, તો

ત્યાં તે સ્થિર થઈ ને કેમ ન રહ્યો? વિકાર કેમ પામ્યો? તેને મોટો લાભ થયો હતો તે છોડીને શા માટે બિછળ્યો? ત્યાં જ સુખરૂપ ધર્મને કેમ ન રહ્યો? ઉ. સ્વિદત્ત! તારી શંકાનો મુલાકા હવે થવાનું કર. વૃત્તિનો સ્વભાવ જ એવો છે કે બિછળવું, ને લોપાવું.

વૃત્તિ ઉઠતાં જ મન-શુદ્ધિ બંધે છે. પછી તેના વિકલ્પથી ઈન્દ્રિયોની વિકૃતિ યતાં, પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સર્વ સુખદુઃખ લોગવે છે. જેમ સુપુરિંગમાંથી સર્વ મનુષ્યે બળાત્કારે ભગત થાય છે, તેવો જ આ પારબ્ધનો બળાત્કાર, સ્થિર હોય ત્યાંથી ખેંચી કાઢે છે. વારુ, ઉત્થાન પામે અને જો સર્વ લોગવે, તો તે બંધનકારક નથી, પણ ‘હું દેહ’ માનીને અભિમાનથી સર્વ મહવું કરે, તો તે બંધનકારક છે. અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ-નું અભિમાન લીધું ત્યારે દેહશુદ્ધિને ઘાત થયો. માટે ‘અહંપ્રજ્ઞા’ સ્ફુરણનું વિસ્મરણુ ન થવું એઈએ.

શિષ્ય-તેવી દેહશુદ્ધિ બાધક છે તેવી અહંપ્રજ્ઞા સ્ફુર્તિ પણ વિખરૂપ જ છે.

ગુરુ-યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી નિર્વિકલ્પ લય સાક્ષી જે પ્રજ્ઞા, તે જ હું પ્રજ્ઞામાં; એવું આ કેવળ સત્યનું જ અભિમાન છે તે બાધક નથી. પણ જ્યાં સુધી લય સાક્ષી જ્ઞાન સમજવામાં આવ્યું ન હતું અને ‘અહં-પ્રજ્ઞાસ્મિ’, એવું અભિમાન લેતો હતો ત્યારે તે અજ્ઞાનીએ શન્યને જ પ્રજ્ઞા માન્યો હતો એ પ્રજ્ઞા કેવળ અધ્યાર્થ છે. તેને યથાર્થ પ્રજ્ઞા લાગવામાં આવ્યો જ નથી. છતાં જો, તે અહંપ્રજ્ઞાસ્મિ કહે તો તે વ્યર્થ છે. જેમ કેવળ પ્રજ્ઞાત્વ નથી, તેમ વૃત્તિને કે શન્યને પ્રજ્ઞાત્વ નથી. દેહને હું, એમ જો માન્યું તો બંધન છૂટતું નથી. તેમ શન્યને કે વૃત્તિને ‘હું પ્રજ્ઞા’ એમ માનીને ગોખ્યું હોય તો તેમાંથી કોઈ જ ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે લયસાક્ષી પ્રજ્ઞાને સમજ્યા વિનાની ‘અહંપ્રજ્ઞાસ્મિ’ વૃત્તિ, અધ્યાર્થ તેમજ પરમ બાધક છે. યથાર્થ સ્વસ્થ સમજાય છે ત્યારે, તે જ અહં-પ્રજ્ઞાસ્મિ અભિમાન સુકૃત કરે છે. માટે સંતસત્ત્વન કહે છે કે, જે સત્યનું અભિમાન છે તેને નિરભિમાન જ સમજવું; અને તે નિરભિમાન હોવાને લીધે સાધકે

‘અહંપ્રજ્ઞાસ્મિનું’ અભિમાન લેવું, તેથી દેહબુદ્ધિક્ષીણ થશે. લયસાક્ષીનું જ્ઞાન થયા પછી જો ‘અહંપ્રજ્ઞાસ્મિ’ સ્ફુરે નહિ તો, દેહબુદ્ધિ ક્ષીણ થતી નથી. જોડ્યા વિના પણ વૃત્તિને, દેહબુદ્ધિ કેવી સુદૃઢ થઈ છે? તેવી જ શબ્દોચ્ચાર કર્યા વિનાની પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ દૃઢ થાય ત્યારે જ નિઃશંકાય પદ મળે. તે નિરૂપણ, આગળ પર વિસ્તારથી કરવામાં આવશે ત્યારે સમજાશે. દૃઢ સમાધાન, વૃત્તિનો ખલ કર્યા વિના થતું નથી. વૃત્તિનો દરદમ એજ ખલ (આવૃત્તિ) થાય કે, “હું પ્રજ્ઞા છું” આ “અહં-પ્રજ્ઞાસ્મિ”નું તેને કદી વિસ્મરણ પડે નહિ. અને વિસ્મરણ ન પડવા માટે તેણે અહંપ્રજ્ઞાસ્મિનું અભિમાન પણ લેવું. બુદ્ધિએ અથવા મને, કે એકલી સ્ફુર્તિ-વૃત્તિએ અહંપ્રજ્ઞાસ્મિ અભિમાન લેવું; ને ત્યારે જ કરેલો નિશ્ચય દૃઢ થશે અહંપ્રજ્ઞાસ્મિનું અભિમાન જેમ જેમ વધતું જશે, તેમ તેમ આ દેહબુદ્ધિનો ઘાત થતો જશે.

મૂખ્ય વૃત્તિએ અજ્ઞાનને લીધે વિપરીત અભિમાન લીધું હતું માટે તેને જ ખલીને દૃઢ કરવું કે, હું નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞા છું. દેહબુદ્ધિક્ષીણ કરવા માટે હે રવિ-હત! અપેક્ષા જ્ઞાન થયું છે, તોપણ ‘અહંપ્રજ્ઞાસ્મિ’નું અભિમાન ધર. અહંપ્રજ્ઞાસ્મિનું એક ક્ષણભર સુદૃઢ વિસ્મરણ પડેવા દેવું નહિ. ત્યારે જ દેહબુદ્ધિ ગળાશે.

શિષ્ય-અહો! શુભકારજ! જે સવિકલ્પ ઉપજાય તો, આકાશથી જેમ વાયુ ભિન્ન, તેમ નિર્વિકલ્પથી અતિ ભિન્ન છે. તે સવિકલ્પ, પોતાનાથી જુદા, બીજા નિર્વિકલ્પનો પોતાના પર આરોપ શા માટે કરે? અર્થાત્ સવિકલ્પ, ‘હું નિર્વિકલ્પ છું’ એમ શી રીતે કહે?

ગુરુ-હે રવિહત! તું સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પને જુદા કહે છે, પણ તે જુદા નથી. જેવો નિર્વિકલ્પ છે, તેવો જ જો સવિકલ્પ હોય, તો એ, તેના જેવો બીજો છે એમ કહેવામાં આવત, પણ ચરીસામાં જે પ્રતિબિંબ પડતું તે સુખ્ય બિંબથી જુદું નથી. તેવી જ રીતે સવિકલ્પ, એ નિર્વિકલ્પનું પ્રતિબિંબ છે, તેથી તે તેનાથી જુદું કેમ હોય? નિર્વિકલ્પનો જે સ્વભાવ છે, તેજ આ સવિકલ્પમાં ઉત્પન્ન થયો છે. બિંબ અને પ્રતિબિંબને

આકાર કંઈ જોઈએ ન દેખાતાં એકસરખો જ છે. પણ બિંબ સત્ય, અને પ્રતિબિંબ મિથ્યા; એટલો માત્ર તે બન્નેમાં ભેદ છે. માટે આ મિથ્યાભાસ સવિકલ્પ હું નથી પણ તેનું અધિષ્ઠાન જે નિર્વિકલ્પ તે જ હું છું. એવો નિર્વિકલ્પનો ધ્યાસ, સવિકલ્પને માટે ચોખ્ય છે. જે વૃક્ષ પર બેઠેલો, પ્રવાહમાં પડ્યા જેવો ભાસ્યો હતો, તે વૃક્ષ પર બેઠેલો માટે પ્રવાહમાં પડેલા આભાસે માનવું કે, હું પ્રવાહમાં પડેલો દેખાઉં છું તે હું નથી, પણ જે વૃક્ષ પર બેઠેલો તે જ હું છું, આ જેવો તે આભાસને, વૃક્ષ પર બેઠેલાનો સ્વીકાર કરવો ઇષ્ટ છે, ‘તેવો જ સવિકલ્પ જીવને, હું નિર્વિકલ્પપ્રજ્ઞા છું, આ ભાવ માનવો ઇષ્ટ છે. સવિકલ્પનું યથાર્થ જે મુખ્યરૂપ તે નિર્વિકલ્પ છે, માટે સવિકલ્પે, હું નિર્વિકલ્પ જ છું એમ માનવું જોઈએ. સવિકલ્પે, હું નિર્વિકલ્પ છું, એ અભિમાન લીધેલું’ છે તેથી તે પોતાનું નિજ ધામ જે નિર્વિકલ્પ ત્યાં એકય પામશે.

શિષ્ય-સવિકલ્પ પોતાનો નાશ ઈચ્છીને, એટલે કે હું સવિકલ્પ નથી જ, જે છે તે સર્વ નિર્વિકલ્પ જ છે, એમ કેમ માનશે?

ગુરુ-આગળ તને શબ્દ-પ્રાપ્તિ જોઈતી હોય તો તે શબ્દ માટે તું પોતાનો દેહ કરવતથી કાપીને ઈશ્વરને અર્પણ કર. એમ જ્યારે કોઈ સામર્થ્યવાને કહ્યું ત્યારે શબ્દપ્રાપ્તિ તો પછી થશે પણ પહેલાં પોતાનો દેહ કરવત પર રાખે છે, તે પ્રમાણે નિર્વિકલ્પની અવિનાશ સંપત્તિ છે, એ લાભ મોટો છે એમ જાણીને, અલ્પનુદારિદ્ર લય અને તે સચ્ચિ-તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય તે માટે સવિકલ્પે પોતાનો ઘાત ઈચ્છ્યો.

સાધકને અહંપ્રજ્ઞાસ્મિનું વિસ્મરણ થવું ન જોઈએ અને તેણે સ્ફુર્તિથી લઈને દેહ પર્યંત કોઈનું હુંપણું જરાપણ લેવું નહિ.

શિષ્ય-મનુષ્ય સર્વપ્રકારના વ્યાપાર કરશે ત્યારે વારંવાર હુંપણું લેશે, તેથી નિર્વિકલ્પનું વિસ્મરણ થશે, તો પછી તે બાળકમાં સાધકે શું કરવું?

ગુરુ-ચિત્તામાં સવિકલ્પની જો ભીતિ હોય તો તેને વિસ્મરણ થવાનું નહિ. વ્યાપારમાં “એ હું” એવું સ્ફુરણ થતાંની સાથે જ, “હું નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ છું.” એમ સ્મરણ કરવું. કોઈ એક શુદ્ધ પ્રાણી હોતો, તેને અંતઃજ્ઞે બળગળગીથી વલ્લાવ્યો. પછી તે પ્રાણી, અંતઃજ્ઞના હાથમાંથી છૂટીને પ્રાણીઓમાં આવ્યો. પ્રાણીઓને શરણે આવી, પોતાનો ધર્મેશ્વર ખરો વૃત્તાંત કહીને પોતાની શુદ્ધિ કરાવી. પછી તે કરવા જતાં એક દિવસે તેની પાસે પુષ્કળ અંતઃજ્ઞે આવ્યા, ત્યારે તેને જોઈને ભયથી તે પ્રાણીઓમાં જ પેસી ગયો. તેને મહાર દૃષ્ટિમાં આવતાં તુરત જ, “હું પહેલાં વલ્લાવ્યો હતો, તેવો આચારે પ્રજા નથી, પણ પ્રાણી જ છું” એમ બાણીને તે પ્રાણીઓમાં જ રહેતો. તે પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ ને પ્રજ્ઞામાં, તે જ પોતાનું સ્વરૂપ છે, છતાં અજ્ઞાનથી સવિકલ્પતા આવી, તેને લીધે જન્મવું અને મરવું. વધતું જ ભય એવું કે ખતું આવા-ગમન પુષ્કળ લોગબ્યું; તેનાથી મનમાં અનુતાપ થયો કે આ જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટવું જોઈએ અને તે માટે જ સફળરૂપે શરણે જઈ ને કહે છે કે, હો, મહારાજ! તમે આ ગરીબને તારો, પછી સફળરૂપે તેને ઉપદેશ કર્યો, તેથી તે પોતાનું નિવરૂપ પામ્યો. ત્યારપછી તેને સવિકલ્પનો સમુદાય બ્યારે નજરે પડે છે ત્યારે તુરત જ પોતાનું નિવરૂપ યાદ કરે છે, ને કહે છે કે, મને આ સવિકલ્પને લીધે જ બંધન પ્રાપ્ત થયું હતું; માટે હું આ સવિકલ્પનું હરે હુંપણું લેવાના જ નથી. હું સ્વતઃ પ્રજ્ઞ છું. એ જ પ્રમાણે જો અંતઃકરણમાં સવિકલ્પની ભીતિ હશે તો, આ સમુદાય હું નથી. હું તો નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ છું,” એમ તુરત જ સ્મરણ થશે. તે સ્મરણ થવામાં બીજું એક કારણ એ છે કે, એક વખત અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું કે, તેની વૃદ્ધિ જ થવા લાગે છે. બીજી વિદ્યા જેવી આ અપરોક્ષ સંપત્તિ નથી. બીજી વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈને ભુલાય છે તેવી આ વિદ્યા નથી. એ અપરોક્ષ સંપત્તિ એકવાર પ્રાપ્ત થઈ કે પછી આગળ તે રીણ નહિ થતાં વધતી જ ભય છે. બ્યારે અહંપ્રજ્ઞ યથાર્થ સમભય છે, ત્યારે તે સ્મરણ કાયમ રહે છે અને પછી અનાયાસે જ દેહ-

ભિમાન ગણે છે. તેમાં કંઈ સંશય નથી. મૌલખંધનથી પ્રાણીપણું આવ્યું તે પ્રાણીપણું પછી વધતું જ ગયું; અને મૌલખંધન પહેલાં જે શુદ્ધપણું હતું તે આપો-આપ ગળતું ગયું. તેમ અહંપ્રજ્ઞાસ્થિ અભિમાન ક્ષણે ક્ષણે વધતું જશે ત્યારે દેહભુક્ષિ ક્ષણે ક્ષણે ક્ષીણ થતી જશે.

માટે ‘અહં પ્રજ્ઞાસ્થિ.’ એ અભિમાન સાક્ષાત્ નિર્વિકલ્પ જ છે, છતાં દેહભુક્ષિનો કદી ઉદય થાય, તો તે બંધનકર્તા નથી. વહેવારમાં જીવ, હું જોઈ છું, હું ખાઉં છું, હું ચાહું છું, હું લઉં છું, હું દઉં છું. ઈત્યાદિ વહેવાર કરે છે પણ હુંપણીથી તે તેમાં મળતો નથી. કારણ કે પોતે નિર્વિકલ્પ હોવાથી સવિકલ્પથી ભિન્ન છે અને એ કલિપ્ત પદાર્થ માણથી ભ્રષ્ટ છે. એમ ખરા વિચારથી જાણવું છે. પછી તે પદાર્થ, આ નિર્વિકલ્પમાં કેવી રીતે મિશ્રિત થાય? સવિકલ્પમાં નિર્વિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પમાં સવિકલ્પ-કદીપણું મિશ્રિત થનાર નથી. જો જિદ્દજલ્દ ગંધીનું તુલું સમજવું.

જિદ્દજલ્દ ગંધી તૂટ્યા પછી વહેવારમાં હુંપણું લે છે તે એ પ્રકારનું છે. એક શાસ્ત્રીય અને બીજું લૌકિક. એ એ પ્રકારનું હુંપણું સત્ય મિથ્યા વિભાગથી ભૂલું ભૂલું છે, એમ તું બાણ. હું અસંગ નિર્વિકલ્પ પરિપૂર્ણ છું. એ ચાતુરીતિનું હુંપણું. આ હુંપણું લે છે ત્યારે હું નિર્વિકલ્પ છું એવી સત્યતા સ્થાપે છે અને હું ખાઉં છું, હું લઉં છું, એ વહેવારમાં લૌકિક રીતે હુંપણું અભિમાન ધરે છે, ત્યારે ‘એ જીવવૃત્તિ-મિથ્યા છે.’ એમ અંતરમાં સ્મરણ કરવા લાગે છે. માટે સાધક, સવિકલ્પનું કાર્ય નિર્વિકલ્પમાં ધુસારતો નથી અને નિર્વિકલ્પનું જે શાસ્ત્રીય અસંગત, તે આભાસમાં સ્થાપિત કરતો નથી. જે કાર્યને એકત્ર કરતો નથી તે કારણને એકત્ર કેમ કરશે? માટે અસંગમાં અહંપણું આવતું નથી અને અહંપણુંમાં અસંગત આવતું નથી. અહંપ્રજ્ઞાસ્થિ ‘તું’ ને અભિમાન લે છે તે સવિકલ્પમાં જ સ્થાપે છે. પછી પોતે ને નિર્વિકલ્પ છે તેમાં અકસ્તુર્તિ કયાંથી? આ પ્રમાણે સત્યનું અભિમાન લે છે ત્યારે તે નિર્વિકલ્પમાં સ્થાપતો નથી,

તો પછી દેહાદિકની વાત નિર્વિકલ્પને ચાની લાગુ પડે ? ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બે પ્રકારનું અભિમાન, જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાનીને બંધન કરતું નથી; માટે આ અભિમાન અમુખ્ય છે. મુખ્ય નથી. જેને આ ચરીર સમુદાય શું છે ? હું કોણ છું ? એ વિચાર નથી તે અજ્ઞાની-ઓનું અભિમાન મુખ્ય છે. તેણે આ દેહાદિ સંધ ને રાત દિવસ ‘હું જ’ એમ માનેલ છે. આ મુખ્ય અડકાર જ જીવને બગાડનારીથી બંધનમાં નાખે છે. એવો મુખ્ય અડકાર, જ્ઞાનીને જ્ઞાન થયા પછી કદી પણ ઉત્પન્ન થતો નથી; માટે તે જ્ઞાનીનાં અભિમાનને અમુખ્ય કહેલ છે. હે, સવિદ્વાત! જ્ઞાનસ્વરૂપ લયસાક્ષી નિર્વિકલ્પ જે પ્રજ્ઞ, તે જ હું પોતે છું. એ સ્મૃતિનું નિરંતર જાતન કર. અહં પ્રજ્ઞાસ્મિનું અભિમાન, એ સત્યનું જ અભિમાન છે માટે સવિકલ્પે તે નિયમિત ગ્રહણ કરવું જ. નિર્વિકલ્પ થયા પછી તું જેવો નિર્વિકલ્પ છે તેવો જ છે. તું કદીપણ સવિકલ્પ થતો નથી; પછી તે સવિકલ્પની કૃતિ તને શા માટે બાધે ? તારા સ્મરણથી સવિકલ્પ સુક્રિત પામીને તારામાં ભળશે. જે સહજ થવાનું હોય તે જલેને ચાચ ? તેમાં તારું શું ગયું ? એટલું જ છે કે, જો તું તેનું ‘હુંપણું’ લઈશ, તો જ તે તને બંધન કરવાં થશે. સવિકલ્પનું ‘હુંપણું’ અન્યાયતાં પાણુ લેવાઈ બાચ તો આંખમાં પડેલા કરતરને જેમ શોધી કાઢે છે તેમ તે ‘હુંપણુને શોધીને કાઢી નાખ; અને પોતાનું અસંગપણું કદી પાણુ ભુલ નાંહ. પછી સવિકલ્પનું ઉત્થાન થશે તો પણ તારું નિર્વિકલ્પપણું જેમનું તેમ ભરપૂર રહેશે. તું ખેડેલેથી જ નિર્વિકલ્પ રૂપથી રહેલો છે. કદી પણ તું, સવિકલ્પ થયો નથી. છતાં હું સવિકલ્પ થાઉં છું.’ એવી જે તને પ્રાપ્તિ થાય છે તેનો ત્યાગ કરીને નિર્વિકલ્પપણાથી જ સ્વસ્થ રહે.

જે આંખે, દીવો ન હોતો ત્યારે અંધારું સહજ ભેળું હતું, તે જ આંખનું દીવા વખતે ભેળું શું બીજું થઈ ગયું ? જે જોનારાએ અંધારું ભેળું તે જ જોનારાએ દીવો ભેળો અહીં અંધારું જોનારો જુનો અને દીવો જોનારો એક બીજો નવો; એવો

કૃતક લેવો નહિ. અંધારાં પ્રમાણે સવિકલ્પના લયનો તને અનુભવ આવે છે, કે કાંઈ જ નથી. કેવળ શૂન્ય અભાવ છે. તું નિર્વિકલ્પ, જોનારો છે, તે તારું ભેળું જેમ નિર્દોષ અને બાળુ જેમ નિર્વિકાર છે, તેમ તે જ જ્ઞાનથી તું વૃત્તિ જોઈ છે ત્યારે જાણે છે. શૂન્યને જાણનારો જે નિર્વિકાર છે, તેને વૃત્તિ જોઈયા પછી વિકાર શાનો થયો ? શૂન્યને જાણનારો જ્ઞાન, શું વૃત્તિને વખતે બીજું થઈ ગયું ? તે બીજું થયું નથી અને વિકાર પણ પામ્યું નથી. એ રીતે જ્ઞાનની એક રૂપતા છે; પછી ચાહે તે લયને જાણે કે ચાહે વૃત્તિની ઉત્પત્તિને જાણે ત્યાં જો મન યુદ્ધિ જોઈ, ને તે મનોમયી સૃષ્ટિ કડપે, તો તેને એ જ જ્ઞાન જાણે છે. એ જ આત્મજ્ઞાન છે અને એ જ્ઞાન એક રૂપ જ છે. ઘરમાં દીવાને લીધે પદાર્થ અલગ અલગ દેખાય છે, પણ તેથી કાંઈ પદાર્થને દેખનારી આંખમાં બેપણું આવતું નથી. તેનું સર્વ પદાર્થને જોવાનું તો પ્રથમની ચેંટ એક જ છે. તેમ વૃત્તિને લીધે યુદ્ધિ અને કલ્પિત સૃષ્ટિ સાક્ષીની દૃષ્ટિથી દેખાય છે પણ જ્ઞાન એક જ છે. બીજું નથી. ઈન્દ્રિય દ્વારા વિષય ગ્રહણ કરવા લાગે એવી જાગૃત અવસ્થામાં પણ એ જ્ઞાનનું ભેળું એક રૂપ જ છે.

દીવો કરીને પુસ્તક વાંચવા વખતે અક્ષર સાફ દેખાય તે માટે આંખ પર ચરમા લગાવ્યાં ત્યારે આંખને જોવા વિના બીજું શું કર્યાં છે ? તેમ વૃત્તિથી માંડીને વિષયો સુધીના પદાર્થને એકજું જ્ઞાન જાણે છે. હવે ‘એ અમૂક વિષય છે’ એમ વિશેષ રૂપે જે જીવ સ્ફૂરે છે, તે આંખને સ્પષ્ટ અક્ષર દેખાડવા માટે ચરમા ઉપયોગી છે પણ જાણવા માટે (જ્ઞાન કરવા માટે) જેમ ચરમા ઉપયોગી નથી, તેમ જીવ, વિષય સ્પષ્ટ દેખાડવા માટે ઉપયોગી છે. જ્ઞાન માટે ઉપયોગી નથી. ચરમા પહેરીને કે એકલા દીવાના પ્રકાશમાં પુસ્તક વાંચે અથવા બીજું કાંઈ જુએ, પરંતુ આંખનું ભેળું સદા એકરૂપ જ છે. તેમ વૃત્તિ અને મનાદિના સંકલ્પમાં સ્ફુરણ રૂપ જીવ પ્રકાશે છે. તેને લીધે ઈન્દ્રિયો દ્વારા વિષય ગ્રહણ કરાય છે પરંતુ જ્ઞાન સદા એક રૂપ જ છે. વૃત્તિના લયને જે જાણે છે, તે જ, વૃત્તિ

લેક્યા પછી તેના ગર્વને બહો છે, પછી તે બહુલુ અતર દ્રષ્ટિનું હોય, કે મનાદિ બાહ્ય દ્રષ્ટિનું હોય પણ તે જ્ઞાન એક જ છે વૃત્તિના લય વખતે કે વૃત્તિની ઉત્પત્તિને વખતે ચિદ્રૂપતામા વધ-ઘટ થતી નથી. પછી તે વૃત્તિ, લય પામે કે ઉત્પન્ન થાય, પણ નિર્વિકલ્પતા અનુગ્રિમ છે આ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પતા સદૃશ પરિપૂર્ણ છે પછી ચાહે તો સવિકલ્પતા ઉઠે કે લોપે, અને 'હુ બ્રહ્મ' એ અભિમાનની વૃત્તિ લે, તો પણ ભવેને લે ? દેહના વેષાર પદ્મા ભવેને થાય ? હું નિર્વિકલ્પ ને પરિપૂર્ણ છું તે કદી પણ સવિકલ્પ થતો નથી એવું સ્મરણ શમણુ

હે સવિકલ્પ ! સાવધ રહે ! અરે, જેની એક દેહની સવિકલ્પતા, તું નિર્વિકલ્પપણે બાળે છે, તેવી જ રીતે તું મર્વના બાળનારો છે. બ્રહ્મથી લઈને કીડી સુધી મર્વમા સવિકલ્પ એક જ છે તે સવિકલ્પ સ્થાવરમા લીન થઈને રહે છે પણ લયનો ભેનારો જેમ તું છે તેમ તેના ભેનારો પણ તું જ નિર્વિકલ્પ છે એક દેહમા જેમ સ્વપ્ન બાગૃત છે તેમ જગમમા પણ સવિકલ્પતા અપદ છે એક દેહમા જેમ મૂર્છા અને સુષુપ્તિ છે, તેમ સ્થાવરમા સવિકલ્પતા શુભ રૂપે છે શુભ એવે અજ્ઞાનમા લીન હોય સ્થાવરની સવિકલ્પતા અજ્ઞાનમા લીન છે અને જગમમા વૃત્તિથી લઈને દેહ પર્યંત સર્વમા સવિકલ્પતા પ્રગટ છે એવી સ્થાવર જગનાત્મક સર્વ સુદૃશ્યના, કીડીથી લઈને બ્રહ્મા સુધી, એક પદાર્થના નમુનારૂપ જીવ નહિત સવિકલ્પતા, તે જેવી એક પિંડમા ભેઈ, તેવી જ સર્વમા સવિકલ્પની એકરૂપતા ભો, જેવું પોતાનું લયસાક્ષીપણુ નિર્વિકલ્પ છે તેવું જ, જેના પર સવિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે તે સવિકલ્પનું અધિષ્ઠાન નિર્વિકલ્પ છે એમ સર્વમા ભો સર્વનું પિંડ જીવ હુંડ છે, તેથી સર્વમા નિર્વિકલ્પ સિદ્ધ છે એમ માનણુ નહિ સ્થાવર-જગમમાં તું એકલો જ નિર્વિકલ્પ છે અરે, સર્વમા સવિકલ્પતા એક જ છે, તો સર્વની નિર્વિકલ્પતા સિદ્ધ શી રીતે હોય ? સર્વ ધરાના જલમા પ્રતિબિંબિત થયેલુ આકાશ અભિન્ન છે, તો પછી સુખ્ય બિંબ જે મહાકાશ, તે જીવ શી રીતે હોય ?

પાત્ર ભૂતથી માલીને તણખલા પર્યંત સર્વને સ્થાવર કંઠે છે સ્થાવર પદાર્થ જેમ જડ છે, તેમ સર્વ જગમના દેહ જડ છે જેમ ચાર ભીતોવાળા ચોખડા ઘરમા, પાણી ભરેલા અથવા ખાલી પડેલા સર્વ ઘડમા માલી એક જ છે, તેમ પત્રભૂતાત્મક બ્રહ્માંડ અને તેમાના મર્વ ભૌતિક પદાર્થ, એ મર્વ પણ જડપણુમા એકરૂપ જ છે

જલથી ભરેલા ઘડમા આકાશ પ્રતિબિંબિત છે અને ખાલી ઘડમા આકાશ અદૃશ છે તેમ મૂર્તિથી લઈને પ્રાણ સુધીના ને તત્ત્વો પિંડમા છે, તેમા સવિકલ્પતા અપદ છે અને આકાશથી લઈને તણખલા સુધી, જેમા પ્રાણ ગૂંઠ રહેલ છે, તેમા સવિકલ્પતા શુભ છે સપ્રાણ એવા જે કીડીવી લઈને બ્રહ્મા સુધીના સર્વ પ્રાણી છે તેમા સવિકલ્પ પ્રગટ છે પાણી ભરેલા ઘડમા આકાશનું પ્રતિબિંબ જેવું અપદ દેખાય છે, તેવી સવિકલ્પતા સર્વમા અપદ ભાસે છે-સર્વમા વ્યાપક છે, પણ એ સવિકલ્પનું અધિષ્ઠાન, નિર્વિકલ્પ એક જ છે જેમ જીવ જીવ પાણી ભરેલા અને ખાલી ઘડાઓમા તથા મકાનમા આકાશ એક જ છે, તેમ નાના-મોટા, જીવ જીવ નામરૂપાત્મક સ્થાવર જગમ પ્રાણી પદાર્થમા નિર્વિકલ્પ ચિદ્રૂપ-ગદ્રૂપ એકરૂપ જ છે જેમ નિર્વિકલ્પ મર્વમા વ્યાપ્ય, તેમ સવિકલ્પ મર્વમા બિપન્નનું સવિકલ્પ અકનિષ્ઠ રહ્યું, પણ નિર્વિકલ્પ તો નિર્વિકલ્પપણાથી જ છે જેમ જલ સદિત પ્રતિબિંબ અચલ દેખાય છે, બિપન્ને છે, નદ્ર થાય છે અને હાલત-ટાલક થાય છે, તેમ સવિકલ્પ બિપન્ને છે, લોપાય છે અને ભાસે છે ડોકપિણુ વસ્તુમા સવિકલ્પ, કદીપણુ નિશ્ચય થતું નથી તેમ જ સર્વ વ્યાપક નિર્વિકલ્પ, કદીપણુ અચળ થતું નથી ઘડમા અને મકાનમા આકાશ ભરેલું છે તે કદીપણુ ઉપાધિને લીધે હાલતું નથી એ પ્રમાણે પિંડ બ્રહ્માંડ તેમ જ સ્થાવર જગમાત્મક જગત સર્વ પાત્રભૂતોનું પાખડ છે જેવો એક દેહ છે તેવા બધાય ભૌતિક છે પોતાના દેહમા મૂર્તિથી પ્રાણ સુધી જેવી સવિકલ્પતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેની કીડીથી લઈને બ્રહ્મા પર્યંત, સર્વમા સવિકલ્પતા જોઈ છે એમ તું બાણુ તે જેવી લય સાક્ષીની નિર્વિકલ્પતા અતરમા અનુભવી છે, તેવી

જ નિર્વિકલ્પતા, આકાશ પ્રમાણે સર્વમાં એક રૂપે જો. સર્વમાં નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞાત્મા એક રૂપ છે. તેણે સવિકલ્પ નામ રૂપને સ્પર્શ સુઠાં, નથી કર્યો. ધર્મ ધર્મી સાથે સર્વનાં અનંત કર્યો થતાં જાય છે, પણ સવિકલ્પ નામરૂપ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞાત્માને સ્પર્શ કરતાં નથી. સર્વ પ્રાણીમાં હું હોવા છતાં તેનાં પાપ-પુણ્ય હું લેતો નથી; તો પછી આ એક દેહ ઉપાધિનું ચલન, હું શા માટે માથે લઉં? જેવા મને તમામ દેહ પરોક્ષ છે, તેવો જ, આ પ્રત્યક્ષ દેહ પણ પરોક્ષ છે. અને લયસાક્ષી જે હું અપરોક્ષ, તે સર્વમાં નિર્વિકલ્પ એક જ છું. જે અહં સ્ફુર્તિ લે છે, તે સવિકલ્પ-ચેતન, જેવું આ દેહમાં છે તેવું જ બીજાના દેહમાં પણ છે. જેવી એક દેહમાં એ સવિકલ્પતા, હું નિર્વિકલ્પથી પરોક્ષ છે, તેવી જ, સર્વમાં ચચળતા રૂપ સવિકલ્પતા ઊઠે છે, તે નિર્વિકલ્પથી ભિન્ન છે. સર્વ નામરૂપનું નિર્વિકલ્પ અધિષ્ઠાન જે સર્વમાં વ્યાપક પ્રજ્ઞા પ્રત્યગાત્મા, તે જ હું એક અપરોક્ષ છું. મારા સિવાયનાં બાકીનાં સર્વ પરોક્ષ છે. સવિકલ્પ અહંનિષ્ઠ અને નિર્વિકલ્પ તે સ્વતઃ હું જ અપરોક્ષ સ્પષ્ટ છું. એ બે પ્રકાર સર્વમાં જો. આકાશથી લઈને તુલુ પર્યંત જડ અને પ્રજ્ઞાથી લઈને કીડી પર્યંત જંગમ, એ ગમે તે અવસ્થામાં એકરૂપ જો. નિર્વિકલ્પ તો હું પ્રજ્ઞા, જ્યોત્પ્રીત એકરૂપ સમ છું. કે જેમાં સવિકલ્પનો ઉદય, સ્થિતિ અને લય થાય છે સવિકલ્પતા, સર્વ પિંડ સહિત નિર્વિકલ્પ સિદ્ધાગતમાં છે અને નિર્વિકલ્પ સિદ્ધાગત સર્વ સવિકલ્પમાં વ્યાપકપણે અપરોક્ષ છે જેમ ઘટ, મઠ આકાશના પેટમાં છે તેમ ઘટ-મઠમાં આકાશ છે એ રીતે આપણામાં જગત અને જગતમાં આપણે છીએ. આ સર્વ જગત સવિકલ્પ છે. પાણી પર તરંગ અને તરંગમાં પાણી છે, તેમ સવિકલ્પમાં પ્રજ્ઞ છે. એ પ્રમાણે જગતમાં પરિપૂર્ણ નિર્વિકલ્પ અનંત અને અનંતમાં સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે. સવિકલ્પ ઉત્પન્ન થતાં જ, તેની અંદર-બહાર નિર્વિકારી લય સાક્ષી પ્રજ્ઞ વ્યાપી રહે છે, એટલું જ નહિ પણ સવિકલ્પ જ્યાંયુધી રહે છે ત્યાંયુધી તેની સર્વ તરફ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞવ્યાપી રહે છે, અને લયકાળે લયસાક્ષી પ્રજ્ઞ છે

જ. એ રીતે સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ જરા પણ ભિન્ન નથી. નામરૂપાત્મક જગત ઉત્પન્ન થયું, તેની તે નિર્વિકલ્પથી પૃથક્ સત્તા છે જ ક્યાં? સવિકલ્પમાં અહંપણું પરબ્રહ્મનું છે. પ્રજ્ઞના ચિદંપણથી એ સવિકલ્પ ભાસે છે અને વ્યાપાર કરે છે; માટે તેમાં ભાતિપણું પ્રજ્ઞનું જ છે. પ્રિયત્વ, આસ્વભાવ આનંદનો છે, અને આનંદ એ પ્રજ્ઞનું જ લક્ષણ છે. તેથી આ સવિકલ્પમાં અસ્તિ, ભાતિ પ્રિય એ પ્રજ્ઞનાં જ લક્ષણો છે. એ લક્ષણો અલગ કરીને સવિકલ્પ શું છે તે જોવા જાયો તો મળનાર જ નહિ! માટે સવિકલ્પ, નિર્વિકલ્પથી ભિન્ન નથી. જાને એક રૂપ જ છે. દોરીથી જુદું સર્પનું, છીપથી જુદું ચાંદીનું, અને હુંકાથી જુદું પુરપનું બીજું રૂપ છે કે? તેમ અસ્તિ-ભાતિ, પ્રિય, અધિષ્ઠાનથી નામરૂપનું કયું જુદાપણું છે? જો જુદાપણું હોત, તો તે લક્ષણથી અસુક જુદાપણું છે એમ કહેવામાં આવ્યું હોત.

વારુ, રજ્જુ, સર્પાદિકે દૃષ્ટાન્ત વિવર્તાત્મક છે. પરંતુ જે સૌપ્રાથિક ઉત્પન્ન થયાં છે, તે પણ અધિષ્ઠાન વિના અરૂપ છે. શું માટી વિના ઘડાનું કે કાપુસ વિના તંતુ અથવા વસ્ત્રનું અને સુવર્ણ વિના દાગીનાનું કોઈ રૂપ છે ખરું? જેમ પાણી વિના તરંગ નથી અને આકાશ વિના મેપ નથી. તેમ નિર્વિકલ્પ વિના આ જગત સવિકલ્પરૂપે છે જ ક્યાં? ઘટ અને સર્પની કલ્પના વર્થ છે. રજ્જુ અને માટી જ છે. સર્પ અને ઘટ છે જ નહિ; તેમ જે આકાશમાં આવે છે તે તું રૂપ છે તેનાં આ અસુક, આ અસુક, એવાં નામ છે, પણ તે નામ-રૂપ જાને અસત્ રૂપ છે. તેની ઉત્પત્તિ નથી અને સ્થિતિ પણ નથી. એ તમામ અજ્ઞાનની કલ્પના છે. એ સિવાય તેનું અસ્તિત્વ ક્યાં છે? અનેક પાતું પણ છે જ નહિ. નામ રૂપનો બાધ કરતાં સર્વ પ્રજ્ઞ જ છે એમ યુતિ કહે છે. માટે પૂર્ણપણે એક નિર્વિકલ્પ જ છે, સવિકલ્પ છે જ નહિ. સર્પ નથી. કેવળ દોરી જ છે. રૂપ નથી. કેવળ છીપ જ છે. તેમ એક નિર્વિકલ્પ જ છે. સવિકલ્પ છે જ નહિ. કુંડું જ છે. પુરૂષ ક્યાં છે? માટી જ છે. ઘડો ક્યાં છે? કાપુસ જ છે. તંતુ-પટ ક્યાં છે? તેમ નિર્વિકલ્પ જ એક છે. સવિકલ્પ ક્યાં

છે? અલંકાર નથી. સુવર્ણ જ છે. તરંગ શાનો? દેવળ પાણી જ છે. તેમ ધર્મધર્મી લક્ષણવાળો સવિકલ્પ વળી કેવો? એક નિર્વિકલ્પ જ છે.

ઘટાદિકમાં ભેદો જઈએ તો માટી ભાસે છે પણ દેવળ માટીમાં ભેદો જઈએ તો ઘટાદિકનો લેશ પણ મળતો નથી. તેમ સવિકલ્પમાં ભેદો જઈએ તો નિર્વિકલ્પ જ યોગ્યતા ભરેલો છે. લયસાક્ષીના અનુભવથી દેવળ નિર્વિકલ્પમાં સવિકલ્પ હ્રમ થયો. લયસાક્ષી નિર્વિકલ્પમાં સવિકલ્પ છે જ નહિ, પછી કંઈ જોઈ તો પણ એક નિર્વિકલ્પ વિના બીજું કશું જ નથી. એ પ્રમાણે અવયવ-વ્યતિરેકની યુક્તિથી યથાર્થ જોઈએ છીએ ત્યારે, ત્રણ પ્રકારના પ્રમાણથી ક્યારે પણ સવિકલ્પ નથી જ નથી. પણ ત્રણે કાળમાં એક નિર્વિકલ્પ જ છે. એ રીતે વિચારથી નામ રૂપનો ત્યાગ કર્યા પછી સર્વ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય રૂપ જ છે. પછી સ્થાવર જંગમ કેવાં? મૂલ ભૌતિક કેવાં? બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ પણ ક્યાં છે? અને દીર્ઘાદિ અનેક પિંડ ક્યાં છે? એકલો અવિનાશી નિર્વિકલ્પ જ છે. તેમાં નામરૂપ છે જ નહિ, આપણે દેહ અને જગત ઉત્પન્ન જ થયાં નથી; પછી સવિકલ્પ ક્યાં પેદા થાય? એ રીતે સવિકલ્પનો અભાવ થયો અને સર્વે એક નિર્વિકલ્પ જ રહ્યો. તેમાં હું-તું પલું ક્યાં છે? પરોક્ષ અપરોક્ષ ક્યાં છે? એવો જેને નિશ્ચય થઈ ગયો, તેને સમાધિ ઉત્થાન થયા છતાં તેની સમાધિનો ભંગ થતો નથી.

સમાધિના પ્રકારોનું વર્ણન.

વૃત્તિનો લય થયા પછી જે સમાધિ થાય છે તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ, અને સર્વનો ઉદ્ભવ થાય ત્યારે પણ એકરૂપ સ્થિતિ રહે, તે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ. સુવર્ણને ગાળીને જોઈએ તો તેમાં અલંકારનો લેશ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેમ સવિકલ્પ જરા પણ રહે નહિ, તે જ નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ, અલંકાર હોય ત્યારે પણ જેનું નામ રૂપ વિના સુવર્ણ રહે છે તેમ સવિકલ્પ બીજો છે ત્યારે પણ નિર્વિકલ્પ જ રહે છે, એ સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ. સવિકલ્પ જોઈ છે પણ તે નિષ્કાપણથી અનુભવમાં આવે છે તે સવિકલ્પમાં રહીને પણ જે અસ્તિ થતો નથી તે

જ નિર્વિકલ્પ છે. અલંકાર બાન, તેથી કાંઈ સુવર્ણમાં વધ-ઘટ થતી નથી. અલંકાર રહે, કે નાદ થાય પણ સુવર્ણ એકરૂપ જ છે. તેમ સવિકલ્પ બીજો કે લેખાય પણ નિર્વિકલ્પ મહજ એકરૂપ જ છે.

શિષ્ય-એ ખરેખર એમ જ છે, તો સવિકલ્પના સમયે સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પના સમયમાં નિર્વિકલ્પ, એવાં બે નામ શા માટે જોઈએ? નિર્વિકલ્પને વખતે નિર્વિકલ્પ જ છે અને સવિકલ્પ જોઈ ત્યારે પણ નિર્વિકલ્પ જ છે; પછી સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત નામ શું વ્યર્થ નથી થતાં?

ગુરુ-નામ તો વ્યર્થ થાય છે જ, પણ સાધકને સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ, એમ બે ભાવ ભાસ્થા તે માટે જ સમાધિને સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞાત અને નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞાત, એવા બે નામ આપ્યાં, તે એ રીતે કે, સવિકલ્પના અભાવમાં નિર્વિકલ્પતા તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ અને સવિકલ્પના એકરૂપતા, તે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ. પૂર્ણજ્ઞાનીને સવિકલ્પને વખતે અને નિર્વિકલ્પને વખતે જરાપણ બીજી સ્થિતિ થતી નથી, તે જ હવે સાધકને નિશ્ચય થાય તે માટે કહ્યું છે.

સવિકલ્પ, નિર્વિકલ્પથી ભૂદો નથી જ, એમ અવ્યવનું હમણું કથન કર્યું, તે હિસાબથી જોઈએ છીએ તો સવિકલ્પ, મધ્યમાં ઉત્પન્ન થયા જેવું માત્ર લાગે છે પરંતુ આદિ અંત અને મધ્યમાં ખરેખર તો એક નિર્વિકલ્પ ચેતન જ છે એવો નિશ્ચય થવાથી જેનો સંશય મૂળમાંથી ગયો, તે કોઈ પણ અવસ્થામાં હોય તો પણ તેને સહેજ સમાધિ જ છે.

સહજસમાધિ અને સદૃજ અવસ્થાનું વર્ણન.

સવિકલ્પ ચિદ્રૂપ હું જ છું, નિર્વિકલ્પતા હું સ્વભાવથી જ છું. અલંકાર ભાંગ્યો કે ઘસાયો તો પણ સુવર્ણ જ છે. તેમ સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પના વિષયમાં બીજો ભાવ જ નથી. જ્ઞાની, બ્રહ્માથી કીટી મુધી સર્વ જગતને બુદ્ધિ છે અને તે મારું પોતાનાં અંગ છે એમ માને છે પૈવું જડ અને આ ચેતન એવા બે ભાવ તે માનતો નથી.

બોલવા માટે સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ એમ બે ભાગ કર્યા, પણ જ્ઞાની, તે પ્રકારને પણ પોતાનું જ રૂપ માને

છે. સ્ફુર્તિથી લગને દેહ પર્યંત, તમામ વસ્તુભૂત સવિકલ્પ છે, પણ જ્ઞાની, નામરૂપ છોડીને એક નિર્વિકલ્પ ને જ અહણ કરે છે તે એવી રીતે કે, સવિકલ્પ ચિદ્રૂપ પણ હું જ છું. અલંકારમાં એક રૂપ મુચ્છું જ છે. બીજાપણું તેને લાન નથી. એ રીતે જ્ઞાનીને નામરૂપ જગતનું લાન નથી. તેની સાથે વિષ્ણુ આદિ દેવ આવે અથવા સાથે કીડાને દેખે, ત્યારે દેવ શ્રેષ્ઠ અને કીડો નીચ એમ માનતો નથી પણ તેણે વિષ્ણુ અને કીટક સર્વ હું જ એક નિર્વિકલ્પ છું એમ માન્યું. તેમજ આકાશમાદું અને તણુપાદું નાનું એ જુએ છે પણ તેના નાન-મોટાની ભાવના કરતો નથી, પરંતુ હું જ એક સ્વતઃ સિદ્ધ નિર્વિકલ્પ છું એમ સમજે છે, જેમ સર્વસંઘસહિત એક દેહ હું જ છું એવો મનુષ્ય અનુભવ કરે છે, તેમ જ્ઞાનીને મન આ સર્વ પ્રજ્ઞાંક, અપરોક્ષ પ્રજ્ઞા જ છે. સવિકલ્પને વખતે સર્વ સવિકલ્પ હુંજ નિર્વિકલ્પરૂપથી છું એમ માને છે. કેવળ નિર્વિકલ્પ પોતે પુઠ છે. નિર્વિકલ્પ સ્વતઃ પુઠ પોતે અનુભવનારથી રહિત અનુભાવ્યરૂપ છે, ત્યાં સવિકલ્પના અભાવમાં હુંનું પણ ઊઠવાનું જ ક્યાંથી ? સવિકલ્પમાં નિર્વિકલ્પ એકરૂપ અહણ કરે છે, પણ નામરૂપ કે લેખનીય ભાવ તેને સ્પર્શ કરતો નથી. ભલે એ સર્વ સવિકલ્પરૂપ હોય કે, નિર્વિકલ્પરૂપ હોય પરંતુ જ્ઞાનીમાં ભેષણનો ભાવ જ નથી. નિસ્તરંગ કે સતરંગ સમુદ્ર જેમ એકરૂપ, અખડ છે, તેમ સવિકલ્પના કે નિર્વિકલ્પના જ્ઞાની અમંગ સ્વતઃ નિર્વિકલ્પજ છે. જેમ મેઘ સહિત કે મેઘ રહિત આકાશમાં ન્યૂનાધિકતાનો લેશ પણ નથી, તેમ સવિકલ્પમાં કે નિર્વિકલ્પમાં અવિનાશી નિર્વિકલ્પ જ છે. જવાલા, જલે કે છુત્રાય ત્યારે જેમ અગ્નિની એકરૂપતા છે, તેમ સવિકલ્પ નિર્વિકલ્પના શુદ્ધ નિર્વિકલ્પની એકરૂપતા જ છે. મુજાજન પટો કે નાસો, પણ સૂર્યે પોતાના તેજથી સ્થિત રહેવું. સવિકલ્પમાં અને નિર્વિકલ્પમાં સ્વતઃ નિર્વિકલ્પ જ પ્રગટ છે. પછી આદે સવિકલ્પતા ઊઠે કે આદે નિર્વિકલ્પતા સંચિત રહે, પણ બીજી સ્થિતિ આવતી નથી. તો પછી લેહ કયા ધવાનો ? આ જગત વહેવાર કરે છે કે પરેશું છે,

તેનું જેમ જ્ઞાનીને સ્મરણ નથી, તેમજ પોતાનો દેહ વહેવાર કરે છે કે પટેલો છે તેનું એ તેને લાન નથી; પોતે, જેવો નિર્વિકલ્પ પરિપૂર્ણ છે તેવોજ પોતાને માને છે.

સ્ફુર્તિથી લમને દેહ પર્યંત સર્વ જગતમાં વ્યાપાર કરે છે અથવા સ્વપ્નમાં સૂક્ષ્મદેહ કીડા કરે છે અથવા સુષુપ્તિમાં બધાં જ લીન થઈ જાય છે. દેહ, મુચ્છિત થાય, અથવા મરે કે સમાધિમાં એકાગ્ર થાય, પરંતુ નિર્વિકલ્પ તમામ અવસ્થામાં પરિપૂર્ણ એકરૂપ જ છે. કાવેતે વર્તનમાં, સુખમાં, દુઃખમાં અથવા લોગ લોગવે ત્યારે પણ નિર્વિકલ્પની એકરૂપતા એ જ સહજ સમાધિ. પોતે એક જ સર્વ જગતરૂપ અથવા સર્વ જગત પોતામાં; ત્યાં એક દેહનું કર્તાપણું ક્યાંથી રહે ? જગત ઉત્પન્ન થાય કે લય પામે, તેનો જે નિર્વિકલ્પને સ્પર્શ થતો નથી, ત્યાં એક શરીરના વ્યાપારથી નિર્વિકલ્પ, વ્યાપારી કેમ થશે ? હવે સવિકલ્પ ઊઠે કે રહે, દેહાદિ જગતનો ઉદ્ભવ થાઓ કે લોપ થાઓ, પરંતુ જ્ઞાનીની સ્થિતિ એકરૂપ એ જ સહજ સમાધિ. હે રહિત ! એ ચરમ સ્થિતિ એક રૂપ સહજમાં સહજ છે. આ સ્થિતિથી શ્રેષ્ઠ બીજી સ્થિતિ નથી; માટે તેને ચરમસ્થિતિ કહે છે. જીવનુક્ષિત વિદેહ સ્થિતિ; અલિપ્ત સ્થિતિ, કેવલ્યસુક્ષિત આદિ સર્વ સ્થિતિ આ ચરમ સ્થિતિમાં છે. એ પ્રાપ્ત થયા પછી તેનાથી જુદું કોઈ પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી રહેતું નથી અધિક શું કહું ? નિત્ય સુક્ષિત પણ તેના વડે જ છે. સર્વ જ્ઞાનીઓનું વર્તન, આ ચરમ સ્થિતિના યોગથી થાય છે. પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને શંકર, એજ સ્થિતિમાં વ્યાપાર કરે છે. તેમજ વશિષ્ઠ, નારદ, સનત્કુમાર અને તે સિવાય બીજા પણ મોટા મોટા જ્ઞાની, પૂર્વે દત્તાત્રેય આદિ થયા અને વર્તમાનકાળમાં અત્યારે તે આ જ સ્થિતિથી લોકોમાં વિચરે છે. તેમાં ભેદભાવ છે જ નહિ. વિષ્ણુ અને શિવ પ્રગટ થતાં તુરત જ તેને ગુરુ વગર આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ. અને બીજાને ગુરુગુણથી પ્રાપ્ત થઈ. એટલો જ વિષ્ણુ-શંકર અને બીજા જ્ઞાનીઓમાં ભેદ છે. પણ સ્થિતિમાં અતુભાવ ભેદ નથી. જ્ઞાનીને આ એકરૂપ સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત

છે. વધારે શું કરું? હે રવિદત્ત! અમે પણ આ સ્થિતિમાં જ છીએ. અને તેજ સ્થિતિ તને પ્રાપ્ત થાય તે માટે કરું છું.

જેને અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું અને લયસાક્ષીત્વ અભિન્નપણે જાણ્યું હોય તે જ્ઞાનીને આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય એવું કહવાને પણ બનવાનું નહીં. પરંતુ કોઇને એ સ્થિતિ, જ્ઞાન ચતાં જ વિચારના નિશ્ચયથી તત્કાળ પ્રાપ્ત થાય છે. અને કોઈ ધીરે ધીરે વૃત્તિના અભ્યાસથી દૃઢ કરે છે. જેમ અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે બે અધિકારી છે, એક નિચારથી જલદી પ્રાપ્ત કરે અને એક મંદ બુદ્ધિ અભ્યાસથી ધીરે ધીરે પ્રાપ્ત કરે, તેમજ અપરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી ઉત્તમ અને કનિષ્ઠ, એમ બે અધિકારી છે; તેમાં ઉત્તમને આ ચરમ સ્થિતિ તુરંત પ્રાપ્ત થાય છે અને કનિષ્ઠ, વૃત્તિના અભ્યાસથી ધીરે ધીરે પ્રાપ્ત કરે છે. ઉત્તમ અધિકારીને નિશ્ચય એવો છે કે હું પોતે બ્રહ્મ જ છું. મારાથી જુદા કોઈ સવિકલ્પ પેદા થયો જ નથી.

અજ્ઞાનથી જગત સત્ય અને પોતાનું જુદાપણું કલ્પેલું હતું તે મિથ્યા છે. જ્ઞાન થયા પછી અજ્ઞાન સહિત એ બધું ગયું. પહેલેથી જ હું પોતે બ્રહ્માત્મા છું કોઈએ નવો કર્યો નથી. તેમજ દેહસહિત સંપૂર્ણ જગત પહેલેથી જ મિથ્યા છે, એવો નિશ્ચય જેણે દૃઢ કર્યો તે અભિન્ન કદીપણ બિન્ન થવાનો નહિ અને બિન્નરૂપે જેટલું જગત છે તે સવિકલ્પમાં જ્ઞાની સત્યત્વ આવવા દેતા નથી. એવા નિશ્ચયથી દેહાદિ જગતરૂપ સવિકલ્પની જેટલી વર્તણૂક થવાની હોય તે ભરેને થાય! એ બાબતનો સંશય જેણે જોદી કાઢ્યો છે એ જ સહેજ સ્થિતિ. એ સ્થિતિ, અપરોક્ષજ્ઞાન થયા પછી પૂર્ણ વિચારવંતને તુરંત જ પ્રાપ્ત થાય છે પણ મંદને જલદી પ્રાપ્ત થતી નથી. કારણકે તેને અપરોક્ષ જ્ઞાન અભ્યાસની સહાયનાથી થયેલું છે. તેના સંશયને લીધે દૃઢ નિશ્ચય એકાએક થતો નથી.

શિષ્ય-ક્ષણભર નિર્વિકલ્પ દૃઢ કરવું, ક્ષણમાં સવિકલ્પ પ્રતિ આવવું, ક્ષણભર વૃત્તિનું સમાધાન થાય અને ક્ષણમાં તાલાવેલી લાગે, એવું અપરોક્ષ

જ્ઞાન થયા પછી પણ કેમ થાય છે ?

ગુરુ-આ પૂર્વનો અભ્યાસ એમ કરે છે. અપરોક્ષ જ્ઞાન, બે કે થયું; પણ દૃઢ અપરોક્ષતાને પામ્યું નથી. માટે પૂર્વનો દૃઢ અભ્યાસ હોતો તે વૃત્તિમાં બીજો વૃત્તિને “હું” દેહ છું” એવો પુરાતન દૃઢ અભ્યાસ છે. અને “અહંબ્રહ્માસ્મિ” જ્ઞાન અત્યારે જ થયું છે તેથી ‘અહંબ્રહ્માસ્મિ’ નિર્વિકલ્પ થઈને ત્યાં એક નિમિષ માત્ર રહે છે, તેટલા વખતમાં તો ત્યાં દેહનો અભ્યાસ બીજો છે. એમ પૂર્વાભ્યાસની પરિપાકીથી ક્ષણક્ષણમાં વિદ્વેષ બીજો છે. અને ત્યાં સુધી તે જ્ઞાન દૃઢ અપરોક્ષ થયું એમ માનવું નહિ પણ તેને લયસાક્ષીનું જ્ઞાન થયું, એટલું જ સમજવું. એવા મંદ અધિકારીને દૃઢ અપરોક્ષતાને અભ્યાસ કરવો ભેદ છે. અને ત્યારે જ જેવી દેહ-બુદ્ધિ દૃઢ થઈ છે તેવી બ્રહ્મ-બુદ્ધિ દૃઢ થશે. તેથી તે મંદ અધિકારી માટે વૃત્તિનો અભ્યાસ અર્થાત્ રમ-રણરૂપ નિશ્ચિન્નતા જ ભેદ છે. આ અભ્યાસથી દેહ બુદ્ધિ ક્ષીણ કરીને બ્રહ્માત્મ નિશ્ચય વધારવો. સંકલ્પ બીજો-રહે, કે જાય, પરંતુ તેમાં સત્યત્વ આવવા દેવું નહિ, પણ મિથ્યાનું રમરણ રાખવું. આ પ્રમાણે લાંબો વખત અભ્યાસ થાય છે ત્યારે વૃત્તિની અહંતા મમતા ગળે છે. સંકલ્પ બીજો ત્યારે મિથ્યાપણાના રમરણ સિવાય બીજો ઉપાય નથી. અહીં પોતાના લયસાક્ષી બ્રહ્માત્મ રમરણનું રમરણ કરવું અને ત્યાં સંકલ્પ બીજો ત્યારે તેના મિથ્યાપણાનું રમરણ રાખવું. પછી દેહબુદ્ધિનો વિદ્વેષ ઉત્કંઠા નથી અને બ્રહ્માત્માનો નિશ્ચય થાય છે.

શિષ્ય-અહીં બ્રહ્માત્માનું રમરણ અને ત્યાં સવિકલ્પનું મિથ્યા દર્શન, એમ બંનેને તરફ એટલાણુ ચા માટે કરવી? તેના કરતાં તો સર્વ સવિકલ્પનો નિરોધ કેમ ન કરવો? સવિકલ્પનો નિરોધ કર્યા પછી બાકી જે લયનો સાક્ષી રહેશે તેજ પોતે નિર્વિકલ્પ સ્વતઃ રહે છે. એ માટે સર્વ સવિકલ્પનો નિરોધ કરીને અસંપ્રજ્ઞ નિર્વિકલ્પ અખંડ સમાધિ સ્થિર કરવી, અને સવિકલ્પનું જરાપણુ ઉત્થાન થવા દેવું નહીં. (રવિદત્તનો પ્રશ્ન સાંભળીને ગુરુ મહા-રાજ હસ્યા અને કહેવા લાગ્યા.)

ગુરુ-હે સવિદત્ ! હવે તું આ વિરોધાત્મક પ્રશ્ન કેમ કરે છે ? અરે, પહેલાં તે કહ્યું હતું કે, દેહ છુદ્ધિ મને સ્પર્શતી નથી. ભાવેને મૃગજલવત્ સર્વ મિથ્યા ભૂત દેખાયા કરે ? એ તું ભૂલી ગયો અને હવે કહે છે કે સર્વ સવિકલ્પનો નિરોધ થાય ! પણ હે, સવિદત્ ! એ વાચુનો રોધ તો કલ્પાંતે પણ થવાનો નહિ.

શિષ્ય-હું તે ભૂલ્યો નથી; પણ આપ જોઈયા કે, સમાધિનાં લક્ષણ એ પ્રકારનાં છે. એક સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞ અને જીવનું નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ. એમ બે પ્રકારનાં સમાધિનાં લક્ષણ છે. માટે મેં વિનંતિ કરી કે, એક નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ જ થાય. મને અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ યથાર્થ સમજવામાં આવી નથી માટે હે સ્વામીજી ! તમે મને તે સમાધિ સમજાવો.

ગુરુ-હે વત્સ ! અમે સમાધિના બે પ્રકાર દર્શાવેલા ભાવ જુદા જ છે.

અસંપ્રજ્ઞ સમાધિનું યથાર્થ નિરૂપણ.

આ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ સાધવા માટે સવિકલ્પને કેવળ નિર્મૂળ કરવો જોઈએ, એવો અમારા કહેવાનો ભાવ નથી. કારણ કે દેહ જીવાધિ છે ત્યાં સુધી સવિકલ્પતા જશે, અને તે સાથે મન-જુદ્ધિ આદિનાં પણ ઉદ્ભવ થાય છે, એ પહેલાં જ અમે તને કહેલું છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બંને વૃત્તિમાં જ છે. નિર્વિકલ્પનો અનુભવ કરવાનું જોઈએ તેથી સ્મરણ કે વિસ્મરણ, એ વૃત્તિને જ છે. પરોક્ષ-અપરોક્ષ, શોક ભંગ, અને નિરુદ્ધા તૃપ્તિ; એ મોક્ષરૂપ અવસ્થા સવિકલ્પની જ છે.

તે વૃત્તિનો નિરોધ કર્યા પછી અખંડિત રહેલ નિર્વિકલ્પતાને અજ્ઞાન ક્યાં છે કે, તેને હટાવવા માટે હવે જ્ઞાન થયું જોઈએ ? નિર્વિકલ્પ તો નિર્વિકલ્પ જ છે. તેના પર જ્ઞાન કે અજ્ઞાન અને સ્મરણ કે વિસ્મરણ આદિ કોઈપણ પ્રકારનો આરોપ નથી. વૃત્તિની જ્ઞાનાદિ અવસ્થા થાય છે ત્યારે અજ્ઞાનનું આવરણ તથા વિજ્ઞેષાદિ બાધન હટી જાય છે. એ તે વૃત્તિને નિરોધ કરવામાં આવશે તો પછી જ્ઞાનના અનુભવનું સ્મરણ દોણ રાખશે ? જ્ઞાનાનુભૂતિનું

સ્મરણ થયા વિના અજ્ઞાનબાધન સહજમાં ટુટવાનું નહિ. અજ્ઞાન શીટ નહિ ને વૃત્તિને નિરોધ કરે, તો તેમાં શો ફાયદો ? તેને જ્ઞાન કહેવાય નહિ અને તે સમાધિ નથી, પણ તેને ઉંઘ જ સમજવી.

વૃત્તિનું સર્વ અજ્ઞાન જાય અને અખંડ નિર્વિકલ્પજ્ઞાન સ્ફુરે તે જ જ્ઞાન કહેવાય; ને તેનાથી જ મુક્ત થવાય. એમ હોવાથી વૃત્તિનો નિરોધ કરવો એ વ્યર્થ છે. બીજું એ છે કે ઈન્દ્રિય જે જે ઉત્પન્ન કર્યું છે તે તે જીવ કાઢી નાખે તો પણ તેનો હોપ થતો નથી. મન-જુદ્ધિ ઈન્દ્રિય ઉત્પન્ન કરી છે તે શી રીતે નષ્ટ થાય ? તે તો નષ્ટ થાય તેમ નથી, પણ ઈન્દ્રિય કરેલી સુષ્ટિપર જીવની જે કલ્પનાથી બાધક રચના ધર્મ હોય તેનો ત્યાગ કરે ત્યારે સાધક સમાધાનને પાત્ર થાય છે. માટે સાધકે સ્વતઃ સિદ્ધ જીવના બાધા રૂપ જે વિકલ્પ હોય તેનો નિરોધ કરવો તે જ દ્રુક્ષમાં અહીં કહ્યું છે; જેથી આગળ નિર્વિકલ્પ સહજ સમજાશે.

સ્વતઃ : સિદ્ધ જે બાધક વિકલ્પ, તે જરાપણ ન રહે તેમ મોટા પ્રયત્નથી નિરોધ કરવો. તે મિથ્યા ધર્મધર્મીસહિત મનજુદ્ધયાદિ સર્વ મિથ્યા ભૂત ઈન્દ્રિયો પણ ભાવે દેખાય; તેનો નિરોધ કરવો નહિ. પહેલાં તને જીવસુષ્ટિનું વિસ્તૃત નિરૂપણ સંભગાવ્યું છે. તેમાં બધું જ બાધક નથી. યોગ્ય મોક્ષ માટે ઉપયોગી છે. બાગૃતથી લઈને મોક્ષ પર્યંત સર્વ જીવકૃત જ છે; પણ તેમાં મોક્ષ દેનાર જે શાસ્ત્રીય દેત છે, તેનો ત્યાગ કરીશ તો મોક્ષ શી રીતે પ્રાપ્ત થશે ? ધ્રુવજી મનન નિદિધ્યાસન અને અહ્યં પ્રહાસિમનો અવ્યાસ, એ વિચાર સહિત સાધકને મોક્ષ દેનાર છે. વૃત્તિનો લય કરીને જોવું, લયસાક્ષીની પ્રતીતિ થવી, એ પણ સવિકલ્પ જીવ વડે જ થાય છે. એ પ્રનામે ધ્રુવજીથી લઈને લયસાક્ષી-પર્યંત જે શાસ્ત્રીય છે તે જીવને જ કરવાનું છે. તે અજ્ઞાનને હટાવીને મોક્ષદાતા થાય છે, માટે તેનો નિરોધ કરવામાં આવતો નથી. તેની તો સાધકને જરૂર છે. અને દેહાદિકની પણ સાધકને અપેક્ષા છે. હવે તું જે નિરોધ કરવાનું કહે છે તેમાં કેનો નિરોધ કરવો, તે કહે. સાધન કરવા માટે ધારીની જરૂર છે.

ધ્રુવજ્ઞાદિ વ્યાપાર માટે શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયા ભેદજો પ્રશ્ન કરવા માટે વાચ્યા ભેદજો મનન કરવા માટે મન-ચુદ્ધિ અને ચિત્ત ભેદજો અહંપ્રજ્ઞાસ્મિરૂપ નિર્દેશ્યાસ માટે વૃત્તિની જરૂર છે વૃત્તિ ભવે સામાન્ય હોય કે વિશેષ વૃત્તિ હોય પણ અભિમાનપૂર્વક અહંકૃતિ હોવી ભેદજો "અહં પ્રજ્ઞ" પ્રતીતિ દેહતર ધરો ત્યારે જ દેહચુદ્ધિ ગમરો તે માટે વૃત્તિથી ભવેને દેહ પર્યંત સર્વ ઇન્દ્રિય-સૃષ્ટિની સહાયતા ભેદજો તેમજ જુદામા પ્રતિમિભનારો જન પણ ભેદજો એ બધાની જરૂર છે માટે જ તેનો નિરોધ કરવો નહિ, પણ અશ્વસ્ત્રીય -વત સિદ્ધ વિકલ્પનો નિરોધ કરવો જ ભેદજો કામરોગાદિ બાર-૭ તેનો, તથા હું અને માંગપાણનો અને કૃષ્યાદિ વ્યાપારનો બધાપૂર્વક નિરોધ કરવો જ ભેદજો એ રીતે જે વિકલ્પ બાધક છે અને જેનુ રૂપ પહેલા કહેલું છે તેને જરા પણ નહેવા ન હેતા પ્રયત્નપૂર્વક નિરોધ કરવો નિરોધ એટલે વિચારથી ઘોર અને મૂઠ વૃત્તિનો ફરીથી ઉત્ભવ ન થાય એવો લય જ કરવો. તેમજ માત્ર-તાત્ર સાત્ર નરસ, દ્રેષ્ય, ઉપેક્ષ, પ્રિય, એ સર્વ જીવની કૃતિ છે વધુ શુ કરું? જેનાથી દેહચુદ્ધિ વધે તે જીવકૃતિ શાસ્ત્રીય અથવા સ્વધર્મરૂપ લોકિકી કેમ ન હોય પણ તેનો ત્યાગ કરવો પુણ્યપાપના બીજ ઉત્પન્ન થાય એવું જે એ અભિમાન ઉપજે, તે તે બધન કરતાં છે માટે જળાભરીથી તેનો ત્યાગ કરવો કેનો કેનો ત્યાગ કરવો એ કહેવા માત્ર તે પાર આવે તેમ નથી પણ અલ્પ ઇશ્વારાથી સમજવું કે જે સ્વત સિદ્ધ બાધક હોય તે બધું મૂળભાથી કાદી નાખવું અને જે ગાધક નથી પણ બેલવું અનુદ્રવ્ય છે તે તે જીવકૃત જ્ઞાન ભોજનાદિ વ્યાપાર છોડવાનો નહિ વૃત્તિથી પ્રાણપર્યંત જેટલુ ઇન્દ્રિયનિર્મિત છે તે સર્વ સાધનમા ઉપયોગી છે માટે તેનો જરૂરપણ નિરોધ કરવો નહિ

શિષ્ય-જ્યા સુધી શુદ્ધ લયસાક્ષીજ્ઞાન થયું ન હતું ત્યા સુધી વૃત્ત્યાદિ સર્વ સાધનની જરૂર હતી હવે તો તે લયસાક્ષીનું જ્ઞાન થયું છે તો પછી સાધનોની અપેક્ષા શામાટે રાખવી? જ્ઞાન થયા પછી વૃત્ત્યાદિનું કામ નથી, તો પછી તેનો નિરોધ કરવામા વાધો શો છે?

ગુરુ-જ્યારે અજ્ઞાન હતું ત્યારે વૃત્ત્યાદિકનો વિકાર બાધક ન હતો, અને હવે તો જ્ઞાન થયું છે તે વખતે વૃત્ત્યાદિ બાધક લાગતી હોય તો તે તમારું જ્ઞાન નથી પણ કેવળ પ્રાપ્તિ છે કારણકે એ વૃત્ત્યાદિ સિધ્ધા છે છતા તેમા તને સત્યતાની પ્રતીતિ આવી છે માટે તેનો ત્યાગ કરવાનું કહેવું એ ગિચ્છા અભિમાન છે એથી તો અહીં ઇન્દ્રિય સૃષ્ટિમા સત્યતા આવી અને ત્યા દેહત અહંતા બળવાન બની, હવે અહીં અપેક્ષાજ્ઞાન કયા છે? જે છે તે સર્વ પ્રાપ્તિ જ છે સર્વ સત્ય છે, એવી દૃઢ જુદિ ધર્મ, માટે તેનો ત્યાગ કરવા જતા, ત્યાગના અભિમાનનો જુદો દેવ પેદા થવાથી તું ભયરિત થયો છે માટે સર્વનો નિરોધ કરીને ભેસનાત તમે કોઈ કલ્પાતે પણ મુક્ત થવાના નહિ શોળીને માટે ઉપચાર કરીને તેને નીરોગી કરવો ભેદજો તે નહિ કરતા જેમ શોળીને ઢાકી રાખીને મારે તેમ ભેને આ સર્વ હોવા છતા મિથ્યાપણ સમજાય નહિ, ને ખાલી નિરોધ કરીને ભેસે છે તેને મૂર્ખ સમજવો ઘરમા આગ લાગે ત્યારે ઠરવાભે બધ કરીને અઠર ભેસે, તેમ જીવ અભિમાનથી બધાયવો છે છતા નિરોધ કરીને ભેસે છે તેને આત્માકેત્યારે સમજવો

અરે, જ્યા સુધી આત્મજ્ઞાન થયું ન હતું, ત્યા સુધી મિથ્યા સમજીને સર્વ ક્ષીણ કર્યું; તે સર્વજ્ઞાન થયા પછી શી રીતે બાધા કરે? અગર ભે બાધા કરવા લાગે તો વિવેકાદિ શુ મરી ગયા છે? આ બાબતમા બીજો કોઈ વિચાર એ છે કે, ભે સર્વનો નિરોધ કરીને ભેસીએ તો જીવન-મુક્તિપણ સુખ કોણ ભોગવે? તમામ પ્રબળને તો મારી નાખી, પછી સત્યપદવી શેની ભોગવે? તેમ સર્વને લય પમાડયા પછી જીવન-મુક્તિ કેને પ્રાપ્ત થવાની? જ્ઞાન થયા પછી સાધનની ગરજ નથી, એ તારા ભોલવું અયોગ્ય છે, કારણ કે દેહચુદ્ધિ જે સન્નરડ બેઠી છે તે અભ્યાસ વિના મરવાની નથી વૃત્તિને પહેલેથી જ દેહચુદ્ધિનો અભ્યાસ છે હમણા 'હું પ્રજ્ઞ' નો ભાવ લીધો તે બ્યર્થ છે કેમકે 'હું પ્રજ્ઞ' માનવું એ જ કેવળ કૃત-કૃત્વતા સમજીને સર્વનો નિરોધ કરીને ભેસ, પણ ઉત્થાન થતાની સાથે જ દેહચુદ્ધિ ઊઠશે, અને

‘હું’ પ્રકાર હું’ એવો જરા જેટલો ભાવ હોતો તેનો પણ લોપ થતાં પહેલાંની પેઠે દેહતું અભિમાન, રોકાયું રોકાય નહિ એવું લિખ્યશે.

શિષ્ય-ઉત્થાન કેમ થાય ? તે તો થવાનું જ નહિ !

ગુરુ-હો તાત ! એમ તો કદખાંતે પણ બનવાનું નથી. કારણકે જ્ઞાન થયા પછી પણ પ્રારબ્ધ બાકી છે, તે ભોગવવા માટે વ્યાપારમાં આવવું જ પડશે. વ્યાપારમાં આવ્યો એટલે, આ બધું ખરું છે એમ માનીને દેહાભિમાન રાખી કર્મ ભોગવીશ ત્યારે થયેલું સર્વ જ્ઞાન નિષ્કેળ જવાથી અજ્ઞાનને લીધે પાછો બંધનમાં પડીશ.

શિષ્ય-ઉત્થાન થયા પછી તુરત જ ‘આ મિથ્યા છે’ એવો વિવેક કરી નાખીએ તો ?

ગુરુ-ઉત્થાન થયા પછી જે વિવેક કરવાનો છે તે અત્યારે જ શા માટે કરતો નથી ? નિરોધ કરીને ભંડા પછી જે વિવેક કર્યો, તે પણ વિચારતું જ ફળ પ્રાપ્ત થયું, એમ સમજવું ભ્રમ છે તો પછી તેં અતિ કષ્ટથી નિરોધ કર્યો તેનું ફળ શું મળ્યું ? કંઈ પણ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી, માટે નિરોધ કરવો નહિ; પણ એ સર્વ હોય છતાં વૃત્તિને તાલીમ આપીને પ્રજ્ઞાત્મ ભુદિ વધારવી તેથી દેહભુદિ ક્ષીણ થશે બાકી નિરોધથી ક્ષીણ થાય તેમ નથી. જેવી દેહ ભુદિ સજ્જત થઈ છે, તેવી પ્રજ્ઞાત્મ ભુદિ દૃઢ કરવી ભ્રમ છે. તે પ્રજ્ઞાત્મભુદિ, લાંબા વખત સુધી વૃત્તિનો ખલ (આવૃત્તિ) કરવાથી દૃઢ થશે.

અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય, અને એકવાર લય સાક્ષીનો અનુભવ આવે, ત્યાર પછી વૃત્તિએ, દૃઢ અપરોક્ષતા થવા માટે ‘હું’ પ્રકાર હું’ એમ ગોળવું ભ્રમ છે. ત્રણે ઉકારે ઉત્થાન ન થાય તેને જ દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન માનવું. પહેલું, સત્યમાં મિથ્યાપણું આવે નહિ. બીજું, મિથ્યામાં સત્યપણું આવે નહિ. અને ત્રીજું, દેહભુદિ જેવી જ પ્રજ્ઞાભુદિ સ્વપ્નમાં પણ દૃઢ થાય. દેહ ગયો તે વ્યવહાર કરે પરંતુ અકલંકવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય નહિ. આ પ્રમાણે દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી

સ્મરણશુદ્ધત દૃઢ અભ્યાસ કરવો ભ્રમ છે. આ અભ્યાસ કરવાનો છે ત્યાં સુધી, લય સાક્ષીને બાધ્યા પછી પણ વૃત્ત્યાદિકની જરૂર છે. લયસાક્ષીને બાધ્યા પછી વૃત્ત્યાદિકનું કામ નથી, એમ જ્ઞાની તો યોગવાનો નહિ, પણ બ્રાહ્મિમાં પડેલો હોય તે જ યોગી છે. લય સાક્ષીનું જ્ઞાન થયા પછી વૃત્ત્યાદિકની જરૂર છે એમાં તો કહેવું જ શું પણ અપરોક્ષ અનુભવ થયા પછી પણ સર્વ પૂર્ણ જ્ઞાનીએને વૃત્તિ અને શરીરાદિકની જરૂર પડે છે, અને તેનાથી તે શ્રવણ, સંભાષણાદિ કરીને સંત-સમુદાયને આનંદ આપે છે તેમજ સાધક-સુમુદ્ધ આદિને ઉપદેશ આપે છે, તેથી જ્ઞાન થયા પછીના સમયમાં વૃત્તિ વગેરેની ગરજ નથી એવું મંદ ભુદિવાળાનું યોગલવું કેવળ વ્યર્થ છે વૃત્તિ વગેરેની જરૂર ન પડે એવું કદી પણ બનવાનું નથી, માટે તે હોવા છતાં તેનું મિથ્યાપણું સ્મરણમાં રાખવું. એ સર્વનું મિથ્યાપણું બાણીને, “તે હું નથી, પણ હું તો અખંડ એકરસ આત્મા જ છું,” એ સ્મરણ બદલવું નહિ.

શિષ્ય-બધું પહેલાંની પેઠે રહેવાથી સર્વ કામ કોષાદિ વિકલ્પો ઉત્પન્ન થશે. મન-ભુદિ જીવતી હોવાથી સર્વને વિષયરૂપથી ગ્રહણ કરશે. પછી તે વિષયોનું ચિંતન થવા લાગ્યું એટલે કામ ઉત્પન્ન થશે કામના અપૂર્ણ રહેતાં કોષ ઉત્પન્ન થશે કોષ ઉત્પન્ન થઈને મોહમાં પાડશે, મોહમાં પડવાથી સ્મૃતિભંગ થશે, અને સ્મૃતિ ભંગ તે જ નાશ એમ પરંપરાથી ઘાત થશે માટે આ વિકલ્પો ઉપયોગના નથી.

ગુરુ-તાત કહેવા પ્રમાણે પરંપરાથી અનર્થરૂપ સંકલ્પ પેદા થઈને આવે ત્યાં સુધી વિવેકાદિને શું ભંધ આવી ગઈ છે ? અને દૃઢ થયેલા પ્રજ્ઞાત્મ જ્ઞાનનો શું લોપ થઈ ગયો છે ? જેને આત્મજ્ઞાન થયું છે તે, વિષય ચિંતન થયા લાગે ત્યારે પ્રથમ તેના મિથ્યાપણાનું સ્મરણ કરશે, અને સ્મરણ થયા પછી વિષય ભોક્તા જ ઉત્પન્ન થવાનો નહિ. જો ભોક્તા ઉત્પન્ન ન થાય તો વિષયોની ઇચ્છા કાબુ કરે ? એ પ્રમાણે અહીં ભોક્તા જન્મતો

નથી અને ત્યાં ત્રિપયોમાં સત્યતા આવતી નથી. પછી કામ ઉત્પન્ન થઈને અનર્થ કરે એમ શી રીતે બને ? થયેલા અભ્યાસનું વિસ્મરણ કરાવીને કામ અનર્થ કરે એટલે સમય મળે ક્યાંથી ? ભેદ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે હું સર્વ પ્રકાર છુ ' એવું સ્મરણ થશે. હું પ્રત્યક્ષ પ્રજ્ઞાત્મા છું, એવું બ્યાં સ્મરણ છે, ત્યાં તે શુભરૂપે પોતે ભોજના કેમ થશે ? તેને તો સર્વ દેશભાસ મિથ્યા છે એવું જ સ્મરણ થશે. જેનામાં અભ્યાસની ખામી છે તેને માટે શ્રુતિ કહે છે કે, જન્મે ત્યાંથી તે મરે ત્યાં સુધી અને સંસારે મળે ત્યાંથી તે રાત્રે ઊઘમાં પડે ત્યાં સુધી નહિ ભૂતજાત, સ્મરણ દેહ રાખે. કામાદિકેને ઉત્પન્ન થવા માટે જરાપણ અવકાશ આપવો નહિ. અર્થાત્ તેવું સત્યપણું બુદ્ધિમાં હોવું ન જોઈએ, માટે રાત્રિ સ્મરણ એકતાન પ્રકાર સત્ય જગત મિથ્યા, એમ સ્મરણ રાખે; એ વાત આગળ કહેવાની છે તે બ્યારે કહીશ ત્યારે સાપક જાણશે કે, તત્ત્વચિંતન અને તત્ત્વકથનમાં જે પહેલ્યા છે તેને વિસ્મરણ થવાનું નહિ. અત્યારે તો અહીં સ્મરણ જ રાખે, દેહથી માંદીને સ્ફૂર્તિ સુધી સર્વને મિથ્યાપણથી ભૂલે એ પ્રમાણે સ્મરણ રહે, તો સવિકલ્પને નિરોધવાની જરૂર નથી. સવિકલ્પતા પહેલાંની જેમ હોય તો પણ અભ્યાસની બ્યારે દેહતા થશે ત્યારે નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ સ્વયં પ્રાપ્ત થશે કેવળ સવિકલ્પ નિરોધીને અસંપ્રજ્ઞ સમાધિને પામે એવું કહી પણ બનવાનું નહિ. પણ વૃત્ત્યહિ સર્વ હોય છતાં અભ્યાસથી નિર્વિકલ્પતા પ્રગટે છે. અભ્યાસ માત્ર કરવો જોઈએ. ત્યારે જ અસંપ્રજ્ઞતા પ્રાપ્ત થશે તે પણ સવિકલ્પ સમાધિના નિમિત્તથી બનશે; માટે તે સવિકલ્પ સપ્રજ્ઞ સમાધિ, જ્ઞાની-ઓને જે પ્રમાણે માન્ય છે તે પ્રમાણે અને કર્તું છું.

સવિકલ્પ સમાધિના પ્રકાર

દેશાનુવિદ્ અને શબ્દાનુવિદ્, એમ સવિકલ્પ સમાધિના બે પ્રકાર છે. તેમાં જે ચંચલપણને રહેવા ન હતાં અશુદ્ધ નિર્વિકલ્પને પ્રાપ્ત કરવે એવો દેશાનુવિદ્ સમાધિનો અભ્યાસ પ્રથમ કર્તું છું.

શિષ્ય-સાવકરૂપ, સ્વભાવથી જ ચંચલ છે. તેનાજ દેશાનુવિદ્ અને શબ્દાનુવિદ્ એવા બે પ્રકાર છે, તેથી તે પણ ચંચલ રૂપ જ હશે એવા ચંચલ સમાધિ યોગથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય એમ કોણ માને બતાવે ?

ગુરુ-જેવો બાણથી બાણનો નિરોધ થાય, મૃગથી મૃગ પકડાય, કાંટાથી કાંટે કાઢી લેવાય અને શબ્દથી શબ્દ છેલ્લય છે, તેમ સવિકલ્પ, સવિકલ્પનો નાશ કરીને બંને આયોઆપ નષ્ટ થાય છે. પછી જે બાકી રહે, તે નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ. એ રીતે નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે સવિકલ્પ સમાધિને તે સવિકલ્પ છે એમ કહેવું નહિ, પણ જે નિર્વિકલ્પને પ્રાપ્ત કરી દે તેને જ પહેલાં સ્વીકારવી. હવે દેશાનુવિદ્ સમાધિ કર્તું છું.

આ દેશાનુવિદ્ સમાધિ સાધવા માટે એકાંત કે આસન આદિની જરૂર નથી, પણ દેહની ક્રિયા થતી હોય ત્યારે જે જે હેખાય તે તે જોવું. એ બધું મિથ્યા છે એમ પ્રથમથી જાણવું છે પછી વિચારથી નામરૂપનો બાધ કર્યો છે ત્યારે ઉપર સર્વ થયો જ નથી, જે જ્ઞાસ લાગતો હતો તે દીપકથી ગયો તેમ અનહોતા અજ્ઞાનથી નામરૂપો અમથાં કલ્પેલા તે યથાર્થ સત્ય સ્વરૂપના જ્ઞાનથી નષ્ટ થયાં. વૃત્તિનો લય થતાં બાકી જે સદાપ્રકાશમાન પરબ્રહ્મ રહે છે તે જ હું સચ્ચિદાનંદ, એમ યથાર્થ સમજાવું. જેનો ત્રણે કાળમાં નાશ નથી તે સદ્રૂપ જરૂર છે; પણ સદ્રૂપમાં હેખાતો નથી, અને આ જડ તેને ગ્રહણ કરી શકતાં નથી; પણ લયને જે જાણે છે, તે છે જ, અને છે તેથી જાણે છે. પણ તે વૃત્ત્યાદિકેને મળતો નથી. કેમકે તે અદેશ્ય છે.

આ પ્રગણે અસ્તિપણથી જે છે, તે સદ્રૂપ. જે લય જાણે છે તે ચિત્ત અને તે જ આનંદરૂપ છે. સુખ ગ્રહણ કરનાર જડ હોવાને લીધે તે આનંદને ગ્રહણ કરી શકતાં નથી એવા સચ્ચિદાનંદ લક્ષણવાળો બ્રહ્મ, વૃત્તિના અભાવમાં યથાર્થ જાણવામાં આવે એવું નામ જ જ્ઞાન એ પ્રમાણે જ્ઞાન થયા પછી વૃત્તિ સહિત સર્વ રહે, તો પણ તે આકારને રૂપ જ નથી એમ સમજવું. વ્યવહાર માટે તેનાં નામ

ઠારવેલાં છે. પરંતુ અદ્યાપિ તે જન્મેલ જ નથી જે અસ્તિપણું રહેલું તે સદ્રૂપનું છે. દેખાવાપણું જે રહ્યું તે ચિદ્રૂપનું છે અને પ્રિયપણું તે આનંદનું છે. ત્યારે આ ત્રણ વિના તેમાં બીજું શું રહેલું છે? કાંઈ જ રહ્યું નથી. માટે નામરૂપ જગત પેલા થયું જ નથી. જે છે તે પ્રજ્ઞ જ છે. એ પ્રમાણે સર્વપણાનું વિવેચન થયું. મિથ્યા એટલે થયું જ નથી. જે નથી તે કદી પણ નથી જ, પછી દેખાય છે એવો ભાસ, સહસા ઊઠવાનો નહિ. એમ મિથ્યાપણાનો દૃઢ નિશ્ચય થયા પછી પ્રજ્ઞાથી લઈને ક્રીડી સુધી સર્વ દૃશ્યનું જે દેખાવાપણું, તે સાધકને દેખાતું નથી. અને તે ભેતો નથી. ભુએ છે છતાં તે ભેતો નથી એમ જ સમજવું ઠારણ કે તેને “એ અમુક” એવી ભાવના જ હોતી નથી, પણ જે છે તે સર્વ નામરૂપથી રહિત સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞ જ છે. આ પ્રમાણે દૃશ્ય ભેતી વખતે નામરૂપ ઊઠતાં નથી. આ દૃશ્યાનુવિદ્, સર્વ ભેવા છતાં એકરૂપ સમાધિ છે.

ક્રીડા નગર દેખાયો તો, તે સચ્ચિદાનંદરૂપ જ સમજીને ભુએ છે. તે જ પ્રમાણે પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ. શંકર, આદિ દેવ દેખાયા તો તે પણ સચ્ચિદાનંદરૂપ ભુએ છે. ક્રીડા એ નીચ માણી અને વિષ્ણુ આદિ શ્રેષ્ઠ, એવો નાનામોટાનો ભાવ તેનામા ઉત્પન્ન થતો નથી, પણ તે સર્વને સચ્ચિદાનંદરૂપ જ ભુએ છે મૂળમાં જ સમગ્તિરૂપ સર્વ જગત મૂળજલવત મિથ્યા છે. તે મૂળજલમાં નાનાં-મોટા માછલાં, શિવ, ક્રીડા વગેરે છે. જે સાધક મૂળજલને ખરું માનતો નથી, તે, તેમાં રહેલાં માછલાંનું નાના-મોટા-પણું અને નામરૂપાદિ અનેક ભાવ, સત્પદ્મરૂપે શી રીતે ભુએ? જેવો વિષ્ણુ તેવો જ ક્રીડા, જેવું આકાશ તેવું જ તણખડું, એમ અનેક પદાર્થ નગરે પડે, પણ નાના મોટાપણાનો કે નામરૂપનો ભાવ અથવા સર્વપણું ઉત્પન્ન ન થતાં તે સર્વ સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞ જ છે, એ જ્ઞાનીઓની જ્ઞાન થયા પછીના સમયની દૃશ્યાનુવિદ્ સમાધિ છે. માટે સાધકે એવો સમાધિયોગ સાધવો ભોઈએ. તે તુરત એકરૂપ નહિ થાય, માટે પીરે પીરે અભ્યાસ કરવો. નામરૂપની ભાવના અંત કરણમાં થઈ, કે તુરત પુનઃ પુનઃ વિચાર કરવો, નામરૂપ ભાસે તો તુરત તેનો

ત્યાગ કરવો, ને સર્વમાં સચ્ચિદાનંદરૂપ સ્થાપવું. પછી ભેવા ન ભેવાનો આશંકા છોડીને જે દેખાય તે સહજ ભેવું. જડ કે ચેતન હોય તો પણ, આ સ્થાવર છે, પેલું જંગમ છે એવો ભાવ મનમાં ન લાવતાં નામરૂપ છે જ નહિ. કેવળ સચ્ચિદાનંદ છે, એમ ભેવું. દેવ, ત્ય કે દાનવ; પશુ, પક્ષી કે માનવ; એ તમામરૂપે હું એક સચ્ચિદાનંદ છું. બીજો ભાવ જ નહિ. એમ નાનાંમોટાં દૃશ્ય ભુએ ત્યારે તેમાં પોતાનું શરીર પણ ભુદું કોઈક છે એમ ન ભેતો એક સચ્ચિદાનંદ ભેવો. સર્વ નામરૂપ દૃશ્ય ભેવા છતાં તેના સર્વપણાને અને નામરૂપને કાંઈ ભુદાં ભેતો જ નથી. પણ એક પોતે સચ્ચિદાનંદ છે એમ ભેવાથી પ્રજ્ઞભાવના અખંડ થાય, એ જ દૃશ્યાનુવિદ્ સમાધિ. આ સમાધિ જે સાધક, અભ્યાસથી સાધશે, તેને કોઈ પણ અવસ્થામાં કદી એકાંત નથી એમ નથી, પણ તેને સર્વત્ર એકાંત છે. તેને માડું-તારું હું, તું, તે, આ, એવી ભિન્ન જ ઉત્પન્ન થતી નથી; પણ તે સદા એકતાન સુખધામમાં વિશ્રાન્તિ પામે છે. એવી એકરૂપ સમાધિ જ્ઞાનીને સહજ હોય છે. સાધકને તેના અભ્યાસ કરવો ભોઈએ. તેની વૃત્તિ દૃઢ થશે ત્યારે તેને પણ આ એકરૂપ સમાધિ થશે આ પ્રમાણે બ્યબહાર થાય તો પણ દૃશ્યાનુવિદ્ સમાધિ કેવી રીતે સાધી શકાય છે તે કહ્યું. હવે શબ્દાનુવિદ્, જે બીજા પ્રકારની સમાધિ છે તે કહું છું.

શબ્દાનુવિદ્ સમાધિ

આ શબ્દાનુવિદ્ સમાધિમાં એકાંત તથા આસનાદિ સાધનની જરૂર નથી. દેહ ગમે તે ક્રિયા કરે તો પણ આ સમાધિ અભ્યાસ બની શકે છે. અંતઃકરણમાં જે મૂળ સ્ફૂર્તિ બેઠે તેને સામાન્ય વૃત્તિ કહે છે. તેને કોઈ પણ પ્રકારે શરૂઆતમાં બંધ અથવા હર્ષ-રૂપ અમથું નિર્વિકલ્પ સ્મરણ બેઠે છે ત્યારે સાંલ-ગેલો શબ્દ કે ભેયેડું રૂપ, તે અંતઃકરણમાં બિપજે છે. અથવા કેવળ સ્થિરહોય ત્યારે અમરતું અંતઃકરણમાં સ્મરણ થાય છે તે વખતે કોઈ-કોઈવાર મનબુદ્ધિ પણ નથી હોતી, એવા સહજ ગતિ ઊઠનાર સકલ્પને પત્તવાચ્યા કહે છે આ સંકલ્પ અમુક પ્રકારનો છે એવું સ્મરણ નહિ થતાં, અથવા તે

સંકટપ્રમાં બીલું કશું ન સ્પુરતાં જે સામાન્ય અંતઃકરણનું ચલન, તે જ કેવળ સ્ફુરે છે. પછી જરા મન ઊઠે છે ત્યારે પૂરતો સંશય નથી. અને પૂરતો નિશ્ચય નથી, તેથી 'એ અસુક' એમ સમજાવતું નથી પણ ભાસ થાય છે, તેને પર્યંતિ વાચા કહે છે. તેમાં અંતઃકરણના પરિણામરૂપ મનનો કોમળ અંકુર છે કે જેને સ્પષ્ટ સંશય નથી થતો, તે મન પછી સ્પષ્ટ ઉત્પન્ન થઈને સ્પષ્ટપણે મનન કરવા લાગે છે, તે જ મધ્યમા વાચા. અંતરમાં સંશયારમ્ભ કંકપના મનની છે અને નિશ્ચયાત્મકતા બુદ્ધિની છે. એ બન્ને મળવાથી અંતરમાં જે સ્વના-કરતા થાય છે એ જ મધ્યમા વાચા. માતૃકાને ઉચ્ચાર કરીને જે સ્પષ્ટ બોલાય, તથા એકનો ગુપ્તભાવ, બીજામાં પ્રગટ થાય એમ બોલવું તે જ વૈષ્ણી વાચા. પરા, પર્યંતિ, મધ્યમા અને વૈષ્ણી, એવી ચાર વાચા ઊઠે છે. તેમાં શબ્દ ઊઠે છે. એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા માટે વૃત્તિથી લઈને પ્રાણ પર્થત સર્વ તત્ત્વસામગ્રી તથા સ્ફૂળ દેહ કામે લાગે છે. ચારે વાચાના ઘોષરૂપ શબ્દવ્યાપારનો ભયો-પૂર્ય કે સમાન વિકાર, હવની ભાવનાથી થાય છે જે શબ્દ, સુખ અને હલ દ્વારા પ્રગટ થાય છે, તે જ શબ્દ જ્ઞાન દ્વારા અંતઃકરણમાં ભય છે, પછી તેમાંથી પ્રિય, દ્વેષ કે ઉપદેશ ભાવ અંતઃકરણમાં ઊઠે છે. એવા શબ્દાકારમાં બીજા નામરૂપની મિથ્યા અચળ કંકપના પણ ઊઠે છે. ખડું જોતાં એક સચ્ચિદાનંદ પ્રક્ષ વિના તેમાં બીલું કશું નથી.

શબ્દથી પાંચ તત્ત્વના પાંચ વ્યાપાર; અને એક-એક વ્યાપારના બે બે પ્રકાર મળીને દસ પ્રકાર-થી સૂક્ષ્મ દેહનો વ્યાપાર, સ્ફૂળ દેહમાં રહીને થાય છે. તે સર્વ ક્રિયા, તથા ક્રિયામાં લાગનારાં તત્ત્વો અને શબ્દ, સ્પર્શાદિ પાંચ વિષયો; એટલે આ અચળ સમુદાય માયા જનિત છે. જેવી માયા નામરૂપાત્મક છે, તેવા જ આ અચળ સમુદાય નામ રૂપાત્મક છે. આ સર્વ સમુદાયનું અધિષ્ઠાન એક સચ્ચિદાનંદ પ્રક્ષ છે. તે આ રીતે-સર્વમાં છે. (અસ્તિ)પદ્મ પ્રક્ષનું છે. કેળાવાપણું (ભાતિ)પણું પ્રક્ષનું જ છે. તેમજ આ નામરૂપમાં પ્રિયપણું પણ પ્રક્ષનું જ છે.

માટીના પિંડમાં જેવી માટી વ્યપેલી છે. તેની જ ઘસ અને કુંબમાં પણ માટી જ વ્યપેલી છે. તે જ પ્રમાણે માયામાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયતા છે, તે આ બુદ્ધિ આદિ તત્ત્વોમાં આવેલી છે. માટીના પિંડાનું માટી વિના જો બીલું રૂપ નથી, તો તે માટીના પિંડાનું કાર્ય જે ઘસ, કુંબ, શકારાં વગેરેનું પણ માટી વિના બીલું રૂપ કયાંથી થવાનું? તે જ પ્રમાણે માયામાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય વિના બીલું કશું નહીં હોવાથી નામરૂપ નથી; તો તેનાં કાર્ય, બુદ્ધિ આદિ તત્ત્વોમાં પણ નામરૂપ કયાંથી હોય? કેમકે તેમાં પણ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય પ્રક્ષ જ પરિપૂર્ણ છે. તેના વિના કોઈ પણ પ્રકારથી તે દેખાત નહિ. માટે બુદ્ધિ આદિ તત્ત્વો મિથ્યા-દ્રોષ છે. તે દ્રોષ બુદ્ધ્યાદિકનાં અમથાં જુદાં જુદાં નામ કંશવ્યાં છે. ખરી રીતે તે સચ્ચિદાનંદ પ્રક્ષથી જુદાં નથી. તે સચ્ચિદાનંદ ઉપર નામરૂપ કલ્પિત છે, ઘસ અને કુંબ વગેરેમાં માટી છે, પણ માટીમાં ઘસ અને કુંબ વગેરે નથી. એ રીતે અવ્યય-વ્યતિરેકની સુક્ષ્મથી ભેદ એ ત્યારે નામરૂપ કેવળ મિથ્યા સિદ્ધ થાય છે શબ્દાદિ સર્વ અચળ તત્ત્વોનાં જે દ્રોગદ નામરૂપ ભાસ્યાં, તેમાં સચ્ચિદાનંદ પ્રક્ષ છે એમ જોવું તે શબ્દાનુવિદ્ધ સમાધિ છે. આ સમાધિનો અભ્યાસ થાય ત્યારે કોઈપણ અવસ્થામાં ફાવે તે બ્યવહાર થાય તોપણ નામરૂપના સિદ્ધા ઊઠતા નથી, પણ એકરૂપ પ્રક્ષાત્મા જ જણાય છે પોતે બોલે, સાંભળે, સૂયે, ચાખે, સ્પર્શ કરે, જુએ, વગેરે અનેક ક્રિયા કરે છે પણ તેમાં નામરૂપ જોતો નથી. તે જ રીતે બીલનું બોલવું, જોવું, ચાલવું, સૂઘવું વગેરે સર્વ ક્રિયા થતી રહે પણ જે નામરૂપને સ્પર્શ કરતો નથી, તેને પ્રક્ષ વિના નામરૂપાદિ બીજો ભેદ જ દેખાતો નથી. હું-હું એ-ન સ્મરનાં એકતાન આત્મારામને જ હેખે છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાની નિશંસય સહજ એકરૂપ હોય છે પરંતુ સાધકે સ્મરણ ચાખીને અભ્યાસ કરવા ભેદ એ. નામરૂપ અને હું-તું ઊઠે છે ત્યારે માડું-તાડું એ, દેત ઉત્પન્ન થાય છે. દેત ઉત્પન્ન થાય છે તુસ્ત અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય સંભાસુ. વૃત્તિને અભ્યાસની ચતુરાઈથી લગની લાગે છે

ત્યારે નામરૂપ દ્વંત તેને દેખાતું જ નથી પણ તે પ્રધાને જ દેખે છે. પહેલાં સાધકને લયસાક્ષીનું જ્ઞાન, વિચારથી અને અભ્યાસથી થયું પછી વૃત્તિનો ખલ થયો (વૃત્તિને પ્રહારસ્મરણની આદત પાડી.) પછી શું ન થાય લલા? અભ્યાસના આરંભમાં વારંવાર વિદ્વેષ ઊઠશે, પણ જેમ જેમ અભ્યાસ દૃઢ થશે, તેમ તેમ વિદ્વેષ હટતો જશે પછી ચાહે દશ્યાનુવિદ્ સમાવી હો, કે શબ્દાનુવિદ્ સમાધિ હો; નામરૂપ ક્ષીણ થશે અને છુદ્ધીમાં પ્રધાનત્રય વધતો જશે નાનુ-મોટું દશ્ય ન સ્મરતાં અખડ એકરૂપ અનુભવાય તે દશ્યાનુવિદ્ સમાધિ, અને શબ્દાદિ અચલતા જરાપણ ન સ્મરતાં સર્વને પ્રહારૂપ બાણુએ શબ્દાનુવિદ્ સમાધિ. એમ સવિકલ્પ સમાધિના બે પ્રકાર, અભ્યાસ કરવા માટે કહ્યા. તે અભ્યાસ દૃઢ થાય છે ત્યારે નામરૂપનો વિદ્વેષ કદી પણ ઉત્પન્ન થતો નથી મૂળ પદમાં સ્વતઃ સિદ્ધ બાધક જે વિકલ્પ, તે જરાપણ ન રહે એવો પોતે બળવાન પ્રયત્નથી નિરોધ કરવો એમ કહ્યું. તેમાં અતિ પ્રયત્ન જે કહ્યો તે જ આ દશ્યાનુવિદ્ અને શબ્દાનુવિદ્ સમાધિ-અભ્યાસ. અર્થાત્ વૃત્તિને પ્રહારાભ્યાસની આદત પાડવી તે. એ આદતથી બાધકરૂપ સવિકલ્પનો મૂળમાંથી ઘાત થાય છે.

પોતાનું વિસ્મરણ એ મુખ્ય બાધક છે. યાને આત્માનું અજ્ઞાન બાધક છે. એ અજ્ઞાનથી બીજાને, (શરીરને) હું માનીને દૃઢ બળનમાં પડે છે તેને આ નામરૂપ ખરા જ લાગે છે. પછી હું અને મારું, સારું અને ખરામ, એ અભિમાનને લીધે કામ-ક્રોધાદિ દેહમાં ધર કરીને બેસે છે; માટે એ જ વિકલ્પનો નિરોધ કરવો. એ નિરોધ કરીશ ત્યારે જ તું સુખરૂપ ધર્મશ; પણ અજ્ઞાન-બીજ ત્યાં સુધી એ વિકલ્પ, નિરોધવાથી પણ જતો નથી. માટે પોતાના વિસ્મરણરૂપ અજ્ઞાનને મૂળમાંથી ખોદી કાઢવું. મૂળમાંથી અજ્ઞાનને કાઢવાના બે જ ઉપાય છે. એક વિચાર, બીજો અભ્યાસ. વિચારથી લયસાક્ષીપદ બાણુનું અને અભ્યાસથી તે જ હું પોતે એમ સ્મરણ કરવું. સ્મરણ દૃઢ થયા પછી વિસ્મરણ થતું નથી. અને

બીજાને (શરીરને) હું એમ કહેતો નથી. આ અભ્યાસને લીધે મૂળ સ્ફૂર્તિથી લઈને દેહ પર્યંત, કોષમાં પણ સત્યત્વ આવતું નથી તેમ દેહાદિમાં હું પણ આવતું નથી, અને મારાપણું પણ સ્ફુરતું નથી. પછી કામ-ક્રોધ વગેરે ક્યાંથી ઊઠે? કામાદિક નહિ ઊઠવાથી બાધક વિકલ્પનો નિરોધ ધર્મ બધ છે-અજ્ઞાન સહિત તેનો લય થાય છે. માટે સાધુજન કહે છે કે પ્રયત્ન કર. મનમાં કદી પાણુ પોતાનું વિસ્મરણ ન થાય તો બાધક વિકલ્પ નષ્ટ થાય છે, અને તે જ તેનો નિરોધ સમજવો.

સ્મરણરૂપ અભ્યાસના બે નામ એક દશ્યાનુવિદ્, બીજું શબ્દાનુવિદ્. દશ્ય જેવા છતાં દશ્ય સ્ફુરે નહિ, એ દશ્યાનુવિદ્ સમાધિનું સ્વરૂપ છે. એ સાધવા માટે વિવેક સાથે વૈરાગ્ય ભેદ્ય. વિવેક, વૈરાગ્ય હોવાથી અનેક પ્રકારનાં નામરૂપ પેદા થતા નથી. નામરૂપ ઊઠે નહિ એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય લક્ષણથી યુક્ત પ્રહાર, દશ્યાનુવિદ્થી દૃઢ થાય છે. અને સ્ફૂર્તિમાંથી સર્વ ચંચળ ઉત્પન્ન થયા છતાં એ સત્ય છે, અને એ જ હું હું એમ ન સ્મરતાં હું તેમાં રહેવા છતાં તેનાથી અલગ-અસંગ છું, એમ બાણુનું તે શબ્દાનુવિદ્ સમાધિ. આ સમાધિ સાધવા માટે ઉપરામતા-અહં પ્રહારસ્મિની નિશ્ચળતા ભેદ્ય.

વાયુથી આકાશ હાલતું નથી, તમ હું પ્રધાત્મા, વૃત્યાદિ ચંચળ પદાર્થોથી ચંચળ થતો નથી. એવી અચલ ઉપરામતાથી શબ્દાનુવિદ્ સમાધિ સદૃઢ થાય છે. અનેક પ્રકારના શબ્દો ઊઠે તેને ન સ્મરતાં પ્રધાત્માને જ સ્મરે છે. આ પ્રમાણે દશ્યાનુવિદ્ અને શબ્દાનુવિદ્, એવા સમાધિના બે પ્રકાર, વૈરાગ્ય અને ઉપરામથી સદૃઢ થાય છે.

સાધકને પ્રથમ લયસાક્ષી જ્ઞાનની જરૂર છે અને પછી સ્મરણરૂપ અભ્યાસ ભેદ્ય એ યથાયુક્ત સ્મરણરૂપ અભ્યાસ, બાણુતના બાહ્ય વ્યાપારમાં બને છે. આ અભ્યાસ, જેને લીધે થાય છે, તે બે પ્રકારની સમાધિનો સાધકે અભ્યાસ કરવો. તે આ રીતે:-અમસ્તાં શાન્ત બેઠાં હોઈએ ત્યારે અંતાઃકરણમાંથી વિકલ્પ ઊઠવા લાગે છે. પછી તેનો ભાસ, મન-બુદ્ધિથી ખરેખરા દશ્ય જેવો દેખાવા લાગે છે. એ બાતરૂપ

લઘુવાક્યવૃત્તિ:

પદાર્થ દેખાય ત્યારે, તેનાં નામરૂપ દૂર હટાવીને અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય અખંડ આત્માનું સ્મરણ કરવું. આ અંતર પ્રદેશની દૃશ્યાનુવિદ્ સમાધિ છે. તે ભાસરૂપ દૃષ્ટિત દૃશ્યમાં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે અને ચંચલપણું પણ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વ્યાપારમાં પણ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયનું સ્મરણ કરવું. પરવાચ્યાથી મધ્યમા વાચા મુધી નાના પ્રકારની કલ્પનાઓ જાડે છે, તે દૂર કરીને અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય આત્માનું સ્મરણ કરવું. નામરૂપ અને ચંચલપણું હું છું, એમ નહિ સ્મરતાં એકરૂપ પ્રજ્ઞાત્માને સ્મરવો તેને આંતરિક શબ્દાનુવિદ્ સમાધિ કહે છે. એમ અંદરની તથા બહારની દૃશ્યાનુવિદ્ અને શબ્દાનુવિદ્ સમાધિ, જે સાધક સાધે છે, તે નિર્વિકલ્પને પ્રાપ્ત કરે છે. બે પ્રકારની સવિકલ્પ સમાધિ સદૃશ થાય છે ત્યારે સર્વપણાનો લય થાય છે અને પરિપૂર્ણ નિર્વિકલ્પ અસંપ્રત્ત સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સવિકલ્પ સમાધિ દૃઢ કરવા માટે અભ્યાસના બળથી નામરૂપ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થવા દેવો નહિ. સવિકલ્પથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ સંધાય છે, માટે સાધકે અતિ પ્રયત્નથી આ સવિકલ્પ સમાધિ પૂરતી રીતે સાધવી. ઉપર કહેલા બે પ્રકારની સવિકલ્પ સમાધિથી પણ જુદી, સવિકલ્પ સપ્રત્ત સમાધિ છે તે હવે સ્પષ્ટ કરું છું.

સવિકલ્પસપ્રત્ત સમાધિ

બ્યારે વૃત્તિ ચિદગગનાકાર થાય છે ત્યારે તે માત્ર ધ્યેયના અનુભવ કરે છે. પછી લય પામીને ચેતન આકાશમાં ભગે છે. આ મહાન સવિકલ્પસપ્રત્તસમાધિ છે. સુષુપ્ત પ્રજ્ઞામા સુષુપ્ત અર્થ તદ્દ્વાકારતા પામેલી સામાન્ય વૃત્તિ, એ અનુભવને બાંહે છે, એ પહેલાં કહેલું છે. ત્યાં તે રૂપ જ અર્થને રહેવાથી સહેજે અહંપ્રજ્ઞા સ્મરણ થાય છે. પછી શબ્દ ઉદ્ભાવ થયો તેને શબ્દાનુવિદ્ કહે છે. શબ્દ ન થતાં સામાન્યવૃત્તિ ચક્રજ સુષુપ્ત ગ્રહણ કરે છે, તે સવિકલ્પ સમાધિ નિજ રૂપમાં સ્થિર કરે છે. શબ્દ વિના ધ્યેયાકારતા સવિકલ્પ અનુભવે છે. તે વળતે ધ્યેય અને ધ્યાતા જુદા ન હોવાથી સવિકલ્પ સુષુપ્ત લે છે. આ સુષુપ્ત સવિકલ્પ સમાધિ. એ નિર્વિકલ્પમાં નિર્વિકલ્પ થઈને રહે છે. તેમાં શબ્દ કે દૃશ્ય બ્યવપણું નથી. માટે એ

શબ્દાનુવિદ્ અને દૃશ્યાનુવિદ્થી અલગ છે. એ પ્રમાણે દૃશ્યાનુવિદ્, શબ્દાનુવિદ્ અને ત્રીજી શુદ્ધ સવિકલ્પ; આ ત્રણેના અભ્યાસથી નામરૂપ કટીપણું ઉત્પન્ન થતાં નથી. દેહગમે તે ક્રાંધિપણું વ્યવહાર કરે અને સૂક્ષ્મ-દેહ પણ વ્યવહાર કરતો હોય, પરંતુ નામરૂપ ઉત્પન્ન થતાં નથી. કેવળ એકતાન પ્રજ્ઞાત્માનું જ સ્મરણ થાય છે. બહારના વ્યવહારમાં કે એકાંત સ્થળે અંતઃકરણમાં બીજી ભૂમિ જ નથી; એકમાત્ર પ્રજ્ઞાત્માનું જ સ્મરણ થાય છે. આ સવિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસથી એ રીતે પ્રજ્ઞાત્મા થાય છે. પ્રજ્ઞાભાવ દૃઢ કરવા માટે સંકલ્પનો શોધ કરવાની જરૂર નથી, અને દૃશ્યનો નાશ કરવાની પણ જરૂર નથી. માત્ર સંકલ્પમાં અને દૃશ્યમાં અભિન્નપણાથી એક પ્રજ્ઞને જ જુએ છે. તેથી દૃશ્યમાં સ્વભાવ નથી અને શબ્દમાં શબ્દભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. પણ ગમે તે અવસ્થામાં પોતે પ્રજ્ઞાત્મા જ હોય છે.

સર્વ નિરોધનું ક્ષણ એકયરૂપથી નિર્વિકલ્પ જ છે અને તે જ જ્ઞાનીને પ્રિયકર છે, તે હવે વિસ્તારથી કહું છું.

વેક્યં સર્વં નિરોધશ્ચ સમાધિ યોગિનાં મિયઃ ॥

તદ્વશક્તોક્ષણં સ્વપ્ના ધ્વજાલુ ગ્રહણતારમનઃ ॥૧૫॥

સર્વ પૂર્વવત્ તેલું જ હોવા છતાં સર્વ નિરોધરૂપ એકયતા પામે એ જ સમાધિ જ્ઞાનીઓને પ્રિયકર છે. આ સમાધિ વિના, નિષ્કલ્પ કરીને નિરોધન કરવું, એવી સમાધિ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. અને એ સમાધિ ઉપાધિ હોય ત્યાં મુધી જનતી નથી; માટે સર્વકાળ નિરોધ કરવાની ઇચ્છા ન કરતાં કાજુભર શોધ કરીને, લય સાદી પૂર્ણપણે બાંહેને, પોતાની પ્રજ્ઞતા સર્વમાં, સર્વ હોવા છતાં દૃઢ કરવી. અભ્યાસથી નિયમિત, વૃત્તિને ખલવી. (વૃત્તિને તાલીમ આપવી. ટેવ પાડવી.) એવી રીતે વૃત્તિને ખલવી કે દ્વૈતની ભૂમિ જ ન જાડે. એ રીતે પોતાની પ્રજ્ઞતા, શબ્દાવતોએ દૃઢ કરવી. તે અર્થે હવે યથાચુક્ત સવિસ્તર કહું છું.

વૃત્તિના ખલવું વર્ણન.

વેક્યં સર્વં નિરોધશ્ચેતિ ॥

પ્રજ્ઞાથી માંડીને તણખલા સુધી તેમજ સ્ફૂર્તિથી લઈને પ્રાણ સુધી, એ બધું હશે તો ચાલશે; પણ નામરૂપનો ઘાત થવો જોઈએ; એ જ આ સર્વનો નિરોધ સમજવો. નિરોધ એટલે લય. જે પ્રથમ ઉત્પન્ન જ નથી થયાં, પણ ઉત્પન્ન થયાં હોય એવું લાગે છે, તે નામરૂપ સ્વભૂત સર્વવત્ ભ્રમ થયાં; આ જ નિરોધ છે. વિચારથી જોઈએ તો અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયથી ભુદાં નામરૂપ ક્યારે ઉત્પન્ન થયાં છે? ક્યારે પણ નથી થયાં માત્ર અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયા જેવાં લાગતાં હતાં, તે જ્ઞાનથી નષ્ટ થયાં, ખાકી જે છે તે પ્રજ્ઞ સદ્રૂપ. જે દેખાય છે તે પ્રજ્ઞ ચિદ્રૂપ. જે પ્રિય તે પ્રજ્ઞઆનંદરૂપ. આ પ્રમાણે સર્વ નિર્વિકલ્પ છે ત્યાં સંવિકલ્પ મૂળમાં જ નથી અલંકાર બહેલા હો, કે ભાંગેલા હો, પણ સોનું સદા એકરૂપ જ છે તેવી રીતે એકરૂપ પ્રજ્ઞ પર કલ્પિત નામરૂપમાં ભુદાપણું શી રીતે આવે? ભુદાપણું આવતું નથી માટે જ નામરૂપ થયા છતાં એકરૂપ પ્રજ્ઞ જ છે તેના પર વૃત્તિ આદિ ઊઠે તો પણ તેને સ્વરૂપ નથી. એ નામરૂપ, ખંડેલાં થયાં જ નથી. તેમાં વૃત્તિ ખડીને દહ કરી, પછી ત્રિવિધ સમાધિના અભ્યાસથી વિસ્મરણ નષ્ટ થાય છે. વૃક્ષ પર બેઠેલો પ્રવાહમાં પડ્યો જ નથી તે વૃક્ષ પર હોતો તેવો જ છે, એમ સમજ્યા પછી ગોખવા લાગ્યો કે, “હું પડ્યો નથી, હું પડ્યો નથી.” પછી તેને હું પડ્યો, એવી પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન થયે કે? પ્રાપ્તિ તો ઉત્પન્ન થવાની નહિ પણ હું વૃક્ષ પર જ છું, એ વાતનું વિસ્મરણ સુકાં થવાનું નહિ. તે જ પ્રમાણે સ્ફૂર્તિમાંથી નાના પ્રકારનું આ સર્વ જગત ઉત્પન્ન થયું જ નથી તેમાં વળી લયગ્રાહી જાણીને સર્વ જગતનું મિથ્યાપણું દહ કર્યું.

ત્રણ પ્રકારની નવિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસથી લેહાતમક નામરૂપનો નિરોધ કર્યો, તેથી દેહાદિ હું, અને આ જગત કાલ, એવો વિશેષ ઉત્પન્ન જ થયા ન હોયો એ પ્રમાણે સમાધિના અભ્યાસ ખડીને વૃત્તિના દહ ભાવ કર્યો કે, હું જગતમાં એક સત્ય છું અને મારા સિવાય સર્વ જગત મિથ્યા છે. સ્વપ્નમાં પણ, “હું અસ્તિ” પરમાત્મા છું અને

મારાથી બહુ જગત માનવું તે મિથ્યા ભૂત છે” એમ સ્ફુર્યા લાગ્યું, તો પછી જન્યતમાં ભેદ ક્યાંથી રહે? તેને યોગાના સિવાય ખીણું ઉત્થાન જ નથી. એ રીતે ગમે તે અવસ્થામાં અદૈત પૂર્ણ રહે એવું દહ સમાધાન થાય તેને સમાધિ કહે છે.

સમાધિ યોગનાં પ્રિય: इति. ॥

જેમાં નામરૂપ કદી પણ ઉત્પન્ન થતાં નથી, એ જ એક પૂર્ણ સમાધિ. એ જ જ્ઞાનીઓને પ્રિયતર છે અને ત્રણે કાળના યોગીઓને પણ એ જ પ્રિયતર છે. એક પૂર્ણ પરમાત્મામાં દૈતનું તૂત કદી પણ ઉત્પન્ન થયું નથી. નિશ્ચિય એવો દહ કરવો કે કાલે તે અવસ્થામાં પ્રજ્ઞ વિના ખીણે ભ્રમ ઊઠે જ નહિ. આ પ્રમાણે મૂલાજ્ઞાન સંહિત સંશયને પ્રજ્ઞાંડ બહાર સંઘેલો.

હવે સ્ફૂર્તિ ઊઠીને પસરે અથવા મન-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાઓ, કે તે નિર્વિકલ્પમાં જઈને વિલીન થાઓ, પરંતુ સમાધિ અલંગ રહે છે.

મન-બુદ્ધિ અંતરમાં વિહાર કરે, સ્વપ્નભાસને ઉત્પન્ન કરે કે ઇન્દ્રિય દ્વારા બહાર આવીને વિષયો માં ક્રીડા કરે; પરંતુ સમાધિલંગ થતો નથી. અલભ્ય પદાર્થ પ્રાપ્ત થઈને સર્વ ઇન્દ્રિયોને ભોગ આપે અથવા તે ભોગ નાશ પામે પણ સમાધિ અલંગ છે.

ઉપર કહેલા લક્ષણવાળો યોગી નિષેધ થઈ પડે કે વ્યાપાર કરે, ઉપવાસી રહે કે ખૂબ ખાઓ, ભાલતો રહે, કે મૂંગો રહે પણ સમાધિ અલંગ. તે યોગી સમુદાયમાં હો કે એકલો હો, ચાલતો હો, કે અમથો બેસો, હસો કે ગમે તેવી ગાળો રો; પણ સમાધિ અલંગ. તે યોગી સમાધિસ્થ હો, કે દેવાર્ચન કરતો હો, શ્રવણ, પઠન, નિષ્પણ કરતો હો, કે પછી જડ થઈને પડે કે દોડી જાઓ પણ સમાધિ અલંગ.

વધારે શું કરું? તે યોગીના પ્રારબ્ધથી જે જે બનવાનું હોય તે બને, અને તેનથી મુખ-દુઃખ ભોગવે, પણ સમાધિ અલંગ. તે યોગીની કાંઈ પૂલ કંઈ કે તેને પીડા કરે, સ્તુતિ કરે કે તેની નિંદા કરે, પણ સમાધિ અલંગ.

આ યોગી, લોકોની નિંદા કરે કે સ્તુતિ કરે, તેને

દૂર રાખે કે તે સાથે મૈત્રી કરે, આ પોતાનું આ પરાયું એમ માને તો પણ સમાધિ અલંગ. આ યોગીને વિષ્ણુ વૈકુંઠમાં લઈ લાય, કે તે વિમાનમાં બેસીને યોગ કરતો હોય, અથવા કુચાગમાં ઉકરક પર પડેલો હોય, પણ સમાધિ અલંગ.

એવી રીતે કેટલાંયે યોગીનાં લક્ષણો કહીએ તો પણ પાર આવે તેમ નથી; કેવળ એટલું જ સમજવું કે તે યોગી દ્વારા ગમે તે થાય તો પણ સમાધિ કદી પણ હુટતી નથી. હે રવિદત્ત! એ ચરમસ્થિતિ, આ પહેલાં જે તેને કહેલી જ છે. એ જ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળના જ્ઞાનીઓની સમાધિ છે. એ સમાધિરૂપ સહજ સ્થિતિ, કોઈ પિત્ત્વાદી અને કોઈ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત કરે છે. અભ્યાસથી, સર્વ હોય છતાં નામરૂપ ન ઉદ્ભવતાં જે એકતા પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ નિરોધના ફળરૂપ, જ્ઞાનીઓની ચરમ સ્થિતિ છે, અને એ જ ઐક્યરૂપ સમાધિ છે. એ જ્ઞાનીઓને અતિ પ્રિય છે. એ સિવાય નિરોધાદિક સમાધિ, જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. યોગી એટલે હકોપાગી નહિ. જે શૂન્ય વિભાગમાં વાચુને નિરોધ કરીને થાય છે તે સમાધિ નથી પણ તેને લાંબી બંધ સમજવી અને તેને યોગી નહિ પણ સ્વરૂપ-વિયોગી માનવો. એવા સ્વરૂપવિયોગીને જ્ઞાનીઓની સમાધિ અપ્રિય છે. કેટલાક, કોઈ એક કર્મથી પોતાને યોગી મનાવે છે, એટલે કે કોઈ અધોર ક્રિયાથી પોતાને યોગી મનાવે છે. કોઈ અચુક વેશ ધારણ કરીને પોતાને યોગી મનાવે છે. કોઈ મંત્રતંત્રના પ્રકારથી પોતાને યોગી મનાવે છે. કોઈ સુદ્રા કરે છે. કોઈ લોલી, ધોતી-પોતી કરી પોતાને યોગી મનાવે છે, પણ અમે તેને યોગી તરીકે સ્વીકારતા નથી. એવા યોગીને જ્ઞાનીની સમાધિ અપ્રિય છે. તેમજ જે લય સાક્ષીને બાળીને પણ સંશયચક્રા હોય છે, તેને આ સમાધિ પ્રિય નથી. પૂર્ણ જ્ઞાની યોગીસજ તે જ, કે જે ગમે તે અવસ્થામાં એકરૂપ છે. તે યોગીરાજને જ આ સમાધિ પ્રિય છે અને જ્ઞાનીઓને પણ પ્રિય છે. એ સિવાય બાકીની સમાધિ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે, એ જ યોગુડું વર્ણન સાધકને બાળવા માટે કરું છું. જે પ્રાણવાયુને રાધીને કદપ્ત પર્યંત શૂન્યમાં

જઈને પડે છે તે તેની સમાધિ નથી પણ દીર્ઘ નિદ્રા છે. એવી સમાધિ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે.

કેટલાક પ્રાણુઆમથી દિલ્લ પર્યંત ગમન કરે છે. તે સમાધિ એક દિવસ રહે છે, માટે જ્ઞાનીઓને એવી સમાધિ અપ્રિય છે. કેટલાક, આધાર આદિ છ કમળો છે તેમાંથી એક કમળમાં લક્ષ રાખે છે અને પોતાને સમાધિસ્થ માને છે. તે સમાધિ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. કેટલાક સર્વ ચક્રોમાં પ્રાણવાયુ સાથે પ્રતિજ્ઞાસમાં લક્ષ રાખે છે અથવા સોહં શબ્દમાં મનને સ્થિર કરે છે, આ સમાધિ પણ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. કેટલાક પ્રાણવાયુ ઉપર જતાં ને નીચે આવતાં સોહં મંત્રને જપ કરે છે અથવા એકેક કમળમાં દેવતાનું ધ્યાન કરે છે, આ સમાધિ પણ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે.

કેટલાક દસ નાદમાં નિમગ્ન થાય છે. કેટલાક ચક્રચક્ર બેઠતા પાણીમાં મન લગાવીને બેસે છે. તે સમાધિ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. કેટલાક હૃદયમાં અષ્ટદલ કમલ કલ્પીને તેમાં પોતાને પ્રિય હોય તે દેવતાનું સ્થાપન કરીને કલ્પિત પૂજાસામગ્રી લાવે છે. તે સમાધિ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. કેટલાક પોતાની સાથે મૂર્તિ બેસાડીને માનસપૂર્ણ કરે છે અને ચિત્ત એકત્ર કરે છે, તે પ્રકાર પણ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. કેટલાક બ્રહ્મટિના મધ્ય ભાગમાં દષ્ટિ કરીને અંતરમાં લક્ષ રાખે છે તેને ખેચરી સુદ્રા કહે છે; એ સુદ્રા પણ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે.

પાંપણો હલાવીને બન્ને ડોળાને બ્રહ્મટિ મધ્યે લાવી જુએ છે તેને ચાંચરી સુદ્રા કહે છે, તે જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે.

અંતરદષ્ટિ જ્ઞાનને બેઠું તેને અલક્ષ સુદ્રા કહે છે. કેટલાક પ્રકાશને જુએ છે, એ વાત જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. કેટલાક ગ્રાંખ, કાન અને નાક દાણીને પશુચૂળી સુદ્રા કરે છે. કેટલાક માત્ર આંખો બંધ કરીને બેસે છે; એ સુદ્રા, જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. કેટલાક લોલી, ધોતી, પોતી, નેતિ અને નાના પ્રકારનાં આસનો કરે છે. તેને તે તે કળ જ છે. માટે આ વાત જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે.

ઉપર કહેલા પ્રકારથી કેટલાક, લોકોને કંગે છે

તે તે વાત જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. કારણકે પૂર્ણ જ્ઞાનીએ સહજ સમાધિ પ્રાપ્ત કરેલ છે તેથી તેને ઉપર કંઈલ મુદ્રા વગેરે પ્રકારની અપ્રીતિ છે. અને ત્યાં આસનાદિ નાના પ્રકારની અપ્રીતિ હોય એ તો ખુલ્લું જ હરે છે. એ અજ્ઞાની બ્રાન્તા લોકોની વાત જવા દો, પણ સ્ફૂર્તિથી સાક્ષીપર્યંત સર્વ બાણી-નિશ્ચય કરીને જે બેસે છે તે પ્રકાર પણ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. લથ-સાક્ષી બાધ્યા પછી નિરોધ કરવાનો પ્રકાર જ્ઞાનીને અપ્રિય છે, તો એ સિવાયના બીજા પ્રકાર જ્ઞાનીને અપ્રિય હોય તેમાં તો કહેવાનું જ શું? માટે સર્વ હોવા છતાં નામરૂપનો ક્ષય થાય એ સ્થિતિ ઉત્તમ છે. સર્વ નામરૂપ પ્રથમની જેમ દેખાય કે લોપાય, પણ તે મૃગજલવત મિથ્યા છે. અને અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય આત્મા જ હરેક અવસ્થામાં છે; એ સહજ સ્થિતિ જ્ઞાનીઓને પ્રિય છે. આ સ્થિતિનું કરી પણ ઉત્થાન નથી. તેનાથી એકરૂપ સમાધાન થાય છે, માટે આ સમાધિ જ ઉત્તમ છે. આ સમાધિથી નિત્યમુક્તપદ પ્રાપ્ત થાય છે તો નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞપદ કેમ પ્રાપ્ત ન થાય ? રાજા એકવાર રાજ્યાસન પર બેસે છે ત્યારે તેને રાજચિહ્નો, પ્રયત્ન વિના જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ યથાર્થ જ્ઞાન દંઢ થાય છે ત્યારે ચિહ્નો આપોઆપ સમજમાં આવે છે. સહજ સ્થિતિ, જીવ-મુક્તિ, પિદેહ સ્થિતિ, અલિપ્ત સ્થિતિ, સંપ્રજ્ઞ, અસંપ્રજ્ઞ, એ ચિહ્નો દેહ છે ત્યાં સુધી જ છે. માટે તેને દેહ સાથે સંબંધ છે. દેહ નષ્ટ થયા પછી નિર્વિકારી આત્મામાં એ ચિહ્નો નહિ રહેવાનાં. વારુ, સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમાં સંપ્રજ્ઞ-અસંપ્રજ્ઞ આવે છે, એ બાલુવા માટે તેને અલગ કરી બતાવું છું

સંકલ્પ ઊઠે કે લોપાય, પણ નામરૂપ લેશમાત્ર સ્ફુરતું નથી. કેવળ સચ્ચિદાનંદ આત્મા જ સર્વ અવ-સ્થામાં સ્ફુરે છે. નામરૂપ અથવા કિંચિત્ લેહલાનનું ન હોવું તેને સર્વ નિરોધ કહે છે અને સર્વમાં એક રૂપતાથી એકયતા, તે સર્વ નિરોધનું ફળ છે. લેહની જગત્પણ સ્ફૂર્તિ હોય નહિ એ જ મુખ્ય સહજ સ્થિતિ છે. પણ સંપ્રજ્ઞમાં સામાન્ય વૃત્તિ 'અહં પ્રજ્ઞ' રમ્ભે છે. નામરૂપનો લેહ ન સ્ફુરતાં પ્રજ્ઞાતમાનો અનુભવ

લેવો, તેને સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞસમાધિ-સમાધાન કહે છે. તે સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞના પ્રજ્ઞાનુભવનો અભાવ થયા પછી જે રહે છે, તેને અસંપ્રજ્ઞ નિર્વિકલ્પ કહે છે. સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞ અને નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ; આ બંનેમાં નામરૂપનું લેહલાન સ્ફુરતું નથી, પણ સ્તવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞ સમાધિમાં પ્રજ્ઞાસુખ સ્ફુરે છે અને નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ સમાધિમાં તે સ્ફુરતું નથી એટલે જ ફરક હોવાથી એક સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞ અને બીજો નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ, એવા બે લેહ થયા. સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞમાં પ્રજ્ઞાસ્ફૂર્તિ છે તે સ્ફુરે નહિ, તો તે જ અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ થાય છે. સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞમાં જેમ નિરોધ કરવાનો નથી, તેમ નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞમાં પણ નિરોધ કરવાનો નથી. સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞમાં વૃત્તિના અભ્યાસથી નામરૂપનો ઉલ્લવ થતો નથી, તેમ નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞમાં પણ નામરૂપનો ઉલ્લવ થતો નથી. સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞમાં અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ સ્ફૂર્તિ સ્ફુરે છે, તેની હયાતી નિર્વિકલ્પ-અસંપ્રજ્ઞમાં નષ્ટ થાય છે, પછી એકનું અદ્વૈતરૂપ રહે છે. એનું નામ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે. વૃત્તિ ઊઠે કે લોપાય તેની સ્મૃતિ સુધાં નહિ, અને પોતાની પ્રજ્ઞતા પણ સ્ફુરે નહિ, એ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે જેમાં મનબુદ્ધિનો સંકલ્પ થાય છે, પણ તે કેવા પ્રકારનો અને કેવો છે, અને એ વિકલ્પ છે કે પ્રજ્ઞ છે એ સમજાય નહિ તે અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ છે. મન-બુદ્ધિ આદિ અંતઃકરણ ચતુષ્થ ઇન્દ્રિયોના દારેથી બહાર નીકળીને પહેલાંની જેમ વિવેક ગ્રહણ કરે છે પણ એ જગત છે કે પ્રજ્ઞ છે એનું જ્ઞાન નથી તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે.

દેહ જિયા કરે છે કે 'એમ જ ચેષાદિન છે, બોલે છે કે મૂંઝે છે અને વિકારી છે કે પ્રજ્ઞરૂપ છે, એ સ્મૃતિ નથી, તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે. જેવી દેહ-બુદ્ધિ મૂળમાંથી ગર્ભ, તેવી, પ્રજ્ઞાબુદ્ધિ પણ ગર્ભ; ને તે પછી જે વર્તન થાય છે, તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે. સ્ફૂર્તિથી લઈને દેહ પર્યંત સર્વ જગત મિથ્યા એવો નિશ્ચય થયો. પછી મિથ્યાપણું પણ સાંભરે નહિ, એ અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ હું જ એક પ્રજ્ઞાતમા છું, એવો નિશ્ચય થઈ ગયો. પછી સ્મૃતિ વિના જે અદ્વિતીય, તે અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ. ઉપર

દશ્ય પ્રમાણે મિથ્યાને મિથ્યાપણથી સ્મરતો નથી અને સત્યપણુને સ્વપ્નમાં પણ જોતો નથી, તથા 'આ સર્વે પ્રજા છે' એ પણ સ્મરણ નથી. તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે.

સ્વભાવથી જ ચોતે સચ્ચિત-બન જોતાગ્રાત છે, પરંતુ તે વાતનું કિંચિત્ પણ સ્મરણ થતું નથી અને સ્વપ્નમાં પણ લેહલાન દેખાતું નથી, એ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે.

એ પ્રમાણે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ સ્મરણ વિના સ્વતઃ જ છે, પણ સવિકલ્પના અભ્યાસ વિના કેવળ નિરોધથી તે સાધ્ય નથી. સવિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસથી મિથ્યાનું મિથ્યાપણું, વૃત્તિના ખલ વડે દબ કરવું, અને ત્યારે જ તેમાં સત્યત્વ ન આવતાં સ્મર્યા વિના નિર્વિકલ્પ દબ થાય છે. આ દશ્ય સર્વ છે જ નહિ, કેવળ હું પ્રજ્ઞાત્મા છું, એમ વૃત્તિને પ્રલીને (વારંવાર આવૃત્તિ કરીને-ગોળીને) અભ્યાસ કર્યો, એટલે પછી સ્મરણ વિના, ઉત્થાનના અભાવે નિશ્ચય થઈ જાય છે, માટે સવિકલ્પના અભ્યાસથી નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ દબ થાય છે. સવિકલ્પના અભ્યાસ વિના ખાલી નિરોધ કરવાથી તે સાધ્ય થાય તેમ નથી. કારણ કે મિથ્યાપણું દબ થયા વિના અને હું અસંગ છું, એ નિશ્ચય પૂરેપૂરો થયા વિના ખાલી નિરોધ કરીને બેઠા પછી ઉત્થાનકાળે પૂર્વવત્ સંશય જાગે છે. પ્રથમ, સ્ફૂર્તિઆદિ તત્ત્વો સત્ય છે કે મિથ્યા? એ સંશય જાગે છે. તેમજ આ સર્વ લેહલાવમય સપ્તિમાં અને પ્રજ્ઞ ક્યારે મળશે? એમ ઉત્થાનમાં જ્ઞાન સ્ફુરે છે અને ભ્રમ થાય છે. આ નથી જ્ઞાન કે નથી સમાધિ, માટે સવિકલ્પના અભ્યાસથી નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય પ્રાપ્ત કરવો. પછી સર્વ પ્રપંચ પડયો હોય તો પણ નામરૂપનો લેહ દેખાતો નથી. ખડું જોતાં સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પમાં કશો લેહ નથી. એકરૂપ હોવાથી સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞનો અભ્યાસ સહેલો છે. તે આ રીતે-સર્વ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તોના સર્વપણુનો ભ્રમ કરવો અને સર્વ પ્રજ્ઞ છે, એમ સ્મરણ કરવું. એવી રીતે કરવાથી સર્વભ્રમતા દબ થાય છે. આ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ

સર્વકાંઈ સ્ફુરે નહિ તેમજ સર્વના અભાવે

'પ્રજ્ઞ' છે, એ પણ સ્મરણ ન થાય; પરંતુ કેવળ વિસ્મૃતિ થાય તે અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ.

નામરૂપ વિના સર્વ ચોતે જ થતું એ

સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞસમાધિ.

સર્વ છે, અથવા હું પ્રજ્ઞાત્મા જ છું, એ બન્નેનું વિસ્મરણ એ નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ છે. નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ સમાધિમાં જગત છે કે પ્રજ્ઞ છે, તેનું સ્મરણ ન થતાં કેવળ નિશ્ચયથી રહેવું, એ સમાધિનો કદી પણ ભંગ થાય ખરો? જેવી નિર્વિકલ્પ સમાધિ અસંગ છે, તેવી સવિકલ્પ સમાધિ નથી. સવિકલ્પ સમાધિમાં એ સ્મરણ થશે, તો સર્વ પ્રજ્ઞ છે અને સ્મરણ નહિ થાય તો તે અખડ એકરસમાં સ્થિત છે; માટે કાંઈ જ ન હોય તેના કરતાં સર્વનું હોવું એ જ ઉત્તમ એકરસ સ્થિતિ છે. જ્યાં કોઈપણ અવસ્થામાં લેહ ઉત્પન્ન થતો નથી એ સહજ સ્થિતિ છે.

[શબ્દ-સવિકલ્પ સમાધિથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ ક્યારે દબ થાય છે?]

ગુરુ-જ્યારે વૃત્તિ જાગે ત્યારે સવિકલ્પનો વિધિ ચોત્તવો. પછી ક્યારેય પણ ઉદ્યાન છે જ નહિ. માટે સાધકે સવિકલ્પ સમાધિ દબ કરવી. પછી નિશ્ચય થયા બાદ નિર્વિકલ્પ દબ થાય છે. વૃત્તિના ખલરૂપી અભ્યાસથી જો દબ કરી અને જેનું કદીપણ ઉત્થાન નથી થતું તે સમાધિ સંપ્રજ્ઞ હો, કે અસંપ્રજ્ઞ હો, પરંતુ તે બન્ને સમાધિ જ્ઞાનીઓને પ્રિય છે. વૃત્તિનો અભ્યાસ નહિ કરતાં નિરોધ કરીને સમાધિ લેવી, એ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. માટે તે કનિષ્ઠ છે. એવી કનિષ્ઠ સમાધિના કરતાં વૃત્તિના ખલરૂપી અભ્યાસથી પૂણું સમાધાન પ્રાપ્ત કરવું એ ઉત્તમ છે. એ પ્રમાણે સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ; પછી સંપ્રજ્ઞ-અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ સાધવી અઘરી નથી.

વૃત્તિમાં, અજ્ઞાનને લીધે રેહાદિકનો દબ અર્થોસ બેઠો છે; જ્યારે વૃત્તિનો 'અહ પ્રજ્ઞાસ્થિ' એવો ખડ (વારંવાર આવૃત્તિ) થશે ત્યારે તે અભ્યાસ બશે. સર્વ વ્યવહારમાં વિરોધરૂપ દશ્ય છે જ નહિ, પણ હું પ્રજ્ઞાત્મા છું. એમ મુખથી બોલીને સ્મરણ પણુ રાખવું એકલે દેત સ્ફુરશે નહિ. અંતરમાં

હવે કેમ? કેને ઉદાર કરવો? આ મોટો વિરોધ આવ્યો, જે નિર્વિકલ્પ થાય તે જ જ્ઞાની છે એમ માનવાથી તો શંકાસ્વાર્થ અને યાજુવલ્કચાદિ ઉપદેશકર્તા આચાર્યો અજ્ઞાની હશે છે; કેમકે તે નિર્વિકલ્પ થયા નથી, માટે અજ્ઞાની હશે! બહા, તે અજ્ઞાની હોત તો અત્યારનું જ્ઞાન, તેઓના વિના બીલા કેની પાસેથી પ્રાપ્ત થયું? આ એક વિરોધ, અને ક્યુતિ, “જ્ઞાનાત એવ તુ ટેવલ્ય” કહે છે, તે વચનમાં પણ વ્યર્થતા આવે છે. કારણકે જો ક્રિયાથી નિર્વિકલ્પતા આવે, તો જ્ઞાનની જરૂર શી છે?

શિષ્ય—તો જ્ઞાન ધર્મ ગયા પછી લય કરવો!

ગુરુ—તેમાં ક્યુતિને વિરોધ આવે છે. કેમકે અભ્યાસ-યોગ વિના એકલા જ્ઞાનથી શેષ થતો નથી. જ્ઞાનને જો ક્રિયાની અપેક્ષા હોય તો ‘જ્ઞાનાત એવ’ એ વચનમાં વ્યર્થતા આવે છે. માટે સર્વદા નિર્વિકલ્પ ધ્યાય એવી કલ્પના કરવી નહિ. પૂર્વે જે આચાર્યો થયા તે નિર્વિકલ્પ ધર્મને પડ્યા નથી, માટે તે તારી માન્યતા પ્રમાણે જ્ઞાની નહિ, પણ સર્વ અજ્ઞાની હશે.

શિષ્ય—તેણે ઉપદેશ પૂરતા સવિકલ્પ થયું અને પછી નિર્વિકલ્પ ધર્મને પડ્યું!

ગુરુ—તાડું કહેવાનું એમ થયું કે તે નિર્વિકલ્પ હોય ત્યારે જ્ઞાની છે અને સવિકલ્પ સમયમાં અજ્ઞાની પ્રાપ્ત છે. જો સવિકલ્પ સમયે તેનામાં અજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છે, તો તે, એ વખતે પ્રાપ્ત હોવાને લીધે ઉપદેશ કરવા માટે યોગ્ય નથી. અને નિર્વિકલ્પ હોય ત્યારે વૃત્તિ ન હોવાને લીધે ઉપદેશ કરવાનું બની શકતું નથી. માટે તે વખતે પણ તે ઉપદેશ માટે યોગ્ય નથી. અને તારી માન્યતા પ્રમાણે જો તે સમયે જ્ઞાન છે, તો તે વાણીમાં આવતું નથી. કેમકે વાણી તો નિર્વિકલ્પમાં વિરામ પામી ગઈ છે.

શિષ્ય—સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ, બન્ને સમયમાં જ્ઞાન હોય તો?

ગુરુ—એમ કહેવામાં તો બહુ મોટો વિરોધ આવે છે. કેમકે સવિકલ્પ સ્ફૂર્તિ અને નિર્વિકલ્પ જડ પદાર્થો, એ બન્નેમાં જ્ઞાન છે. માટે અર્થા જ્ઞાનની

ભાગીદાર સવિકલ્પ સ્ફૂર્તિ છે અને અર્થા જ્ઞાનના ભાગીદાર નિર્વિકલ્પ જડ પદાર્થ છે. ઘરા જેવા જડ પદાર્થમાં જ્ઞાનનો અર્થ ભાગ આવ્યો! કેમકે તેમાં વચપત્ત સવિકલ્પ નથી. હવે સવિકલ્પ સ્ફૂર્તિના ભાગમાં જ્ઞાનનો અર્થા હિસ્સો આવ્યો પણ તે અભંગ નથી. કારણ કે સંશય અને વિરોધથી શત્રુ શત્રુ તેમાં ભંગ થાય છે. તે આ રીતે:—કોઈ સાધક સમાધિ સાધતો હોય ત્યારે પૂરતી નિર્વિકલ્પતા થતી નથી. કાનમાં મચ્છર ઝુણઝુણ કરે કે તુરત વિરોધ પેદા થાય છે. વિરોધને લીધે ખરી નિર્વિકલ્પતા થતી નથી. માટે તે સવિકલ્પ, અર્થા ભાગનો ભાગીદાર નથી. સવિકલ્પનો એ અર્થા ભાગ, વિરોધને લીધે ખૂટ્યો! હવે જે નિર્વિકલ્પ જડ પદાર્થ, તે જ્ઞાનના અર્થા ભાગનો ભાગીદાર છે; પણ સાધકને સંશય થાય છે તેથી તેને જ્ઞાનનો અર્થા ભાગ મળતો નથી. આ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પમાં જ્ઞાન છે એમ માનવાથી બહુ વિરોધ આવે છે. માટે સાધકે વૃત્તિનિરોધની ધૃષ્ટા કરવી નહિ. પહેલાં વિરોધ બતાવ્યો તે રહેલા ટો, તો પણ એકલા નિર્વિકલ્પતાથી સાધકને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી.

જે સવિકલ્પને જ્ઞાન થવાનું છે, તે સવિકલ્પે વૃત્તિને શી રાખી છે, તો “એ જ જ્ઞાન” એવો નિશ્ચય કોણ કરશે? અને જો હેંડયુદ્ધિ સાથે અજ્ઞાન ગયું નહિ, ને નિર્વિકલ્પની જેમ નિશ્ચેષ થયો તો તેને સુક્રા કોણ કહે? વળી તેની વૃત્તિ નિઃચેષ્ટિતપણાને લીધે અજ્ઞાનમાં લીન છે, ત્યારે તે જ્ઞાની છે એમ શી રીતે માનવામાં આવશે? વૃત્તિનો લય કરીને ખાલી ઝેંકો, તેથી લયસાક્ષી તેના બાબવામાં આવતો નથી. લય સાક્ષીને બાબવા માટે વૃત્તિની જરૂર છે. વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વિચાર કરવો ભેદ એ; વિચાર કર્યા પછી વૃત્તિ નહિ હોય તો લયસાક્ષી હોવાનું અવગાન કેવળ કરશે? તે અનુમાન કરનાર બીજું કોઈ નથી. માટે કેવળ નિરોધથી પ્રહાનુભવ પ્રાપ્ત થતો નથી.

શિષ્ય—વિચારથી લયસાક્ષીનું યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી વૃત્તિના નિરોધ કરીને બેસનું!

ગુરુ—રોષ કરીને બેઠો નહીંશ તો થયેનું લય સાક્ષીનું જ્ઞાન, અભ્યાસ વિના દૃઢ થશે નહિ અને

અનંત જન્મોથી ફરં થઈ બેઠેલી દેહયુદ્ધિ નિર્મૂળ થયે નહિ. જેવી દેહયુદ્ધિ દંઢ થઈ છે તેવી જ બ્રહ્મ-યુદ્ધિ દંઢ કરવી બોઈએ અભ્યાસથી વૃત્તિનો ખલ (વારંવાર આવૃત્તિ) કરવામા આવે છે ત્યારે જ ખરી અપેક્ષતા થાય છે વૃત્તિનો નિરોધ કરીશો તો નિઃસં-શય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનું નહિ ત્રણ કાળમાં કોઈથી પણ વૃત્તિનો નિરોધ લય થઈ શક્યો નથી.

સદ્શક્તો ॥

જે ઉપાધિસહિત પ્રાણી છે, તે જ્ઞાની હો કે અજ્ઞાની હો, તે સર્વનો લય કરવા માટે મોટો પ્રયત્ન કરે તો પણ તેનાથી સર્વનો લય થનાર નથી. જે યોગસાધનાથી પ્રાણીને મસ્તક પર ચડાવીને બેસે છે તે માત્ર લાંબો વખત નિરોધ કરીને બેઠો એમ સમજવું, પરંતુ તે શૂન્ય અજ્ઞાનમાં જ રહ્યો છે. તો પછી તેમ કરવામાં તેને ક્ષયદો શો થયો? હઠયોગ ઉપરાંત ધીબ કોઈપણ યોગથી નિરંતર સર્વનો નિરોધ, પહેલાં કોઈએ કર્યો નથી અને ભવિષ્યમાં પણ કોઈ કરી શકનાર નથી, વૃત્તિનો લય કરીને એકરૂપ થઈ શત-દિવસ બેસવા માટે જ્ઞાની કે અજ્ઞાની, કોઈપણ સમર્થ નથી. જેમ ખાંડમાંથી વાડુ વઢાવિ વિના રહેતો નથી, તેમ સ્ફૂર્તિવૃત્તિ ઉત્પન્ન થયા પછી તે કદી પણ સ્થિર રહેવાની નથી. મનયુદ્ધિને ઊઠવા ન દેવાનો નિશ્ચય કર્યો, તો તે નહિ ઊઠે, પણ પ્રાણ વહેતો હોવા બોઈએ. તે પ્રાણ વહેતો હોવાથી ભૂખ-તરસ લાગશે, ને તે પ્રાણને વ્યાકુળ કરશે તેની વ્યાકુળતાથી ગભરાઈને વિકરકરૂપ મન-યુદ્ધિ ઊઠશે. તથાપિ બળપૂર્વક ફરી પાછો તેનો નિગ્રહ કરીને બેસશે તો પ્રાણાન્ત થશે! એમ અતિ નિગ્રહથી બેઠાશ થઈ મર્યો, તેમા તે આત્મ-હત્યારાએ પોતાનું શું સાર્યક કર્યું? તે કહેશે કે, મેં મનયુદ્ધિનું જરા પણ ઉત્થાન ન થવા દેતાં નિરોધ કર્યો કે નહિ? નિરોધનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો અને પોતાનું કહેવું યથાર્થ કર્યું, પણ તે તેનું માનવું વ્યર્થ છે. કેમકે મનયુદ્ધિ પણ બ્રાન્તપણાને લીધે પૂરતો વ્યાપાર કે લય વિનાની છે. માટે એવો વૃત્તિનિરોધ કરવાથી અનર્થ જ થયો. વૃત્તિનો રોધ કરવા કોઈપણ સમર્થ નથી. છતાં દેહને પીડા આપીને નિરોધ કર્યો તોપણ, ક્યો જ ક્ષયદો નથા.

પૂર્વે યાજ્ઞવલ્કય અને સનકાદિક આદિ મોટા મોટા જ્ઞાનીઓ થઈ ગયા, પરંતુ કોઈ નિર્વિકલ્પ, જડ થઈ ને પડયા એવું કદી પણ સાંભળ્યું નથી. તે પૂર્ણ સમાધાન પામેલા જ્ઞાનીઓ જગતમાં કર્મનુસાર સુખથી વર્તતા હતા. તેઓ ચેષ્ટાહીન થઈ પડી રહ્યા એવું કદી પણ સાંભળ્યું નથી. જનકનું ભે કે વિદેહી એવું નામ હતું, તો પણ તે નિર્વિકલ્પ જડ થઈ ને ન પડતાં પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જનમાં, વનમાં અને ભુવનમાં વિચરતો હતો. તેને અજ્ઞાની કોણ કહે? જે અજ્ઞાની કહેશે તેની છાલ બળશે! એવો ક્યો જ્ઞાની મતુષ્ય છે, કે જે પ્રારબ્ધ પ્રમાણે ન વર્તતાં જડ થઈ ને પડે? જડ થઈ ને ન પડવાથી જનકાદિક જ્ઞાનીઓને અજ્ઞાની કેમ મનાય? તે તો પૂર્ણ જ્ઞાની હોવાથી ઉદ્યાન રહિત સહજ સ્થિતિમાં નિયમિત વર્તતા હતા જ્ઞાનીની સ્થિતિ જ્ઞાની જ બાણ છે. બીજાને તે સ્થિતિ સમ-બવાની નહિ.

ભો કાયમ નિર્વિકલ્પ થઈ ને પડી રહેવાથી પૂર્ણ સમાધાન થતું હોત તો હર પ્રયત્નથી સમાધાન સાધત, પણ તેમ કરવાથી પૂર્ણ સમાધાન થતું નથી; માટે જ્ઞાની નિર્વિકલ્પ થવાની ઇચ્છા કરતો નથી, પણ સર્વ હોવા છતાં દંઢ જ્ઞાનથી સમાધાન પામે છે.

એ નિઃશંકય ખડું છે અને વેદમાં યાજ્ઞવલ્કયે ગુરુપદેથી જનકને કહ્યું છે કે, હે જનક! તને દંઢ જ્ઞાનથી સમાધાન પ્રાપ્ત થયું છે. નિર્વિકલ્પ થવાની જરૂર નથી. તે નિર્વિકલ્પ થઈ ને પડ્યો નહિ તેથી શું તેને જ્ઞાની માનવામાં નથી આવતો? તે જ્ઞાની નથી, એમ જે કહે, તેને અધમથી યજ્ઞ અધમ સમજવો.

જે પૂર્ણ સમાધાની છે તે જ જ્ઞાની છે એમ વેદ વર્ણન કરે છે. માટે મુમુક્ષુએ પૂર્વકાળના જ્ઞાનીઓના વર્તન પ્રમાણે ચાલવું. પહેલાનો કોઈપણ જ્ઞાની, નિર્વિકલ્પ થઈ ને રહ્યો ન હતો.

શિષ્ય-જડભરત નિર્વિકલ્પ સ્થિતિમાં નહોતો રહ્યો?

ગુરુ-નહિ. તે પૂર્વજન્મની ખરાબ સંગતિના સ્મરણથી અને હવે પડી તેવી સંગત ન થાય એવા

ભયથી લોકોમાં જરૂરી જેમ વર્તતા હોતો તે ધ્વન્દ્વ-
યોનો વ્યાપાર કરતો હોતો જ. તેણે સદુગણ ચાલનો
ઉપદેશ કર્યો. એ તે નિર્વિકલ્પ હોત તો ઉપદેશ શી
રીતે કરતો? પોતાને લોકોની ઉપાધિ નહિ તે
માટે ઉપર-ઉપર જરૂર પડતીને અંતરમાં મન
આદિ સર્વ સાધનોથી સંપન્ન હોતો તે માટે કોઈપણ
સાધક વૃત્તિનો સમૂહો લય કરવા સમર્થ નથી.

(શમ્ય-હાય ભેટીને) છ, છ મહારાજ !
વૃત્તિનો સમૂહો લય કરવાનું પણ બની શકે તેમ
નથી. અર્થાત્ કોઈ પણ સદા નિર્વિકલ્પ સ્થિતિમાં
રહેનાર નથી. પરંતુ સાધકની વૃત્તિ સદા પ્રજ્ઞાકાર
ચર્ચને રહે. પ્રજ્ઞાને છોડીને તે બીજું કોઈ પણ મહણ
ન કરે.

ગુરુ-અમે પણ તને એ જ કહીએ છીએ કે,
નામરૂપ લેવું દ્યન ન થતાં, વૃત્તિ એકતાન કેવળ
સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞાનું જ દર્શન કરે. અંતઃકરણની
વૃત્તિ અથવા મન-બુદ્ધિ ધ્વન્દ્વયોનાં દ્વારથી વિષય
મહણ કરે; પરંતુ પોતે નામરૂપનો લેદ ન ભેતાં
એક સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞાને જ ભુલે, એ ખરી કોઠા-
કારતા છે. તેનું એક નિમિષ પણ વિસ્મરણ કરવું
નહિ. સાધકને સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી
એ જ સાધન કરવું ભેદીએ. ત્યાર પછી ક્ષણભર
સમૂહો લય પણ કરવો ભેદીએ; તે એટલા માટે કે
શૂન્ય સદેહ હૃદયનીને લય સાક્ષીનો અનુભવ કરવો.

ક્ષણરૂપ્યા

ક્ષણભર વૃત્તિનો લય કરીને શૂન્યનો
નિષેધ કર્યા બાદ લય સાક્ષીની અપરોક્ષતા અનુભવથી
ખરી કરવી ભેદીએ.

આર વિદ્યો ઉત્પન્ન ન થતાં સહજ ગતિથી વૃત્તિનો
લય થાય તે પોતાના જ્ઞાનથી બાળવો. લય અથા
પછી અનુભવનારા વિના જે શુદ્ધ જ્ઞાન રહે છે, તે જ
ચિદ્રૂપ, જે ચિદ્રૂપ તે જ સદ્રૂપ અને આનંદરૂપ છે આ
પ્રમાણે યથાર્થ અનુભવ થાય ત્યાર પછી મન-બુદ્ધિ
વ્યાપાર કરવા લાગે તો તેમાં તે જ સચ્ચિદાનંદ
પ્રજ્ઞા ભેટો. ભૂલવું નહિ, ને નામરૂપનો લેદ દષ્ટિમાં
લાવવો નહિ એકવાર લય સાક્ષીનો અનુભવ લઈને
ક્ષણભર તદાકારતાથી ભેલું, અને પછી વૃત્તિ ઉત્પન્ન
થાય ત્યારે તે જ અનુભવ લેવો. પુનઃ લય સાક્ષીનો

અનુભવ લેવા માટે વૃત્તિનો લય કરવો. વૃત્તિ ઊઠ્યા
પછી તેનું સુખ લઈને પુનઃ લય કરવો. એ પ્રમાણે
ક્ષણેક્ષણે વૃત્તિના લયનો અભ્યાસ અને ક્ષણેક્ષણે
લય સાક્ષીનો અનુભવ લેવો. એથી સાધકને કોઈપણ
અવસ્થામાં એકરસતા અખંડ રહેશે. એકવાર લય
સાક્ષીનો અનુભવ લીધો એટલે ફરી તે અનુભવ લેવો
નહિ, એમ નહિ; પણ અનેક વાર લય સાક્ષીનો
અનુભવ લેવો, ને વૃત્તિ ઊઠ્યા પછી તે જ સ્મરણ
કરવું. પુનઃ લયસાક્ષીનો અનુભવ લઈને વૃત્તિ
ઊઠ્યા પછી તે સ્મરણ કરવું. આ પ્રમાણે ક્ષણેક્ષણે
લયરૂપ નિરોધ અને વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ક્ષણે-
ક્ષણે સ્મરણમાં સાવધાન રહેવું, એ જ સાધકને માટે
જે પ્રકારનો અભ્યાસ યોગ્ય છે.

અદાલુર્લક્ષતાત્મક : ॥

જે અધિકારી, શ્રદ્ધાળુ સાધક હોય તેણે લય સાક્ષીને
બાળીને તે જ દેહતર કરવા માટે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે
અભ્યાસ કરવો. શ્રદ્ધા એટલે પ્રીતિ. બીજાના શરીરો
પર જે પ્રીતિ છે તેના કરતાં પોતાના દેહ ઉપરની
પ્રીતિ અપ્રતિમ છે. એ પોતાના દેહ ઉપરની પ્રીતિ
જેવી અકૃત્રિમ છે, તેવી જ પોતે, જે લયસાક્ષી
અપરોક્ષ પરમાત્મા, તેના પર તે અકૃત્રિમ પ્રીતિ,
રહે તેમ કરવું

નિચારથી બનીસ તત્ત્વોમાંના હું કોઈપણ
નથી; પરંતુ અભ્યાસથી જે લયસાક્ષી બાળવો,
તે જ નિવિધ પ્રતીતિથી પોતાનું નિજ રૂપ છે.
એવો ખરો નિવેશ કર્યો ત્યારે જે મિથ્યા છે, તે તો
મિથ્યા જ, તેના પર પ્રીતિ કોણ કરે? માટે તેનો
ત્યાગ કરવો, અને પોતે જે તત્ત્વસાક્ષી અપરોક્ષ,
તેના પર પ્રીતિ કરવી. તે સિવાય બીજા પર કરેલી
પ્રીતિ બ્યર્થ સમજવી. આત્મા પર જે પ્રીતિ તે જ
શ્રદ્ધા. બીજા યત્ન-યાગાદિમાં જે શ્રદ્ધા, તે શ્રદ્ધા
નથી. જેને અકૃત્રિમ પ્રીતિ છે તેને જ શ્રદ્ધાળુ
માનવો. જેણે પ્રજ્ઞાત્માને અપરોક્ષ રીતે બાળ્યો તે
જ સાધક છે. એવા શ્રદ્ધાળુ સાધકે પોતાની
આત્મતા યથાર્થ જેની બાણી હોય તેવી તેની દેહતા
પણ કરવાની છે.

દેહતા ઝીલી કે પોતે ખુદ પ્રજ્ઞા છે એ બાબત-

માં સંશય આવે નહિ ને બ્રાન્તિ થાય નહિ. મિથ્યાપણાથી જે નામરૂપ છાડ્યાં, તેમાં સત્યતા આવે નહિ જે બત્રીસ તત્ત્વો આત્માથી ભુલું છે, તે દેખાતાં હોય છતાં તેમાં સત્યતા આવે નહિ ને તેમાં સત્યતા ન આવી તો પછી તેમાં “આ હું અમુક” એવી આત્મના પણ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થશે? પોતે અપરાધ આત્મા છે, તે પરાધ કેમ થશે? આ પ્રમાણે ભેદભાન કદી પણ ઉત્પન્ન થાય નહિ, એ જ દંડતર સ્થિતિ છે. એવી દંડતર સ્થિતિ થવા માટે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વૃત્તિના અભ્યાસથી સંશય મૂળમાંથી જાય છે માટે અમે જેવો અભ્યાસ કહીએ તેવો કરીને દંડ અપરાધનો અનુભવ લે.

હે શબ્દત! પહેલેથી જે નિરૂપણ થયું તેનો વિચાર કર. તને સંશય ન રહે એવું નિઃસંશય નિરૂપણ થયેલું છે. વળી અભ્યાસ દ્વારા તને નિઃસંશય પ્રજ્ઞાત્મા પણ લેટાડયો અને તે વચમાં પ્રશ્ન કર્યાં તે સર્વનું સમાધાન કર્યું. વળી સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ સ્વપ્ન કરી દીધા. હવે તારા એક પ્રશ્ન રહેલો છે, તેની તને સ્મૃતિ નથી, પણ મને તે યાદ છે પ્રશ્નમાં બાબત એ હતી કે:-દેહાદિક પ્રથમ પ્રમાણે જેમ છે તેમ રહેવા દો. તેમાં જરા પણ આત્મતા આવે નહિ અને પોતાનું પ્રજ્ઞત્વ દંડ થાય. આમાં તારી મતલબ એ છે કે દેહબુદ્ધિ બળે નહિ ને પોતાની પ્રજ્ઞાત્મતા દંડ કરવી? તે જ નિરૂપણ કરવાનો હવે સમય છે, તેથી શ્રદ્ધાળુ સાધકે પોતાના આત્માની અપરાધતા દંડ કરવી, અને તે માટે વૃત્તિનો અભ્યાસ કરું છું; જેથી દેહબુદ્ધિ સમૂળી જશે અને પોતાને-પોતાની આત્મતા દંડ થશે. બીજામાં આત્મતા મૂલવતી નથી અને આત્મામાં પરાધતા આવતી નથી. તે જ અભ્યાસ હવે કરું છું.

વૃત્તિનો અભ્યાસ

અભ્યાસ એટલે મગ્નુ-નિર્મુખ ઉપાસના, કેવળ વિચારથી અપરાધ આત્માને બાંધે અને લયસાક્ષીને બાંધ્યા પછી એકરૂપ નિઃસંશય અદ્વૈત પરમાત્માને પામે એવા અધિકારી યોગ્ય. માટે મંદ બુદ્ધિવાળા

સાધકે વિચારથી અને અભ્યાસથી લયસાક્ષીને બાંધવો અને તે દંડ કરવા માટે વૃત્તિને ખલવી. (વારંવાર આવૃત્તિ કરવાની ટેવ પાડવી-તાલીમ આપવી.) એનું નામ જ ઉપાસના. શબ્દત, બા, તું એ ઉપાસના કર, એમ પહેલાં તને ઉપાસના-અભ્યાસ કહેલ છે. ઉપાસના અને અભ્યાસ, એ બંને પણ એકરૂપ છે. માટે સાધકે અભ્યાસરૂપી ઉપાસના, આ નિરૂપણ સાંભળીને દંડ કરવી.

શ્રદ્ધાલુર્ગ્જ્ઞતાંસ્વસ્ય ચિંતયેત્ બુદ્ધિવૃત્તિભિઃ ॥

વાક્યવૃત્ત્યાયથાગમવા જ્ઞાત્વાત્વચ્ચસ્યતાં સદા ॥ ૧૬

શ્રદ્ધાળુ સાધકે પોતાની પ્રજ્ઞાત્મતા અલગ કરેલી છે અને લયસાક્ષીની તેને પ્રતીતિ થયેલી છે. તે જ પ્રતીતિનું બુદ્ધિ-વૃત્તિ દ્વારા સ્મરણ કરવું તેને જ વાક્યવૃત્તિ કહે છે. આ વાક્યવૃત્તિથી યથાશક્તિ અનુકર્યે બાંધીને અભ્યાસ કરવો.

શ્રદ્ધાલુર્ગ્જ્ઞતાંસ્વસ્ય ॥

પોતાની પ્રજ્ઞાત્મતા જો કે અપરાધ બાંધી છે, પણ તે દંડ અપરાધતા થઈ નથી. કારણકે, સંશય સમૂળે ગયો નથી, તેથી વૃત્તિ ક્ષણભર પ્રજ્ઞાતા સ્મરે, ક્ષણભર અહંપ્રજ્ઞા લયસાક્ષીનો અનુભવ યાદ કરે અને ક્ષણમાં ‘હું દેહ’ એમ સ્મરણ કરે છે. તેમ જ સ્ફૂર્તિથી લઈને દેહ પર્યાંત મિથ્યા જ્ઞાસ બત્રીસ તત્ત્વોનું વિવેચન કરેલું છે, છતાં પણ તે નામરૂપમાં પુનઃ સત્યતાનો ભાવ કરી બેસે છે.

શિષ્ય-અનાત્મા સમજીને જેનો ત્યાગ કર્યો તેને ‘હું’ માનીને અહં છૂંડે શી રીતે? અને વિચારથી મિથ્યા સમજીને જે છાડ્યાં, તેમાં સત્યતા આવે કઈ રીતે?

ગુરુ-દેહનો વ્યાપાર થયે ત્યારે બુદ્ધિવૃત્તિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષય અહં છૂંડે કરશે, તે વખતે ત્યાં કંઈક દેહમાં અહંતા ઉત્પન્ન થશે, ને તેથી સર્વમાં સત્યતા આવશે. જરા પુરુષકાર્ય થયે તો ચંદન લાગશે કે, આ મેં સારું કામ કર્યું. અને કંઈક પાપકામક કાર્ય થયે તો ચંદન એમ લાગશે કે, આ મેં ખરાબ કામ કર્યું. બસ, એ જ પોતાની પ્રજ્ઞાત્મતા બેંધીને દેહબુદ્ધિ

લીધી. એ વાત તો જવા દો, પણ જેને વૃત્તિનો અભ્યાસ છે, તેને પણ એમ ગુમખો ઉત્થાન થાય છે. નવો-સવો અભ્યાસી હોય, તેને તો વિશેષ ઉત્થાન થાય છે; તેથી દેહના વ્યાપાર દરમ્યાન તે પાપપુણ્યનો કર્તા હું જ છું એમ માને છે, અને જે કયું તે મારે જરૂર ભોગવવું પડશે, તેમાં છૂટકો જ નથી; એવો કર્તા ભોક્તા-પણનો જે સંચય છે તે જરૂર જન્મમરણમાં નાખશે. પ્રકૃત જાણના પાત્રી પણ અજ્ઞાનનો પાશ સહજમાં તૂટતો નથી. જે ગુમખાથી અહંતા લેશે, તેને પણ તે અહંતા જન્મ-મરણમાં નાખશે. આ પ્રમાણે ગુમ અથવા પ્રગટ અહંતા ઉત્પન્ન થઈ, તો તે પ્રકૃત જાણના પાત્રી પણ મિથ્યા પદાર્થમાં સત્યતા લાવીને નામરૂપનો ભેદ ઉત્પન્ન કરશે. વૃત્તિનો અભ્યાસ નહિ થવાને લીધે એ પ્રમાણે વિશેષના ધા પડે છે, માટે સાધકે, અને કહીએ તેવો અભ્યાસ કરવો ભેધ એ.

ચિંતયેત્ વુદ્ધિવૃત્તિમિ ॥

લયચાત્રીની કુશ્કિંપી અજ્ઞાતમા, જે સર્વ સવિકલ્પથી વિદક્ષણ છે, તેનું જ, બૃહ્યા વિના, એકતાન બુદ્ધિવૃત્તિથી ચિંતન કરવું.

વૃત્તિની અથવા મનબુદ્ધિરૂપ ઉપાધિની ગમે તે અવસ્થા હોય, પરંતુ પોતાની અજ્ઞાતમા કદી પણ ભૂલવી નહિ. મનબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ ન હોય, ને એકલી નિર્વિકલ્પ વૃત્તિ હોઈ, ત્યારે, 'તે વૃત્તિને જાણનારો હું આત્મા છું', અને વૃત્તિ મિથ્યા છે' એવું સ્મરણ કરવું. મનબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે અંતરમાં મનરૂપ સ્વપ્ન ઉત્પન્ન થશે. તે સ્વપ્ન સારું હોય કે પરાયણ હોય પણ હું આત્મા છું, એ સ્મરણ ભૂલવું નહિ. હું સાક્ષી અજ્ઞાતમા ખરો છું; મારાથી છુટાં મન-બુદ્ધિ, કે તૃતીયવૃત્તિ તથા આભાસ (જય) દેખાય છે, પરંતુ તે સ્વપ્ન-સર્વ પ્રમાણે મિથ્યા છે. પ્રારબ્ધના ભોગ પ્રમાણે મનબુદ્ધિ ભીડીને દ્વિત્યો દ્વારા વિષય ચટુષ્ક કરે ત્યારે જે શુભ-અશુભ પને તે મનમાં ન લાવતાં પોતાનું સ્મરણ રાખવું.

વૃત્તિ, મન-બુદ્ધિ, પ્રાણ, દ્વિત્યો અને ગોલક સહિત સ્થૂલ દેહ, તથા સપ્ત-રૂપશાદિ ત્રિપદ, એ સર્વ નામરૂપની, અધિષ્ઠાનથી અલગ સત્તા

નથી; માટે જે છે તે, અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય-રૂપથી એકલો અજ્ઞ જ છે. ગમે તે થાય, પણ એ પોતાનું અન્ય ભૂલવું જ નહિ. ખટું ભોતાં પ્રથમ નામરૂપ થયાં જ નથી; છતાં તે અત્યારે ભાસ્યાં, તેથી તે છે, એમ માનવું નહિ. મન-બુદ્ધિ દ્વિત્યો-ચાદિની જાતૃત, સ્વપ્ન કે સુષુપ્તિ અથવા બ્રહ્મ-રૂપારૂપ પ્રવૃત્તિ અને અત્યુષ્મતારૂપ નિવૃત્તિ ઇત્યાદિ ગમે તે અવસ્થા હોય, પરંતુ તે મિથ્યા અને મારી અજ્ઞાતમા સત્ય છે, એ કદી પણ ભૂલવું નહિ.

દેહ અતિ મુખથી મુખી હો કે અતિ દુઃખ-થી દુઃખી હો, અથવા જેમ્ને મરણ ભલે થાય, પણ પોતાનું વિસ્મરણ પડ્યા દેવું નહિ. કાળુવારે જો વિસ્મરણ થાય તો બળાકારથી પોતાનું સ્મરણ કરવું, અને કાળુભર વિસ્મરણ થતાં ચિત્તમાં એમ લાગે કે, અરે! આ કેવડા મોટા ઘાત થયો! વૃત્તિએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવી કે, જો મને અર્ધ-નિમિષ પણ વિસ્મરણ થશે તો ગુરુની હાલ્યા કરવા સમાન પાપ લાગશે! તેમજ અનેક અજ્ઞાતમા કરવા લેવું થશે! માટે ગુરુની પ્રાર્થના કરીને કહેવું કે, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે આપની ટૂંકાથી સિદ્ધ થાઓ. અર્ધનિમિષ વિસ્મરણ થશે તો ગુરુકંત્યાનું પાપ લાગવાનું છે, એટલા માટે બચભીત થઈને પ્રાર્થના કરી, પોતાને સ્મરતા જ રહેવું. આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ અને આત્મસ્મૃતિ ગમે તે અવસ્થામાં એકતાનતા રાખવી. સવારમાં જાગ્યા ત્યાંથી તે રાતના ગાક નિદ્રા લાગે ત્યાં મુખી પોતાની વિસ્મૃતિ થયા દેવી નહિ. જાગૃતમાં કે સ્વપ્નમાં અવિસ્મર-અખંડ સ્વરૂપસ્મૃતિ હશે તો મુગ્ધિમાં પણ તે જ સ્મરણ રહેશે. એ અખંડ સ્મૃતિનું રૂપ છે.

મુગ્ધિમાં સામાન્ય એકરૂપ નિર્વિકલ્પ વિના બીજો ભાવ નથી. કલિપ્ત અજ્ઞાન હવું તે સ્મૃતિના અભ્યાસથી નષ્ટ થઈ ગયું.

એ પ્રમાણે જાગૃત, સ્વપ્ન, મુગ્ધિ, સમાધિ, મૃત્યુ, મૂર્ચ્છા, કે ગમે તે આધિ-બ્યાધિ હો, પરંતુ એ સર્વ અવસ્થામાં કદી પણ અજ્ઞાતમાની નિરસ્મૃતિ

પડવા દેવી નહિ. એવા આત્માના અનુસંધાનનું સંતમહાત્માએ ઉપાસના નામ દર્શાવ્યું છે. જે ઉપાસનામાં ઉપાસ્ય ઉપાસક એવો ભેદ કહ્યાનું પણ નથી, એવી ઉપાસના સગુણ અને નિર્ગુણ, એમ બે પ્રકારની છે. વાક્યવૃત્તિથી જ્ઞાનસ્વરૂપ લય-સાક્ષીને પૂર્ણ રીતે જાણવો. અને કાયમ યથાશક્તિ તે જ સ્મરણરૂપ અનુસંધાનનો અભ્યાસ કરવો. ‘યથાશક્તિ’ કહેવાથી ડોઢ એમ માનશે કે, જેટલું સમજાય તેટલું જ જાણીને સ્વસ્થ રહેવું. પણ તેનો એવો અર્થ નથી યથાર્થ જાણ્યા વિના સમાધાન થતું નથી, માટે અભ્યાસથી અને વિચારથી પૂરેપૂરું જાણવું જોઈએ. ‘યથા’ એટલે જેવો હોય તેવો સાક્ષી જાણવો જોઈએ. અને ‘શક્તિ’ એટલે સામર્થ્ય. તે સામર્થ્યથી અભ્યાસમાં જે અસાધ્ય હોય તે પણ સાધવું. એ લયસાક્ષી જ્ઞાન, સામર્થ્ય-રહિત મામૂલી સાધકના અનુભવમાં આવતું નથી જેની તીવ્ર યુદ્ધિ હશે તે જ વિચારથી લયસાક્ષીને જાણવો પહેલાં મંત્ર યુદ્ધિ હોય, પણ તે અભ્યાસ કરે ત્યારે યુદ્ધિ તીવ્ર થવાથી, તે યુદ્ધિના સામર્થ્ય વડે લયસાક્ષીને જાણવો માટે એવા યુદ્ધિના સામર્થ્યથી લયસાક્ષી, જેવો છે તેવો પૂર્ણ રીતે જાણીને પછી અભ્યાસ વધારવો, દહતા કરવી. હવે જેને વાક્યવૃત્તિ કહે છે, તે વાક્યવૃત્તિ, પહેલેથી થયેલા નિરૂપણના સારાંશનો વિચાર કરીને આવી છે તેનો થોડોક અનુભવ ફરીથી કહું છું.

વાક્યવૃત્તિનો અનુભવ.

વેદાન્તનો મુખ્ય વિષય અદ્વિતીય પ્રત્યગાત્મા પ્રજ્ઞા છે. આર વેદનાં આર મહાવાક્યો એ જ અર્થ, નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે સામવેદનું મહાવાક્ય, શ્રી ગુરુ શિષ્યને કહે છે કે, તે તું છે, એ સાધકે શ્રવણ-મનનથી અનુભવમાં લાવવાનું છે. પ્રભુ અવસ્થા અને જાત્રીસ તરવેને જાણનારી જે ચેતનજ્યોત્સના, તે જ પ્રજ્ઞાનપ્રજ્ઞા, એમ જગદેન્દ્રનું મહાવાક્ય કહે છે. અહંકાર આદિ જાત્રીસનો નિષેધ કરીને પછી જે રહે તે, પોતે પ્રજ્ઞા છે એવો અનુભવ લેવો, એમ યનુવેદનું મહાવાક્ય કહે છે. વિચારથી અને અભ્યાસથી વૃત્તિનો લય કરીને સ્વપ્રકાશ અપ-રોધ સાક્ષીનો અનુભવ લેવો, એમ અધર્વવેદનું ‘અયમ્ આત્મા’ એ મહાવાક્ય કહે છે.

એવાં આર મહાવાક્યો, પરમાર્થના મુખ્ય વિષયરૂપ, વેદાન્તપ્રતિપાદિત એક પ્રજ્ઞાને જ દેખાડનારાં છે. તે સિવાય પુષ્કળ નિરૂપણ થયા તે, આ અર્થ સાધવાનાં સાહિત્યો છે. આ વિષય ખરો છે, એમ માતાવવા માટે અનેક સુક્રિત-દૃષ્ટાન્ત આપ્યાં. માટે ગુરુ અને શાસ્ત્રના વિચારથી શ્રવણ-મનનયુક્ત યત્નને દહ અનુભવ કરવો. સાધકે યથારીતિ અભ્યાસથી ગમે તે અવસ્થામાં યુદ્ધિની શક્તિથી એકતાન અનુભવ લેવો. સાધક, સ્ફુર્તિથી લઈને તૃણ પર્યંત નામરૂપાદિ સર્વ સંવિકલ્પનો ત્યાગ કરે, અને કેવળ નિર્વિકલ્પ એક સચ્ચિદાનંદ અહંપ્રજ્ઞારૂપનું સ્મરણ કરે. સામાન્ય-વૃત્તિથી એ જ અહંણ કરે સ્મૃતિથી સચ્ચિદાનંદનો સ્વીકાર કરે. અથવા યુદ્ધિથી દહ નિશ્ચયમાં લાવીને વિશેષરૂપે સ્મરણ કરે અંત કરણમાં એકતાન સ્મરણ રાખવું એ તો યોગ્ય જ છે, પરંતુ વાણીથી પણ ‘અહં પ્રજ્ઞારિમ્’ એમ ઉચ્ચાર કરવો. વાક્યવૃત્તિ-વાણીમાં, યુદ્ધિમાં અને સામાન્ય વૃત્તિમાં કાયમ વાક્યાર્થનું મત (પ્રતિજ્ઞા) હોય તેને વાક્યવૃત્તિ નામની. સાધકે વાક્યવૃત્તિનું આવર્તન, સામાન્ય કે વિશેષ વૃત્તિથી અને વાણીના ઉચ્ચારથી કરવું. હે રવિદત્ત ! તું ભણે કોઈપણ રીતે સ્મરણ કર, પરંતુ ‘અહંપ્રજ્ઞારિમ્’ એ ભૂલ નહિ અને સર્વ પૂર્વવત હોય છતાં પણ નામરૂપ ઉત્પન્ન થવા દેવાં નહિ. તેને ધ્યાસ કહે છે. અને એ જ નિજ ધ્યાસ સમજવો. આ નિજ ધ્યાસરૂપ અભ્યાસ સાધકે કાયમ રાખવો. વધારે શું કહું ! માધકે વાણીથી પણ એ જ બજન કરવું. હે રવિદત્ત ! એ જ વચણ-નિર્ગુણ બે પ્રકારની ઉપાસના છે. તેમાં અને જ્ઞાનમાં થોડો પણ ફરક નથી.

અભેદભક્તિ-સાધકને ‘અહંપ્રજ્ઞારિમ્’નું અનુસંધાન એકતાન હોવું જોઈએ. ‘એ અમુક’ એવો ભેદ હોય નહિ એ જ અભેદભક્તિ.

નિર્ગુણ ઉપાસના-જામરૂપ ઉજાવ ન થતાં, સર્વ છે કે નથી એ ન સ્મરતાં, સચ્ચિદાનંદનાકાર એકરૂપતા એ જ નિર્ગુણ ઉપાસના.

સગુણ ઉપાસના-જાત્રીસ તરવે મિથ્યા છે એવું સ્મરણ, અને જરા પણ ભૂલ્યા વિના જાત્રીસમાં

અસ્થિત ધન છે એવી સ્મૃતિ એ સગુણ ઉપાસના. વ્યતિરેકથી દેતાની બ્રાન્તિને મૂળમાંથી કાઢીને લયસાક્ષીનો અનુભવ લેવો, એ સાધક માટે નિર્ગુણ-ઉપાસના છે. સદૃજ સર્વમાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય છે. ત્યાં નામરૂપ આદિ બીજી કંઈ નથી. એવું સ્મરણ કરવું એ સગુણ ઉપાસના. સર્વપણો શુણ્ણ હયાવીને જે રહ્યું તે અનિર્વાચ્ય બ્રહ્મ; માટે તેને નિર્ગુણ બ્રહ્મ કહે છે. એ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું સ્મરણ તે નિર્ગુણ ઉપાસના. શુણ્ણ અને રૂપાદિ, સર્વ હોવા છતાં તેને 'આ શુણ્ણરૂપ' એવું સ્મરણ નથી, પણ એક સમ્યક્ ધન છે એવો અનુભવ રહે છે, એ સશુણ્ણ ઉપાસના.

શુણ્ણ સહિત બ્રહ્મનું સ્મરણ કરવું તેને સશુણ્ણ ઉપાસના કહે છે. શુણ્ણનો ત્યાગ કરીને કેવળ બ્રહ્માત્માનો ધ્યાસ રહે એ નિર્ગુણ ઉપાસના. સશુણ્ણ અને નિર્ગુણ, એ ઉપાસનાના બે પ્રકાર અમરતા માન્યા છે. ખરું જોતાં એ એક જ ઉપાસના છે. કારણ કે તેમાં એકરૂપ અનેક અદ્વિતીય બ્રહ્મભાવ દેહ થાય છે.

ઉપાસના-કદી પણ બ્રહ્મનું વિસ્મરણ પડે નહિ, માટે તેને ઉપાસના કહે છે. ઉપાસનામાં દેવ અને ભક્ત, એવી ભિન્નતા કદી પણ પ્રાપ્ત થવી ન જોઈએ. મિથ્યા શુણ્ણ અને તત્ત્વો ઉત્પન્ન જ થયાં નથી, તો પછી સગુણ શી રીતે કહીએ? અને એ સર્વ ન હોવાને લીધે નિર્ગુણ શબ્દ પણ મુગજલ પ્રગણે નિષ્ફળ થયો. મુગજલ પડ્યું ત્યારે જ તે નથી, તો લોપાયા પછી નથી એમાં તો કહેવું જ શું? આ જગત ઉત્પન્ન થાયો કે નાશ પામો, પણ બ્રહ્મ તો એકરૂપ જેમનો તેમ જ છે. એ સર્વ નિરૂપણ પાછળ સવિસ્તાર કરેલું છે. તે સાધકે યથાયઃ અહંણ કરવું જોઈએ. મિથ્યા બચીસ તત્ત્વોમાં જતા પણ સત્યત્વ આવે નહિ. અને પોતાની બ્રહ્માત્મા કદી પણ મિથ્યાત્વ આવે નહિ. બ્રહ્માત્મામાં ભેદ લાગે નહિ. દેહાદિમાં હુંપણું આવે નહિ. એટલી જુતિનો સ્મરણરૂપ અભ્યાસ દેહ રહેવો જોઈએ. એ જ સ્મરણરૂપ સગુણ-નિર્ગુણ બે પ્રકારની ઉપાસના છે. આ ઉપાસનાથી વિસ્મરણ વિના સમ્યક્ત્વનું ધ્યાન

કરવું. આ ઉપાસનામાં નથી દ્યોય કે નથી ધ્યાતા. નથી સાધ્ય કે નથી સાધકતા. અને નથી ઉપાસ્ય કે નથી ઉપાસક. કાંઈ પણ ભેદ-લક્ષણ ન હોવાથી એકલા બ્રહ્મામાં બ્રહ્મ વિવક્ષે છે. સતરંગ અથવા નિસ્તરંગ સમુદ્ર તો એકરૂપ જ છે. બાન્ને સ્થિતિમાં એક જ પ્રકાર; સમુદ્ર સમુદ્રમાં જ વિલસિત છે. બ્રહ્માથી લઈને તુણ્ણ પર્યંત આ સર્વ જગત સચ્ચિદાનંદ સાગરમાં તરંગવત્ છે. તે ઉત્પન્ન થાયો કે લય પામો; પણ સમ્યક્ સાગર તો અખંડ એકરૂપ વિવક્ષે છે.

બ્રહ્માથી કીડી પર્યંત જંગમ અને આકાશથી તુણ્ણ પર્યંત સ્થાવર, એ બ્રહ્માત્મામાં, જેમ સોનામાં અલંકાર રહે છે તેમ રહે છે. જે બ્રહ્મ, તે જ આ કુટસ્થ આત્મા. અને કુટસ્થ આત્મા જ બક્ષ-પરમાત્મા છે. જડ અંચળ નામરૂપાદિ અનાત્મા મૂળથી જ નથી. કીડા પણ હું બ્રહ્માત્મા હું, અને વિષ્ણુ પણ હું બ્રહ્માત્મા. અધિક શું કહેવું? હું બ્રહ્માત્માથી એક તણુપણું પણ જુડું નથી. તણુ-ખડું પણ બ્રહ્માત્મા જ છે. પોતાનો દેહ, વિષ્ણુ, કીડા, આકાશ, તરૂંપણું આદિ સર્વ એકસમાન બ્રહ્માત્મા જ છે. બીજો ભાવ જ નથી. એવો એકરૂપ, પોતે-પોતામાં-પોતાનાપણાથી પરિપૂર્ણ, ઉપાસ્ય ઉપાસક વિનાનો ઉપાસિત છે. એ શાંદ અલેહ ભક્તિરૂપ ઉપાસના છે. એવી અલેહ ભક્તિની ઉપાસના જે જ્ઞાનસંપન્ન સાધકમાં હોય, તેને એ ઉપાસનારૂપ સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય એમાં તો કહેવું જ શું? તે પ્રથમથી જ સર્વપણા સાથે ખુદ બ્રહ્મ ચર્ચને વિચરે છે, માટે તેને બંધ-સાક્ષ જેવું કંઈ જ રહ્યું નહિ અને તેથી તેને સાધક પણ કહેવાય નહિ. તે સર્વાત્મા એકરૂપ અદ્વય છે. તેને સાધકરૂપે સ્મરણ કરતો હોય તો પણ તેને ધ્યાતા કે જ્ઞાતા પણ માનવો નહિ. આ અલેહ ઉપાસના જેવી બીજી કોઈ પણ ઉપાસના નથી, કે જે પૂર્ણ કૈવલ્ય પદને પ્રાપ્ત કરાવે. સર્વ પરિપૂર્ણ બ્રહ્માત્માને નહિ જાણતાં જ્ઞાન વિનાનું સાધક ધ્યાન કરવું એ ઉપાસના કેવળ નામમાત્ર છે. તેનાથી કેવલચુકિત પ્રાપ્ત થતી નથી. આમશું

વધારે શું કામ કરું? એ તો સાધકે નુપકીધી બાણી લેવું. સાકાર ધ્યાનાદિ ઉપાસના એકદેશી છે, માટે તે અપ્પ છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

જે સર્વાત્મ ભાવથી અનુગ્રિમ અદ્વૈતની ઉપાસના કરે છે તેને, આંખ ખંધ કરીને સ્થિર બેસવાની જરૂર નથી. તેને એકાંતની અને આસન-વિધિની જરૂર નથી. પ્રાણાયામ અને સમાધિની જરૂર નથી. ગળામાં માળાની જરૂર નથી. પુરતકની જરૂર નથી. પૂર્વ-ઉત્તર પ્રાણી મુહૂર્તની જરૂર નથી. કાશી આદિ પવિત્ર દેશની જરૂર નથી. સ્નાનાદિ બહુ ઉપકરણોની જરૂર નથી. કમંડપણ, ઉપોયજ, તાંબુલ વગેરેનું અંગ મતાનિયમની કે જપની જરૂર નથી. હવન, તર્પણ અને પુરસ્કારણની જરૂર નથી. વાણીના મીનની, મનની એકાગ્રતાની અને વૃત્તિના નિરોધની પણ જરૂર નથી. કોઈ પણ પ્રકારનું બંધન નથી. માત્ર ચાલતાં બોલતાં, ભાષણ કે લોજનાદિ ક્રિયા કરતી વખતે, જોવા-સાંભળવા અને ઊંઘવા વખતે પણ હું બ્રહ્મ છું એવું સ્મરણ અચૂક રહેવું જોઈએ.

શિષ્ય-આપે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે અન્ય પ્રવૃત્તિ કરવા મોંઝી ત્યારે વિસ્મરણ થશે જ.

ગુરુ-એવું કહી પણ બનવાનું નહિ. સંસ્કારથી સાધારણ સ્મરણ હેતું જ, તેના પર અભ્યાસથી બેવડું સ્મરણ થાય છે. તથાપિ અર્ધનિમિષ જો વિસ્મૃતિ થાય તો, તેથી ઘોઘો દોષ લાગતો નથી. કેમકે એ કોઈ જીવનમુક્તિનું મત નથી. જીવનમુક્તિનું મત બંધ થશે તો કળનો નાશ થશે, એવું આ મત નથી. અર્ધ નિમિષ વિસ્મૃતિ ધવાથી દેહની અહંતા આવતી નથી. દેહાભિમાન આવે એટલા વચ્ચેમાં અવકાશ જ જવા દેતો નથી. તુરત તે વખતે સાધકે ‘અહંબ્રહ્માસ્મિ’નું સ્મરણ કરે છે. દેહયુદ્ધિ લીધી ન હોય તો એકલું વિસ્મરણ બંધનકર્તા નથી. દેહ-યુદ્ધિ લીધી હોય તો માત્ર તે બંધન કરે છે. દેહ-યુદ્ધિ આવે ત્યાં સુધી તે સાધક ક્યમમાં અવકાશ જવા દેતો નથી ચાલવા-બોલવા અને સર્વ વ્યવહાર કરવા વખતે નામરૂપ છોડીને કાયમ બ્રહ્માત્માનું સ્મરણ કરવું. એથી મન-યુદ્ધિ પર બળાત્કાર કરવો

પડતો નથી, પણ તેને વારંવાર ઉદ્ધાસ થાય છે. જેમ કોઈ બહુધે બેલ જોવા વખતે શ્રમ લાગતો નથી, તેમ મન-યુદ્ધિને આ સ્મરણમાં ત્રાસ લાગતો નથી. રમવા વખતે બાલકના આનંદમાં જેમ વૃદ્ધિ જ થાય છે, તેમ વૃત્તિને સ્મરણથી અધિકાધિક સુખ જ લાગે છે. સ્મરણ કરવા માટે નિરોધ કરવાની જરૂર પડી હોત તો વૃત્તિને ત્રાસ આવ્યો હોત; પરંતુ આ સ્મરણમાં નિરોધ કરવો પડતો નથી તેથી વૃત્તિને ત્રાસ ન લાગતાં બેલકું તેનું લાડ વધે છે અને સુખનો સ્વાદ લાગે છે. ક્યારેક એકતાન તદાકાર થવું, ક્યારેક મનનરૂપ ચિંતન કરવું અને ક્યારેક તે સુખનું પરસ્પર સંભાષણ કરવું.

તચ્ચિત્તવં સત્કલ્પનમન્યોમ્યં તત્પ્રવોધનં ॥

પસલેક પરત્વં ચ શ્લોકાઽર્થસં વિતુર્લુપ્તાઃ ॥૧૭॥
તેનું જ સ્મરણરૂપ ચિંતન થાય, અધિકારી પણ સાધક-ને એ જ વાત કહે અથવા જ્ઞાનીઓ સાથે પરસ્પર એ જ વાતનું સંભાષણ કરે, કે જેનાથી જ્ઞાન વધે અને એ જ એકપરત્વ સમાધાન છે. સચિકલ્પ કે નિર્વિકલ્પ સમયે જેમાં જરાપણ ઉત્થાન નથી, એવો આ એક જ અભ્યાસ, પૂર્ણ જ્ઞાની બણે છે. મનનાત્મક ચિંતન સાધકને કેવી રીતે કરવાનું છે, તે હવે કહું છું. શ્રવણ કરીને તે રીતે જ મનનરૂપ અભ્યાસ સાધકે કરવો જોઈએ.

તચ્ચિત્તવં ॥

તત્ એટલે તે જ લયસાદી પરબ્રહ્મ, કે જે, વૃત્તિને તથા શબ્દને બ્રમ છોડીને અભ્યાસથી અપરોક્ષરૂપે અનુભવે છે, તે જ પુનઃ સ્ફુર્તિ જોડે ત્યારે નામરૂપ છોડીને માયાથી માંડીને તુલ્ય પર્યાંત સર્વની અદૃશ પરિપૂર્ણ દેગે અને તે જ અનુભૂત બ્રહ્મ સુદ પોતે ત્રિવિધ પ્રતીતિથી છે એ વાતનું સ્મરણ-ચિંતન સદા પ્રીતિપૂર્વક કરતો રહે.

શિષ્ય-(સહયુગની પ્રાર્થના કરીને) અહો, હે સહ-ગુરુનાથ! અમારા બોક્ષધ્વજ, ચિદ્ગાનમાં બંધ થઈ એવડા વધી ગયો છે. જેમાં જરા પણ અનર્થ રહ્યો નથી. ધન્ય ધન્ય, હું પરમાર્થનાં લાગ્યો ને વેદાન્તનો અર્થ પારખ્યો. અમને માયાદિના કિંચિત્ સંબંધ

રહી નથી, માટે મને ધન્ય અહા! શું વેદાન્ત શાસ્ત્ર! જેણે અજ્ઞાન સહિત સંશયનો નાશ કર્યો! અને સર્વનો આત્મા એ હું અનંત, તેને હું ભૂલી ગયો હતા તે એકાએક ભેટયો! જેને મનશુદ્ધિ બાણી શકતાં નથી અને જે દસ્ય ન હોવાથી હું પ્રજ્ઞાત્મા અને બાણી શકતાં નથી. અહા, હું કેવલ અને કેટલો પરિપૂર્ણ છું! હું સર્વજ્ઞ છું. તમામ વૃત્તિઓ સહિત સર્વને અદૃશ્યમણે હું બાળું છું, અને વૃત્તાલિને શૂન્યરૂપ લય પણ મારા પ્રકાશથી પ્રકાશે છે. તે જ હું સ્વયંપ્રકાશ અપેક્ષા, ન બાળતો સતો પ્રત્યક્ષ બાળું છું. એવા હું પ્રજ્ઞાત્માને બંધ નથી, તો મોક્ષ ક્યાં છે?

અનંત કંચો વીત્યા, પણ મને દૈત્યની વાર્તાએ સ્પર્શ કર્યો નથી. નિઃરૂપના અજ્ઞાનને લીધે મેં દેહ-લિમાન વ્યર્થ માધે લીધું હતું. સદ્ગુનાયે મારું નિઃરૂપ મને બતાવીને પ્રાપ્તિનો નાશ કર્યો. હવે હું મારા પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપને બાળું છું તેથી અજ્ઞાન મૂળમાંથી ગયું! અન્યથે આખું પ્રજ્ઞાંક શોધીએ તો પણ અજ્ઞાન મગવાનું નહિ. અરે, એ હતું જ નહિ તે ગયું કઈ રીતે? એ વિષે એકલું જ વ્યર્થ છે. અજ્ઞાન તો છે જ નહિ, તેમ આ પ્રજ્ઞાંકમાં હું એક પ્રજ્ઞાત્મા વિના નામરૂપાદિ બીજું કશું જ નથી. જેમાં ભેખાણે લેશ પણ નથી, એવો હું પ્રજ્ઞાત્મા સ્વયં પ્રગટ જ છું, અને જ્ઞાતપ્રાપ્ત સંપૂર્ણ અવસ્થાવ્યપ્ત છું. હું પરિપૂર્ણ પ્રગટ છું, છતાં મને કોઈ બાળતું નથી. નથી બાળતું તેથી કોઈએ મને દૂર કરી લીધો એવું પણ નથી. માટે નથી હું દોષાયો કે નથી પ્રગટ થયો. પણ આદિથી અંત સુધી પરિપૂર્ણ જેવો ને તેવો જ વ્યાપ્તો છું. ત્રણે કાળમાં અનંતરૂપથી અનંતપણમાં એકરૂપે ભરેલો છું.

ત્રિધા પરિચ્છેદ

દેશ પરિચ્છેદ-મેરૂ પર્વત કે જંગલોદીપમાં છે અથવા કાશી આદિ તીર્થોમાં છે અને બીજા દ્વીપમાં કે કુશામમાં નથી, એવો દેશ પરિચ્છેદ મારામાં નથી.

સાક્ષ પરિચ્છેદ-સત્યયુગમાં અથવા શીતકાળમાં કે પર્વણીના દિવસે પ્રગટેલો દેખાય અને કલિયુગમાં

ખત્રાળ દિવસ નષ્ટ થાય એવો કાલ પરિચ્છેદ મારે વિષે નથી.

વસ્તુ પરિચ્છેદ-કંઠમ પદાર્થમાં કે શંકરાદિના શરીરમાં કાચમ બેઠેલો રહે અને ખરાબ પદાર્થમાં કે કીડા આદિ પ્રાણીના શરીરમાં ન રહે, એવો વસ્તુપરિચ્છેદ પણ મારામાં નથી.

હું અનંત, સર્વ દેશસહિત પિંડ પ્રજ્ઞાંકમાં વ્યાપી રહ્યો છું. નાનામોટા પદાર્થમાં અને કોઈપણ કાળમાં હું વ્યાપક છું. અમુક એક પદાર્થ મારા વિનાનો ખાત્રી છે, એમ શોધીને ભેના જતાં એક અર્પુરેણું પણ ખાત્રી નથી. મારા વિના કોઈપણ દેશ ખાત્રી નથી. મારી સત્તા વિના કાળની એક ક્ષણ પણ વીટી શકતો નથી. એવો હું ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત, પરિપૂર્ણ, અનંત, એક ચેતનધન છું. મારા જેવો બીજો સંવિચિત્તનંદ છે જ નહિ.

ત્રિવિધ ભેદ

સત્ગતીય ભેદ-જીવ અને ધૃતિર ચેતનપણાને લીધે માત્ર જેવા દેખાય છે, પરંતુ એ તો મારાં પ્રતિબિંબ છે, તે મારા સમાન શી રીતે થાય? માટે માત્ર પર સત્ગતીય ભેદનો આશય થતો નથી.

વિગતીય ભેદ-હું એકલો જ એકપણે સચરાચરના આદિ અંત અને મધ્યમાં છું. મારાથી જુદા જડ-ચયગ્ર, બાને પદાર્થ સાચા નથી, માટે મારા પર વિગતીય ભેદનો આશય નથી.

સ્વગત ભેદ-માથાથી લઈને તૂણ પર્થત સર્વ મારાં જ અંગ છે. જગતરૂપે અનેક મારા પોશાક (શરીરો) દેખાય છે, પણ તે સ્વત્ત્વ સર્વવત્ ક્યાં જ નથી! માટે મારા પર સ્વગત ભેદનો આશય ધટતો નથી.

જન-ચયગ્ર સિંથ્યા છે, માટે સત્ગતીય ભેદ, જડ-ચયગ્ર સાચાં નથી માટે વિગતીય ભેદ અને માધાદિ હરિપાન થયાં જ નથી, માટે સ્વગત ભેદ પણ મારામાં નથી. હું ત્રણે ભેદથી રહિત આદિ-અંત અને મધ્યમાં ત્રણ પરિચ્છેદ વિના જ્ઞાતપ્રાપ્ત છું. કોઈને પણ મારો અંત લાગતો નથી, એવો હું પરિપૂર્ણ અનંત છું. હું વ્યાપ્ય વિના વ્યાપક છું. દસ્ય વિના દ્રશ્ય છું. અને સાદ્ય વિના સાક્ષી

હું. હું અમુક પ્રકારનો છું એમ કોઈ ગતાવી શકતું નથી. મને પરાક્ષ-અપરાક્ષ શબ્દ પણ લાગતો નથી; એવો હું અનિર્વાચ્ય છું.

માયાદિ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાઓ કે લય પામે; તેનો મારી સાથે સંબંધ નથી હું આદિ, અંત અને મધ્યમાં પૂર્ણ છું. હું સચ્ચિદાનંદ સાગર છું. જળ ઉપર જેમ તરંગ ભાસે, તેમ માયાદિ સર્વપદાર્થ મારા પર ભાસે છે તેના ઉદ્ભવ અને લય સાથે મારો ઉદ્ભવ કે લય થતો નથી. મારા પર માયારૂપી મેઘ, જગતરૂપી પાણીની વર્ષા કરે છે. તેની અતિવૃદ્ધિથી કે અનાવૃદ્ધિથી અને કાંઈપણ હાનિ-લાભ થતો નથી. માટે આ જગત ઉત્પન્ન થાઓ કે નાશ પામે; અથવા ભંડેને, તેનું ગમે તેમ થાય, પણ હું પ્રજ્ઞાત્મા, અખંડ, જેવો ને તેવો જ મોજૂદ છું. હું એકરૂપ પોતે પોતામાં વિલસી રહ્યો છું. માટે સ્મરણ થાય ત્યારે અથવા સ્મરણ ન થાય ત્યારે, ગમે તે અવસ્થામાં અને ગમે તે પ્રસંગમાં હું છું ને છું જ. આંખ બંધ હોય કે ખુલ્લી હોય ત્યારે અંદર-બહાર જે પૂર્ણ ભરેલો છે તે હું, શબ્દ સાલગતી વખતે અને ન સાંભળવા ટાલે પણ મારામાં હું વિલસી રહ્યો છું. ઘરા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા થાય ત્યારે અને ન થાય ત્યારે પણ હું મારામાં જ વિલસું છું. ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા ન થાય ત્યારે તો પ્રજ્ઞ, પ્રજ્ઞમાં સહજ જ છે પરંતુ ક્રિયા થાય ત્યારે પણ પ્રજ્ઞ પ્રજ્ઞમાં છે.

મન-બુદ્ધિ આદિ સર્વ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પ્રજ્ઞરૂપે હું ડોકું છું. જ્યાંલા સહિત અગ્નિ પ્રત્યક્ષિત થાય છે ત્યારે જેમ જ્યાંલા અને અગ્નિ, એકરૂપ હોય છે, તેમ મનબુદ્ધિ ઊપજે છે ત્યારે અલોકરૂપમાં પ્રજ્ઞ જ છે અને મનબુદ્ધિનો લોપ થાય છે ત્યારે પણ તે જ નિર્નિકાર પરબ્રહ્મ છે. જેવો જ્યાંલા રહિત ગાઈપત્ય અગ્નિ, તેવો સ્વયં-જ્યોતિ હું પ્રજ્ઞ, પોતામાં પોતે એકલો છું. વૃત્તિ લડીને પસાર કે નષ્ટ થાઓ, પણ ત્રણે કાળમાં મારી એકાત્મતા છે. એ પ્રમાણે વૃત્તિ, મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણાદિ સમુદાય ઉત્પન્ન થઈને પોતપોતાનો વેપાર કરે છે ત્યારે પણ પ્રજ્ઞને દ્વૈતભાવ સ્પર્શ કરતો નથી.

વૃત્તાદિ સમુદાય જ્યારે જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ તે મિથ્યા ભૂત છે. નામરૂપ છે જ નહિ. માત્ર હું જ એક પૂર્ણ પ્રજ્ઞ છું. પછી સહજ જ તેનો ઉદ્ભવ અને લય સરખો. અર્થાત્ ઉદ્ભવકાળે અને લયકાળે હું જ એકલો છું. દ્વૈત છે જ નહિ. હું પ્રજ્ઞ એટલો ઘન-ડાટ છું કે, મારામાં પ્રવેશ કરવા સારુ એક અણુ માત્ર દ્વૈતને માટે માર્ગ નથી. નામરૂપ સર્વ કેવળ મારા પર મિથ્યા ભાસે છે. હું આદિ, મધ્ય, અંતમાં પરિપૂર્ણ હોવા છતાં મારા પર અજ્ઞાનના એવા ઘા પડ્યા કે, જેથી હું શુભ થયા જેવો હવે તે સફળરૂપી કૃપાથી હું મને મળ્યો! હવે હું કેવડા અને કેટલો વ્યાપક છું, તે મને મારો અંત માલુમ પડતો નથી. અહો, આ કેવું આશ્ચર્ય! હું એટલો અનંત હોવા છતાં ચરીર જેવડા થઈને બેઠો હવે! એ અજ્ઞાનને હું ગળા નીચે ઉતારી ગયો, ને એકલો થઈને રહ્યો છું. આ પ્રમાણે પહેલાંની સંકુચિતતા સંભારીને અત્યારે થયેલા જ્ઞાનથી હું ડેહું છું. લેહના સંતાપથી હું ઝુકારી ગયો હવે, તેથી નિર્વજ્જ થઈને લાંબા સાદે રહતો હવે, હવે હું મારા અનંત સ્વરૂપમાં પૂર્ણ છું એમ ભણવાથી મને હમવું આવે છે. અહો, હું સફળરૂપી કૃપાથી ધન્ય થયો. ભવસિન્ધુને એક ધપ્પડ મારીને ઉઠાવી દીધો! હવે માયા સહિત સર્વ પ્રજ્ઞાંકનો મારી વૃત્તિમંત્રી લોપ થઈ ગયો! વિદ્યા-અવિદ્યાને હું ગળે ઉતારીને બેઠો, તેથી તેમા પહેલાં પ્રતિબિંબ મારામાં મળી ગયાં! વિદ્યા-અવિદ્યા શુભ અને ઇશ્વર, તથા તે સિવાય રહેલાં સર્વ તત્ત્વો નિઃસ્તત્ત્વ છે. તે ભલે ઉત્પન્ન થાઓ કે લય પામે, પણ દ્વૈતરહિત હું એકલો સર્વમાં સર્વનો આત્મા એકરૂપ છું. એવા સર્વરૂપ મને, મારા નમસ્કાર છે. ધન્ય છે શાસ્ત્ર, ધન્ય વિચાર, ધન્ય હું, ધન્ય સફળરૂપ, ધન્ય ધન્ય નિશ્ચય અને ધન્ય સમાધાન. અહો, કેવું હતું, ને કેવું થઈ ગયું! જે કદી ભણ્યું કે સાંભળ્યું ન હતું તે મારા સફળરૂપે એકાએક કંઈનું કંઈ કરી દીધું! દેવપણુ એવા માટે ગયો, ત્યાં હું જ દેવનો દેવ થઈને બેઠો! પછી દેવપણુને ત્યાગ કરીને હું અનિર્વાચ્ય સહજ રહેલો છું. બીજા લોકો

દેવ-દેવ કરતા અમઘા દુઃખી થાય છે, અને દેવ વૈકુંઠમાં હશે કે દેવાસમાં હશે એમ માનીને તેને મળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ તે દેવ એકદેશી નથી. માયાનો આ મિથ્યા સ્વભાવ, લોકોને ઠગે છે. એઓ અજ્ઞાની પ્રભિત થયા છે, તેને કદી જ્ઞાનનો લેશ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. અરે, બીજાને ઉપદેશ કરવાની ખેંચે શી ગરજ છે? અને મારા સંસ્કૃત્તોને યથાર્થ જે શુભ હતું તે દીધું છે.

હું મારામાં પૂર્ણ છું. હવે મને દ્વેષ કયાંય મરવતું નથી. હું ત્રણે કાળમાં અધિક-ઓછે ન થતાં જેમના તેમ સહજ છું. અનંત પ્રસંગ મારા પૈટમાં છે. મારામાં સર્વની સ્થિતિ છે. અને સર્વમાં નિર્વિકાર રૂપથી હું જ ભરેલો છું. આ પ્રમાણે હું અદ્વૈતપણથી એકલો, સમર્પિતરૂપે સર્વાત્મા, પોતે પોતાને ન અનુભવતાં અનુભાવ્યરૂપે રહેલો છું. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારથી જે જે પ્રસંગે જેમ જેમ આઠ આવે તેમ તેમ ભૂલ્યા વિના ચિંતન કરવું. બૈકલ્યને કદી પણ ભંગ ન થાય અને નામરૂપને લેઈ ઊઠવે ન ભેડે. પછી જેમ યાદ આવે તેમ પોતાની પ્રજ્ઞતા ઠેક કરવા માટે ચિંતન કરવું. જ્ઞાનીઓને એવો પ્રકાર સહજ હોય છે. એ જ સહજ સ્થિતિ છે. પરંતુ સાધકને આ કહેલી પ્રજ્ઞ-ચિન્તાનિકા બગાડકારે કરવી ભેડે. અહીં પ્રજ્ઞ-ચિન્તાનિકા ટૂંકામાં કહી છે. સાધકે એ પ્રજ્ઞચિન્તાનિકા અવશ્ય કરવી ભેડે.

તત્ત્વકથનં

શિષ્ય-એ પ્રજ્ઞચિન્તાનિકા તો વિના ભાલ્યે બની શકે એમ છે. ભાલીને તો બની શકે નહિ.

ગુરુ-પ્રસંગ પર અનેક પ્રકારનો વ્યાપાર થતો હોય ત્યારે કોઈ સાથે ભાલવું પડે તો ત્યાં ઉપર કહેલું ચિંતન શી રીતે કરવું તે કહ્યું છે. આપણને ભાલવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પ્રજ્ઞચિંતનમાંની વાત કહેવી. દ્વૈતભાવ ઉત્પન્ન ન થાય અને પ્રજ્ઞાપ્રત્યા ન ભુલાય એ રીતે સ્મરણુ રાખવું. અનેક પ્રકારનાં દૃષ્ટાન્ત સુક્ષ્મ અને દ્વૈતતા સમર્થનથી પ્રજ્ઞા અને આત્મા એક જ છે, એ જ સાધકને કહેવું; અને સાધુઓને પ્રજ્ઞાનુભવનો સંતોષ થાય એવા પ્રકારથી દૃષ્ટાન્તની

ચોજના તથા સુતિ-અનુભવની યોગ્ય રચના કરવી. કથાર્થ અને કોઈ પણ પ્રકારે દ્વૈત ઉત્પન્ન થાય નહિ અને પ્રજ્ઞાત્માની દૃઢતા વધે એવી રીતે દૃષ્ટાન્ત-સુક્ષ્મ ભાલવું અને અન્ય દ્વૈગટ ભાલવાનો ત્યાગ કરવો. દૃષ્ટાન્ત માટે પ્રજ્ઞાંક શોધવું. વજ્રાના સાહિ-ત્વનો કોઈ પણ રીતે ભંગ ન થાય અને ભાલવામાં વિરોધ પણ આવવો ન ભેડે. પહેલાં એક ભાલેલ અને પછી બીજો વખતે તે ભાલવાનો નિષેધ કરવો; એવી રીતે ભાલવું નહિ. નિરૂપણની પૂર્વાપર એક-રૂપતા રાખવી. જે નિરૂપણથી સાધકને અધિકાધિક સમાધાન થાય અને પૂર્વ જ્ઞાનીને સંતોષ થાય એવી રીતે યથાર્થ ભાલવું ભેડે.

શિષ્ય-સાધક અથવા જ્ઞાની પાસે ભાલવાનું થાય ત્યારે તો પ્રજ્ઞાનુભવ કહેવો; પણ અજ્ઞાની સાથે ભાલવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે કેવી રીતે ભાલવું?

ગુરુ-અજ્ઞાની સાથે ભાલવાનો પ્રસંગ પડે ત્યારે પ્રાસ્તાવિક કથન કરવું અથવા તારાંશથી પ્રજ્ઞાજ્ઞાન કહીએ તો આવે. તેનાથી એ ભાલેલું શક્ય થવાનું નહિ. તેથી કહેલું નિરૂપણ વ્યર્થ જશે, પરંતુ ભાલવાથી આપણું પોતાનું સમાધાન ભેડવું થશે. અજ્ઞાની સાથે ભાલવું પડે તો રૂપકથી ચર્ચા કરીને ભાલવું પણ પ્રજ્ઞાની યથાર્થ સ્થિતિ વિષે ભાલવું નહિ. તેને કહ્યું સમજવું નથી ને આપણો અનુભવ ઊઠગે છે. માટે સુખ્ય એટલું જ કરવું કે ગમે તે પ્રસંગમાં આપણું એકથ અભંગ રહે અજ્ઞાની સાથે ખાસ વેદાન્તના નિરૂપણ વિષે સંવાદ કરવો જ નહિ. તેના પૂરતું તેટલું જ ભાલીને માત્ર રૂપ રહેવું. સુખ્ય જ્ઞાનીને અથવા સાધકને યથાર્થ સ્વાનુભવ કહેવો. મુશુકને પ્રગોધ-શક્તિના બળથી ઉપદેશ કરવો. સુખ્ય અનુભવનો સંત મળે તો તો સૌથી યોદ્ધા એકાંત છે. તેની સાથે નિ શકેપણથી, શુભ રાખવા જેવું હોય તે પણ ભાલવું અન્યોન્ય તત્ત્વબોધન ॥ અથવા તેનું નિરૂપણ સાંભળવું, જેથી સમાધાન વધારે દૃઢ થાય એવું પરસ્પર પ્રગોધન કરવું. પ્રગોધન એટલે આપણો જે બોધ, તે પૂર્ણ રીતે ભેલકાવો ભેડે. અને તે ભેલકાવે એવો જ બન્ને પક્ષનો સંવાદ થવો ભેડે. આપણા કરતાં

તેમાં અપૂર્ણતા હોય તો બોધથી પૂર્ણતા કરી દેવી. બન્નેની સમાનતા હોય તો પરસ્પર તે પ્રમાણે ગોઠવું. તેનું સમાધાન આપણે અહય કરવું અને આપણું સમાધાન તેને કહેવું. તેની અપૂર્ણતા આપણે રહેવા દેવી નહિ અને આપણી અપૂર્ણતા તેના વડે રહેવા દેવી નહિ. જેમ બે દીવા સામસામા હોય તો નીચે રહેલા અંધારાને હટાવે છે, તેમ પરસ્પર એકબેકનાં શુભ ઉત્થાન નષ્ટ થાય છે.

જે આપણા કરતાં અધિક જ્ઞાની હોય, જેનું કદી પણ નિશ્ચયથી ઉત્થાન થતું ન હોય તેના સેવક થઈને સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી. આ પ્રમાણે પરસ્પર પ્રબોધનો સંવાદ રાતદિવસ થવાથી સુખ થાય છે અને ત્રણ કાળમાં પણ અખંડ એકરસથી ઉત્થાન ન થતાં વૃદ્ધિ જ થાય છે. આ પ્રમાણે એકલા ડોહાંએ ત્યારે ચિંતન કરવું, બીજાને મળે ત્યારે કથન કરવું અને જ્ઞાની કે સાધક મળે ત્યારે પ્રબોધનો પરસ્પર સંવાદ કરવો.

પતત્વેકપરત્વ ચ વ્રહ્માખ્યાસંવિદુર્વુષા ॥

આ પ્રમાણે નિશ્ચયાત્મક ચિન્તનરૂપ કથન થાય, તેને જ્ઞાની એકપરત્વ અભ્યાસ બાણે છે. સુસુક્ષ્મ અથવા સાધકને માટે સદા શ્રવણ-મનન અને એકરૂપ ચિંતનના અનુસંધાનથી અધિક બીજું કોઈ સાધન નથી. માટે એ જ સાધન, એ જ અભ્યાસ, એ જ યોગ, અને એ જ ધ્યાનનું બુદ્ધિને કદી પણ વિસ્મરણ થાય નહિ, એ જ એક પરત્વ છે.

સાધક ન્યારે એવો અભ્યાસ કરશે ત્યારે જ તે સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરશે. પૂર્ણજ્ઞાની આ અભ્યાસને માને છે. તે કહે છે કે, વાહ-વાહ, આ સાધકે બ્રહ્માભ્યાસનો આરંભ કર્યો છે, અને તે અપરોક્ષ બાણીને તત્ ચિંતનાદિ કરે છે, એ બહુ જ ઉત્તમ છે. સાધકને માટે એ સિવાય બીજું સાધન નથી. એના વડે જ તે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરશે. આ અભ્યાસ સિવાય નિરોધ કરવો વગેરે અનેક અભ્યાસ કષ્ટકારક છે જોગ જ્ઞાની માને છે. માટે તેવો અભ્યાસ કરવા વિષે જ્ઞાત્રી સંમત થતો નથી, ને અનુમોદન આપતો નથી. સ્મરણ-અભ્યાસની પ્રવૃત્તિને જ જ્ઞાની અને સાધક

એકપરત્વ અભ્યાસ કહે છે. જ્ઞાની અને સાધક સિવાય કર્મ કરનારને, ઉપાસકને તથા હઠયોગીને આ અભ્યાસ પ્રિય નથી; પરંતુ જે બ્રહ્માત્મસંયોગી જ્ઞાની છે તેને આ અભ્યાસ પ્રિય છે. જ્ઞાન, સંધ્યા અને યાગ ન થાય તો કર્મકંઠે સર્વ કરવું વ્યર્થ લાગે છે. ભજનપૂજન અને મૂર્તિનું ધ્યાન ન થવાથી ઉપાસકને આ અભ્યાસ અપ્રિય લાગે છે. મુદ્રાદિ સાધનો, પ્રાણાયામ, મૂળબંધ, ધારણા અને શુદ્ધિનો નિરોધ ન થાય તો, આ સ્મરણાભ્યાસ પરમ યોગ હોવા છતાં પણ હઠયોગીને પ્રિય લાગતો નથી. જ્ઞાનીને પ્રિય છે માટે તે સર્વ કર્મનો, ભજન, પૂજનનો અને મનશુદ્ધિના નિરોધની તમામ ખટ-પટનો ત્યાગ કરીને શ્રવણ-ચિંતન કરે છે. શ્રવણ, ચિંતન, કથન, ધ્યાન અને સદા એકરૂપ અનુસંધાનનો પૂર્ણ બ્રહ્માભ્યાસ જે સાધક કરે છે તે, જ્ઞાનીને પ્રિય લાગે છે.

હું ગવિદત્ત ! એવા અભ્યાસ સમક્ષ દેહબુદ્ધિ શી રીતે ટકી શકે ? પ્રત્યક્ષિત અગ્નિમાં જેમ કાપુસ-કાપુસ-પણથી રહી શકતું નથી, તેમ આ અભ્યાસથી દેહ-બુદ્ધિ રહી શકતી નથી. તે સમૂળી નાશ છે અને સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. દેહબુદ્ધિ કાઢવા માટે જગતમાં આ બ્રહ્મચિન્તનનિકા જેવી સ્પર્શ બીજી કોઈ વિદ્યા જ નથી. ત્રણ પ્રકારના અભિમાન સહિત મૂલાજ્ઞાનને આ બ્રહ્મચિન્તનનિકા ખાઈ નાશ છે, પછી સર્વ હોય તોપણ ઉત્થાન રહિત સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે. અજ્ઞાનીઓમાં જેવી દેહબુદ્ધિ દંઢ છે, તેવી જ્ઞાનીમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ દંઢ થશે એ જ જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠ છે.

દેહાત્મચિવત્ વ્રહ્માત્મચિ દાદેયં કૃતકૃત્યતા ॥

યદા તદાયં ત્રિયતાં મુક્તો નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥૧૮॥

‘દેહ જ હું છું.’ એવી સર્વને દંઢ દેહબુદ્ધિ થઈ છે, તેવી જ બ્રહ્માત્મ બુદ્ધિ ન્યારે દંઢ થશે ત્યારે જ કૃતકૃત્યતા થઈ એમ સમજવું. ઉત્થાન રહિત કૃતકૃત્યતા થયા પછી સરીરને ન્યારે મરવું હોય ત્યારે ભડે મરે, પણ તે પૂર્ણ જ્ઞાની જન્મમરણની સંસૃતિથી

અનુસંધાન, સદા એકતાન બાજે ત્યાંથી તે રાત્રે ઊઘમાં પડે ત્યાં સુધી અથવા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી સાધકે રાખવું જોઈએ. ક્યારેક મનન-રૂપ ચિંતન કરવું, ક્યારેક વાણીથી કથન થાય, એ સર્વમાં મુખ્ય હેતુ એ જ કે લય સાક્ષીનું વિસ્મરણ પડે નહિ. કેવળ ધ્યાયકાર વૃત્તિ કરવી. તે તદાકાર રૂપે જ ઊડીને પુનઃ લીન થાય અને બ્યારે યુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને બ્રહ્માત્માની યાદ આપવી. એવો સદૃશ છંદ લાગે છે ત્યારે પ્રથમના અધ્યાસ સહિત દેહયુદ્ધિ, કયાંય પણ ન રહેતાં રુમળી બન્ય છે, અને બ્રહ્મયુદ્ધિ દૃઢ થાય છે. જેમ જેમ બ્રહ્મયુદ્ધિ દૃઢ થાય છે, તેમ તેમ દેહ-યુદ્ધિ હટે છે. પૂર્ણ જ્ઞાતીની દેહયુદ્ધિ નિર્મૂળ થવાથી તેને રહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સાધકે તો સ્મરણનો અભ્યાસ જ કરવો જોઈએ. દેહાદિક હું નથી તો તેવું વર્તન હું શા માટે માથે લઉં? ગમે તે અવસ્થામાં તેવું ગમે તેવું વર્તન અલેને થાય! તેમાં મારું શું બન્ય છે? એવો નિશ્ચય એકસરખો કરતા રહેવું. તેમજ બ્રહ્માભ્યાસ પણ કાયમ એકસરખો જ કરતા રહેવું. બમીસ તત્ત્વોના સમુદાય સ્ફુરે તો તુરત બળપૂર્વક તેનો ત્યાગ કરવો. આ પ્રમાણે સ્મરણરૂપ અભ્યાસથી ત્રણ પ્રકારનું હું-પણું આપોઆપ નષ્ટ થાય છે. પછી જેવી દેહયુદ્ધિ દૃઢ થઈ હતી તેવી જ બ્રહ્મ-યુદ્ધિ દૃઢ થાય છે એ બધું એકદમ સાધી શકાતું નથી. ધીરે ધીરે સાધવું. પછી પોતાનો પૂર્વ સ્વભાવ છોડીને વિશ્વ, તેજસ, પ્રાણ નાશ પામે છે અને બ્રહ્માત્મા એકલો એક બાકી રહે છે. માટે સ્મરણરૂપ અભ્યાસ ન છેડતાં તત્ત્વચિંતાનિ એકપરત્વ અભ્યાસ કરવો. તેથી ત્રણ અભિમાન જશે ને બ્રહ્માત્મા શેષ રહેશે, એ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું; પણ કાયમ અનુસંધાન એકતાન કરવું જોઈએ; તે સિવાય ઉપર કહેલી વાત બની શકે તેમ નથી. અને દેહયુદ્ધિ ગયા વિના પારમાર્થિક સંપત્તિ મળતી નથી; માટે જેને ખરેખર તરવું હોય તેણે એવું અનુ-

સંધાન રાખવું. પછી દેહયુદ્ધિ જશે, બ્રહ્મયુદ્ધિ દૃઢ થશે અને ત્રણે અભિમાન ગળી જશે.

ત્રણે અભિમાનના નિરોપનાશની અવધિ 'હું અને મારું' એવા બે પ્રકારના અભિમાનોના ક્ષય, બ્રહ્માત્માના સ્મરણરૂપ અભ્યાસથી થાય છે. વિચારથી લયસાક્ષીનું જ્ઞાન થયું, તો પણ 'હું અને મારું' એકાએક નિર્મૂળ થતું નથી, અને હું બ્રહ્મ છું એમ સમજાયું તો પણ યુદ્ધવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈને દેહનું 'હું-પણું' લીધા વિના રહેતી નથી. વિક્ષેપ અને આવરણ ગયું તો પણ તેને આ શુસ અથવા પ્રગટ હુંપણું ઉત્પન્ન થાય છે. હું દેહ, એમ માન્યું કે તુરત આપોઆપ મારાપણું આવશે.

પ્રગટ હું-પણું—હું અમુક કુળનો, અમુક આશ્રમી, અમુક વર્ણનો અને અમુક ગામમાં રહેનારો છું એવા ઉદ્દગાર યુદ્ધિમાંથી બ્યારે નીકળે ત્યારે તે પ્રગટ હું-પણું સમજવું.

ગુપ્ત હું-પણું—પ્રગટપણે નહિ પણ અંતઃકરણમાં સદૃશ દેહ-ધન્દ્રિયાદિનું સુંકરપણું—સારાપણું લાગે તેને ગુપ્ત હુંપણું સમજવું.

શુસ કે પ્રગટ હું-પણું ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે બ્રહ્મયુદ્ધિનો નાશ થાય છે. પછી જે પહેલેથી ભેળું ક્યું હોય તેને મારું માને છે. મારાપણુંના પચ્ચ શુસ અને પ્રગટ, એવા બે પ્રકાર છે.

પ્રગટ મારાપણું—‘અમુક મારાં છે’ એવો પ્રગટ ઉદ્દગાર નીકળે તે પ્રગટ મારાપણું.

શુસ મારાપણું—કંઈ જુકસાન થતાં શુસ રીતે અંતઃકરણમાં અરેરાટી-કંકળાટ—કંટ થાય તે શુસ મારાપણું છે.

વિશ્વાભિમાન ગયાની નિરાની

શુસ અને પ્રગટ, હુંપણું તથા મારાપણું, લાંબા વખતના અભ્યાસથી નાશ પામે છે. એક બ્રહ્મ સિવાય બીજા તમામ પદાર્થ મિથ્યા છે, એમ વિવેચન

ધયેકું હોવાથી તે સર્વ પદાર્થો મિથ્યા નિષ્ક્રમ છે એવું સ્મરણમાં રાખવાથી મારાપણું બચ છે. વિદ્યે-પથી મારાપણું સ્ફુરતું થાય ત્યારે 'મિથ્યા' એમ બે પાઠ કરે છે તો, તુરત તે લય પામે છે, અને ફરી ઉત્પન્ન થાય છે! પરંતુ તે મારાપણું ફરીથી ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાં તેના મિથ્યાપણાનું સ્મરણ કરવું. એ રીતે મારાપણું મૂળમાંથી બચે ત્યાં સુધી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સ્મરણરૂપ અભ્યાસ કરવો.

મારાપણું મૂળમાંથી ગયાની નિશાની

અમૂલ્ય વસ્તુનો નાશ થાય તોપણ અંતઃકરણ કંઈક નથી. આંત દુઃખરૂપ હતું તે નાશ પામ્યું અને અતિ સુખદેનાર ઇન્દ્રપદ પ્રાપ્ત થયું પણ ગુસ્સે રીતે હર્ષ નહિ થતાં જેવું પહેલાં અંતઃકરણ હતું તેવું નિર્વિકાર છે. અતિ સુખ દેનારો પદાર્થ નાશ પામે ને અતિ દુઃખ દેનારો પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ગુસ્સે રીતે પણ અંતરમાં ખેદ ઉત્પન્ન થતો નથી. જેવી રીતે રસ્તે જતો મુસાફર કોઈ પરાયાને ઘેર ચોકાય ને ઘરવાળાનું ધન ચોરદોડે ચોરી બંધ અથવા તેની સુંદર સ્ત્રી મરી બંધ, તે બધું પોતાની નજરે જુએ છં છતા તે માટે જેમ તે મુસાફરને ખેદ જેવું ન લાગતાં તેનું મન સ્વસ્થ રહે છે, તેમ પોતાનાં ધન અથવા કુટુંબની હાનિ થાય ત્યારે ન કંઈક જાતું મન સ્વસ્થ રહેવું જોઈએ. અથવા મુસાફર જેને ઘેર ચોકાયો હોય તે ઘરવાળાને મોટો લાભ થાય છે તે મુસાફર પોતે જુએ છે. પણ તેને હર્ષ જેવું લાગતું નથી. તે જ પ્રમાણે ઇન્દ્રની સંપત્તિ આપણને પ્રાપ્ત થાય તોપણ ચિત્તમાં હર્ષ થાય નહિ. એ રીતે પોતાના પદાર્થોમાં પરાયાપણાનો સંબંધ સંખીએ તો પછી હર્ષ-ખેદ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય? વધારે શું કહેવું? નાલીના અદરના મૂળમાં કંઈકારક પીઠ થાય છે તે થવા દેવી નહિ. (જ્યારે મોટું તુકસાન થાય છે ત્યારે કાળ પડે છે—કેકો પડે છે અને મોટો લાભ થાય ત્યારે સાડું લાગે છે. એ બંને પ્રકારની અસર નાલી નીચે પરાવાળીના સ્થાનમાં થાય છે.) તે પીઠ નહિ થાય તો મોટો લાભ કે હાનિ થવા છતાં અંતઃકરણમાં હર્ષ-ખેદ ઉત્પન્ન થવાનો નહિ. બીજાના દેહનો નાશ થાય ત્યારે જેમ ખરાબ લાગતું નથી, તેમ પોતાના દેહનો

નાશ થાય ત્યારે ખરાબ લાગે નહિ, એવી ખરી દૃઢતા થઈ બંધ ત્યારે જ મારાપણાની ભૂલ, મૂળમાંથી ગઈએમ સમજવું. અર્થાત્ એ પ્રમાણે પોતે પોતાના અંતરમાં અનુભવ કરીને જોઈ લેવું. દૃઢ સમાધાનને લીધે અંતઃકરણ બે કંઈ નહિ-કંઈ પામે નહિ, તો મારાપણું ગયું એમ સમજવું. કોઈ ઉપર-ઉપરથી 'મારું કંઈ નથી' એમ જોઈ છે અને પ્રિય વસ્તુની હાનિ થાય ત્યારે અંતઃકરણમાં કંઈક છે, તેને આત્મધાતી સમજવો. સાધકે એવા આત્મધાતી થવું નહિ પણ હાનિ કે લાભથી પોતાનું અંતઃકરણ હર્ષ-શોકનો વિકાર પામે છે કે કેમ, એ જોવું; અને તેમાં ગુસ્સે રીતે પણ હર્ષ-શોક થાય નહિ એવો અભ્યાસ કરવો. હર્ષ-શોક જ્યારે મૂળમાંથી બંધ ત્યારે જ શાન્ત થવું. આ, 'મારાપણું' ગયાની અવાધે કહી; પરંતુ જ્યારે દેહનું હું પાણું જશે ત્યારે જ મારાપણાનો નાશ થશે. જ્યાં સુધી ગુસ્સે રીતે પણ દેહનું હું પાણું રહે ત્યાં સુધી મારાપણું નબ્ત થતું નથી. બધાવાને માટે જ પહેલાં મારાપણાની અવાધ-હું લક્ષણ કહ્યું છે; ખરી રીતે તો પહેલાં હું પાણું બંધ ત્યારે જ મારાપણું સહેજે બંધ છે. હું પાણું કાઢવા સાત્તે 'હું સ્વયં' બ્રહ્મ છું,' એવો સ્મરણરૂપ અભ્યાસ કરવો. સ્ફૂર્તિવૃત્તિથી લય સાક્ષી પદ જોવું. બુદ્ધિથી તેના નિશ્ચય કરવો. મનથી તેનું જ મનન કરવું અને વાણીથી તેનો જ ઉચ્ચાર કરવો. સ્ફૂર્તિથી રહે પર્વતનો સમુદાય હું નથી, પણ હું આત્મા છું, એવું એકતાન સ્મરણ રાખવું. બે પૂર્વાધ્યાસથી રહેતું ગુસ્સે કે પ્રગટ હું પાણું ઊઠવા લાગે, તો તુરત વિચાર કરીને 'અહ બ્રહ્મસ્મિન્'ના સ્મરણરૂપ, તે દેહના હું પાણાને હટાવી દેવું. 'અહ'—બ્રહ્મસ્મિન્ વિસ્મરણ, એક ક્ષણભર મુઠામાં પાવા દેવું નહિ. બે વિસ્મરણ ન પડે, તો પછી રહેતું હું પાણું ઊઠવાનો અવકાશ જ રહેવાનો નહિ. 'હું બ્રહ્મ' એવા નિશ્ચય વધે છે ત્યારે 'હું રહે' એ લાભ દેવાય છે. માટે સાધકે 'અહ બ્રહ્મ'ના સ્મરણરૂપ અભ્યાસ કરવો, ને મિથ્યા રહેલાવને મારી નાખવો.

હું પાણું મૂળમાંથી ગયાનું લક્ષણ

હું પાણું નિઃસેવ ગયા પછી કોઈપણ અવસ્થામાં 'હું દેહ છું' એવું સ્મરણ થતું નથી. જાગૃતમાં વ્યવહાર થાય ત્યારે, હું અમુક વર્ણનો, અમુક આશ્રમી, અમુક નામનો અથવા સુખી કે દુઃખી હું એવું જો કે વર્તન થાય છે, પણ તેમાં 'હું પાણું' સ્ફુરતું નથી. એવી જાગૃતમાં દહતા થાય, ત્યારે તેને સ્વપ્નમાં પણ 'હું પાણું' સ્ફુરતું નથી; પરંતુ સ્વપ્નદેહમાં 'અહ-પ્રહ્લાશ્મિ' નો અનુભવ આવે છે. અધિક શું કહેવું? ગાદ સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાન રહિત લય સાક્ષી રહે છે ત્યારે, કોઈ 'રવિદત્ત' કહીને પોકાર કરે, તો તેમાંથી જીતીને બાંહે છે, પરંતુ 'હું' નામરૂપ આકારવાળો નથી, પણ હું તો અવિકારી પ્રહ્લાશ્મિ છું.' આ અનુભવ યાદ કરીને પછી વ્યવહાર કરે છે, આ પ્રમાણે કોઈપણ અવસ્થામાં અથવા ગમે તે વ્યાપારમાં દેહ ક્રિયા કરતો હોય ત્યારે તેને અનુસરે છે પરંતુ 'હું દેહ' એવું અંતરમાં ગુપ્ત રીતે પાણુ સ્મરણ કરતો નથી. સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિના અંતમાં જો સ્ફુર્તિ, દેહાદિકનું સ્મરણ કરતી નથી તો પછી જાગૃતમાં તો જ્ઞાનની વિપુલતા છે, તેથી ત્યાં 'હું પાણું' સ્ફુરવાનો અવકાશ જ ક્યાં મળવાનો છે? ત્યારે દેહબુદ્ધિ સમૂળી બન્ય, ત્યારે અંતરમાં દેહબુદ્ધિનો લય થયો, એમ પોતે પોતાની મેળાએ જોવું. (અનુભવવું.) દેહ પહેલાંની જેમ વ્યવહાર કરે તો પણ જો 'હું પાણું' નસ્ય જો નહિ તો સમજવું કે મારાપણું સહિત હું પાણું ગયું.

જો દેહનું હું પાણું સ્ફુરતું નથી, તો મારાપણું પણ સ્ફુરવાનું નહિ. એ રીતે 'હું અને મારું' એ બે પ્રકારનો વિશ્વાસિમાન ગયો, એમ અંતરમાં અનુભવ પૂર્વક જોવું. તેના ગયાની પૂર્ણ ખાતરી થયા પછી વાણીથી 'હું' અને 'મારું' કહેવામાં કશો બાધ નથી. ઉપર-ઉપરતું હું અને મારાપણું હશે તો ચાલશે. પરંતુ અંતરમાં દેહબુદ્ધિનો અકુર પેદા થાય નહિ, એવો સમૂળો 'હું' અને મારાપણુંનો ભાવ નીકળી જવો જોઈએ. એમ હું અને મારાપણું બધ ત્યારે સાધકે સમજવું કે, વિશ્વાસિમાનના નાશની પ્રસાધક યજ્ઞ. અંતરમાંથી વિશ્વાસિમાન નહિ જવાં ખાલી

ઉપરઉપરથી માત્ર હું અને મારું નો વાણીથી ઉચ્ચાર કરે નહિ અને અંતરમાં 'હું સુખી થાઉં' એવો જો ભાવ રાખે તો તે નિરસિમાની છે એમ સમજવું નહિ. સાધકે જો ખરેખર તત્ત્વ હોય તો 'હું અને મારાપણું' અંતઃકલ્પમાંથી સમૂળું કાઢી નાખવું. અથવા તેમ થયા માટે ઉપર કદા પ્રમાણે વિશ્વાસિમાન સમૂળો નાશ પામે ત્યાં સુધી અભ્યાસ કરવો. હું પાણું જીવવાનું જિલકુલ બંધ થયું, એવો તેનો ખરો અનુભવ આવે ત્યારે સમજવું કે વિશ્વાસિમાનનું નિક-દન નીકળી ગયું! 'આહ-પ્રહ્લા' અભ્યાસથી જ્યારે વિશ્વાસિમાન સમૂળો નાશ પામે, ત્યારે સ્થૂળ દેહનું ઉલ્લંઘન કર્યું; અર્થાત્ અન્નમય કોશમાંથી ઘૂટયા એમ સમજવું. વિશ્વાસિમાન ગયો, પણ તૈજસ અસિમાન રહ્યો છે, તે પ્રાન્તિથી 'હું કર્તા-લોકતા' એમ ગુપ્ત અથવા પ્રગટ પડે સ્ફુરે છે. શી રીતે સ્ફુરે છે, તે હવે કહું છું.

તૈજસ અસિમાન સમૂળું ગયાનું લક્ષણ

દેહનિરૂપના સમુદાય વડે સર્વ પ્રકારનું વર્તન થયા વિના રહેતું નથી. તેમજ અંતઃકરણ મનુષ્ય ચિંતન કર્યાં વિના પણ ખાલી રહેતું નથી. એ બધું સહજ સ્વાભાવિક થાય છે. પરંતુ સાધક મનમાં સક્રિય પાત્રીને કહે છે કે જો બંધ થતું નથી, તેથી તે કરેલું કર્મ સર્વ મારે પોતાને ભોગવવું પડશે. જે કાર્ય તે ભોગવ્યા વિના છૂટકા થવાનો નથી, એમ અનેક શાસ્ત્રો કહે છે, તેથી તે મારે પોતાને ભોગવવું જ જોઈશે, માટે સર્વની ક્રિયા બંધ રાખવી, એટલું પછી આપણને કાંઈ જ ભોગવવું પડશે નહિ.

પ્રગટ તૈજસ-પુણ્યાત્મક થાય તો ઉત્તમ ગતિ મળશે અને પાપાત્મક થાય તો અધમ ગતિ મળશે, એવું જ્યારે અંતરમાં સ્ફુરે છે ત્યારે તે પ્રગટ તૈજસ છે એમ સમજવું.

અજ્ઞાન થયા પછી, લય સાક્ષી સર્વથી નોખો છે એમ જાણી લીધું તો પણ પૂર્વાધ્યાસને લીધે જે શુભાશુભ યશો તે માથે લેશે પાપાત્મક જીતીને પુણ્યાત્મક થવા લાગે ત્યારે ઉલ્લાસથી ચિત્તમાં હર્ષ થશે. આ પ્રગટ તૈજ

સમજવો. કાવુતર એમ લગાડે કે, હું અસંગ, અ-
કર્તા, નિર્વિકાર અપાંડ છું. અને કાવુતર લગાડે કે
હું કર્તા-નોકલા છું. ત્યારે પુણ્યને બદલે પાપ થવા
લાગે ત્યારે ચિત્તમાં અતિ ખેદ થશે. આ પદ્ય
પ્રગટ તેજસ્. આ પ્રમાણે જે પ્રગટ તેજસ્ અભિ-
માન છે, તે જન્મમરણ દોરે જ; પણ જે શુભરૂપે
અંતઃકરણમાં તેજસ્ અભિમાન હોય છે, તે પદ્ય
જન્મમરણમાં ત્યાગ્યા વિના રહેતો નથી. હવે શુભ
તેજસ્નું રૂપ કહું છું.

શુભ તેજસ્-શુભ તજસ્, મનબુદ્ધિમાં વિશેષ
રૂપે બળવામાં આવતો નથી, પરંતુ તે સામાન્ય વૃત્તિમાં
રુદ્ધ છે. તે આ રીતે :-કોઈ પુણ્ય અથવા પાપ
થયું ન હોય છતાં પણ, અને વૃત્તિએ વિશેષરૂપે અહણ
કર્યું ન હોય તો પણ, સહજ દુર્બાકારતા હોય છે.
તેની જ રીતે કર્મબળથી પુણ્યને બદલે પાપ થવા
લાગે, તેને બુદ્ધિએ વિશેષ રૂપે બાંધ્યું નથી, પરંતુ
સામાન્ય વૃત્તિમાં સહજ ખેદ લાગે છે આ પ્રમાણે
વિશેષ રૂપે નિશ્ચયમાં ન આવતાં સામાન્ય રૂપે દુર્બ-
ખેદ રુદ્ધે ત્યારે તે શુભ તેજસ્ અભિમાન સમજવો.

શાશ્વત્તે તેજસ્, વિશેષ રૂપે પ્રગટ નથી, તો
બાધક કેમ થશે ?

શુભ-હો સ્વદેહાત્ તું વિચાર કરીને જો, સર્વની
ઉત્પત્તિનું બીજ આ શુભ તેજસ્ છે. જો બીજ જો
શુભરૂપે રહેલું છે, તો વિશેષરૂપે ઉત્પન્ન થશે જ.
તે આટલે શુભ રીતે પણ વૃત્તિને હર્ષ-એકાકારતા
લાગે નહિ, એટલા સારુ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

“અહઃપ્રહ્વાસિમ”નું એકતાનસ્મરણ કરવું,
તે વિના બીજું બધું મિથ્યા. એ ન બુદ્ધિતાં
વૃત્તિએ સ્મરણ કરવું. એ રીતે અભ્યાસ કરે
છે ત્યારે, શુભરૂપે તેજસ્ અભિમાન હોયતું
નથી. આટલે અભ્યાસ કરીને તેજસ્ અભિ-
માન નિઃશેષ કાઢે ત્યારે લયસાક્ષી બાળુ-
વામાં આવશે. તે લયસાક્ષીને બાળ્યા પછી
ભવબંધનનો નાશ થશે. લયસાક્ષીને બાળ્યા
પછી પણ જો શુભ તેજસ્ને રહેવા દેશો તો ચોક્કસ
પ્રાપ્તિ થશે નહિ. શુભ તેજસ્ રહે તો પણ ચોક્કસ

થાય છે, એમ જો કોઈ શુદ્ધ કહે તો તે શુદ્ધને ખોટો
સમજવો. જેને ખરેખર તરતું હોય તેણે યથાર્થ
અભ્યાસ કરવો. અભ્યાસથી તેજસ્ અભિમાનનો
નાશ થાય છે. તે તેજસ્ અભિમાનની અવધિ
કહું છું.

તેજસ્ અભિમાન નિર્મૂળ થયાની અવધિ
તેજસ્ અભિમાન ગયાનું લક્ષણ હું કહું છું.
તે પ્રમાણે : શુભ કે પ્રગટ તેજસ્ હોય છે કે નથી
હોયો તે સાર્થકે અંતરમાં યોગબળીને જોવું. આ
દેહ ગમે તે ક્રિયા કરે, તે પુણ્ય કે પાપ કરવા
તેયાર થાએ, મન-બુદ્ધિ જોઈએ તે ચિંતન કરે,
વાણી જોઈએ તે બરબર, વધારે શું કહું ? સર્વ
જગતનો પોતાના હાથે વધ થાએ અથવા સર્વનું
રક્ષણ થાએ, કે સર્વને ઉત્પન્ન કરે; પરંતુ તેને
હર્ષખેદ ઉત્પન્ન થતો નથી.

અહા ! આ હું શું પાપ કરવા લાગ્યો ! મૂળથી
જ મેં પુણ્યનું આચરણ કર્યું નથી અથવા પાપ
ન કરતાં ખૂબ પુણ્ય જ કર્યું; એવો ખરખરો, અંતર-
માં શુભરૂપે પણ ઉત્પન્ન થતો નથી; પરંતુ
એમ જ સ્વાભાવિક વર્તનારનો પરાક્ષ રીતે તમાસો
લુએ છે. સ્ફુટિત્તી માંડીને દેહ પર્વત સર્વ સમુ-
દાયને પરાયાપણાથી વર્તતો દેખે છે. તેમજ પોતાનું
શરીર કે પોતાનું સર્વ તથા બીજનું શરીર અને
સગા મળીને જે આ સર્વ જગત ભાસે છે તેને
આવી આપેલા યંત્ર જેવું લુએ છે અને બીજી
ઉપર કાઢેલાં ચિત્રોમાં પોતાનો દેહ કાઢેલો છે
તેથી તે સર્વ ચિત્રોને કાઢવા કે ભૂંસવાનું તેને
આત્મર્થ નથી લાગતું. પછી પાપ-પુણ્ય ક્યાં રહે ?
પોતાના દેહને ‘હું’ માનતો નથી અને આ સર્વ
જગત પણ ગંધર્વનગર પ્રમાણે મિથ્યા છે. તો પછી
કોણ મરે છે; કોણ જિવાડે છે ને કોણ જીવે છે ?
આ પ્રમાણે કર્તાપણું જ ના પણ ઉત્પન્ન થતું નથી. શુભ-
અશુભ સર્વ વ્યાપાર સહજ થતો હોય, પણ હવે
અસુક વ્યાપાર થાય છે એમ જેને લાગતું જ નથી,
તે ગમે તે વ્યાપારમાં વર્તવા છતાં કર્તાપણું અથવા
મેં આ કર્યું એવું જેને લાગતું જ નથી, તો પછી

ગુપ્ત કે પ્રગટ હુખ્એહ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? સર્વ વ્યાપારમાં વર્તવા છતાં કર્તાપણુનો ભાવ ઊઠે નહિ, અને ગુપ્તપણે ઊઠતા હુખ્શોકને આશ્રય મળે નહિ, તો ગુપ્ત હુખ્એહ ઉત્પન્ન થાય નહિ. કર્તાપણું ન્યારે મૂળમાંથી લય છે ત્યારે લોકતાપણું સહેજે નષ્ટ થાય છે. કર્તા-લોકતાપણુનો નાશ થાય ત્યારે પ્રત્યક્ષ વિષ્ણ ગણું એમ સમજવું અને હાલ જે ભોગ મળે છે તે માધિક છે. આ પ્રમાણે કર્તા અને લોકતા, એમ બે પ્રકારથી વિશ્લેષ કરનારા તૈજસ અભિમાન નિર્મૂળ થયો. પછી ગમે તે વ્યાપાર કરવા છતાં તૈજસ અહંસ્કૃતિ સ્ફુરે નહિ તો તૈજસ અભિમાની નિશ્ચેપ ગયો, એમ પોતે પોતાના અંતરમાં અનુભવથી લાગી લેવું.

૧૨૫-વ્યાપાર થાય ત્યારે અહંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થાય નહિ અને જે વખતે વ્યાપાર થતો ન હોય ત્યારે તેનો રોધ કરાય તો ?

ગુરુ-હે રવિદત્ત ! તારી શંકા નિર્ધર્ક છે. કારણ કે ન્યારે વ્યાપાર ન હોય ત્યારે હેહાભિમાન ઉત્પન્ન થતું નથી. એમ છે, છતાં જો રોધ કરીશ તો, નિર્વ્યાપારરૂપી સમાધિ વિસર્જન થયા પછી ન્યારે હેહુબુદ્ધિ ઊઠશે ત્યારે, 'હું હેહ' એવું અભિમાન લેશે. માટે નિર્વ્યાપારમાં અહંસ્કૃતિનો નિરોધ કરવો નહિ. બુદ્ધિથી લઈને હેહ પર્યંત જે વ્યાપાર થતો હોય તે ભલે થાય, પરંતુ ત્રણે અવસ્થામાં ગુપ્તરૂપથી પણ અહંસ્કૃતિ ઊઠે નહિ. અહંસ્કૃતિ જરા પણ ઊઠતી નથી એમ પોતાને પોતાની મેળાએ સમજાય ત્યારે તૈજસના ઉત્થાનનો ક્ષય થયો એમ જાણવું. કોઈ અભ્યાસ વિના અંતરમાં અહંસ્કૃતિ ઊઠે છે ત્યારે ખાલી અંતરનું અકર્તાપણું બતાવે છે; તે અકર્તાપણું બતાવનાર મનુષ્ય સુક્રા નથી એમ સમજવું.

તૈજસ પરિપક્વ નાશ પામ્યો એમ પોતાને અંતરમાં અનુભવ થયો જોઈએ. ગમે તે વ્યાપારમાં પણ તેનું શુભ રૂપથી ઊઠવું નષ્ટ થાય ત્યાં સુધી અભ્યાસ કરી પણ છોડવો નહિ. અભ્યાસ છોડવામાં નહિ આવે તો નિઃશંકય તંજ નો ક્ષય થશે. જો તેના વાસ્તવિક

ક્ષયનો અનુભવ આવશે તો, તે સાધ્યરૂપ થયો એમ સમજવું. સર્વ વ્યાપાર થયા કરે છતાં તેનો વિશ્લેષ સ્ફુરે નહિ, એવો સમગ્રો તેજસ્ મરે, ત્યારે સમજવું કે, સાધકે સ્વપ્ન શબ્દિત સદૃશ દેહનું ઉક્લંઘન કર્યું. તરૂં નાશ પામે છે ત્યારે પ્રાણ અભિમાન રહે છે તેનું લક્ષણ કહ્યું છે.

પ્રાણ અભિમાન નિર્મૂળ થયાનું લક્ષણ

ન્યારે વાસ્તવિક અકર્તાપણું થાય છે ત્યારે તૈજસ-નું સ્ફુરણ લોપાય છે અને સહજ સ્થિતિથી વર્તવા લાગે છે, એ સહજ સમાધિ. સદા વૃત્તિ એકતાન પ્રજ્ઞાકાર, ખીનો કિચિત્ ઉદ્ગાર પણ સ્ફુરતો નથી, અને આ જગત અથવા આ હું, એવો ઉચ્ચાર પણ થતો નથી; પણ ઓતપ્રોત એક પ્રજ્ઞા-આત્મા રહે છે એવી સહજ સમાધિમાં ખીજી કોઈ પ્રકારની સ્કૃતિ નથી; પરંતુ ત્યાં ધ્યાતા, ધ્યેય, ધ્યાન એ ત્રિપુટી રૂપે સહજ મૂલાજ્ઞાન રહે છે. એ મૂલાજ્ઞાન શું છે તે કહ્યું છે.

મૂલાજ્ઞાન

‘હું અકર્તાપણાથી અખંડ એકરસમાં સમ્રાધાન પામ્યો.’ એમ સમ્રાધાનરૂપ અનુભવનું હુંપણું સ્ફુરે છે, તે પ્રજ્ઞા-આત્મા નથી પણ પ્રત્યક્ષ હેહાદિકનો અધ્યાસ લીધેલો છે. પોતે ખુદ અનુભવાવ્યરૂપ હોવા છતાં ભુહાપણાથી અનુભવ કરનારા થયા એ જ પોતાના પ્રજ્ઞાસ્વરૂપનું વિસ્મરણ સમજવું. એ જ મૂલાજ્ઞાન છે. મૂલાજ્ઞાન ત્રિવાય પ્રજ્ઞાત્મા માયાથી ઉત્પન્ન થયો અને તે અનુભવરૂપ સમ્રાધાન પામ્યો, એ સહસ્રા બની શકતું નથી. પણ તેણે ખીજીનો અધ્યાસ લીધો અને હું છદ્દાસુખ પામ્યો, એવું હુંપણું લીધું. એ જ વિસ્મરણરૂપ સિન્નપણું થયું. અને તેને જ કારણ-દેહનો અભિમાની પ્રાણ કહે છે. આ પ્રાણ પણ ગુપ્ત અને પ્રગટ એમ બે પ્રકારથી ઉત્થાન પામે છે.

પ્રગટ પ્રાણ-‘હું સુખી’ એવું વૃત્તિને જે ભાન, એ પ્રગટ પ્રાણ. તેગજ હું ધન્ય છું, કે સર્વ સંધને છોડીને સુક્રા થયો. હું જ અભિન્નતા પામ્યો; માટે ધન્યતા મળે છે તેને પ્રગટ પ્રાણ સમજવો.

ગુપ્ત પ્રાણ-વિશેષ વૃત્તિ નહિ, પણ સામાન્ય વૃત્તિ

લઘુવાક્યવૃત્તિ :

પ્રજ્ઞાસુખને અનુકૂળ થઈને માત્ર સમાધાનની તમિ લે છે; આ ગુણ રૂપે પ્રાણ સમજવો.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એ પ્રકારનો પ્રાણ હોવાને લીધે જે અભિન્નતા થાય છે તે પૂર્ણ અભિન્નતા છે એમ સમજવું નહિ. શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કેવળ અભિન્નતા થવાની બાકી છે. બીજરૂપ આ મૂલાજ્ઞાન જ ઉત્પત્તિનું કારણ છે. પ્રાણ અભિમાનમાંથી વિશ્વતેજસની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ઉત્પત્તિનું મૂળ બીજ પ્રાણ જેમને તેમ રહેવાથી વિશ્વ તેજસ ગયા હોય તો પણ એમ સમજવું કે, તે પહેલાંની જેમ ફરીથી ઉત્પત્તિ થશે. માટે મૂલાજ્ઞાન સહિત, બીજરૂપ પ્રાણ અભિમાનનો અંત આવશે ત્યારે જ સાધક, સાધકપણું ટાડી સાધ્યને-પ્રાણને પ્રાપ્ત કરશે. માટે એ મૂલાજ્ઞાન કાઠડું ભેળંએ. તેને કાઠવાને માટે સાધ્યની અભિન્નતા થવી ભેળંએ. અને તે થવા માટે અહ્યુદ્ધારિભનો ચિરકાળ અભ્યાસ થવો ભેળંએ જ્ઞાનનો અનુભવ લેનાર જે સહજ મુખાકારતા પામે, તે બ્રહ્મ હું નથી, પણ તે સિવાયતો હું કેવળ નિર્વિકાર લય સાક્ષી છું અને ધ્યાતા જે મુખથી મુખાકાર થાય છે, તે બ્રહ્માત્મા હું છું; એવા મને મારા અનુભવ થાને? મુખ અને મુખી એ બે નામ પણ શાનાં રહે? અને એમાંનું કંઈ જ નથી, તેથી દેહાધ્યાસરૂપ આ સર્વ સમુદાય માધિક છે એમ સમજવું.

પહેલાં સમાધિયાગ કારણ જ્ઞાનનો અનુભવ લેવો, લય સાક્ષીને જ્ઞાનથી ઝાળખવો, એ આભાસનાં લક્ષણો છે. પ્રજ્ઞાના મુખે મુખી થયો. જ્ઞાતા જ્ઞાન વડે મુક્ત થયો. તે આ જીવ પોતે પ્રજ્ઞાથી નોખો નથી પણ ઐક્યપણથી પ્રજ્ઞામાં અભિન્ન છે. માટે ઉપર કહેલાં લક્ષણો આભાસનાં છે. તે આભાસ, કેવળ સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞા નથી. પોતે સચ્ચિત્ત નિર્વિકલ્પ છે એમ જેણે બાહ્યું ને અનુભવ્યું તે હું છું, એમ કહી પણ સ્ફુરતું ન ભેળંએ; પણ તેનાથી બુદ્ધો અનુભાવ્યરૂપ જે રેય, પરિપૂર્ણ છે તે જ હું પોતે છું એવો નિશ્ચય કરવો. સમાધિસુખ, પ્રજ્ઞાનુભવ, નિયમપૂર્વક ધ્યાન, પ્રજ્ઞાચિન્તનિકા, અને સદાય વૃત્તિથી સ્મરણરૂપ અભ્યાસ કરવો; પરંતુ બાહ્યનારો, ધ્યાન કરનારો,

સ્મરણ-ચિંતન કરનારો અને અનુભવ કરનારો જે આભાસ છે તે હું નથી, પણ હું પ્રજ્ઞાત્મા તેનાથી બુદ્ધો છું એવો નિશ્ચય રાખવો. પ્રજ્ઞાનુભવ કાયમ લેવો પણ અનુભવનારો હું છું એમ માનવું નહિ. એ જ સમાધાનનું મુખ્ય સ્વરૂપ છે. આ સર્વ આભાસનું કાર્ય છે; તે કાર્ય હું કેમ થાઉં? મુખ્ય આભાસ જ ખોટો છે તો તેના કાર્યો ખરા ક્યાંથી હોય? અનુભવ લેનારો હું નથી, હું પુદ્ગલ છું; એ, ન જુલવાં કાયમ યાદ રાખવું. આ અભ્યાસ કાયમ રહેશે તો દ્રવ નષ્ટ થશે અને પ્રાણ સહિત મૂલાજ્ઞાન સમૂળ જશે.

મૂલાજ્ઞાન સહિત પ્રાણ ગયાની અવધિ

પ્રજ્ઞાનુભવ વખતે 'હું' અનુભવ લેનારો છું એમ લાગે નહિ. દર્પણમાં દેખતી વખતે, એ દર્પણમાં દેખાતો આભાસ હું છું એમ કોઈ કદી પણ કહે છે કે? નથી કહેતો. તેવી જ રીતે પ્રજ્ઞાચિંતન કરતી વખતે, ચિંતન કરનારો હું નથી એમ સ્મરણ રાખવું. કોઈપણ વખતે, જુલથી પણ 'હું' અનુભવનારો છું એમ સ્ફુરતું ન ભેળંએ. હું અનુભાવ્યરૂપ પ્રજ્ઞા છું એવી ઉત્થાન સહિત દલતા સદા એકરૂપ થાય ત્યારે સમજવું કે, પ્રાણ અભિમાનનો નાશ થયો. આ પ્રાણના નાશનો અનુભવ જેને આવે, તેણે તે સ્વતઃ ઝોળાખીને ભેળું. જ્યારે પ્રાણ નિર્મૂળ થયો ત્યારે નક્કી પોતે શુદ્ધ સ્વરૂપ થયો એમ સમજવું. જેનો પ્રાણ અભિમાની સમૂળો ગયો, તેણે કારણુરહેલું ઉલ્લંઘન કયું એમ સમજવું. પછી તે સાધકને સાધક માનવો નહિ. કારણ કે તે નિશંસ્ય સાધ્ય જ થયો છે.

સુસુષુ, સાધક અને સિદ્ધપણુની અવધિ

પૂર્વાંગ સુસુષુ—વિચારપૂર્વક ન્યાં સુધી અનાદિ સાક્ષીની અનાદિ ઝોળાખાણ થાય નહિ ત્યાં સુધી શ્રવણ-મનનાદિ કરનારને પૂર્વાંગ સુસુષુ કહે છે.

ઉત્તરાંગ સુસુષુ—અભ્યાસથી જેણે હું અને મારુંના વિશ્વાભિમાનીને કાઢ્યો તેનું સુસુષુપણું પૂરું થયું; પછી તેને ઉત્તરાંગ સુસુષુ કહે છે.

પૂર્વાંગ સાધક—કર્તા-ભોક્તા તેજસ અભિ-

માન નય ત્યાં સુધી અભ્યાસરૂપ સાધન કરનાર સાધકને પૂર્વાંગ સાધક કહે છે.

ઉત્તરંગ સાધક—પ્રાણ નાશ પામે ત્યાં સુધી સાધન કરનાર સાધકને ઉત્તરંગ સાધક કહે છે.

ન્યારે પ્રાણ સમુળા નય છે અને મૂલાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે ત્યારે તે સાધકપણથી છૂટે છે અને સાધ્યરૂપ થાય છે. ત્રિપુટી ક્ષીણ થાય ત્યાં સુધી તે પોતાને સાધક મનાવે છે, પણ મૂલાજ્ઞાન સાથે પ્રાણનો ઘાત થયા પછી તે જ સાધક પોતે સાધ્ય બ્રહ્મ થાય છે. 'બ્રહ્મવિદ્ સ્વતાઃ બ્રહ્મ.' પરંતુ તે બ્રહ્મવેના નહિ એમ જ્ઞાતિ કહે છે. તેથી તે સિદ્ધરૂપે કેવળ બ્રહ્મ જ ધિરાને છે, ત્રણે દેહલું ઉત્સંધન કરીને, ત્રણે અવસ્થાનો ત્યાગ કરીને અને ત્રણે અભિમાનનો વધ કરીને સ્વયં બ્રહ્મ થયો અભ્યાસથી એટલું બધું દંઠ ધયું કે, દેહાદિકે ફાવે તે અવસ્થામાં વ્યવહાર કરે પરંતુ તે દેહ-ભાવથી રહિત પોતે વ્યાપક બ્રહ્મ છે એમ જાણે છે. સમાધિમાં કે જાગૃતમાં, સ્વપ્નમાં કે સુષુપ્તિમાં પણ તે બ્રહ્મને ભૂટીને આ દેહાદિ સમુદાયને 'હું' એમ માનતો નથી, જેવો દેહ જ આત્મા, એ નિશ્ચય દંઠ થયો હતો તેવો જ બ્રહ્માત્મ નિશ્ચય દંઠ થયો. જેમ કોઈપણ અવસ્થામાં દેહભાવ હતો નથી, તેમ કોઈપણ અવસ્થામાં બ્રહ્મભાવ હતો નથી. જેવી દેહાત્મ બુદ્ધિ, તેવી જ બ્રહ્માત્મ બુદ્ધિ દંઠ કરી લીધી. જેને જ દેહ પ્રાપ્ત થાય, તેને તે હું માનીને ભેડે છે, તે તેના હુંપણાને ભાવ, કોઈપણ અવસ્થામાં બદલાતો નથી.

ગર્ભમાં, બાળપણમાં, જુવાનીમાં, વૃદ્ધાવસ્થામાં, મરણના સમયમાં અને શ્રીમંત કે દરિદ્રી થાય ત્યારે જરા પણ હુંપણું છોડતો નથી જાગૃતના પાંચ વ્યાપારમાં, સ્મરણ કરે ત્યારે અને ન કરે ત્યારે દેહલું હુંપણું અપ્રાપ્તિ હોય છે તે ભૂલથી પણ છોડતો નથી. એ જાગૃતની વાત રહેવા દો, પરંતુ સ્વપ્નમાંથી હુંપણું મૂકતો નથી અને સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનનું અભિમાન છોડતો નથી. સમુદાયમાં હોય કે એકલો હોય અથવા મહિરાપાનથી પ્રભિત થયો હોય, પણ તે બીજા કોઈને 'હું' કહેતો નથી. એટલું બધું 'હું'

દંઠ થયું છે. સર્વ લોકોને પોતાને જ્ઞાન થયા પહેલાં જેવી દેહાત્મ બુદ્ધિ દંઠ છે, તેવી, જ્ઞાન થયા પછી 'હું બ્રહ્મ છું' એ બુદ્ધિ દંઠ કરવાની છે.

જાગૃતના દસ પ્રકારના વ્યાપાર થાય, તે પરાયાના દેહ જેવો પોતાના દેહનો વ્યાપાર સમજવો. પરાયાનું હુંપણું, જેમ અણુ માત્ર સ્ફુરતું નથી, તેમ હું સ્વયં બ્રહ્મ છું એમ જ જાણું. એ યદ્ જાગૃતની વાત. હવે સ્વપ્નમાં સ્વપ્નભાસના દેહને 'હું' એમ કહેતો નથી. કારણકે, સર્વથી પર જે લયસાક્ષી છે, તે હું છું એવો નિશ્ચય થયેલો છે. સુષુપ્તિમાં દેહની વિસ્મૃતિ છે પરંતુ નિશ્ચયથી અજ્ઞાનને જાણે છે. સમાધિ વેળે સુષુપ્તિ અનુભવ લેનારો હું છું એમ સ્ફુરતું નથી. દેહના ગમે તે સારા-નરસા વ્યાપાર થાય ત્યારે હું કર્તા, અથવા હું અમુક એવું શું સ્ફુરણ પણ થતું નથી. વૃત્તિને ખલવાથી 'હું બ્રહ્મ છું'નો એવો અતિદંઠ નિશ્ચય થયો છે કે જેવો અજ્ઞાનીને દેહના હુંપણાનો નિશ્ચય, બુદ્ધિમાં વિશેષ રૂપે બેઠેલો છે. જેને દેહાત્મ નિશ્ચય છે તે કદીપણ બીજાને 'હું' કહેતો નથી, તેમ જેને બ્રહ્માત્મનો નિશ્ચય થાય છે તે દેહાદિકે યાદ કરતો નથી. જેવી દેહાત્મ બુદ્ધિ પ્રમાણે બ્રહ્માત્મ બુદ્ધિ ખરી થવી ભેઈએ. પછી ગમે તે વ્યાપારમાં પણ દેહાત્મ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી. એવી જ દેહતા, તે જ સંકળતા છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે યથાર્થ કૃતકૃત્યતા યદ્ પ્રાપ્ત કરવાનું હતું તે પ્રાપ્ત થયું. સમાધાનની પરાકાષ્ઠા યદ્. ભૂત-ભવિષ્યના જ્ઞાનીઓની ચરમ સ્થિતિ સહેજ જ પ્રાપ્ત થઈ. નહોતું તે જન્મ-મરણ છૂટ્યું. મિથ્યા બંધનપાશ ગયો. મુગ્ધાવસ્થા ભલે ભલે નહોતી. સ્વાભાવિક મર્યો! અજન્મનો જન્મ છૂટ્યો! અમરનું મરણ ગયું! નિષ્કર્મનાં પ્રારબ્ધ, સચિત, ક્રિયામાણ, એવાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ તૂટ્યાં! અજ્ઞાન માયારૂપ બ્રાન્તિ નષ્ટ થઈ, અને તે બ્રાન્તિની સંતતિ, વિદ્યા-અવિદ્યા પણ નષ્ટ થઈ ગઈ. જીવ-કથિર નામનાં બે પ્રતિબિંબો પણ નષ્ટ થયાં; અર્થાત્ બ્રહ્માનાં પ્રતિબિંબ બ્રહ્મા મળી ગયાં. સર્વ સૃષ્ટિના કર્તા-લોકના મરણ પામ્યા! હવે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ શાની? જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી અસંગને અસંગ કયો! અભંગને અભંગ કયો! જ્ઞાનની માત્રા મળતાંની

સાથે જ આરોગ્યને જાગ ગયો ! અજ્ઞાનરૂપી અંધ-કારમાં અર્થાત્ દેવતામાં અદ્રશ્ય આત્મારૂપી સૂર્ય પડ્યો હતો. તેને જિન પ્રકાશનો અનુભવ બતાવીને બહાર કાઢ્યો. પછી તે પોતાના સ્થાને ગયો. એવી કૃત-કૃત્યતા ખરી થઈ. પ્રાપ્ત કરવાની હતી તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ. પછી આગળ દેહની જે ક્રિયા થતી રહે તે ઇવન-મુક્ત દશા સમજવી.

ઇવન-મુક્તોની સ્થિતિ

ઇવન-મુક્ત થયેલાનો દેહ, કાલે તેમ વર્તે. તેને અમુક કંઈ એવો વિધિ કે અમુક ન કરવું એવો નિર્ધારિત કશું નથી. તે જે કરે તે જ તેનો વિધિ, અને ન કરે તે જ તેનો નિર્ધેય. એવા જ્ઞાની પર વિધિ-નિર્ધેય લગાડવા માટે વેદ પણ સમર્થ નથી. તેને કોઈપણ નિયમ લાગી શકતો નથી. તે ઈશ્વરની પ્રેરણામાં મગતો નથી. અધિક શું કહીએ? તે કાળને પણ ગણકારતો નથી, અને કાળનું તેના પર કોઈ આલુતું નથી. 'પ્રજ્ઞાતમાને કાળ કેવો? તે ખુદ કાળનો મહાકાળ છે. તેના કવિપત દેહનો ક્ષય કરવા માટે કાળનું કામ નથી. તેનો દેહ પ્રારબ્ધથી ક્ષય પામ્યો. તે પ્રારબ્ધ કર્મ ખતમ થયા પછી ક્ષય પામે તેમાં પ્રજ્ઞાતમાને કોઈ પણ અંકડ નથી.

યદાતદાવં ત્રિયતાં ॥

પૂર્ણ જ્ઞાનીનો દેહ કર્મવશથી કંઈપર પર્મિત રહે, અથવા કર્મશયથી આને જ મરણ પામે, તે સાથે જ્ઞાનીને કશો સંબંધ નથી. કારણકે તે સ્વતાઃ પ્રજ્ઞ છે. મૃગજલ નષ્ટ થાય કે તેમાં ભસ્તી આવે તે સાથે જેમ આકાશના સૂર્યને કશો સંબંધ નથી, તેમ દેહાદિકની સ્થિતિનો સંબંધ જ્ઞાનીને નથી. દેહનાં પ્રારબ્ધકર્મ જન્મે ત્યારે પૂરાં થાય, તે ગમે ત્યારે પ્રાણ-વિયોગથી મરે અથવા કર્માધારથી લાંબો વખત વ્યવહાર કરે કે છેવટે મહાકલ્પમાં ભસ્તીભૂત થાય, તે બદલ પૂર્ણ જ્ઞાનીને કોઈપણ લાગતું નથી.

એ સર્વ અજ્ઞાનવાળી પેદા થયેલા પોશાક છે. તેના જ્ઞાનીને કોઈ સ્પર્શ થતો નથી. દેહ કેવળ પ્રારબ્ધને આધીન છે તેના કર્મ છે ત્યાં મુખી વતન છે. કર્મ પૂરાં થતાં તે મરે છે. કર્મ ત્રણ પ્રકારમાં છે. તેમાં જ્ઞાન થયા પછી સંચિત અને ક્રિયામાણ એવા

બે પ્રકારનાં કર્મ નષ્ટ થાય છે. ત્રીજા પ્રકારનું કર્મ પ્રારબ્ધ. એ દેહ છે ત્યાં મુખી છે. તેનો ભોગ થઈ રહ્યા પછી તે પાણી નાશ પામે છે. ત્યારે અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું ત્યારે જ સંચિત બળી ગયાં. જેમ બાળત થતાં જ શુભાશુભ સ્વપ્ન દેખાતું, તેમ થઈ બાળ તેમ.

તે કર્તાપણું જ ઉત્પન્ન થતું નથી, તો ક્રિયામાણમાં સ્વત્વ ક્યાંથી આવે? ત્યારે તેમાં સ્વત્વ આવે નહિ ત્યારે જે શુભાશુભ થાય તેના ભાગીદાર બે જણ બને છે. પ્રારબ્ધના બળાકારથી જ્ઞાનીના હૃદયે જે શુભાશુભ થાય તેનું, તે અર્કતા હોવાથી સંચિત થતું નથી; તેનું કર્મ બે જણ ભોગવે છે. જે જ્ઞાનીની નિંદા કરે છે; દુઃખ દે છે, વ્યર્થ દુઃખાકુળથી અવગણના કરે છે તે પાપના ભાગીદાર થાય છે. અને જે એકલાવચી સ્તુતિ કરે છે, પૂજન કરે છે, સદા તેની સેવા કરે છે તેને જ્ઞાનીનું સર્વ પુણ્ય મળે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનીનાં પાપપુણ્યના ભાગીદારની ક્ષતિએ જ યોજના કરી છે. જ્ઞાનીને ક્રિયા-માણનો સંબંધ નથી. જ્ઞાનીનાં સંચિત અને ક્રિયા-માણ, બન્ને કર્મો એ રીતે ગયાં; પ્રારબ્ધકર્મ માત્ર દેહના ભોગ માટે રહેલ છે. ખરું જોતાં જ્ઞાનીને ત્રીજા પ્રકારના કર્મ સાથે પણ સંબંધ નથી, પરંતુ અજ્ઞાનીને ભોધ થાય તે માટે બે પ્રકારનાં કર્મોની વ્યવસ્થા કહીને ત્રીજું ભોગને માટે રહ્યું છે એમ ક્ષતિ કહે છે. વાસ્તવિક જ્ઞાની કોઈ દેહાદિક નથી. તે ખુદ કેવળ પ્રજ્ઞ છે. તેમાં પ્રારબ્ધનો કુતર્ક કેવી રીતે લાગુ થાય? જ્ઞાનીનાં સર્વ કર્મો બળી ગયાં છે. પણ દેહ રહેલો છે તેથી જ પ્રારબ્ધ ભોગ માટે રહ્યો છે એમ માન્યું. પ્રારબ્ધને લીધે જ્ઞાનીનો દેહ રહ્યો છે તેથી સુસુપ્તના લાગ્યને ઉઠ્ય થઈ આવ્યો એમ સમજવું. ત્તે જ્ઞાનીનો દેહ ન રહેત, તો સુસુપ્તને ઉપદેશ કોણ કરત? ઉપદેશ કરવા માટે જ જ્ઞાનીનો દેહ રહેલો છે, એમ કહીએ તો ચાલે. જ્ઞાનીના દેહને એ સુખ-દુઃખ થાય તો તેથી જ્ઞાનીનું શું આશું થાય છે? સુખ-દુઃખ સ્વતઃ આવીને, ભોગ દ્વાને પોતે જ નાશ પામે છે. પછી દેહ રહેવામાં કઈ બાંધ છે? પ્રારબ્ધ, દેહને ભોગ દે છે. તેનાથી જ્ઞાનનો નાશ કરી શકતો નથી.

શિષ્ય-જ્ઞાન પડે પ્રારબ્ધનો નાશ કેમ નથી થતો ?

ગુરુ-જ્ઞાન પ્રારબ્ધકર્મનું વિરોધી નથી. માટે તેનાથી પ્રારબ્ધનો નાશ થતો નથી. પ્રારબ્ધનો નાશ થતો નથી માટે તે લોગ દીધા વિના ખતમ થતાં નથી. એ રીતે જ્ઞાન અને પ્રારબ્ધ કર્મનો પરસ્પર વિરોધ નથી. એવો 'જ્ઞાનીઓનો નિઃશ્વય છે; માટે ભૂત-ભવિષ્યને જાણનારા પૂર્વના અને આગળ થનારા જ્ઞાનીઓ પ્રારબ્ધનો નાશ કરતા નથી. અને પ્રારબ્ધ લોગળ્યા વિના પૂરાં થતાં નથી. એમ વિચારથી જાણીને આગ્રહ છોડી સુપ્રકીર્તી પ્રારબ્ધાનુસાર વર્તે છે. અને એમજ વર્તવું જોઈએ. પરંતુ કોઈ અવિચારી પ્રારબ્ધનો નાશ થાય એવી ઇચ્છા કરે છે. તે ઇચ્છા કરનાર શું અત્યારે શાણા થયા અને પાછળ જે જ્ઞાની થયા તે શું પાગલ હતા ? ના; પાગલ ન હતા પણ શાણાજ હતા, ને તેથી જ પ્રારબ્ધના નાશનો આગ્રહ ધરતા ન હતા. માટે સાધકે આગ્રહ ન ધરતાં સુખથી લોકોમાં વર્તવું. સર્વ પાપ-પુણ્ય ખતમ થયા પછી દેહ મરણ પામશે ત્યારે વિદેહ કેવલ્ય મળશે.

શિષ્ય-પ્રારબ્ધના ત્રણ પ્રકાર છે. ઇચ્છા પ્રારબ્ધ, અનિચ્છા પ્રારબ્ધ અને પરેચ્છા પ્રારબ્ધ. તેમાં જે બાધક નથી, પણ ઇચ્છા કરીને લોગવળું એ પ્રકાર બાધક છે.

ગુરુ-ઇચ્છીને લોગવે એ પણ બાધક નથી; કારણ કે જ્ઞાની સર્વ લોભ્ય જાતને સત્ય માનતો નથી અને પોતાને ભોક્તા પણ માનતો નથી; પછી તેને ઇચ્છા પ્રારબ્ધ બંધનકર્તા શી રીતે થશે ? ભોગ્ય જાતને સત્ય માને અને ભોક્તા પણ ખરો જ એમ માને તો જ ઇચ્છા પ્રારબ્ધ બાધક છે. જયારે ચિત્ત જડ અથિ તૂટી, ત્યારે જ ભોક્તાપણું ગયું, અને સર્વ લોભ્ય જાત મિથ્યા ॥ એવી દૃઢતા થઈ. તેમાં હવે કયાંતે પણ સત્યતા આવનાર નથી. મુગમાં ભોક્તા જ ઉપન્ન થતો નથી અને ભોગ્ય જાતમાં સાયતા સંભવતી નથી પછી કરોડો ઇચ્છા કરે તો પણ તેથી શું થવાડું છે ? વાસ્તવિક તે તેની ઇચ્છા જ નથી.

પ્રારબ્ધના ત્રણ પ્રકારના ચોગથી દેહને ભલેને લોગ થાય ! તે સાથે જ્ઞાનીને સંબંધ નથી. તેના દેહનું મૃત્યુ સુદેવમાં, કુઆમમાં કે ગંદી ગટરમાં; ગમે તે સ્થળે થાય, તે એકલો હોય કે બહુ લોકોમાં હોય ત્યારે, સગીમાં કે દિવસમાં તેના દેહનું મૃત્યુ આવે, તેના જ્ઞાનીને કાંઈપણ બાધ નથી અજ્ઞાનીઓનું એવું માનવું છે કે, પોતાનો દેહ કશી જવા સારા ક્ષેત્રમાં પડે દેહ પડે ત્યારે ઉત્તરાયણ શુકલપક્ષમાં તે ખાણી સ્મરણ કરતો સમુદાયમાં મરે. જુઓ, લોકો કેવા આંધળા અને મૂર્ખ છે ! તે એમ કહે છે કે જો કાગડો પિંડને અડે છે, તો જ ઉત્તમ ગતિ મળે છે ! તે ન અડે તો અધમ ગતિ જ પ્રાપ્ત થશે ! જવા દો, એવા મૂર્ખ જનોનો અનુભવ ન કહેતાં સાધકોના સંશય નય તે માટે જ્ઞાનીનો અનુભવ કહું છું.

જેને સ્વર્ગલોકમાં જવું હોય તેણે ઉત્તરાયણના શુકલ પક્ષના દિવસની મૃત્યુકાળે ઇચ્છા કરવી. જ્ઞાની તો સ્વસ્વરૂપ જ છે, પછી તેને ઉત્તરાયણાદિકની ઇચ્છા શા માટે થાય ? ઉપાસક સાલોકય મુક્તિ ઇચ્છે છે, તેથી જ તે મરણ સમયે દેવનું સ્મરણ કરે છે. જ્ઞાની પોતે જ દેવોનો દેવ છે, પછી તેણે અંતમાં કોણું સ્મરણ કરવું ?

ચોગી સત્યલોકના વાસની ઇચ્છા કરીને પ્રહારંધ લેહીને બંધ છે. જ્ઞાની પોતે પૂર્ણપ્રજ્ઞ હોવાથી તેના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરતા નથી. મરણ આવે તો કાશી આદિ ક્ષેત્રમાં આવવું જોઈએ, એવો લોકોનો અનેક પ્રકારનો ખાલી જામ છે. તે જ્ઞાનીને લાણ પડતો નથી. જ્ઞાનીનો દેહ કાંઈપણ દેશમાં કાંઈપણ કારણથી અને કાંઈપણ સમયે પ્રારબ્ધની ગતિ પ્રમાણે પડે તો પણ તે સુક્રત જ છે, એ બાળતમાં સંશય નથી. તેના દેહનું ક્ષયે તે રીતે સત્ય થાય તો પણ તે સુક્રત છે. અને તેની વર્તણૂક શુભ કે અશુભ હોય તો પણ તેના વિષે કોઈએ મનમાં વહેમ લાવવે નહિ. જ્ઞાનીનો સદાચાર કે દુરાચાર, કાંઈપણ એવું નહિ. કેમકે કાંઈપણ પ્રકારનો તેના વિહાર થાય તો પણ તે સુક્રત છે, એ બાળતમાં અણુમાત્ર સંશય નથી. જેનો ખરો અંથિભેદ થયો છે, જે અધ્યાસથી અભિન્ન પરમાત્મામાં સમરસ થયો છે, જેને કાંઈપણ અવસ્થામાં 'હું પણ' સ્ફુરતું પણ

નથી, જેને પોતાનો દેહ પરચા એવો થયો છે અને જેની દેહાત્મ બુદ્ધિ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાત્મ બુદ્ધિ ખરી થઈ છે, તેની જો યથેચ્છ ક્રિયા હોય તોપણ તે મુક્ત છે, તેમાં જરાય સંશય નથી.

જ્ઞાનીએ યથેચ્છ વર્તે તોપણ તે પ્રારબ્ધને છોડીને વર્તતા નથી; પછી તેનું વર્તન સદાચારનું હોય કે દુઃસાચારનું હોય; ક્યારે તેનું વર્તન કેમ ના હોય? પરંતુ તે મુક્ત જ છે જોમ સાધકે શંકા રહિત થઈને જોગખુસ. જ્ઞાનીને પોતાને સંશય ન હોવાને લીધે તે કોઈનું પણ આચરણ જોતો નથી, તો પછી જે અવ્યાસથી અર્જુનન જ્ઞાન પામ્યો હોય તેનું આચરણ શા માટે જુએ? સાધકે કદીપણ સંશય ન કરે તે માટે તેને કહ્યું છે કે, જેની દેહાત્મવત્ પ્રજ્ઞાત્મ બુદ્ધિ થઈ છે તેનું શુભ કે અશુભ ગમે તેનું આચરણ હોય તો પણ તે મુક્ત જ છે. તે બાળતમાં શંકા કરતી નહિ તેનું આચરણ જોઈને જો કોઈસાધક અપૂર્ણતા માનશે તો તેને નુકસાન થશે અને તે જો, કે સાધુમાં દોષદ્વિષ્ટ કરવાથી તેને દહ અપશોક્ષતા પ્રાપ્ત થવાની નહિ. એવું તુકસાન ન થાય અને તે નિઃશંક થાય તે માટે આ કથન કર્યું છે, જેનો અધિકોક્ત થયો હોય તે મુક્ત જ થાય છે. તે સિવાય જે અજ્ઞાની જ્ઞાન છે, કાયમ દેહબુદ્ધિ લઈને મેઘ છે તેને માટે અમે જો કથન કર્યું નથી. કેમકે તેને જો વાત કહેવાથી તે વિસ્વાસ ન રાખતાં ઊઠી નિંદા જ કરશે, ને અમારું કહેવું વ્યર્થ જશે. તે, જ્ઞાનીનું શુભ આચરણ દેખે ત્યારે વાહવાહ કરે છે અને અશુભ દેખે ત્યારે નાક મરડે છે પણ પોતે શું કરે છે તે વિચાર કરીને દેખતા નથી પોતે ગમે તેવું વર્તન કરશે તો આવશે પરંતુ જ્ઞાની અથવા અન્ય કોઈ ગમેતેમ વર્તે તો તેનાં નામ પાડે છે. શાસ્ત્ર વાંચનાર કોઈ શાસ્ત્રી હોય તો તે પણ સાધુનાં આચરણ જુએ છે. એવા જ્ઞાન અજ્ઞાની લોકને માંતરિક વિવેકની વાત ક્યાંથી સમજાય? તેઓ દેહની જ શુભાશુભ વર્તણૂક જોઈને પૂર્ણ જ્ઞાનીની નિંદા કરે છે. સાધક તથા મુમુક્ષુને અનાદર કરે છે અને કહે છે કે, જો પાપી પૃથ્વી પર જાએલા છે તેની શી ગતિ થશે? કોણ જાણે? એવો તેના અંતઃકરણમાં જ્ઞાનીઓ વિવે રોક જ હોય છે. તેથી

ભગતેભગવી કલ્પના કરીને તેઓ જ્ઞાનીને દુઃખ દે છે. તેના મેઘ આવો હાથ કોણ દે? આવો, એવા લોકની અમને કશી મરજ નથી. જે દ્રોક કરશે તેની ઉત્તમ ગતિનો લ્હય થશે. સાધકની ઉત્તમ ગતિનો લ્હય ન થાય તે માટે તેને, આ નિરૂપણ કહે છે કે, જ્ઞાની સર્વદા મુક્ત જ છે.

આકાશની વચમાં એક મોટું વૃક્ષ છે. તેના પર કોઈ એક ગૃહસ્થ મેઠેલો છે. પછી બીજા ગૃહસ્થે તે વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખારી નાખ્યું ત્યારે તે વૃક્ષ પૃથ્વી પર જ પડ્યો. પૃથ્વી વિના તેને પડવાનું બીજું કંઈકાણું જ નથી. વૃક્ષ પૃથ્વી પર પડ્યા પછી, તે વૃક્ષ પર મેઠેલો ગૃહસ્થ હવે આકાશમાં અદ્ધર રહ્યો એમ તો બોલવું જ કેમ સંભવે?

ઉપરના દર્શનનો વિચાર કરીને જુઓ, અને આ દૃષ્ટાન્તમાં વૃક્ષ કોણ અને તેના પર મેઠેલો પ્રત્યેક કોણ, તે જોગબી હશે.

માયાદૈત શુન્યરૂપ આકાશ વચ્ચે-જેને કશે આધાર નથી એવું દેહરૂપી વૃક્ષ, મોટું વિસ્તુત વધ્યું. તે વૃક્ષ માટે અજ્ઞાનનો કચારો કયો છે, ને તેમાં કલ્પનારૂપી પાણી ભરી રાખીને પછી કર્મવાસનાનાં બીજ રોપ્યાં ત્યારે, દેહરૂપી વૃક્ષ, મોટા વિસ્તારપૂર્વક વધ્યું. તે વૃક્ષની પરિપક્વતા જો જ સમજવી કે, સફરજો અને સત્ શાસ્ત્રના ચેતથી પ્રાક્ષી દંબલ ઉત્પન્ન થઈ. એ જ તેની પૂર્ણતાને માર્ગ હોવાથી તેનું આશુષ્ય પૂરું થયું એમ સમજવું. કારણ કે સફરજો સત્ શાસ્ત્રરૂપી કુકડા હાયમા લઈને, તેમાં મુમુક્ષુતાનો હાથો બેસાડીને, વિવેચનરૂપી ધ્યાન ચોળને તેના પર એવો ઘા માર્યો કે, દેહરૂપી વૃક્ષ મૂળમાંથી ઊખરી ગયું! તેના અજ્ઞાનરૂપી કચારો ફટી ગયા. વાસનારૂપી બીજ પણ સમૂળાં ઊખર્યાં ગયાં! હું પણાનાં બગાં ગુંથાયલાં હતાં તેને અવ્યાસથી તોડી-ફાંટી નાખ્યાં ત્યારે દેહવૃક્ષ નિરુધાર થયું. પછી તે વૃક્ષ માયારૂપી આકાશમાં સ્થિર ન રહેતાં, નીચે પ્રસારરૂપી ભૂમિ પર પડી જવું; તો પછી તે વૃક્ષ પર મેઠેલો શુવરૂપી ગૃહસ્થ દૈતરૂપી આકાશમાં નિરાધાર કેમ રહે? આધાર ન હોવાથી તે પ્રહાસભારૂપી નિજ કેવલ્ય ભૂમિ પર સહેજે આવી પડ્યો! પછી તેના દેહની જે ક્રિયા થાય તે જ ખરી

જીવ-સુકૃત દશા છે. દેહરૂપી વૃક્ષને કેવલ્ય ધામ મળ્યું, તો પછી તેના પર બેઠેલા જીવરૂપી યુગ્મને કેવલ્ય ધામ વિના બીજી કઈ ગતિ પ્રાપ્ત થવાની હતી? તેને કેવલ્ય ધામ જ મળવાનું.

વૃક્ષ તૃટીવાથી જેમ વૃક્ષ સંહિત સુરૂપ આકાશમા સ્થિર નહિ રહેતાં ભૂમિ પર પડે છે, તેમ જ્ઞાની; અલેદ લક્ષિતથી સુદિતને વરે છે. વૃક્ષ તૃટીને ભૂમિ પર પડવાનું નથી એમ કોઈ પણ કહેવાનું નથી, તો જેને અલિપ્ત જ્ઞાન છે તે કેવલ્ય સુદિત ધામનાર નથી એમ કોણ કહી શકે? એ બાબતમાં તો સંશય કરવો જ નહિ. જ્ઞાનથી સુદિતપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ્ઞાનીનો દેહ કાચે તેમ લહેને વર્તે! એટલે પ્રારબ્ધ-કર્મનુસાર વર્તવાનો જ. દેહાત્મબુદ્ધિ પ્રમાણે જ પ્રજ્ઞાત્મબુદ્ધિ દેહ પૂર્ણ થાય તેને જ, હે તાત! નિઃસંશય દેહ અપરોક્ષ જ્ઞાન કહે છે. હે રવિદત્ત! કોઈ તીવ્ર બુદ્ધિવાળો સૂક્ષ્મ વિચારથી અને મંદ બુદ્ધિવાળો અભ્યાસથી જ્યારે અપરોક્ષ નિર્વિકારને પામે છે ત્યારે તેમાં કંઈ પણ ભેદ રહેતો નથી. તીવ્ર બુદ્ધિવાળો અલિપ્તતાને પહેલાં પામે અને મંદ બુદ્ધિવાળો અભ્યાસથી અલિપ્તતામાં પછીથી આવ્યો એવો કિંમિત્ત પણ ભેદ રહેતો નથી. કારણ કે બંનેની સુકૃત સ્થિતિ એક જ છે.

હે રવિદત્ત! તારી સમક્ષ વિવેચન થયેલું છે, અને લયસાદી જ્ઞાન પણ ઠસાઈ છે, તેનો અભ્યાસથી કેવી રીતે ખલ કરવો, એ કહેલું છે. વિશ્વ-તૈજસના ઊપડી જવાની અવધિ પણ તને કહેલી છે, માટે ભાંડ, અને ત્યાં સુધીનો અભ્યાસ કરી અપરોક્ષની દૃઢતા સંપાદન કર તું અભ્યાસ છોડીને દેહની વર્તણૂક તરફ નજર કરીશ નહિ એ રીતે અમારા ઉપદેશ અનુસાર અમલ કરવાથી સહજ સ્થિતિ પામીને તું અમારા આશીર્વાદથી પૂર્ણ સમાધાન પ્રાપ્ત કરીશ ” એટલું કહીને સ્વામીએ અંતરમાં અચલ રહ્યા અને રવિદત્ત, અભ્યાસ સંહિત અનુક્રમે સર્વ નિરૂપણનો વિચાર કર્યો પછી આનંદથી તાળી પડીને સ્વામીજીની આજ્ઞા મસ્તક પર ચડાવીને-વારંવાર પ્રદક્ષિણ કરીને સાધાંગ નમસ્કાર કરી એમનાં ચરણોમાં મસ્તક સખી દીધું!

ત્યાર પછી તેની આંખોમાં આનંદનાં આંસુ આવ્યાં, અને બહુ પ્રકારે સ્વામીજીની સ્તુતિ કરીને તે પાછો વળ્યો. દેહ પ્રારબ્ધાનુસાર વર્તે છે પણ તેને લયસાદી વિના બીજું કંઈ સમરણ થતું નથી કોઈ પણ અવસ્થામાં તે નામરૂપને જરૂર પણ ઊઠવા દેતો ન હતો. એવા પ્રકારથી લાંબો વખત અભ્યાસ કરીને રવિદત્ત ત્રણે અલિપ્તમાનેનો નાશ કર્યો અને પૂર્ણ સમાધાન પામ્યો. એ જ જ્ઞાનીની ચરમ સ્થિતિ છે. આ પ્રમાણે મંદ અધિકારી રવિદત્ત, અભ્યાસથી સુકૃત થયો. હવે તે ભૂત-ભવિષ્યના જ્ઞાની જોનોની જેમ સહજ સ્થિતિથી વર્તે છે.

વાક્યવૃત્તિનું નિરૂપણ આચાર્ય શુદ્ધ પાસેથી વિચાર અને અભ્યાસથી સમજીને રવિદત્ત જેવા અનેક લોક પાવન થાય છે. ઓતા, સાધક અને સુમુક્ષુ; તીવ્ર બુદ્ધિવાળો હોય કે મંદ બુદ્ધિવાળો હોય પણ તેમાં જેને તરવાની ખરી પ્રીતિ હશે તે અભ્યાસથી અથવા વિચારથી અને વિશ્વાસથી જરૂર તરશે.

આ અર્થમાં જે રવિદત્ત શિષ્ય કહેલો છે, તે કોઈ એક ગૃહસ્થ હતો અને તે આચાર્યની કૃપાથી અપરોક્ષ સમાધાન પામ્યો એમ માનવું નહિ; પણ જેને ખરો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે તે હું પોતે જ રવિદત્ત છું, એમ માનીને પોતાના ઉપદેશક જે શુદ્ધ, તે જ શંકરાચાર્ય સ્વામી છે એમ સમજવું, અને પોતાના શુદ્ધનો જે ઉપદેશ, તે જ વેદાંતસાર વાક્યવૃત્તિ સમજવી. આ વાક્યવૃત્તિનો અભ્યાસ, સમજપૂર્વક કરવો, અને વૃત્તિથી તેનો ખલ કરવો પછી યથાર્થ વિચાર કરવો અને અભ્યાસથી સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ સાધી લેવું. વિચારથી લયસાદીને બાધી લેવો. પછી દેહબુદ્ધિનો ક્ષય કરવા માટે અભ્યાસથી વૃત્તિનો ખલ કરીને ત્રણે અલિપ્તમાનેનો નાશ કરીને સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી.

એ રીતે અનુક્રમ સાધીને જે સુસુતુ તે પ્રમાણે કરવાનું મન પર લઈને કરવા માંડશે તે નિઃસંશય સુકૃત થશે. આ કહેલી વાક્યવૃત્તિ, વેદાંતસાર કેવી રીતે છે તે કહું છું. સર્વ સારોરૂપ ચાર વેદનાં ચાર મહાં-વાક્યો આત્મા-પરમાત્માની એકતા જ બતાવે છે. ચાર-

યનો અર્થ એક જ છે, અને તે જ અર્થ અદાર શ્લોકથી વિચાર અને અભ્યાસ, એવા બે પ્રકારથી કહ્યો. આ વેદાંત રહસ્યનો અર્થ, આજ પર્વત લુપ્ત થવાને લીધે મિથ્યા ગરગડ થઈ હતી, અને તેથી અનેક મતો વધેલા હતા, તે શંકરે જોઈને મનુષ્ય રૂપે અવતાર ધારણ કર્યો. પછી સર્વ મતોનું ખંડન કરીને વેદાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું. આચાર્યે શારીરિક ભાષ્ય, ગીતાભાષ્ય અને ગુણ્ય સાર ઉપનિષદ ભાષ્ય, એવા ત્રણ પ્રકારથી વાક્યાર્થનું રહસ્ય કાઢ્યું, પરંતુ તે ગ્રંથ સાગર સમાન મોટો છે. તેના અર્થ મંદબુદ્ધિ સમજ શકે તેમ નથી. ગાટે આચાર્યશ્રીએ ‘સદાચાર’ આદિ મુલભ ગ્રંથો કર્યા. તે ‘સદાચાર’ આદિ ગ્રંથો નાના છે, માટે તેનો અર્થ પણ તેવો જ હશે એમ માનવું નહિ. કારણકે ચાર વેદનાં ચાર મહાવાક્યોના અર્થનું તે સર્વમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. સદાચાર આદિ નાના ગ્રંથોમાંની જ આ લક્ષુવાક્યવૃત્તિ છે. તેમાં ચાર મહાવાક્યોનો અનુભવ, વિચારથી અને અભ્યાસથી સ્પષ્ટ કરેલો છે. બીજા ‘સદાચાર’ અને આત્મબોધાદિ ગ્રંથો, ઉત્તમ અધિકારીની જ્ઞાનસિદ્ધિ માટે છે પરંતુ તેમાં મંદ અધિકારીની બુદ્ધિ પ્રવેશ કરી શકતી નથી, માટે આ અતિસુલભ વાક્યવૃત્તિ

મંદ અધિકારીઓ માટે કરેલો છે. આ તેને અલભ્ય લાભ છે. કારણકે આ ગ્રંથની સહાયતાથી તે અભ્યાસદ્વારા સ્વયં બ્રહ્મ થશે અદાર શ્લોકનો સાર ભાવાર્થ સહિત મહાવાક્યાર્થ દ્વારા દર્શાવેલ છે, તે પણ જે મંદ અધિકારીના સમજવામાં ન આવે તેને માટે, તે જ વાક્યવૃત્તિનો વિસ્તાર પ્રાકૃતમાં કરેલો છે.

વડનું બીજ નાનું હોવા છતાં તેનો વિસ્તાર જેમ મોટો થાય છે, તેમ અદાર શ્લોકનો ભાવાર્થ આ પ્રાકૃતમાં વધેલો છે. જો મૂળ વાક્યવૃત્તિનો અર્થ પ્રાકૃતમાં આવ્યો છે, તો તે ગ્રંથ, મૂળ વાક્યવૃત્તિ કરતાં ઓછા અર્થનો છે એમ સમજવું નહિ. સોનાના દાગીના ધરીને તેના ઉપર શોભા માટે સિંહ કે વામ ચીતરે તો તેથી કાંઈ સોનું ઓછું થઈ જતું નથી, એમ પરીક્ષા કરનાર બાળ છે તેવી જ રીતે સંસ્કૃતનો અર્થ પ્રાકૃતમાં વિસ્તૃત કર્યો તેથી તે ઓછો નથી થઈ જતો એમ જ્ઞાની કહે છે. બીજાનો ભાવ ગમે તેવો હોય, પણ આ ગદ્યાત્મક પ્રાકૃત ભાષારૂપ સુવર્ણના અલંકાર ઉપર અદાર શ્લોકરૂપી રત્નો જડેલાં છે, તે રત્નગડિત અલંકાર, શંકરાચાર્ય સ્વામીના પ્રસાદથી ગુરુપુત્રોને સુશોભિત કરે, એમ હંસરૂપ હંસરાજ સ્વામી કહે છે.

હતિ વાક્યવૃત્તિ સમાપ્તા:

દૈત નિવૃત્તિનો માર્ગ.

“અહંકારથી માંડીને સર્વ દૈત પ્રપંચ, હે મનુષ્ય! તારી વૃત્તિમાં રહેલો છે; અને તે વૃત્તિ તારા અખંડ, અવિનાશી ચૈતન્યસ્વરૂપનું સ્ફુરણ માત્ર છે. એ રીતે સર્વત્ર તું જ છે. એવા સર્વત્ર વ્યાપક તારા સ્વરૂપમાં તું સુષ્પ થઈ જા, ને દૈતભાવ છોડ.”

ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળીને શિષ્યનું ચિત્ત વૃત્તિ-રહિત નિર્લેપ થઈ ગયું ને એજ શબ્દમાં સ્વયંપ્રકાશ, અનંત આત્માનો નિરાવરણ સાક્ષાત્કાર થયો! એમ યુધિષ્ઠી નેત્રમાં અવિદ્યાકૃત આવરણથી જે ચૈતન્ય ને પ્રકાશ રોકાઈ ગયો હતો, તે પ્રકાશ, આવરણભંગ થવાથી પ્રગટ થયો ત્યારે જાણ્યું કે સંપૂર્ણ દૈત બ્રાહ્મિત્વ અધિષ્ઠાન હું આત્મા જ છું! ચૈતન્ય આત્માથી જુદો કોઈ દ્રશ્ય પ્રપંચ છે જ નહિ. સર્વ સમયમાં, સર્વસ્થાનમાં, સર્વરૂપથી જ હું છું. હું એકલો જ અનેકરૂપે નૃત્ય કરી રહ્યો છું. આવો અનુભવ જ્યારે થાય છે ત્યારે દૈતભાવ નષ્ટ થાય છે અને થય પણ નથી રહેતો.

સર્વાત્મરૂઢિ પ્રાપ્ત કરવાની રીત.

હું જ આકાશ છું. હું જ દિશા છું. હું જ સૂર્ય છું. ઉપર-નીચે હું જ છું. દેવતા, દૈત્ય હું જ છું. અંધકાર, પ્રકાશ, મૈત્ર, પર્વત હું જ છું. પૃથ્વી, પવન, સમુદ્ર, પૂલો, અગ્નિ હું જ છું. સ્થાવર-જંગમ જગત્ હું જ છું. હું અનંત આત્મા છું. સર્વ જગત્ આત્મા જ છે. (એવા નિશ્ચય જોના હૃદયમાં હોય છે, તેને સર્વ જગત્ આત્મારૂપ જ ભાસે છે.)

જેને જ્ઞાન ઉપજે છે તે એવી રીતે જાણે છે કે હું નથી મરતો કે નથી જન્મતો. સર્વનો પ્રકાશક અનર-અમર આત્મા હું છું. એવી જ્ઞાનકલા પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાની કરીથી મોહ નથી પામતો. જેમ દૂધનું દહીં થયા પછી કરીથી દૂધ નથી થતું, તેમ જ્ઞાન થયા પછી કરી મોહ પ્રાપ્ત નથી થતો. પુરૂષપત્ન એ જ છે કે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થવું ને બીજા ઉપાધ્યતા ત્યાગ કરવો જે મનુષ્યને આત્માની ભાવના થઈ, તે સંસારસાગરથી પાર થઈ જાય છે.

ચિત્તની પૂર્ણશુદ્ધિ એ જ મોક્ષ છે. અનાત્મા સાથે પોતે મળી જવું ને તેમાં અભિમાન કરવું એ મોહ છે; અને તેનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ આત્મામાં ચિત્તને લગાવવું તેવું નામ મોક્ષ છે. વિશ્વને પોતાનું

સ્વરૂપ જાણે. સૂર્યનો પ્રકાશ સૂર્ય જ છે; તેમ સમજે કે સર્વ હું જ છું. અથવા એમ જાણે કે: જડ શરીર હું નથી. ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિદાભાસ (જગ) પણ હું નથી. એ સર્વ અનાત્મા બ્રાહ્મિથી ભાસે છે. હું તો કેવળ શાન્ત સચ્ચિદાનંદ આત્મા છું. હે મનુષ્ય! અનાત્મા પ્રત્યે અહં પ્રીતિનો ત્યાગ કર તું દેહથી રહિત નિરાકાર છે. તારામાં જન્મ-મૃત્યુઆદિ કોઈપણ વિકાર નથી. એમ સમજ કે: હું કદી ઉપજ્યો નથી ને મરતો પણ નથી. હું તો નિર્લેપકાર અનર-અમર સચ્ચિદાનંદ આત્મા છું. હું જોભથી રહિત અનુભવ-રૂપ છું. જે મનુષ્યે એવા આત્માને જાણ્યો નથી ને તેને જાણ્યો છે તે મહા મૂર્ખ છે. આત્મહન્યાચે છે! અને જેને આત્મામાં અહંપ્રતીતિ થઈ છે, તેને માનસિક દુઃખો સ્પર્શ કરી શકતાં નથી; પરંતુ દેહાભિમાની સદા દુઃખી રહે છે, જે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને દેહસાથે પોતાને મળીને માને છે તે શું કરે છે? જેમ કોઈ ચિન્તામણીને ત્યાગ કરીને રાખ અહણ કરે, તેમ શુદ્ધચૈતન આત્માનો ત્યાગ કરીને જડદેહમાં આત્માભિમાન કરે છે!

જ્યારે મનુષ્ય અનાત્મામાં આત્માભિમાન કરે છે, ત્યારે પોતાને વિકારવાન જાણે છે અને જન્મ-મરતો પોતાને માને છે; પરંતુ જ્યારે દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરીને પોતાને આત્મા માને છે ત્યારે નથી જન્મ-મરતો કે નથી મરતો; નથી યશ્વથી કષાતો કે નથી અગ્નિથી બળતો; નથી પાણીથી ડુબતો કે નથી પવનથી સુકાતો; આત્માને જન્મ-મૃત્યુ કદી છે જ નહિ. શરીરને કાપવાથી આત્મા કષાતો નથી શરીરના બળવાથી આત્મા બળતો નથી. આણું જગત્ ભસ્મ થઈ જાય તો પણ આત્મા ભસ્મ નથી થતો! જેને આત્મપદમાં સ્થિતિ થઈ છે, તેને દુઃખ કદી પણ સ્પર્શ નથી કરતું. પ્રલયકાળનો પવન આવે, પુષ્કળ મેઘની વર્ષા થાય, વડવાગ્નિ લાગે અને ધાર સૂર્ય તપે, તો પણ તે ચલાયમાન નથી થતો! કારણ કે સર્વ પ્રલયરૂપ જાણે છે. દુઃખ ત્યારે થાય કે જ્યારે પ્રજ્ઞાત્મા વિના બીજું કંઈ ભાસે; પરંતુ પૂજ્યાનીને તો આત્મા વિના બીજું કંઈ ભાસતું જ નથી!

જ્યોતિદેવી.

પાના ૧૭ કોલમ ૨. લીટી ૨. ‘અને ધનનુમિ-
નો જે આનંદ તે આનંદમય કોશનો આત્મા.’ એમ
વાંચો.

પાના ૧૮ કોલમ ૨. ‘આ પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાને-
ન્દ્રિયોનો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો દસ પ્રકારનો થનારો
જે આપાર, તેને જામત અવસ્થા કહે છે.’ એમ
વધારીને વાંચો.

પાના ૭૧ કોલમ ૨. ‘મૃતનો દેહાધ્યાસ લઈને’
એમ વાંચો. ‘મુક્તનો દેહાધ્યાસ’ ખોટું છે.

પાના ૭૫ કોલમ ૨. લીટી ૫. ‘સમર્પિત આનું’
કારણ છે’ એમ નહિ પણ ‘આ સમર્પિતનું’ કારણ
છે’ એ રીતે સુધારીને વાંચો. તે કોલમમાં છેત્રી
લીટી. ‘તેના આદિ અંત અને મધ્યમાં એક સંચિત
આત્મા જ છે.’ એમ વાંચો.

પાના ૮૮ કોલમ ૨. ‘વિકલ્પનો પ્રવાહ અવિરામ
જાકતો હોવાથી સામાન્ય ચેતન દેખાતું નથી.’
એમ વાંચો.

પાના ૮૯ કોલમ ૧. લીટી ૭. ‘તેની દટાવવાથી
જેમ સૂત્ર દેખાય છે, તેમ વિકલ્પ શેષવાથી ચિદ્રૂપ
દેખાશે.’ એમ વાંચો. તે જ કોલમમાં, ‘અર્થાત્ શુદ્ધિ-
મયી વિકલ્પ જોઈ છે.’ એમ વાંચો

પાના ૯૦ કોલમ ૧. લીટી ૪. ‘આત્માઓને’
નહિ પણ ‘આત્માને’ એમ વાંચો. તે જ કોલમની
છેલ્લી લીટી. ‘સાધકને શ્રાન્તિ પડી કે જનોસ તત્ત્વનો
જે હું’ એમ વાંચો.

પાના ૯૧ કોલમ ૧. છેલ્લે ખાંટ લીટી. ‘ત્યાથી
વિકલ્પ દોડશે’ એમ વાંચો ‘જ્યાક દોડશે’ એ ખોટું છે.

પાના ૯૫ કોલમ ૨. લીટી ૧ થી ૪. ‘તે મુખ્ય
સર્જનો પ્રકાસ છે, પ્રતિનિબ્ધો નથી, તેમ જીવ અને
શુદ્ધિના બે વિકલ્પોની ગંધ સધિ વચ્ચે જે પ્રકાસ
છે તે મુખ્ય આત્માનો છે, જીવનો નહિ’ એમ
સુધારીને વાંચો

પાના ૯૭ કોલમ ૨. લીટી ૧. ‘પ્રાણિયુ જેમ
ચમકોને તુરત ધુપ થાય છે તેમ જીવ ધ્યાનું જ્ઞાન
કરીને તુરત ધુપ થાય છે’ એમ વધારીને વાંચો.

પાના ૧૦૩ કોલમ ૧ લીટી ૨૧. ‘કારણ એ જ

કે જ્ઞતિ વ્યાપતાં બાકી રહેલું ચેતન અનુભવમાં આવતું
નથી. વિકલ્પ ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જેમ સ્ફુટિ જગત્માં
નથી તેમ સ્ફુટિ ઉત્પન્ન થતાંની સાથે સ્વરૂપ-ચેતન
આકાશ પ્રમાણે પરિપૂર્ણ હોવા છતાં તે તેજ્ય જગત્માં
નથી.” એ રીતે મેળવીને વાંચો.

પાના ૧૨૮. કોલમ ૨. ‘અદ્વધ્વારિમ’ સ્ફુર્તિ-
રૂપ માયાની અનોહોની ઉત્પત્તિ ધઈ’ એમ વાંચો

પાના ૧૦૬ કોલમ ૧. ‘માટે જોનારાની જ્ઞાનનો
ત્યાજ કરવા અને પોકળનું જડપણું છોડી દેવું.”
એમ વાંચો.

પાના ૧૧૦. કોલમ ૨. ‘શૂન્ય અજ્ઞાન કલ્પેયું’
હતું તેનો વિચારથી નિર્લેપ કશે’ એમ વાંચો.

પાના ૧૧૧. કોલમ ૧. લીટી ૪. ‘અને દેહ-
શુદ્ધિથી હું જન્મું છું, હું મરું છું. એવી જ્ઞતિની
નિશ્ચા ભાવના ધઈ.’ એમ વાંચો. એ જ કોલમમાં,
‘અને અજિમાન ધરે તો સમાધિમાં વિદ્યન ઉત્પન્ન થાય
છે.’ એમ વાંચવું. ‘શૂન્યપણું થાય છે’ એ ખોટું.
એ જ કોલમમાં નીચેથી ઉપર જતાં ૭ મી લીટી:

‘જતિ હુત્ત થયા પછી લામકી જ જોઈ છે અને યુત્ત:
વિદ્યગતમાં વ્યાપીને લય પામે છે. તેના લય થયા
પછી જ્યાં સુધી બીજી જ્ઞતિ જોઈ નહિ ત્યાં સુધી તે
સધિમાં દેવગ સામાન્ય ચેતન આત્મા હોય છે.”
એમ સુધારી-વધારીને વાંચો. એ જ પાનાના કોલમ ૨.
લીટી ૬. ‘પણ જે જવડું, તે કાયમ રહું. આ હું’
ચેતન આકાશ એકરસ અપરાશ છું. એવું જ્ઞતિને જ્ઞાન
થયુ ને અજ્ઞાન થયું.” (૧૪૮ થયું.) એમ વધારીને વાંચો.

પાના ૧૧૨. કોલમ ૧. ‘માટે જન્મને સ્ફુરણરૂપ
જીવ જોઈએ.’ એમ સુધારીને વાંચો. તે પછી લીટી
૭ થી ૧૨. ‘તે જીવ તત્ત્વ જોરા માટે એક જ્ઞતિ જ
પૂરતી છે. જીવ પોતે પ્રકાસધન છે, તેને લીધે ચિત્ત-
જ્ઞતિ પ્રકાસમાન હોય છે. માટે જીવ સ્ફુરણની ગતિ
નથી. એક જ્ઞતિ માત્ર જોઈએ, તે જ્ઞતિ પણ અજ્ઞાન
છે ત્યાં સુધી જોઈએ અજ્ઞાન ગયા પછી તુરત તે આત્મ-
સ્વરૂપમાં લય ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે” એમ મેળવી-
સુધારીને વાંચો એ જ પાનાનું બીજું કોલમ. ‘તેમ
જ્ઞતિને લઈ જીવ થયો છે તે જીવ પ્રકાશમાં ચોપાઈ
જાય છે.” એમ સુધારીને વાંચો

પાના ૧૧૦ કોલમ ૨. ‘સમાધિ યોગીનાં
મિય” એમ વાંચો ‘યોગનાં મિય:” ખોટું છે